

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 29 Sayı / Issue: 58 Ağustos / August 2023 e-ISSN 2458-9071

A. Gami Nispet 23

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ**

SELÇUK TÜRKİYAT

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

**SAYI / ISSUE: 58-AĞUSTOS / AUGUST
KONYA 2023**

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of
ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM TR DİZİN, MLA, SOBIAD,
ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases

e-ISSN 2458-9071

AĞUSTOS / AUGUST 2023 – SAYI / ISSUE: 58

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi

Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ (Enstitü Müdürü / Institute Director)-Selçuk Üniversitesi

EDİTÖRLER

Yazı İşleri Müdürü-Baş Editör

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü

Arş. Gör. Havva YALDIZ -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Tarih Editörü

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Arş. Gör. Hatice AKSOY -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

EDITORS

Editor-in-Chief

Assist. Prof. Dr. Sezai DEMİRTAŞ -Selçuk
University, Faculty of Letters, Department of
Turkish Language and Literature,
e-mail: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

Turkish Language and Literature Editor

Research Assistant, Havva YALDIZ-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID:0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

History Editor

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Research Assistant, Hatice AKSOY -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Sibel KARADEMİR -
Selçuk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, El Sanatları Bölümü,
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörleri

Prof. Dr. Mehmet Fatih BERK -
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm
Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü,
e-posta: fberk@erbakan.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-4176-1781
Konya / TÜRKİYE

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER -
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Bölümü
e-posta: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Arş. Gör. Doğan Can AKTAN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Almanca Dil Editörü

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-posta: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Archeology and Art History Editors

Assist. Prof. Dr. Ayben KAYIN –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History,
e-mail: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Sibel KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Architecture
and Design, Handicrafts Department
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

English Language Editors

Prof. Dr. Mehmet Fatih BERK –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Tourism, Department of Tourism Guidance,
e-mail: fberk@erbakan.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-4176-1781
Konya / TÜRKİYE

Instructor of English Language, Derya Deniz
GEZER- Selçuk University, Department of
Foreign Languages
e-mail: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Research Assistant, Doğan Can AKTAN -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

German Language Editor

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk University, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-mail: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Rusça Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Leyla HACIZADE -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Russian Language Editor

Assist. Prof. Dr. Leyla HACIZADE –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Sosyal Medya ve İstatistik Editörü

Dr. Abdullah BURGU -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Social Media & Statistics Editor

Dr. Abdullah BURGU-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Sekreteryaya

Mustafa DENİZ
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

Secretariat

Mustafa DENİZ
Telephone: +90 0332 241 05 62
Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri
Bölümü,
e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345,
Bakü / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ -
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –
Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV -
Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi,
Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü,
Türkoloji Bölümü, e-posta:
alimoff@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / AMANYA

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi,
Filoloji Enstitüsü, Sibirya Halkları Folkloru
Sektörü,
e-posta: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSYA FEDERASYONU

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Nesimi Institute of Linguistics,
Department of Turkic Languages,
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345
Baku / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir University, Necatibey Faculty of
Education, Department of Social Sciences
and Turkish Language Teaching,
e-mail: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV –
Johannes Gutenberg University of Mainz,
Institute for Slavic, Turkic and Circum-
Baltic Studies, Department of Turkology,
e-mail: alimoff@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / GERMANY

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Siberian Branch of the Russian Academy
of Sciences, Institute of Philology, Sector of
Folklore of Siberian Peoples,
e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSSIAN FEDERATION

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID:0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of History,
e-mail: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN -
Taşkent Devlet Üniversitesi, Doğu
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Taşkent / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN-
Tashkent State University, Institute of
Oriental Studies,
e-mail: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Tashkent / UZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN –
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi,
Tarih Bölümü
e-posta: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID:0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN -
Istanbul Medeniyet University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Fine Arts University Faculty
of Arts and Sciences Department of
History,
e-mail: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sefer SOLMAZ –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Murat KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Letters, Art
History of Department,
e-mail: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi
e-posta: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI -
Marmara University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yenal Ünal –
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Yenal Ünal -
Bartın University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk Üniversitesi, / Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
e-posta: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan University, Ereğli
Faculty of Education, Department of Social
Sciences and Turkish Language Teaching,
e-mail: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian Üniversitesi, Dilbilimi ve Diller
Tarihi Bölümü,
e-posta: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Krakow / POLANYA

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian University, Department of the
History of Languages and Linguistics,
e-mail: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Cracow / POLAND

Dr. Pavel Rykin –
Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim
Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Dilleri
Bölümü,
e-posta: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSYA FEDERASYONU

Dr. Pavel Rykin –
Russian Academy of Sciences, Institute for
Linguistic Studies, Department of
Languages of Russia,
e-mail: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSSIAN FEDERATION

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan
Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türkoloji Bölümü,
e-posta: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Assist. Prof. Dr. Nurdin USEEV, Kyrgyz
Turkish Manas University, Faculty of
Humanities, Department of Turkology,
e-mail: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bishkek / KYRGYZSTAN

Doç. Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI,
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk University, Faculty
of Letters, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER –
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Zafer SEVER –
Erzurum Technical University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Address:

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47

web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design:

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

DİZGİ / COMPOSITION:

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author responsible for their article content academically.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selçuk Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Fotoğrafçılık ve Grafik
Anabilim Dalı,
e-posta: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü/Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
e-posta: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp
Okulu, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Photography and Graphics,
e-mail: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Turkish History Department,
e-mail: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Social and Human Sciences, Department of
Turkish Language and Literature, New
Turkish Language Program,
e-mail: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of International
Relations,
e-mail: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara University, Faculty of Humanities
and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
National Defense University, Turkish
Military Academy, History Program,
e-mail: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History,
e-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN -
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı,
e-posta: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty
of Letters, Art History Department, Turkish
and Islamic Art Program,
e-mail: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and
Literature,
e-mail: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık
Anabilim Dalı,
e-posta: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İli Uzay PEKER –
Middle East Technical University,
Faculty of Architecture,
Department of Architecture,
e-mail: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi,
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi,
e-posta: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Turkish and Social Sciences
Education, Division of Turkish Language
and Literature Education,
e-mail: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz
Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of English Language and
Literature,
e-mail: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay University, Faculty of
Economics, Administrative and Social
Sciences, Department of History,
e-mail: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kırgızistan TÜRKİYE Manas Üniversitesi,
Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Kırgızca-
TÜRKİYE Türkçesi Bölümü,
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bişkek / KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kyrgyz Turkish Manas University,
Department of Translations, Kyrgyz-Turkish
Program
e-mail: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bishkek / KYRGYZSTAN

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim
Bilimleri Anabilim Dalı,
e-posta: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Communication Sciences,
e-mail: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan University, Faculty of Humanities
and Literature, Department of Turkish
Language and Literature, Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU, Selçuk
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve
Finansman Anabilim Dalı,
e-posta: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU –
Selcuk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Business
Administration,
e-mail: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk
Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
Bölümü, Müzikoloji Anabilim Dalı,
e-posta: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish
Classical Music Conservatoire, Department
of Musicology,
e-mail: feyzan_goher@yahoo.com
Nigde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim
Dalı,
e-posta: gurergulsevin@gmail.com,
İzmir/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs University, Faculty of
Humanities and Social Sciences, Department
of History,
e-mail: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü,
Resim-İş Eğitimi Anasanat Dalı,
e-posta: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of
Education,
Fine Arts Education Department,
e-mail: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ
Anabilim Dalı,
e-posta: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: m.koksal@iku.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür University, Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: m.koksal@iku.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan University, Ahmet
Keleşglu Faculty of Education, Department
of Turkish and Social Sciences Education,
Turkish Language and Literature Education
Program,
e-mail: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mtemel@mu.edu.tr
Muğla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: mtemel@mu.edu.tr
Mugla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Art History
Department,
e-mail: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: mustafabalci@istanbul.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafabalci@istanbul.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selcuk
University, Faculty of Letters, Department of
History,
e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR -
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
e-posta: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rus Dil Bilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü-Güney-
Doğu Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları
Anabilim Dalı,
e-posta: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selçuk Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi,
Moda Tasarımı Bölümü-Moda Tasarımı
Anabilim Dalı,
e-posta: nkilinc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü-
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
e-posta: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Ortaçağ Arkeolojisi
Anabilim Dalı,
e-posta: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures-Department of South-Eastern
Turkish Dialects and Literatures,
e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selcuk University, Selcuk University, Fashion
Design Department-Fashion Design
Department,
e-mail: nkilincselcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selcuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz University, Art History
Department-Medieval Archeology
Department,
e-mail: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara University,
Institute of Turkic Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege University, Institute of Turkic World
Studies-Department of Turkish History,
e-mail: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: okunduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI -Selçuk
University, Department of Art History-
Department of General Art History, e-mail:
okuduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü-Ortaçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya University, Department of History-
Department of Medieval History,
e-mail: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi
Bölümü-Türk Halkbilimi Anabilim Dalı,
e-posta: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe University, Department of Turkish
Folklore-Department of Turkish Folklore,
e-mail: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers Üniversitesi, Center for Middle
Eastern Studies,
e-posta: pgolden@andromeda.rutgers.edu
Columbia / ABD

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers University, Center for Middle
Eastern Studies,
e-mail: pgolden@andromeda.rutgers.edu,
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi University, Department of Turkish and
Social Sciences Education-Department of
History Education,
e-mail: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü-Türk Dili Ve
Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk University, Department of Turkish
and Social Sciences Education-Department of
Turkish Language and Literature Education,
e-mail: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Ancient Turkish Literature,
e-mail: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: ogan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of New Turkish Language,
e-mail: tdogan@erbakan.edu.tr,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai Üniversitesi, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-posta: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANYA

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai University, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-mail: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANIA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Department of History-Department of
General Turkish History,
e-mail: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ - Ankara
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, e-mail:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selçuk Üniversitesi, Lokanta ve İkram
Hizmetleri Bölümü-Turizm ve Otel
İşletmeciliği,
e-posta: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selcuk University, Department of Restaurant
and Catering Services-Tourism and Hotel
Management,
e-mail: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selçuk Üniversitesi, Alman Dili Ve Edebiyatı
Bölümü-Alman Kültürü ve Edebiyatı
Anabilim Dalı,
e-posta: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selcuk University, Department of German
Language and Literature-Department of
German Culture and Literature,
e-mail: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ –
Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ -
Hacettepe University, Institute of Turkic
Studies,
e-mail: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay Üniversitesi, Tarih Bölümü-
Tarih Programı,
e-posta: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay University, Department of
History-History Program,
e-mail: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim
Dalı,
e-posta: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege University, Institute of Turkish World
Studies-Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Doç. Dr. Bilal DEDEYEV –
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi
Fenler Bölümü,
e-posta: bdedeyev@beu.edu.az
Bakü / AZERBAIJAN

Assoc. Dr. Bilal DEDEYEV –
Baku Engineering University, Department of
General Sciences,
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az
Baku / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius Üniversitesi,
Baltık Araştırmaları Bölümü,
e-posta: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LİTVANYA

Assoc. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius University, Department of Baltic
Studies,
e-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LITHANIA

Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Türk ve İslam Sanatları
Anabilim Dalı,
e-posta: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya University, Department of Art
History-Department of Turkish and Islamic
Arts,
e-mail: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selçuk Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı
Bölümü-Urdu Dili Ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selcuk University, Department of Urdu
Language and Literature-Department of
Urdu Language and Literature,
e-mail: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA –
Varşova Üniversitesi, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-posta: m.godzinska@uw.edu.pl
Varşova / POLONYA

Assoc. Dr. Marzena GODZINSKA,
University of Warsaw, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-mail: m.godzinska@uw.edu.pl
Warsaw / POLAND

Doç. Dr. Mehmet YASTI –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü-Eski Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Mehmet YASTI -
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of Old Turkish Language,
e-mail: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri
Arkeolojisi,
e-posta: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Murat KARADEMİR, Selcuk
University, Department of Art History-
Archeology of the Turkish World and
Medieval Cultures,
e-mail: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN –
Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Mustafa ÇIPAN -
Selcuk University, Institute of Turcic Studies-
Turkish Language and Literature
Department,
e-mail: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: ridvanozturk1961@gmail.com,
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan University, Department
Of Turkish And Social Sciences Education-
Department Of Turkish Language And
Literature Education,
e-mail: ridvanozturk1961@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

SELÇUK TÜRKİYAT, AĞUSTOS / AUGUST 2023; 58

İÇİNDEKİLER / CONTENTS
ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Dede Korkut Hikâyelerinde Mülkiyetin Kültürel Örüntüleri
Cultural Patterns of Property in Dede Korkut Stories
01-16

Cansu DAŞDEMİR

Zâtî'nin Şiirlerinde Denize ve Denizciliğe Ait Terimler
Terms Related to the Sea and Maritime in Zâtî's Poems

17-34

Vesile ALBAYRAK SAK

Ferheng-i Şu'ûrî'de Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Söz Varlığı -Fiiller-
Vocabulary of Chagatai Turkish in Ferheng-i Şu'ûrî -Verbs-

35-62

Muhsin UYGUN & Fatih Numan KÜÇÜKBALLI

-mAç Yapım Eki ve Teşekkülü Üzerine Yeni Düşünceler
The Derivational Suffix -mAç and New Ideas on its Formation

63-88

Didem AKYILDIZ AY

Some Observations on Persian Copies in Khalaj: Case of Talkhab Dialect
Halaççadaki Farsça Kopyalar Üzerine Bazı Gözlemler: Telhab Ağzı Örneği

89-109

Hasan GÜZEL

Çobanlıktan Ozanlığa Bir Kalem Şairi: Ozan Seyfi ve Şiirleri
A Pen Poet From Shepherding to Poesy: Ozan Seyfi and His Poems

111-134

Atıla KARTAL

Konya Kemaliye/Küçük Karatay Medresesi Üzerine Bir Restitüsyon Denemesi
A Restitution Discussion on Konya Kemaliye/Küçük Karatay Madrasah

135-168

Ahmet YAVUZYLMAZ & Zekeriya ŞİMŞİR

Keşan Yöresi Tarihi Mezar Taşları
Historical Tombstones of Keşan Region

167-202

Murat KARADEMİR & İbrahim KUNT & Melike DEMİRTAŞ

Akdeniz'deki Türk Hâkimiyetinin Görsel Temsili: Tuvallerde Preveze Deniz Zaferi
Visual Representation of Ottoman Domination in the Mediterranean: Preveza Naval Victory in
Oil Paintings

203-220

Rumeysa IŞIK YAYLA

Pakistanlı ve Hindistanlı Seyyahların Seyahatnamelerinde Konya Kültürü
Konya Culture in the Travelogues of Pakistani and Indian Travelers

221-234

Recep DURGUN

Attila'nın Batı Roma İmparatorluğu İle İlişkileri ve Roma'yı İşgal Tasarısı
Attila's Relations with the Western Roman Empire and the Plan to Invade Rome

235-264

Şenol YURDAKUL

Antakya Kazası'nda Ailenin Yapısı (1760-1766)
Family Structure in Antakya District (1760-1766)

265-279

Ece DOKUZOĞLU & Bayram ÜREKLİ

Yan Pototski'nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)
Astrakhan and its Surroundings According to Yan Pototsky's Travel Notes

281-300

Zafer SEVER

Şahin Giray Dönemi'ndeki İsyarlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783)
"Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız"

The Karaites in Their Narratives during the Revolts in Şahin Giray's Era (1777-1783)

"We Must Hide again till the Anger Subside"

301-324

Deniz ÇOLAK & Derya DERİN PAŞAOĞLU

19. Yüzyılın Osmanlı Devleti'nde Kadın Hırsızlar
Female Thieves in the Ottoman State of the 19th Century

325-349

Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ

Türk Basınında Sadrazam Talat Paşa (3 Şubat 1917-10 Kasım 1918)*
Grand Vizier Talat Pasha in Turkish Press (3 January 1917 - 10 November 1918)

351-378

İlyas AK

Kars Antlaşması'nın Türk Basınına Yansımaları ve Jeopolitik Önemi
Reflection of the Treaty of Kars in the Turkish Press and its Geopolitical Importance

379-393

Funda ARSLAN BİLGİN

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

Darülfünundan Üniversiteye: Mülteci Alman Bilim İnsanlarının Türk
 Yükseköğretime Katkıları

*From Darülfünundan to University: Contributions of German Refugee Scientists to Turkish
 Higher Education*

Dağlı, Erkan (2022), *Darülfünundan Üniversiteye: Mülteci Alman Bilim İnsanlarının Türk
 Yükseköğretime Katkıları*. Çanakkale: Paradigma Akademi. ISBN: 978-625-8118-19-3,
 660 s.

395-397

Çağatay BENVÜR

Moğol İstilasına Dinî Muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyasetleri
Religious Opposition to the Mongol Invasion: Religious Politics of the Ilkhanids in Anatolia

Akkuş, Mustafa (2022). *Moğol İstilasına Dinî Muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki Dinî
 Siyasetleri*. Konya: Çizgi Kitapevi ISBN: 9786051967042, 1. Baskı, 320 s.

399-401

Mehmet DERİ

Dede Korkut Hikâyelerinde Mülkiyetin Kültürel Örüntüleri

Cultural Patterns of Property in Dede Korkut Stories

Cansu DAŞDEMİR * Öz

Sahiplik manasına gelen mülkiyet, genel anlamda kişilerin varlıklar üzerindeki aidiyetini gösteren hakları ifade eder. İnsanoğlu, hayatının her evresinde mülkiyet ekseninde bir oluşum meydana getirmiştir. Odak noktası insan olan kültürel yapılanmalar içerisinde de bu oluşumlar karşımıza çıkar. Bu bağlamda mülkiyetin ekonomik ve hukuki boyutlarının yanı sıra kültürel bir yönünün de bulunduğu ifade edilebilir. Özellikle şahısların mal ve varlıklarını korumak için yaptığı ritüellerde mülkiyetin kültürel yansımaları karşımıza çıkar. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse kişinin toprağı korumak için o bölgeyi tabu ve beddua aracılığıyla dokunulmaz yapması mülkiyetin kültürel yönünü oluşturur. Oğuzların önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut hikâyeleri de mülkiyete konu olan çeşitli örnekler barındırmaktadır. Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han'ı öldürmek istemesi, Uruz'un annesine beddua etmesi, Deli Dumrul'un köprüden geçenden otuz üç akça geçmeyenden kırk akça alması ve ad alamayan Uruz için Kazan'ın endişe etmesi, Oğuzların mülkiyet anlayışını ortaya koyan örneklerden birkaçıdır. Tespit edilen örnekler, Türk kültüründeki mülkiyet telakkisinin anlatılara nasıl yansıdığını göstermesi açısından önem arz eder. Dede Korkut hikâyelerinin örneklem olarak seçildiği bu makalede mülkiyet olgusu, mülki unsurlar ve mülki semboller olarak iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Mülkiyete konu olan öğeler mülki unsurlar; bir nesnenin mülkiyet olduğuna işaret eden öğeler ise mülki semboller başlığı altında incelenmiştir.

* Doktora Öğrencisi,
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı ABD
cansu.dasdemir76@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4212-3602
Muğla / TÜRKİYE

* PhD Student,
Muğla Sıtkı Koçman University
Institute of Social Sciences Turkish
Language and Literature
cansu.dasdemir76@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4212-3602
Muğla / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Kültür, mülkiyet, mülki unsur, mülki sembol, Dede Korkut.

Abstract

Property, which means ownership, generally refers to the rights of individuals over assets. Mankind has created a formation on the axis of property at every stage of his life. These formations also appear in cultural structures whose focal point is human. In this context, it can be stated that property has a cultural aspect as well as economic and legal dimensions. Cultural reflections of property appear especially in rituals performed by individuals to protect their properties and assets. To explain this situation with an example, making that area untouchable by means of taboo and curse in order to protect one's land constitutes the cultural aspect of property. Dede Korkut stories, one of the important works of the Oghuzs, also contain various examples that are

Başvuru/Submitted: 20/09/2022

Kabul/Accepted: 23/03/2023

subject to property. Dirse Han's desire to kill his son Boğaç Han, Uruz's curse on his mother, Deli Dumrul's taking money from both those who pass the bridge and those who do not, and Kazan's worries about Uruz who could not be given a name are some of the examples that reveal the ownership understanding of the Oghuzs. The examples identified are important in terms of showing how the concept of property in Turkish culture is reflected in the narratives. In this article, in which Dede Korkut stories were chosen as examples, the property phenomenon was examined under two main headings as property elements and property symbols. Items that are subject to property are evaluated under the title of property elements, and items that indicate that an object is property are evaluated under the title of property symbols.

Keywords:

Culture, property, property element, property symbol, Dede Korkut.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

İnsanın doğal kaynaklar ve üretim araçları ile ilişkisini mülkiyet adı verilen müessese belirler (Güvenç, 1979, s. 240). Sahiplik, iyelik anlamına karşılık gelen bu kurum; kişiye ait olan bir şeyi yasa çerçevesi içinde dilediği gibi kullanabilme hakkını ifade eder (Türk Dil Kurumu [TDK], 2019, s. 1726-2009). En yalın manada mülkiyet, kişilerin nesnelere üzerindeki uzantısı (Durkheim, 2016, s. 74) olarak tanımlanabilir. Köken olarak mülkiyet kelimesi, *bir kişiye özel* anlamına gelen Latince *proprius*'tan geldiği görülür (Kinneer, 1914, s. 1). Mal üzerinde en geniş yetkileri sağlayan mülkiyet olgusu, günümüzde Roma yasalarına dayanan ve bazı Batı dillerinde *property* (*proprieté*) kelimesiyle karşılanan hakkı ortaya koymak için kullanılır (Hacak, 2006, s. 543-546).

İnsanın varoluşu; beden, ruh ve duygu ekseninde olmuştur. Beden, insanın somut göstergesi olmasının yanında varoluşun diğer özelliklerini bünyesinde taşıyan bir yapıdır. Ruh ve duygular ise kıskançlık, açgözlülük, nefret, korku, güç, sahiplik, mülkiyet gibi pek çok arzu ve isteği muhtevasında barındırır (Bıçak, 2014, s. 96). Kısaca insanı insan yapan duyguların temelinde sahiplik ve mülkiyet arzusu bulunmaktadır (Savaş, 2021, s. 73). Nitekim insanoğlu, hayatının her evresinde mülkiyet ekseninde bir oluşum meydana getirmiştir. Temel objesi insan olan kültürel yapılanmalar içerisinde de bu oluşumlar karşımıza çıkar. Bu minvalde mülkiyetin toplumsal hayatın temel dinamikleri olan ve sosyal yaşamı düzenleyen kültürel normlar tarafından şekillendirildiği ifade edilebilir.

Sözlü hukukun hâkim olduğu toplumlarda nesnelere korunması için çeşitli ritüeller teşekkül ettirilmiştir. Bunun sebebi geleneksel toplumlardaki malların sınırlı oluşudur (Foster, 1965, s. 296-297). Mallar üzerindeki bu sınırlılık, kültürel fenomenlerin sahip olunan nesnelere bağlı olarak şekillendiği varsayımını ortaya çıkarır. Nitekim ilkel toplumların sözlü normları ve modern toplumların sivil yasalarının başlıca amacı mülkiyeti korumaktır (Malinowski, 1998, s. 28). İnsanoğlunun yazısız ilk yasaları olan tabuların da (Savaş, 2017, s. 163) mülkiyeti koruma işlevine haiz olduğu ifade edilebilir. Bir nesneyi tabu hâline getirmek, o nesneye sahibi dışında kimsenin dokunamadığı mistik bir enerjiyle donatmayı sağlar (Frazer, 2017, s. 29). Bu minvalde temelde korku ile kutsallığın bir sonucu olan tabuların, mülkiyeti oluşturan nesnelere veya varlıklar etrafında teşekkül ettiği söylenebilir (Savaş, 2021, s. 25). Çünkü kültürü oluşturan gelenekler, yaşamın diğer alanları ile etkileşim sonucu oluşur. Dolayısıyla geleneğin kültürel-ekonomik niteliği de bulunmaktadır. Geleneğin temellerinden biri olan kültürel-ekonomik boyut (Özdemir, 2018, s. 2), mülkiyetin de kültürden ayrı olarak düşünülemeyeceğini gösterir. Bu bağlamda Türklerin dünya görüşü, örf ve âdetleri gibi bir hayli unsuru muhtevasında barındıran Dede Korkut hikâyeleri, mülkiyetin kültürel yansımaları bakımından dikkat çekici örnekler içermektedir.

Dede Korkut hikâyeleri, Oğuz Türklerini konu edinen destani Oğuz hikâyeleri mecmuasıdır (Ergin, 2018, s. 1). Dede Korkut, sözlü ve yazılı yaratıcılığıyla bütün Türk dünyasını kapsayan bir kültür ve uygarlık teşekkül ettirme geleneğinin adıdır. Bu gelenek, bir uygarlık yaratmanın yanı sıra Türklerin geçmişten bu yana tecrübe ettiği

pek çok sosyokültürel öğeyi de beraberinde taşımıştır (Ekici, 2019, s. 17). Söz konusu olan bu öğeler arasında toplumsal hayatın temelini oluşturan mülkiyet kurumu da bulunmaktadır. Dede Korkut anlatılarında mülkiyete dair tespit edilen örnekler, mülki unsurlar ve mülki semboller olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.¹

1. Mülki Unsurlar

1.1. Beden

İnsanın mevcudiyetiyle birlikte sahip olunan ve dış faktörlere karşı muhafaza edilen ilk nesne beden olmuştur. Gelenek çerçevesinden bakılırsa beden ile ilgili oluşan çeşitli büyüsel ve tabusal pratikler, bu durumun bir göstergesi mahiyetindedir. İnsanı çeşitli etmenlerden korumak için teşekkül eden bu uygulamalar, vücut bütünlüğünü oluşturan bedenin şahsi mülkiyete konu olmasını da sağlamıştır (Savaş, 2021, s. 95-96). Dede Korkut anlatmalarında da bedenin korunmasına ve mülkiyetine ilişkin muhtelif örnekler mevcuttur. Bedenin mülkiyete konu olması ile ilgili karşımıza çıkan ilk hikâye *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul*'dur.

Deli Dumrul, bir delikanlının ölümü üzerine Azrail'e karşı gelir. Canını almaya gelen Azrail'in karşısında hata yaptığını anlar ve bağışlanması için Allah'a yalvarır. Canının yerine can bulduğunda bağışlanacak olan Deli Dumrul, sırasıyla anne ve babasından can ister (Ergin, 2018, s. 177-180). Hikâyeden alınan bu kesit, şahsi mülkiyetin temeli olan bedeni korumayı ve sahip olunan ilk mülki unsuru devam ettirmeyi ifade eder. Ölümü ruhun bedenden ayrılması olarak gören anlayış, bedenin toprak olacağı ve dolayısı ile fiziki mevcudiyetinin ortadan kalkacağı düşüncesini taşır. Bu düşünce, mülki unsur olarak görülen bedenin ölümden korunması adına çeşitli pratikleri de beraberinde getirir. Hikâyenin devamında ise Deli Dumrul'un anne ve babasının canlarından vazgeçmemesi, bedenin özel mülkiyete konu olduğunu ifade etmek için yeterlidir.

Bedenin mülkiyete konu olduğu diğer bir hikâye ise Salur Kazan ile ilgilidir. *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* başlıklı anlatıda Bayındır Han'a Salur'un ejderha olduğu haberi gelir. Oğuz beyleri, Kazan'ın ejderha olduğuna inanarak herkesi yutacağını düşünürler. Bu durum üzerine bir tepeye çıkıp onu ok yağmuruna tutarak öldürmeyi kararlaştırırlar (Ekici, 2019, s. 204). Burada da bedenin mülkiyete konu olduğu görülür. Kazan'ın kendilerini yiyeceği düşüncesi Oğuz toplumunu önlem almaya iter. Oğuzlar, bedenlerinin ejderhaya dönüşen Kazan tarafından yenildikten sonra yok olacağı gerçeğini kabullenemeyerek Kazan'ın şahsi mülkü ve varlığının somut bir nesnesi olan bedenini ortadan kaldırmanın tek çare olduğunu düşünerek öldürülmesini kararlaştırırlar. Yani kendi bedenleri yok olacağına Kazan'ın bedenini yok etmeyi düşünürler. Statü bakımından Bayındır Han'dan sonra gelen Kazan; Oğuzların en büyük savaşçısı, kâfirlerin en korkulu düşmanı (Ergin, 2018, s. 23) ve İç Oğuzların lideridir. Savaşlarda ön saflarda yer alan (Dursun, 2011, s. 115) Kazan'ın toplumsal ve askerî birçok katkısı olmasına rağmen Oğuz beyleri tarafından

¹ Dede Korkut anlatmalarında tespit edilen mülkiyete dair unsurlar, Hasan Savaş'ın *Tabu ve Mülkiyet İlişkisi Bağlamında Anadolu Sahası Türk Masalları* adlı eserindeki tasnif esas alınarak oluşturulmuştur.

öldürülmek istenmesinin sebebi mülkiyet ekseninde düşünülünce bedeni koruma güdüsünün bir sonucu olduğu anlaşılır.

1.2. Toprak

Yerleşik topluluklarda toprak mülkiyeti, kişinin toprağı elverişli hâle getirmesi yani emeğini katması etkenine bağlıdır. Birey veya gruplar, arazilere bina yapmak veya tarıma uygun hâle getirerek toprağı emeğini katmaya başladığında kişiye talep hakkı veren şahsi mülkiyet biçimleri ortaya çıkar (Özcan, 1998, s. 223-227). Göçebe topluluklarda ise toprak, hayvanlar üzerindeki özel mülkiyet ile otlak ve meralar üzerindeki toplumsal mülkiyet esası üzerine kuruludur. Fakat bazı topluluklarda otlak ve mera alanlarının özel mülkiyete geçiş eğilimi görülür (Khazanov, 2015, s. 228). Başlangıçta konargöçer yaşam tarzına göre hayatlarını idame ettiren Türklerde de toprak üzerinde bir müştereklik söz konusu olup yurt, yaylak ve kışlağın mülkiyeti bütün aşirete ait kabul edilir (Ziya Gökalp, 2015, s. 139). Türk kavimlerinin yurt ismi verdikleri vatanlarının ayrı kabilelerin ve ailelerin mülkiyetinde olduğu bilgisi de Çin kaynaklarında geçmektedir (Togan, 2019, s. 136). Bu minvalde Türklerde toprak mülkiyetinin kamu ve şahsi mal olarak iki grupta yer aldığı söylenebilir. Ancak kamu malı olan toprak, genellikle devlet yöneticilerinin tekeline hizmet etmiş ve onların özel mülkü sayılmıştır (Savaş, 2021, s. 99-100). Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde Bayındır Han'dan ava gitmek için izin alınması, kamu malı olan toprağın aynı zamanda Bayındır Han'ın şahsi mülkiyetinde olduğunu gösterir. Böylece av alanlarının da özel mülkiyete konu olduğu görülür (Özcan, 1988, s. 222-223).

Geleneksel toplumlarda av, farklı işlevleri kendinde barındıran kutsal bir ritüel olarak kabul edilmektedir. Bir tür geçiş evresi olan av, avcının yeni kimlik kazanımına olanak tanır. Bunun yanında av ritüeli, çocukluğun bitip yetişkinliğin başlangıcına da işaret eder. Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde de bu durumun izlerine rastlanılır. Bayındır Han'ın boğasını yendikten sonra kendisine ad, at, beylik ve kırk yiğit verilen Boğaç Han, babası Dirse Han'a alternatif bir iktidar oluşturmaya başlar (Çelik, 2019, s. 84). Bu durum erkler çatışmasını da beraberinde getirir. Nitekim Dirse Han, oğlunun kendisinden habersiz ava çıktığını öğrendiğinde Boğaç Han'ı öldürmek ister (Ergin, 2018, s. 84). Hikâyeden anlaşıldığı üzere Boğaç Han, yanında babası olmadan ava gidemez (Gökyay, 2006, s. 1035). Bu örnekten hareketle Oğuz toplumunda av alanlarının kamu mülkiyeti kapsamında olmadığı ve kamu mallarının mülkiyetini elinde bulunduran yönetim erkinin tekelinde bulunduğu anlaşılır. Yani Dirse Han'ın mülkiyetinde bulundurduğu av alanında Boğaç Han'ın izinsiz avlanması onun ölüm ile cezalandırılmasına sebep olur. Bu durum toprak ile iktidar arasında bir bağ olduğunu ve toprağın mülkiyetinin yöneticilerin elinde bulunduğunu gösterir.

Toprak mülkiyeti *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul* hikâyesinde de karşımıza çıkar. Deli Dumrul'un bir kuru çay üzerine köprü yaptırarak geçenden otuz üç akça, geçmeyenden kırk akça alması (Ergin, 2018, s. 177) sahip olduğu mülki unsura işaret eder. Hikâyenin bütününe bakıldığında Deli Dumrul'un kuru çay üzerine köprü yaptırması, sembolik bir durumu yansıtır. Ancak farklı metotlar ile bakılan bir metin, birbirinden ayrı sonuçlar ortaya çıkarabilir. Bir cümle gibi bir metin de sonsuza doğru yolculuk içinde çözümlenebilir (Önal & Dursun, 2022, s. 5). Nitekim mülkiyet

ekseninde bir okuma yapıldığı için duvarlar, teraslar ve su kanalları, arazinin bölünmesini cisimleştiren ve (Earle, 2013, s. 91) kişinin şahsi mülkiyetini gösteren inşalar olarak değerlendirilmiştir. Deli Dumrul'un da yaptırdığı köprüden belli bir fiyat karşılığında insanları geçirmesi, o yerin özel mülkiyete konu olduğunun bir göstergesidir.

Toprak mülkiyeti *Begil Oğlu Emren* boyunda da görülür. Emren, kâfirlere tutsak olan babasını kurtardıktan sonra yaylak sahibi olur (Ergin, 2018, s. 224). Emren'in kahramanlık göstererek babasını kurtarması, mülkiyet hakkını doğurmuştur. Anlatılarda karşımıza çıkan engeller, kahramanın tamamlamak zorunda olduğu erginlenme sınavıdır. Bu engeller, kahraman tarafından aşılnca yeni bir statü elde edilir (Savaş, 2021, s. 51). Emren de babasını esaretten kurtararak erginlenme sınavını başarıyla tamamlamış ve yeni bir statü elde etmiştir. Statü kazanımı ise beraberinde Emren'in özel mülkiyetine tahsis edilen toprağa sahip olmasını sağlamıştır.

1.3. Ev/Çadır/Otağ

İnsanın faaliyetleri ile ilgili özel bir yere sahip olan ev, kültürün yoğunlaştığı bir mekân olarak karşımıza çıkar (Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev & Usmanova, 2013b, s. 69). Kültür aktarımının bir mekânı olan ev, konargöçer Türklerde *yurt* adı verilen çadırlara karşılık gelir (Ögel, 1985b, s. 1).

Türk düşüncesinde kutsiyet içeren mekânların bir ruhu veya iyisi olduğu inancı mevcuttur (Peker, 2016, s. 186). Bu inançtan dolayı kadın, evi temiz tutmak zorundadır. Aksi takdirde evin iyisi rahatsız olur. Ev etrafında teşekkül eden bir diğer inanç ise eşiktir. Kutsal kabul edilen eşik, evi taarruzdan koruyan ve mülkiyet hakkını temin eden sınırdır (Ziya Gökalp, 2015, s. 230; Ziya Gökalp, 2018, s. 40-41). Ayrıca eşğin bir tabu olarak kabul edilmesi ve yabancıların izin almadan eşikten geçememesi gibi durumlar, evin Türkler için özel mülkiyet kapsamında değerlendirildiğini gösterir (Savaş, 2021, s. 103). Dede Korkut hikâyelerinin muhtevasında da ev, mülki bir unsur olarak sıkça karşımıza çıkar. Hikâyelerde bu unsurla ilgili olarak Bayındır Han'ın *ağ otağ*, *kızıl otağ* ve *kara otağ* kurdurması; Salur Kazan'ın *kara yerin üzerine toksan başlı ban evlerin diktirmesi* yine Salur Kazan'ın *otağlar ve gök alan görklü çemene çadır diktirmesi* (Ergin, 2018, s. 78-157) örnekleri geçer. *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul*, *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı*, *Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi*, *Uşun Koca Oğlu Segrek*, *Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkarması* ve *İç Oğuz'a Taş Oğuz'un Asi Olup Beyrek'in Ölmesi* adlı hikâyeler hariç diğer anlatılar, Bayındır Han'ın ya da Salur Kazan'ın ak otağını yeryüzüne diktirmesi ile başlar. Bayındır Han ve Salur Kazan'ın hiyerarşik yapıda en üst mertebede olmaları Oğuz toplumunun onların yeryüzüne diktirdikleri otağa göre konumlanmalarını sağlamıştır. Yani hem Bayındır Han hem de Salur Kazan'ın diktirdikleri otağ, uçsuz bucaksız bozkırda Oğuzlar için bir *axis mundi* özelliği taşır. *Axis mundi*, gök çıkırığı anlamına gelen ve analogik olarak göğü tuttuğuna inanılan bir direk olarak düşünülür (Eliade, 2017, s. 31-40). Bu düşünce tarzı Türkistan bozkırlarında yaşayan muhtelif Türk halklarında da görülür ve gök kubbe, bir çadır olarak algılanır. Gökyüzü çadırını göğün ortasında orta direk gibi tutan Kutup Yıldızı parlar. Bu yıldız bozkırda yaşayan Türkler *Demir Kazık* adını verir. Yurt adı verilen çadırın tepesindeki duman boşluğu, gök çıkırığı olarak tasavvur edilir. Dolayısıyla

konargöçer toplulukların yurt adını verdikleri çadır, mikrokozmos olarak evreni simgeler (Eliade, 1999, s. 291-298).

1.4. Hayvan Sürüleri

Tarihsel ve sosyolojik anlamda mülkiyetin ilk büyük dönüşümü hayvanların evcilleştirilmesi ile olmuştur. Bireyler, evcilleştirdikleri hayvanları çitle çevrili özel mülkleri olan ağıllara koymuş ve bu sürüleri şahsi mülkleri hâline getirmişlerdir. Hayvan sürülerinin çoğalmasi ile birlikte mal fazlası verilmeye başlanmış ve bu fazla mallar takas yolu ile muhtelif mal kazanımını da beraberinde getirmiştir. Bu sayede maddi olarak zenginliğin ve refahın gelmesi, toplumun geri kalanından bir adım öne geçmeyi başaran yöneticiler sınıfını doğurmuştur. Bu durum ağalık ve kölelik sistemlerinin teşekkülüne de zemin hazırlamıştır. Genel olarak bakıldığında Türklerin konargöçer hayat yaşamaları ve hayvan sürülerine sahip olmaları mülkiyetin büyük dönüşüm evresinin daha net anlaşılmasına zemin hazırlamıştır.

Türkçede *sürü* kelimesini karşılayan en eski söz *yılkı* kavramıdır. Esas manası canlı ve hayvan olan yılkı sözü, Göktürk yazıtlarında *tamgalıg yılkı* yani *mülkiyeti belirtilmiş sürü* olarak geçer. Bilindiği üzere Eski Türklerde herkes malını, şahsının sembolü olan ve mülkiyeti ifade eden damga ile göstermiştir. Bu sayede Türk töresi ve kanunları dışında hiç kimse bu mallara sahip olamamıştır (Ögel, 1985a, s. 29; Ögel, 2001, s. 204). Bu durum, konargöçer hayat tarzını benimseyen Türklerin sosyoekonomik durumlarına da doğrudan etki etmiştir. 10-13. yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen boylarının ana meşgalesi hayvancılık olmuştur. Oğuz ve Türkmen boylarının güdülen hayvan sürüleriyle hayatlarını idame ettirmesinin temel nedeni bozkır coğrafyasının getirmiş olduğu zorluklardır. Oğuz ve Türkmenlerin yarı göçebe ve gütmeye dayalı hayvancılığa dayalı endüstrileri genelde süt, yün ve et tedarik etmeye yönelik olmasının yanında ticari amaçlar için de kullanılmıştır (Agacanov, 2010, s. 130-139). Görüldüğü gibi Türk tarihinin her devrinde hem taşınır hem de taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı kurulmuştur (Eröz, 1977, s. 17). Konargöçerlikten yerleşik hayata geçiş eseri olan Dede Korkut anlatılarında da beylere ait büyük ağılların olduğu görülür.

Begil Oğlu Emren'in anlatısında "Kara koçı yüğrük atdan tavla virdi." ve *Uşun Koca Oğlu Segrek* boyunda "Tavladan bir şahbaz at çıhardı." (Ergin, 2018, s. 224-228) ifadeleri, hayvan sürülerinin Dede Korkut anlatımlarında mülkiyete konu olduğunu göstermektedir. Bunların yanında bir diğer örnek, *Salur Kazanın Evinin Yağmalanması* adlı hikâyede teşekkül eder. Salur'un evini yağmalayan Şekli Melik, Salur'un *tavla tavla şahbaz atlarına* ve *katar katar kızıl develerine* el koyar (Ergin, 2018, s. 96). Anlatıda geçen bu ifadeler, hayvan sürülerinin şahsi mülkiyete konu olduğunu açıkça göstermektedir. Hayvan sürüleri olarak tavla tavla atlar, develer ve koyunlar *Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek* boyunda da geçer. Bay Püre Bey, Deli Karçar'ın isteklerini yerine getirmek için tavla tavla atlarından bin aygır, develerinden bin buğra ve koyunlarından bin koç seçer (Ergin, 2018, s. 128). Deli Karçar'ın Banu Çiçek için talep ettiği başlık parası, mülkiyet takasını gösteren sosyal bir işleve sahiptir. Bamsı Beyrek'in babası Bay Püre Bey, Banu Çiçek'i gelin olarak alabilmek için hayvan sürülerinden bin aygır, bin deve, bin de koç vermek zorundadır. Kalının ödenmesi ile birlikte Deli Karçar'ın mülkiyetinde olan

Banu Çiçek, Bamsı Beyrek'e verilir. Anlatmada kadının mülkiyete konu olması Oğuzların ataerkil bir toplumsal yapılanmaya sahip olduklarını gösterir.

1.5. Kadın

Geçmişten günümüze değin kadına hem mitik hem de gerçek manada çeşitli roller atfedilmiştir. Bununla birlikte kadın, ataerkil toplumlarda erkeğin tamamlayıcısı olarak düşünülmesinin yanı sıra mülkiyet ilişkilerine de konu olmuştur (Savaş, 2021, s. 105). Kadının bir mülki unsur olarak Dede Korkut Hikâyelerine de yansması ilk olarak *Salur Kazanın Evinin Yağmalanması* anlatısında karşımıza çıkar.

Burla Hatun'a kadeh sundurmak isteyen Şöklü Melik, esir olarak aldığı kadınlar arasında hangisinin Burla Hatun olduğunu bulmak için Uruz'un eti ile kavurma yapıp kadınlara yedirmeye niyetlenir. Bunu duyan Burla Hatun, Uruz'a durumu anlatır ve ne yapması gerektiğini sorar. Uruz annesine hiddetli bir şekilde:

Ağzun kurusun ana, dilün çürisün ana, ana hakkı Tanrı hakkı degülmiseydi kalkubanı yirümden turayidüm, yakan ile boğazundan tutayidüm, kaba ökçem altına salayidüm, ağ yüzünü kara yire depeyidüm, ağzun ile burnundan kan şorladayidüm, can tatlusın sana göstereyidüm, bu ne sözdür sakın kadın ana menüm üzerime gelmeyesin, menüm için ağlamayasın, ko beni kadın ana çengele ursunlar, ko etümden çeksünler, kara kavurma itsünler kırk big kızınun önine iletsünler, anlar bir yidüğünde sen iki yigil seni kâfirler bilmesünler, tuymasunlar, atam Kazan namusunu sımayasın, der (Ergin, 2018, s. 107).

Uruz'un annesine karşı sarf ettiği bu sözler, kadının mülki bir unsur olarak algılandığını gösterir. Kadının bedeniyle özdeşleşen namus kavramı, biyoiktidar vasıtası olarak bedeni disipline edici bir norm olarak görülse de (Yolcu, 2014, s. 214) kadını eşinin egemenliği altına sokan kültürel bir unsur olmuştur (Savaş, 2021, s. 106). Uruz hem babasının namusunu hem de mülki bir değer olarak görülen kadını, beddualar aracılığıyla korumuştur. Nitekim sözün metafor değil gerçek olarak algılanması, onun gerçekliğe dönüşme potansiyeline sahip olduğuna inanılması ve yaratılışın temelini oluşturan şeyin söz olduğu inancından dolayı (Keskin, 2020, s. 58) bedduaların ilkel hukuk açısından bir yaptırım gücü bulunmaktadır. Bu sebeple antik çağlardan başlayarak toplumsal kontrol aracı olarak bireysel mülkiyetin korunması adına beddualardan faydalanılmıştır (Savaş, 2022, s. 115-128).

Beddua ile kadının aidiyetini koruma işlevi ayrıca *Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek* hikâyesinde de yer alır. Yalancı oğlu Yaltacuk ile Banu Çiçek'in düğününde Uruz, Yigenek, Şir Şemseddin ve Delü Karçar ok atar. O sırada ozan kılığında düğüne gelen Beyrek, ok atan herkesi överken Yalancı oğlu Yaltacuk'a "Güyegü atsa elün kurusun parmahların çürisün." şeklinde beddua eder (Ergin, 2018, s. 142-143). Bamsı Beyrek, mülkiyeti kendine ait olan zevcesi Banu Çiçek'i Yalancı oğlu Yaltacuk'un elinden almak için beddua eder.

Felicien Challaye, şahsa ait olan şeyler arasında kadının da bulunduğunu belirtir. Challoye'ye göre evlenme, mistik anlamıyla kadının bir erkeğe ait olduğunu ifade eder. Bir başka ifadeyle kadın, evlendikten sonra diğer erkekler için tabu hâline gelir. Her ne kadar eşler arasında bir müştereklik varsa da kadın daima kocasına bağlıdır. Erkek

ölmüş olsa bile bu ortaklık devam eder (1969, s. 15-16). Banu Çiçek'in de on altı yıl boyunca Beyrek'i beklemesinde söz konusu olan ortaklık geçerlidir. Çünkü kadın üzerinde kocanın egemenliği devam ettiği için tabu hâline gelir.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek anlatısında kadının mülkiyete konu olduğu bir diğer örnek ise Deli Karçar'ın kız kardeşi için bin koyun, bin aygır, bin buğra ve bin de pire istemesidir (Ergin, 2018, s. 117). Çeyizin yanı sıra (Reed, 1985, s. 66) kalın, başlık parası, süt parası ve mihr, kadının kocasının mülkiyetinde olduğunu gösteren kültürel uygulamalardır (Savaş, 2021, s. 106).

Dede Korkut'ta kadın mülkiyeti ile ilgili bir diğer örnek ise *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* hikâyesinde karşımıza çıkar. Anlatıda geçen "Padişah kızı Burla Hatun'u ödül olarak kazanan Kazan idim." ifadesi (Ekici, 2019, s. 191), kadının Oğuz toplumunda evlenmeden önce ailenin, evlendikten sonra ise kocanın mülkiyetinde olduğuna işaret eder.

1.5. Çocuk

Bir cemiyetin en küçük parçası olan ailenin güvencesi ve soyun devamı çocuktur. Ataerkil toplumlarda çocuklar, babanın soyuna mensup olur ve malların çoğu erkek çocuğa miras bırakılır. Malların sürekliliğini sağlayan çocuk, aynı zamanda aile içinde bir mülk konumundadır (Savaş, 2021, s. 109). Nitekim Uygurların vesikaları incelendiğinde çeşitli ihtiyaçların karşılanması için oğul satışlarının yapıldığı ya da çocuğun rehin olarak verildiği görülür (İzgi, 1987, s. 89-95). Bir mal karşılığında rehin olarak bırakma ya da satma, çocuğun mülkiyet olarak nitelendirildiğini gösterir. Dede Korkut Hikâyelerinde de çocuk mülki bir unsur olarak dikkat çeker. Oğuzlarda erkek evlat sahibi olmak, kişiye saygınlık kazandırır (Harmancı, 2012, s. 10). Nitekim *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* hikâyesinde çocuksuzluğun getirmiş olduğu mülki yoksunluk toplum tarafından uğursuzluk olarak düşünülmüş ve Dirse Han, mevki bakımından yüksek olsa dahi kara otağa oturtulmuştur (Ergin, 2018, s. 79-81). Söz konusu olan yoksunluğu gidermek adına Dirse Han'ın toy düzenlemesi, açları doyurması, borçluları borcundan kurtarması doğum öncesi yapılan ritüeller olarak düşünülebileceği gibi mülki bir kazanç sağlamak için yapılan uygulamalar olarak da değerlendirilebilir.

Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde Kam Püre, Bayındır Han'ın meclisinde erkek çocuğa sahip olmadığından dolayı tahtı, tacı ve yurdu için endişelenir. Ayrıca hikâyede geçen "Oğul, dünlüğü altun ban ivümün kabzası oğul/ Kaza benzer kızımın gelinümün çiçeği oğul/Görür gözüm aydını oğul/Tutar bilüm kuvveti oğul." (Ergin, 2018, s. 116-151) ifadelerinden hareketle çocuğun özel yükümlülükleri olan ve mallarda olduğu gibi saygınlık kazandıran bir araç olarak (Benedict, 1998, s. 248) görüldüğü söylenebilir. Dede Korkut hikâyelerinde çocuk, babasının tahtı ve tacını devralarak aile mülkünün devamlılığını sağlar. Bu açıdan çocuk, mülkiyeti sağlamaştıran ata toprağının koruyucusudur.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek hikâyesinde, Oğuz ilinde Yigenek'e babasının tutsak olduğunun söylenmesinin yasaklanması, *Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi* anlatısında Basat'ın Tepegöz'ü öldürmek için yola çıktığında babasının "Oğul ocağum issüz koma, kerem eyle, varma" diyerek oğluna engel olmak istemesi, *Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un*

Tutsaklıktan Çıkarması adlı boyda ise Uruz'un babasını Bayındır Han olarak bilip büyümesi (Ergin, 2018, s. 200-239) ocağın devamını sağlayan çocuğu korumak adına alınan önlemler olarak düşünülebilir. Erkek çocuğun soy devamlılığını sağlayıcı bir unsur olarak düşünülmesi Oğuzların ataerkil bir yapıya sahip olduğunu da gösterir.

2. Mülki Semboller

2.1. Ad

Belli uygulamalarla sahip olunan ve şahsi mülk olarak değerlendirilen ad (Benedict, 1998, s. 193), kişinin kültür dünyasına kazandırılması bakımından büyük bir önem arz eder. Epik geleneğe yeniden doğuş anı olarak ifade edilen ad alma, kahramanın statü değişimi ve onun varoluştan çıkmasını sağlayan maddi bir değere sahiptir. Ayrıca bireyin farklılığını vurgulayan ve bir simge olan ad, kişinin mülkü olarak görülür (Lvova vd., 2013a: 185-187). Çünkü mitsel düşüncede bir kişinin benliği; adına bağlıdır. Ad yalnızca bir simge değil, bireylerin kişisel özelliklerinin ve mülkiyetlerinin bir parçasıdır (Cassirer, 2018, s. 61). Dede Korkut hikâyelerine de bu yönde bakıldığında ad alma, bireyin göstereceği kahramanlığa bağlıdır. Dirse Han'ın oğlu, bir boğa ile dövüşüp onu öldürdükten sonra *Boğaç* adını almıştır. Bay Büre Bey'in oğluna bezirgânların malını soygunculardan kurtarması üzerine *Bamsı Beyrek* adı verilmiştir. Aruz Koca'nın oğlunu ise aslan emzirdiği için Korkut Ata, *Basat* adını koymuştur (Gökyay, 2006, s. 1096). Ayrıca hikâyelerde ad alan kişi, yeni bir statü kazanarak kendi mülkiyetinin sahibi olur. Yani kahramanlık gösterildikten sonra çocuğa ad ile birlikte beylik verilir.

Oğuz toplumunda insanlar, diğer toplumlarda olduğu gibi doğumla birlikte fiziki ve biyolojik bir varlık olarak dünyaya gelirler. Ancak toplum, henüz onları kabullenmemiştir. Oğuzların bir kişiyi sahiplenebilmesi için o kişinin göçebe kültürüne uygun tip özelliklerine kavuşması yani mensubiyet şuuru kazanması ve alp olması beklenir (Duymaz, 1988, s. 41-42). Ancak Uruz'un on altı yaşına gelmesine karşın bu kazanımları elde edemediği için ad alamaması, Kazan Bey'i ölümünden sonra tahtını oğluna vermemeleri hususunda kaygılandırmıştır (Ergin, 2018, s. 156). Çünkü ad, kişinin bağlı bulunduğu topluluk tarafından bir birey olarak değerlendirilmesini sağlar. Bu nedenle aile içerisinde mülkiyet kazanımı ile toplum içerisinde statü kazanımının yolu ad alma ile imkân bulmuştur. Şahsi mülkiyetin kapılarını aralayan ad (Savaş, 2021, s. 119), Dede Korkut hikâyelerinde bireyin kendi çabası sonucu kazandığı ilk mülki sembol olarak görülür ve bireyin bu mülki kazanımı elde etmesi göstereceği kahramanlığa bağlıdır. Bunun yanı sıra ad alan çocuklar, artık ailenin mülkü olmaktan çıkarak kendi topraklarının, beyliklerinin, mallarının ve kişiliklerinin sahibi olurlar.

Dede Korkut hikâyelerinde adın saygınlığını korumak için yapılan çeşitli eylemler de mevcuttur. Dirse Han'ın oğlunu öldürmek istemesi, Salur'un çobanı bir ağaca bağlayarak tek başına kâfirin yurduna gitmesi (Ergin, 2018, s. 84-105) ve ejderhanın heybetinden gözü bulan Kazan'ın gözünü oymak isterken "Eğer ben kendi gözümü oyarsam, Kazan ejderhayı görünce korkusundan başka bahane bulamayıp gözlerini çıkarmış derler." diye düşünüp vazgeçmesi (Ekici, 2019, s. 203) kişilerin adlarına leke gelmemesi ve mülki bir sembol olan adın korunması için yaptıkları eylemlerdir. Adın

korunması esasen statünün korunmasını ifade eder. Bireyin toplum içinde statü elde etmesi ad kazandığında yaptığı kahramanlığın bir sonucudur. Adın kazanımı ile birlikte birey, hem kişilik hem de statü elde etmiş olur.

2.2. Orun-Ülüş

Türklerin soy teşkilatında önemli rol oynayan esaslardan biri, kabilelere mensup şahısların düzenlenen ziyafet meclislerinde işgal edecekleri orun-mevki meselesidir. Bu yüzden kurultaylarda kabilelerin orunları kesin bir şekilde belirli kaidelere göre düzenlenmiştir. Her orunun da kendine ait ülüşü vardır. Ülüş, kesilen hayvanın mevkilere göre paylaşılmasını ifade eder (İnan, 2020, s. 241-251). Dede Korkut hikâyelerinde de orun ve ülüş, Türk ananelerine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Divanlarda her beyin orunu rütbesine göre oluşturularak beylerbeyinin sağ yanında oturanlara sağ beyler, sol yanında oturanlara sol beyler denilmiştir (Ergin, 2018, s. 26).

Dirse Han Oğlu Bogaç Han anlatısında Bayındır Han'ın bir yere ağ otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurması ve oğlu olanı ağ otağa, kızı olanı kızıl otağa, oğlu kızı olmayanı kara otağa kondurup kara koyun yahnisinden önüne getirtmesi (Ergin, 2018, s. 79) orun-ülüş hakkını açıkça göstermektedir. Kara keçe, seçilmemiş yünden yapılıp ve yoksulların çadırı kara keçeyle kaplanır (Tezcan, 2018, s. 67). Ancak Dede Korkut hikâyelerinde kara otağ ve kara keçe, sadece varlıksal bir yoksulluğu ifade etmemektedir. Hikâyede kara otağ, çocuğu olmayan kişilerin oturduğu mevkiyi sembolize eder. Buna göre Oğuzlarda orun ve ülüş hakkını belirleyen kaidelerin başında çocuk gelmektedir. Toylarda Oğuz beylerinin orun ve ülüşü, mülki bir unsur olan çocuğa göre düzenlenmiştir. Bu durumdan hareketle mülkiyeti sağlamlaştıran ve ata toprağının koruyucusu olan çocuk, aynı zamanda beylerin mevki ve ülüşlerini de belirleyen mülki bir unsur olmuştur.

Orunun Dede Korkut hikâyelerinde mülkiyete konu olduğu bir diğer hikâye ise *Uşun Koca Oğlu Segrek*'tir. Anlatıda Egrek, Kazan'ın önünde otururken Ters Uzamış'ın "Uşun Koca oğlu bu oturan bigler her biri oturduğu yiri kılıcı ile etmeği ile alupdur, mere sen baş mı kesdün kan mı tökdün aç mı toyurdun yalıncağ mı tonatdun" demesi (Ergin, 2018, s. 225) orunu belirleyen bir diğer kaidenin hüner ve erdem göstermek olduğunu ifade eder. Hüner kavramı ile baş kesip kan dökmek, erdem kavramı ile de aç doyurup çıplak giydirmek fiilleri anlatılır (Duymaz, 1998, s. 41).

2.3. Kalın

Kalın veya başlık parası, Türk aile hukukunun temelini oluşturur. Kız ailesine ödenen malı ifade eden kalın, kadının artık erkek ailesinin malı olduğunu (Ögel, 2001, s. 256) gösteren bir ananedir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't- Türk* adlı eserinde *kalınğ* terimi çeyiz anlamında verilmiştir (2018, s. 371). Bütün Türk dillerinde ortak bir kelime olan kalın, Kırgız ve Başkurlarda *süyek satımı*, Yakutlarda ise *sulü* olarak geçer (İnan, 2020, s. 347) Türk evlenme geleneği içerisinde köklü geçmişe sahip olan kalın uygulaması Deli Karçar'ın Banu Çiçek için bin koyun, bin aygır, bin buğra ve bin de pire istemesi (Ergin, 2018, s. 117) örneğinde görülür. Bahsi geçen örnek, kadının gelenek içerisinde bir mülkiyet olarak algılandığının göstergesidir. Bu bağlamda mülki bir unsura işaret eden kalın, kadının Dede Korkut hikâyelerinde özel mülkiyete konu olduğunu niteleyen bir semboldür.

2.4. Vergi, Diyet

Kamu hizmetine harcanmak için hükümetin doğrudan veya dolaylı yoldan topladığı para (TDK, 2019, s. 2479) anlamına gelen vergi, grupların ekonomik güçlerine göre tahsil edilir (Weber, 2012, s. 475). Bireylerin sahip oldukları mülklerin birer simgesi (Savaş, 2021, s. 123-125) olan vergi, Dede Korkut hikâyelerinden *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul* ve *Begil Oğlu Emren* anlatısında karşımıza çıkar.

Deli Dumrul, kendi himayesinde olan köprüden geçenden otuz üç akça, geçmeyenden kırk akça alması, Begil Oğlu Emren hikâyesinde Bayındır Han'a dokuz tümen Gürcistan'ın haracı olarak bir at, kılıç ve çomak getirilmesi (Ergin, 2018, s. 177-216) vergi uygulamasına bir örnek teşkil eder. Deli Dumrul köprüünün kullanımı için geçenlerden belli bir ücret talep ederek kişileri vergiye tabi tutmuştur. Özel mülkiyetin varlığına işaret eden vergi, Dede Korkut anlatılarında toprak mülkiyetinin sembolü olarak yer alır.

İslam hukukuna göre öldürme ve yaralamalarda suçlunun tazmin etmek zorunda olduğu mal veya para, kefare, kan parası (TDK, 2019 s. 684) anlamına gelen diyet terimine gelenek çerçevesinde bakıldığında anlam genişlemesine uğradığı görülür. Hayırlı bir habere karşılık olarak istenen diyet, Dede Korkut hikâyelerinde bir emeğin bedeli olarak verilen kefare, kefare, kefare olarak geçer. *Begil Oğlu Emren* hikâyesinde sınır bekçiliği yapan Begil'e Bayındır Han tarafından yahşi at, yahşi kaftan harçlık verilmesi (Ergin, 2018, s. 216) ve *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* anlatısında Kazan'ın padişah kızı Burla Hatun'u ödül olarak aldığını ifade etmesi (Ekici, 2019, s. 191) diyet uygulamasının bir sonucudur. Emren'in sınırda uç beyliği yapması karşılığında mal-mülk alması, Kazan'ın siyasi-idari başarılarının karşılığında ise Burla Hatun'u alması emek karşılığında ödenen diyetlerdir.

2.5. Potlaç

Potlaç, bir şef tarafından rakibini küçük düşürmek, tahakkümü altına almak ve ona meydan okumak için değerli eşyaların sunulduğu görkemli bir törendir. Ayrıca potlacı düzenleyen şef ya da kişi, malların harcanması yoluyla mevki kazanır (Bataille, 1999, s. 103-108). Potlacı düzenleyen kişi kadar potlaca çağrılan kişiler de büyük bir onur kazanır. Ancak her konuk çağrıldığı törene karşılık, kendisi de bir potlaç düzenlemek zorundadır. Çünkü kim daha çok mal verir ise o diğerlerinden daha çok onur kazanır. Bir başka ifade ile potlacı düzenleyen kişi, şöleden sonra ne kadar yoksul düşerse onuru o kadar yükselir. Diğerleri üzerinde bir üstünlük kurmayı sağlayan potlaç (Güvenç, 1979, s. 237) statüyü sağlamlaştıran bir şölemdir.

Dede Korkut anlatılarında ise *toy* olarak karşımıza çıkan potlaç, çeşitli vesilelerle düzenlenen zengin ziyafetlerdir. Anlatılarda çocuğa ad verildiğinde, akından zaferle dönüldüğünde ve düğünlerde toylar düzenlendiği görülür (Gökyay, 2006, s. 1105). On iki anlatının sekizi potlaç törenlerinden biri -ağırlıklı olarak yemek verme- ile başlamış; on iki anlatının on ikisi de bu törenlerden biriyle bitirilmiştir. Sadece beşinci, altıncı, sekizinci anlatı şölen ya da tören sahneleriyle başlamaz. On ikinci anlatı ise Salur Kazan'ın Dış Oğuz beylerini çağırılmadan yaptığı evini yağmalatma töreniyle başlar ve bu yüzden Dış Oğuzların tepkisini alır. Bu olayın sonucunda Dış Oğuz, İç Oğuz'a düşman olur; başta Bamsı Beyrek olmak üzere Aruz Koca ve birçok kişi yaşamını

yitirir. Salur Kazan, bu davranışı sonunda hem inançlısı Beyrek'i hem dayısı Aruz Koca'yı kaybeder hem de saygınlığı zedelenmiş olur (Deveci, 2016, s. 131). Salur Kazan'ın diğer beyler arasında egemenliğinin devam etmesi için düzenlediği ziyafetler, onun tahakkümünü kuvvetlendiren (Ziya Gökalp, 2015, s. 159) bir gelenek olarak tezahür eder. On ikinci hikâyedeki olay dizgisinden hareketle potlacın hâkimiyet ve üstünlük kurma fonksiyonlarının yanı sıra sınıfsal yapının oluşmasını sağlayan bir işlevinin olduğu da anlaşılır (Savaş, 2021, s. 57-58). Özellikle yönetici sınıfa mensup olanların düzenlediği ziyafetler, onların otoritesini ve itibarını sağlamlaştırmanın yanında mülki haznelerinin zenginliğini de diğerlerine gösterme fırsatı bulduğu kültürel bir sembol olarak karşımıza çıkar.

Sonuç

Toplumsal hayatın bir parçası olan mülkiyet olgusunun hem hukuki hem de ekonomik boyutu bulunmaktadır. Bunların yanında mülkiyetin kültürel bir tarafının da bulunduğu göz ardı edilemez. Kolektif bellek tarafından teşekkül ettirilen kültürel normlar, mülkiyet olgusunu şekillendiren değerler bütünüdür. Bu bağlamda Dede Korkut hikâyelerine yansımış olan mülkiyet ile ilgili örüntüler, mülkiyetin sosyokültürel değerlerden ayrı düşünülmeceğini göstermiştir.

Hikâyelerde beden, toprak, ev, hayvan sürüleri, kadın ve çocuk olmak üzere altı adet mülki unsur tespit edilmiştir. Ataerkil yapının bir sonucu olan kadın mülkiyeti, hikâyelerde örneği en fazla olan ve genellikle namus telakkisiyle ilişkilendirilen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyelerde yoğunluk arz eden bir diğer mülki unsur, çocuktur. Toplumun geleceği adına değerlerin aktarımını sağlayan çocuk, aile mülkiyetinin sürekliliğini temin eden baba toprağının koruyucusu olmuştur. Üçüncü olarak ise ev ve hayvan sürüleri karşımıza çıkar. Hikâyelerde geçen otağ, ban evler ve çadır, özel mülkiyet kapsamında değerlendirilen unsurlardır. Tavla tavla şahbaz atlar ve katar katar kızıl develer şeklinde geçen hayvan sürüleri, hem konargöçer yaşamın temel geçim kaynağı hem de başlık parası ve diyet için ödenen mallar arasında yer almaktadır.

Tespit edilen bu unsurların bir mülkiyet olduğuna işaret eden semboller ise ad, orun-ülüş, kalın, diyet-vergi ve potlaç olarak beş ana başlık altında incelenmiştir. Ad, çocuğun mülkiyetine işaret eden ve bireyin kendi çabası sonucu kazandığı ilk mülki sembol olarak görülür. Kişinin sosyal statüsünü gösteren orun, Oğuzlar için mülkiyetin kültürel bir sembolü olmuştur. Kadın mülkiyetinin bir göstergesi olan kalın ise mülki kazanımın bir diyeti olarak anlatılarda karşımıza çıkar. Özel mülkiyetin varlığını ispatlayan vergi ise toprak mülkiyetinin bir sembolü olarak yer alır. Söz konusu olan mülki unsur ve semboller, kültürel ve sosyal yapı ekseninde şekillenerek bir süreklilik arz etmiştir.

Extended Abstract

The property that appears in every stage of social life, refers to the rights of individuals over assets. These rights determined by the property establishment have both a legal and an economic aspect. However, it can be stated that property has a cultural aspect as well as economic and legal ones. To explain the cultural dimension of

property with an example, making that area untouchable by means of taboo and curse to protect one's land constitutes the cultural aspect of the property.

The oral culture created by the collective memory is a set of values that shape the property phenomenon. In this context, the stories of Dede Korkut which contain many elements such as the worldview, customs, and traditions of Turks, involve remarkable examples in terms of the cultural aspect of the property. The examples of property in the stories of Dede Korkut were examined under two main headings as property elements and property symbols. Items that are subject to the property are evaluated under the title of property elements, and items that indicate that an object is property are evaluated under the title of property symbols.

Six property elements have been identified in the stories: body, land, house, herd, woman, and child. Woman, who stands out as the property element in the stories, reveals the cultural aspect of the property. Women, who are usually associated with the concept of honour, have been accepted as property in the social sphere as a result of the cultural and patriarchal structure. Another property element that is frequently mentioned in the stories is the child. In the stories of Dede Korkut, the child appears as the element that ensures the continuity of the family property by taking over the paternal ownership. In this respect, the child is the guardian of the ancestral land that consolidates the property. House and herd come in the third place. Marquee, beylic tent and yurt mentioned in the stories are the elements considered within the scope of private property. Herds are both the main source of revenue for nomads and the goods paid for dowry and blood money. Another property element identified in the stories is land. The acquisition of land ownership is related to taking a name by showing heroism. In the stories, usually, the fact that people get names by showing heroism has given rise to the right to property.

The property symbols indicating that these elements are a property were examined under five main headings as name, orun (status)-ülüş (allocation), kalın (dowry), potlaç (a festival that khan's riches are plundered by his subject with his wish), blood money and levying duty. The name is seen as the first property symbol that the individual gains by showing heroism. People gain a new status by taking names. The acquisition of this status gave rise to the right to property. The name, which points to child and the ownership of land in the stories, appears as the symbol that people gain as a result of their own efforts. "Orun", which shows the social status of the person, became a cultural symbol of property for the Oghuz. Dowry, which is an indicator of female ownership, appears in the narratives as the counterpart of property gain. The levying duty that proves the existence of private property is a symbol of land ownership. These property elements and symbols have been shaped on the axis of cultural and social structure and have been continuous. In this context, patterns related to property reflected in the stories of Dede Korkut, have shown that property cannot be considered separate from sociocultural values. In this manner, it can be stated that property is shaped by cultural norms, which are the basic dynamics of social life and regulate social life.

Kaynakça

- Agacanov, S. G. (2010). *Oğuzlar* (E. N. Necef & A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Bataille, G. (1999). *Lanetli pay* (M. M. Yakupoğlu, Çev.). Ankara: Mor Yay.
- Benedict, R. (1998). *Kültür örüntüleri* (M. Topal, Çev.). Ankara: Öteki Yay.
- Bıçak, A. (2014). *Evren tasavvuru -Kendini bilmek ya da evreni kurmak-*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Cassirer, E. (2018). *Dil ve mit* (O. Kuzgun, Çev.). İstanbul: Pinhan Yay.
- Challaye, F. (1969). *Mülkiyetin tarihi* (T. Aytuğ, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çelik, A. (2019). Dede Korkut anlatılarından XXI. yüzyıla avcı folklorundaki süreklilik ve dönüşümlerin ekoeleştirel bir analizi. A. Çelik & A. Ortakçı (Ed.), *Ekoeleştiri-Folklor ve Edebiyat İncelemeleri* içinde (s. 81-105). Konya: Kömen Yay.
- Deveci, Ü. (2016). Dede Korkut anlatılarından “İç Oğuz Taş Oğuz asi olup Beyrek öldüğü boyu”nda İç Oğuz Dış Oğuz çatışması. Ü. Bozyer (Ed.), *Kültür Dünyamızın Mimarları* içinde (s. 127-139). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Durkheim, E. (2016). *Ahlak ve toplum* (D. Çenesiz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yay.
- Dursun, A. (2011). Dede Korkut hikâyelerinde halk hukuku. *Turkish Studies*, 6(4), 107-122.
- Duymaz, Ali (1998). Dede Korkut Kitabı’nda alplığa geçiş ve topluma katılma törenleri üzerine bir değerlendirme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 46(1), 39-50.
- Earle, T. (2013). *Şefler nasıl iktidara geldiler- Tarih öncesinde politik ekonomi* (B. Gürel & D. Demiröz, Çev.). İstanbul: Versus.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut kitabı Türkistan/Türkmen Sahra nüshası soylamalar ve 13. boy Salur Kazan’ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi*. İstanbul: Ötüken.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (İ. Birkan, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2017). *Kutsal ve kutsal dışı -Dinin doğası* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Alfa Yay.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut kitabı* (C. 1-2). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Eröz, M. (1977). *Türk kültürü araştırmaları*. İstanbul: Kutluğ Yay.
- Foster, G. M. (1965). Peasant society and the image of limited good. *American Anthropologist Journal*, 67(2), 293-315.
- Frazer, G. J. (2017). *Psşik işler-Batıl inançlar kurumlarımızın gelişimini nasıl etkiledi* (İ. H. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Pinhan Yay.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yay.
- Hacak, H. (2006). Mülkiyet. *İslam ansiklopedisi* (C. 31, s. 543-548). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harmancı, M. (2012). Dede Korkut hikâyelerindeki alkış ve kargışlara işlevsel bir yaklaşım. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 1-17.
- İnan, A. (2020). *Makaleler ve incelemeler* (C. 1) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasî ve kültürel tarihi (Hukuk vesikalarına göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Kâşgarlı Mahmud (2018). *Divanü lûgat-it Türk* (C. 1). (B. Atalay, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

- Keskin, A. (2020). *Türk kültüründe alkışlar ve kargışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya-Geçmiş, gelecek ve şimdiki hâli üzerine mukayese* (Ö. Suveren, Çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Kinnear, J. B. (1914). *Principles of property*. London: Smith, Elder & Co.
- Lvova, E. L, Oktyabrskaya, İ.V, Sagalayev, A. M, Usmanova, M. S. (2013a). *Güney Sibirya Türklerinin geleneksel dünya görüşleri-İnsan ve toplum* (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınevi.
- Lvova, E. L, Oktyabrskaya, İ.V, Sagalayev, A. M, Usmanova, M. S. (2013b). *Güney Sibirya Türklerinin geleneksel dünya görüşleri-Kâinat ve zaman- Nesnelere dünyası*. (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınevi.
- Malinowski, B. (1998). *İlkel toplum*. (H. Portakal, Çev.). Ankara: Öteki Yay.
- Ögel, B. (1985a). *Türk kültür tarihine giriş* (C. 1). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ögel, B. (1985b). *Türk kültür tarihine giriş* (C. 3). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Önal, M. N, Dursun, A. (Ed.). (2022). *Ali Cengiz oyunu çözüldü mü?*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yay.
- Özcan, M. T.(1998). *İlkel toplumlarda toplumsal kontrol*. İstanbul: Özne Yay.
- Özdemir, N. (2018). Geleneksel bilgi ve kültür ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(1), 1-28.
- Peker, S. (2016). Dağ kültü bağlamında bir müracaat makamı olarak Ekecik Dağı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 45(9), 182-187.
- Savaş, H. (2021). *Tabu mülkiyet ilişkisi bağlamında Anadolu sahası Türk masalları*. Konya: Tablet Yay.
- Savaş, H. (2022). Mülkiyetin kültürel yansımaları bağlamında bedduaların rolü üzerine. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 12, 115-132. doi: 10.46250/kulturder.1061012.
- Tezcan, S. (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk tarihine giriş-En eski devirlerden 16. asra kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum I* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarn Yay.
- Yolcu, M. A. (2014). *Türk kültüründe evliliğe bağlı tabu ve kaçınmalar*. Konya: Kömen Yay.
- Ziya Gökalp (2015). *Türk medeniyet tarihi*. İstanbul: Bilgeoguz Yay.
- Ziya Gökalp (2018). *Türk töresi*. İstanbul: Bilgeoguz Yay.

Zâtî'nin Şiirlerinde Denize ve Denizciliğe Ait Terimler

Terms Related to the Sea and Maritime in Zâtî's Poems

Vesile ALBAYRAK SAK * Öz

XVI. yüzyıl, Osmanlı donanmasının denizcilik konusunda başlangıca göre büyük aşama kaydettiği bir yüzyıldır. Bu gelişim sürecinde Karesi Beyliği'nin donanmasının da önemli bir yeri vardır. Yıldırım Bayezid tarafından Gelibolu'da yaptırılan ilk tersane, bu bölgenin Osmanlı Devleti adına denizcilik merkezi hâline gelmesine katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bütün denizcilik işlerinin yönetildiği yer olan İstanbul'daki tersanede kızak sayısının iki yüze çıkarılmasıyla Kanuni döneminde denizcilik faaliyetleri en ileri seviyeye ulaşmıştır. Bu gelişimle birlikte Osmanlı'nın denizcilikte yegâne rakibi Venedikliler olmuştur. Bu asır Kemal Reis, Barbaros Hayreddin Paşa, Pîrî Reis gibi Türk denizcilik tarihinin önemli isimlerine ve onların zaferlerine tanık olunan bir yüzyıldır.

* Doç. Dr. Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü / Türkçe ABD
albayrak_vesile@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5343-1099.
Konya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr. Necmettin Erbakan
University Ereğli Faculty of
Education, Department of
Turkish and Social Sciences
Education / Turkish Language
Department
albayrak_vesile@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5343-1099.
Konya / TÜRKİYE

Karesi Vilayeti'nde doğan, doğup büyüdüğü yerin deniz ve denizcilikle ilgili kültürel mirasını eserlerine taşıyan önemli Osmanlı şairlerinden birisi de Zâtî'dir. Zâtî; II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman olmak üzere üç padişah döneminde de yaşamıştır. II. Bayezid'in denizde Venediklilerin üstünlüğünü görüp sessizce hazırlıklara başlayışına, Yavuz'un Mısır Seferi'ne ve Kanuni dönemindeki deniz zaferlerine tanıklık etmiştir. Bu çalışma kapsamında Zâtî'nin şiirlerine Osmanlı deniz hâkimiyetinin ne ölçüde yansıdığını; şiirlerinde denize ve denizciliğe ait terimlerin gerçek veya mecaz hangi anlamlarda, nasıl kullanıldığını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Klasik Türk şiiri, deniz, denizcilik terimleri, Zâtî.

Abstract

The XVI century was a period in which the Ottoman navy made great progress in maritime compared to the beginning. The navy of the Principality of Karasi also played an essential role in this development process. The first shipyard built by Yıldırım Bayezid in Gallipoli contributed to this region becoming a maritime center for the Ottoman Empire. In the shipyard in Istanbul, where all the maritime affairs of the Ottoman Empire were managed, maritime activities reached the highest level during the Kanuni period, with the number of slipways increasing to two hundred. The only rival of the Ottomans in the maritime was the Venetians together with this development. It was a century in which significant names of Turkish maritime history such as Kemal Reis, Barbaros Hayreddin Pasha, and Piri Reis, and their victories were witnessed.

Başvuru/Submitted: 09/02/2022

Kabul/Accepted: 23/03/2023

Zâtî is one of the important Ottoman poets who was born in Karesi Province and carried the cultural heritage related to the sea and maritime of the place where he was born and grew up in his works. He lived during the reign of three sultans, namely Bayezid II, Yavuz Sultan Selim, and Suleiman the Magnificent. He witnessed Bayezid II's silent preparations for the Venetians' superiority at sea, Yavuz's Egyptian Expedition and the naval victories during the reign of Kanuni. It is aimed within the scope of this study to reveal to what extent the Ottoman naval dominance was reflected in Zâtî's poems, and how and in which literal and figurative meanings the terms of the sea and maritime were used in his poems.

Keywords:

Classical Turkish poetry, sea, maritime terms, Zâtî.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Gazalarının çoğu karada geçen ve bir kara devleti olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar sahillere ulaştıktan kısa süre sonra denizle tanışmıştı. Osmanlı hakkında yazılan ilk tarih kitabı olan Aşıkpaşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'daki:

“O zamanlar Karesioğlu Aclan Bey vardı. Dursun Bey adındaki oğlu Orhan Gazi'nin yanına gelmişti. Diğer oğlu ise atasının yanındaydı. Vilayetin halkı atasının yanında bulunan oğlunu istemeyip Orhan Gazi'nin yanında olan oğluna haber gönderdiler...Orhan Gazi yanındaki Karesioğluluyla Balıkesir'e varınca, oradaki oğlan kaçıp Bergama'nın hisarına girdi. Orhan Gazi'nin yanındaki kardeşi, kardeşiyle konuşmak için hisara varınca okla vurdular, öldü. Bu Orhan Gazi'ye çok güç geldi. “Bunlar bunun gibi bir iş etti hemî.” dedi. Orhan Gazi “İl vilayet Orhan Gazi'nin olmuştur. Buna hükümlü.” diye çağırıp duyuruda bulundu. Bu çağrı üzerine vilayetin halkı Orhan Gazi'ye boyun eğip itaat ettiler.” (Kala, 2015, s. 95-96)

ifadelerle Karesi Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmasıyla Osmanlılar dünya hâkimiyetini kurmada deniz faaliyetlerinin önemli rol oynadığını anlamışlardı. Karesi Beyliği'nin mevcut donanmasına dayalı olarak tedrici bir şekilde büyüyen Osmanlı donanması Edincik, Gemlik, Karamürsel ve özellikle İzmit'te tersaneler kurarak geliştirildi (Bostan, 2008, s. 14).

Karesi Beyliği'nin denizcilikteki ileri seviyesinin (İlgürel, 2001, s. 645) Osmanlı bahriye teşkilatı için kaynak teşkil etmesinin ardından Yıldırım Bayezid'in (1360-1403) Gelibolu'yu donanma üssü ve tersane olarak seçmesi, Fatih Sultan Mehmed'in (1432-1481) İstanbul'u fethederek Karadeniz ve Akdeniz'e açılması, II. Bayezid'in (1447-1512) sessiz ve derin hazırlıklar yapması ve Yavuz Sultan Selim'in (1470-1520) İstanbul Tersanesi'ni üs hâline getirmesi başlangıçtan itibaren geçirilen 150 yıllık dönemde meydana gelen gelişmeler için önemli değişim noktaları olma özelliğini sağlamıştır (Bostan, 2017, s. 14).

XVI. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti denizcilik konusunda başlangıca göre büyük aşama kaydetmiştir. İspanyol vakayinâmelerindeki “kürek çekmeyi bilmeyen Türkler” “kedi gibi sudan korkan” ifadeleriyle anlatılan Türkler zamanla suyla barışmış (Bostan & Özbaran, 2009, s. 14) 1538'lere gelindiğinde ise denizlerde korku uyandıran Osmanlı varlığına ulaşmıştı.

Zâtî'nin yaşadığı (1471-1546) XVI. yüzyılda ise Osmanlı devleti denizlerin de hâkim gücü durumundadır. Kemal Reis (1451-1519), Barbaros Hareddin Paşa (1478-1546), Pîrî Reis (1465-1554) gibi Türk denizcilik tarihinin önemli isimleri ve onların zaferlerine tanık olunan bu yüzyıl deniz başarılarıyla doludur. İbn-i Kemal'in (1469-1536) denizciliğin bu yüzyıldaki durumunu belirten şu cümlesi manidardır: “Gazilerin doğum yeri olan Gelibolu'da doğan (Pîrî Reis) erkek çocuklar timsah gibi su içinde büyürler. Beşikleri ecel teknesidir. Sabah ve akşam gemilerin silistre¹ sesleriyle uyurlar.” (Senemoğlu, 1973, s. 22).

¹ Silistre: Kuzu ayağının kalem kemiğinden yapılmış bir Türk düdüğüdür ki XVI. yüzyılda İngiltere sularına giden gemicilerimiz tarafından Batıya tanıtıldığı söylenir. Fiii veya firi firi fir gibi bir ses

876/1471 yılında Karesi Vilayeti'ne bağlı Balıkesir kasabasında bir çizmecinin oğlu olarak dünyaya gelen Zâtî 1500'lerde Balıkesir'den İstanbul'a gelmiştir. "Şiire heves idüp İstanbul'a gelüp remli kifâf-ı 'ömr geçürmüşdür (Kılıç, 2010, s. 1573), diyen Âşık Çelebi Zâtî'nin meşhur bir şair olmak için İstanbul'a geldiğini söyler. Biyografik kaynakların verdiği bilgilere göre Zâtî İstanbul'a geldiğinde otuz yaşlarındadır.

Gençlik yıllarında Balıkesir'de geçimini çizmecilikle sağladığı, bir yandan da "Bir zemânda Balıkesreye sancak begi geldi, gâyet hasîs harîf idi, yanından bir mankır çıkısa cânı çıkar şanurdu." (Çavuşoğlu, 1970, s. 9) ifadelerine bakılırsa Zâtî'nin Balıkesir'e sancakbeyi olarak gelenlere kasideler sunduğu anlaşılmaktadır.

Divan şiirinin çok yazan ve çok sayıda eser veren şairlerinden olan Zâtî üç divan oluşturabilecek sayıda kaside ve gazel yazmış yalnızca gazellerinin bir araya getirilmesinden oluşan üç ciltlik *Divan'ı* yayımlanmıştır (Mengi, 2014, s. 166).

Yaşadığı çağın büyük şairlerinden birisi olması, genç şairlere hocalık yapması, çok şiir yazıp eserler vermesi yönü ile XVI. yüzyılın ilk yarısına damga vurmuş olduğundan hakkında yazılanların gerçeği yansıttığı (Armutlu, 2018, s. 1945) ifade edilmiştir. *Divan'ında* çok sayıda atasözü ve deyim yer veren şair doğup büyüdüğü Karesi Vilayeti'nin kültürel mirası olan deniz ve denizcilğe ait terimleri de şiirlerinde kullanmıştır.

Bir milletin tarihi boyunca kazandığı ve kendine özgü bir şekil verdiği birikim demek olan kültür din, dil, tarihî miras, savaşlar, göçler, ziraat araçları, ticaret, ekonomi, politika, sanat, edebiyat, hukuk, coğrafya, çevre, ahlak (Ünalın, 2005, s.147-154) gibi yaşayış biçiminden vatan edinilen yerlere; beslenme kaynaklarından ahlaki değerlere uzanan çok ve çeşitli unsurlardan meydana gelir ve bu birikim gelenekler, âdetler, sosyal hayat ve eserler şeklinde ortaya çıkar. İşte edebiyat da kültürleri en iyi yansıtan unsurlardan biridir. Zira bir milletin geçmişe ait maddi, manevi yaşantılarını aktararak bugüne ait fertlerin duyuş, düşünüş, davranış birliğini sağlar.

Çağının orijinal şairi olarak görülen, hayal ve mana genişliği yönüyle takdir edilen Zâtî'nin bir Osmanlı şairi olarak Karesi Sancağı'nın deniz ve denizcilik ile ilgili kültürel mirası olan terimleri nasıl ve hangi manalarda kullandığını şiirlerinde tespit etmeden önce bu terimlerin Türk edebiyatında nasıl ele alındığına bakmak faydalı olacaktır.

Türk edebiyatında denizcilik terimleriyle yazılmış şiirler hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan biri Amil Çelebioğlu'na aittir. Çelebioğlu değerlendirmesinde:

1. Muhtelif konulardaki şiirlerde beyit veya dörtlükler içinde gemi, kayık, yelken, lenger (çapa) doğrudan veya benzetmelerle zikredildiği şiirler,
2. Gemi, gemicilik, deniz, deniz savaşları vasfında tasviri, tavsifi, methiye veya hikâye türünden müstakil yahut bir eserin içinde parçalar hâlindeki şiirler,
3. Gemicî dili (ıstılâhat-ı mellâhan, lisân-ı mellâhan) ile yazılmış şiirler olmak üzere üç gruba ayırmaktadır (1998, s. 626).

çıkarrır. Her ses bir melodi, bir armoni ile ikazdır. Kumandan geliş gidişleri, yelken açıp toplama, tente açıp toplama gibi manalar verir. Bugün madenden yapılmaktadır.

Zâtî'nin yaşadığı yüzyılda Vardar Yenicesi'nden Âgehî (ö.985/1577) denizcilik terimlerini kullanarak yazdığı "keşfi kasidesi" ile şöhret bulmuş XVI. asır bahçesine deniz kokusu, deniz havası getirmiş, kısa fakat etkili tesir yaparak edebî bir moda oluşturmuştur (Tietze, 2010, s. 451). Âgehî'den 15-20 sene evvel donanma ile bir sefere çıkan ve deniz muharebesine iştirak eden Yetîm (ö.960/1553) ise bir kasidesinde birçok gemici ıstılahı kullanmış ancak devrin edebiyat âleminde kuvvetli bir akis uyandıramamıştır. Yetîm'in realist şiirine mukabil Âgehî'nin şiirinde daha ziyade divan şiirine has söz oyunları, his tezahürlerinin bulunduğu (Tietze, 1951, s. 113) ve ona nazire yazan şairlerin şiirlerinde de bu anlatımın (Derûnî, Gubârî, Yahya Bey ve 'İşkî), aşk ve tasavvuf gibi klasik edebiyatın bildik konularını işlemek için kullanıldığı (Tuncel, 2008, s. 22) ifade edilmiştir.

II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman olmak üzere üç padişah dönemi yaşayan, II. Bayezid'in denizde Venediklilerin üstünlüğünü görüp sessizce hazırlıklara başlayışına, Yavuz'un Mısır Seferi'ne ve Kanuni dönemindeki deniz zaferlerine tanıklık eden Zâtî'nin hem doğup büyüdüğü yer hem de zamanındaki Osmanlı deniz hâkimiyeti şiirlerine ne ölçüde yansımıştır? Karesi Beyliği topraklarında doğan şairde deniz ve denizciliğe ait terimler gerçek, mecaz hangi anlamlarla kullanılmıştır? Bu kullanımlar Osmanlı denizciliğine ışık tutan ve yeni bir nazım türü olarak teklif edilen "keşfî-nâme"ye (Gündüz, 2016, s. 15) uygun mudur?

Zâtî'nin şiirleri taranmış, şairin denize ve denizciliğe ait şu terimlere yer verdiği tespit edilmiştir: bâdbân, bahr, barça, deryâ, dümen, fülk, gemi, girdâb, kenâr, keştî, keştibân, küleg, lenger, lenger bağlamak, mellâh, seren, şinâver, yelken açmak, zevrak. Bu 19 terim alfabetik sırayla verilecek ve örnek beyit açıklamaları ile izah edilip kullanım biçimleri ifade edilecektir.

Bâdbân (yelken)

Direklere, çubuklara veya bunlara bağlı serenlere, ıstralyada açılan ve satırlarına çarpan rüzgâr tesiriyle geminin seyrine vasita olan bezlere verilen addır (Pakalın, 1971, s. 616). Şair yazdığı Kaside-i Garrâ'da tâlib-i dîdâr-ı Hak olanın içini yelken gibi heva/hevesle şişirmemesini, böyle yapanların âkıbetlerinin kötü olacağını vurgular.

Rüzgâruñ şiddetinden 'âkıbet olur helâk

Ola anuñ kim derünü pür-hevâ yelken gibi K.76/23

Zâtî yine Tacizâde Cafer Çelebi'ye (1459-1515) yazdığı kasidede bu kez *ihvan yelkenin olmasa dünya gemim ah rüzgârı ve gözyaşı denizinde batardı*, ifadeleriyle teşekkür etmektedir.

Çarğ eyler idi bahr-i sirişkümde bād-ı âh

Ger fülk-i çerhe himmetüñ olmasa bâdbân K.55/24

Şair Kanuni Sultan Süleyman devri hazine kâtiplerinden olan Emani Çelebi (?-1591) için yazdığı kasidesinde Nuh Peygamber gibi kurtarıcı olduğunu ifade etmektedir.

Bādbān ʔaksa eger kim aña Nūh rāyini
Çerhde şems bigi yūriye yirde bir meh K.78/15

Bahr

Hemen bütün şairlerde olduğu gibi Zâtî'nin şiirlerinde de deniz unsuru önemli bir yer tutar. Divanlarda büyüklük, genişlik, sonsuzluk gibi hususları ile benzetmelere konu olan deniz dalgası, coşkun vb. sıfatlarla tavsif edilir.

Feleklerden yüce ʔalkar maḥabbet baḥrinüñ mevci
Ne müşkil hāl olur böyle olursa cümle her deryā K.50/4

Zâtî, Nişancı Bey için yazdığı kasidesinde denizle ilgili olarak deniz-katre münasebeti ni (bazen zerre ile birlikte) tezat içinde ele alır (Kurnaz, 1996, s. 500). Arif olan kişi zerreyi güneş, katreyi derya bilir.

Başla du'āya vaşfını ḥatm eyle Zātiyā
'Ārif olana ʔatre yiter baḥrden nişān K.55/29

Zâtî, Enderun'da yetişen Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde birçok savaşa katılan, yeniçeri ağalığı, Şam Beylerbeyliği, vezirlik ve sadrazamlık görevlerinde bulunan Ayas Paşa için yazdığı kasidede, o şimşek gibi çakan, gök gürlüyle, süheyl yıldızı; dağı bulut gibi, denizi yel gibi geçer, diyerek övmektedir.

Kuhsarı ebr gibi geçer baḥri yil gibi
Ol berḳ-ı 'azm u ra'd u süheyl esb-i bād-pā K.67/24

Deniz aynı zamanda inci kaynağı olarak ele alınır. Denizde sedef içinde teşekkül eden inci dalgıç/gavvas vasıtasıyla çıkarılır. Zâtî kazaskerlerden biri için yazdığı kasidesinde, inci saçan kalemi Hint Denizi'ne dalar, Anadolu ülkesine baştan başa çok değerli inciler saçar, diyerek övgüde bulunmaktadır. Dünyanın en güzel incilerinin çıkarıldığı Aden, Hint Okyanusu'nun bir uzantısı olduğundan Hint denizi divan şiiri için ayrı bir önem taşır.

Bahr-i Hind'e ḥāme-i dūr-bārī kim ḡavvāş ola
Mülk-i Rūm'a ser-be-ser iṣār ider dürr-i semīn K.87/23

Barça

Altları düz, eski büyük gemilerden birinin adıdır. İçinde top bulunan, yük nakliyatında kullanılan barça namı verilen kalyonlar ilk önce Flemenkler tarafından inşa kılınıp bütün Avrupa devletleri tarafından kabul edilip kullanılmıştır (Pakalın, 1971, s. 159).

Zâtî, Cafer Çelebi için yazdığı kasidede deryayı elinde derviş çanağı keşkülle cere (erzak toplama) çıkan dervişlere benzetmektedir. Barçalar, kayık şeklinde ağaçtan oyulmuş derviş çanağı keşküle benzerliği ile kullanılmıştır.

Elinde keḡgülidür kāmkāra barçalar anuñ
Senüñ deryā-yı cūduñdan diler kim ide cer deryā K.50/17

Deryâ

Divan şiirinde deniz kelimesi karşılığı olarak kullanılan bu sözcük farklı tasavvurlarla ele alınır. Zâtî, yedi derya, derya-yı amik, derya-yı Aden, derya-yı fesahat gibi tamlamaları kullanmakta hatta kaleme aldığı Tevhid’inde “ağaçlar kalem olsa, denizler mürekkep” ayetinden² iktibas yapmaktadır.

Şerh olunmaz Zâtiyâ anuñ kitâb-ı rahmeti

Âsmân evrağ olup olursa deryâlar devât K.1/19

Şair Yavuz Sultan Selim için yazdığı kasidede, yedi deryanın bütün sırlarını toplasalar, kerem denizinin gemisinde en küçük bir şey bile olamazdı, demektedir. Genişliği anlatmak için kullanılan bu yedi deniz: 1. Çin Denizi, 2. Mağrib Denizi, 3. Rûm Denizi, 4. Karadeniz, 5. Taberiye Denizi, 6. Cürcan Denizi, 7. Harezm Denizi (Kurnaz, 1996, s. 499) olup aynı zamanda eski coğrafya telakkisini de anlatmaktadır.

Yidi deryânuñ eger remlini cem’eyleseler

Fülk-i baħr-i keremüñde olmazdı şuğrâ K.18/29

Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman’a yazdığı kasidelerde benzetmelerden yararlanarak derin denizlerden çıkarılan fikir incilerine dalgıcın ulaşamayacağını, bunun Hakk vergisi olduğunu söyler.

Güher-i râyına ğavvâş-ı ta’ağkul iremez

Tab’dur bārına dirsem n’ola deryâ-yı ‘amîk K.28/16

Şair yine, cömertlik denizin Aden Denizi gibi, balıktan yengece kadar inci ile dopdolu olsun, derken art arda benzetmelerden yararlanır.

Hütdan harçeng dek dürr ile māl-â-māl ola

Baħr-ı cüduñ mevc urursa mişl-i deryâ-yı ‘Aden K.36/37

Pîrî Mehmed Paşa için yazdığı kasidede de, dili açık, etkili anlatım denizinin balığıdır ki akıl onu anlatmak istese eşsiz olur, demekte; Paşa’nın bedi, beyan, fesahat gibi edebiyat ilimlerini iyi bildiğini ifade etmektedir. Zâtî’nin bu ifadesi Paşa’nın günümüze ulaşmasa da kaynakların “Remzî” mahlasıyla şiirler yazdığı ve bunları bir divançede topladığı (Küçükdağ, 2007, s. 281) bilgisini doğrular niteliktedir.

Dili bir mâhi-yi deryâ-yı feşâhatdur kim

İtmek isterse bedi’ ola ğired anı beyân K.41/28

Dümen

Gemilerin dönüş hareketini veren kış taraflarına takılmış, sancağa ve iskeleye hareketli yüzeylere dümen denir. Eski inanışa göre göklerin döndüğü, tekne gibi yuvarlak olduğu telakki edildiğinden feleğin dönmesiyle onun dönekliğine, geminin suda sabit kalamamasıyla istikrarsızlığına işaret edilir. Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman’a

² Lokman Suresi 27. Ayet. “Yeryüzündeki ağaçlar kalem olsaydı, denizler mürekkep olsaydı ve yedi deniz daha bunlara katılsa da yine de Allah’ın kelimeleri (Kurân’ın hikmet ve hakikatleri tükenmezdi.) bitmezdi. Şüphesiz Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.

yazdığı kasidesinde eski astronomiye göre gemi-felek münasebetini belirterek feleğe dürüstlük dümeninin yön verdiği müddetçe yok olmanın mümkün olmayacağını belirtir.

İtmeye bād-ı kıyāmet ğarķa-i baħri ‘adem
Fülk-i eflāke eger kim ‘işmetüñ olsa dümen K.36/29

Yine Zâtî'nin Celalzâde Mustafa Çelebi (1490-1567) için yazdığı kasidede “Yardım ve ihsanın altın renkli gemiye dümen olsa zulmet denizinin dalgaları onu batıramaz.” diyerek “fülk-i zerrin=kadeh” benzetmesini de anmakta, ihsan umduğunu belirtmektedir.

İdimezdi mevc-i baħr-ı zulmet anı hîç ğarķ
Fülk-i zerrîne eger kim himmetüñ olsa dümen K.44/26

Zâtî, Anadolu Beylerbeyiliği görevinden sonra 1506-1511’de kaptan-ı deryalık görevinde de bulunan Hersekzâde Ahmed Paşa (ö.1517) için yazdığı kasidesinde, *dümeni ihsan olan gemini Akdeniz batırmaya*, diyerek dua etmekte, kaptan-ı deryalığına, donanma ile denize açılmasına da atıfta bulunmaktadır.

Baħr-ı aħđar anı mevc-i küsûf itmeye ğarķ
Fülk-i ħurşîdüñ eger himmetüñ ola dümeni K.61/26

Fülk

Arapça gemi, kayık, sandal anlamında kullanılan sözcük gemi anlamına gelen keştî, sefine, zevrak kelimelerinde olduğu gibi divan şiirinde benzetmelerle kullanılmıştır. Zâtî’de de görülen bu benzetmeler gemi-vücut/beden, gemi-fikir, gemi-dünya, gemi-felek, gemi-güneş teşbihlerine dayanır.

Bir demde iki merdüm-i ehl-i başîretüñ
Ġarķ eylemişdi fülk-i vücüdını ħanlı āb Na’t/6

Sultan Bayezid için yazdığı mersiyede, vücut gemisinin yokluk taşına yenildiğini söyleyerek, Hakk’ın rahmeti deryasına ğarķ eylemesi için dua eder.

Çün ‘adem sengine tuş oldu vücüd-ı fülki āh
Raħmetüñ deryāsına ğarķ eyle anı yā İlāh Mersiye 1/8

Kim virür baħr-i celālüñden ħaber mevc-i anuñ
Urdu seng-i ħayrete tağıtdı fülk-i fikreti K.12/27

Şair, Yavuz Sultan Selim’e yazdığı kasidesinde, *şefkat rüzgârın suçluya erişse, azap deryasının dalgaları onu batıramaz*, demekte Yavuz’un şefkatinin gazabından çok olduğunu vurgulamaktadır.

İRse bād-ı şefkatüñ fülk-i vücüd-ı mücrime
İtmeye anı ğarîķ emvāc-ı deryā-yı ‘azāb K.19/42

Hızır'ı yâr eyleye Hağ saña vücūduñ fülki [hem]

Dilegüm bu ki 'adem baħrine olmaya ğarık K.28/35

Fülk-i eflāk ifadesi deniz ile gökyüzü benzerliğine dayanır. Bu benzerlikte renk ve genişliğin ayrı bir önemi vardır. Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı kasidede, felekler gemisine doğruluğun dümen olsa kıyamete kadar yok olmaz, diyerek methetmektedir.

İtmeye bād-ı kıyāmet ğarka-i baħri 'adem

Fülk-i eflāke eger kim 'işmetüñ olsa dümen K.36/29

Tacizāde Cafer Çelebi için yazdığı kasidede de aynı duygu ve hayali tekrar ettiği görülmektedir.

Nüh fülke 'işmeti bādı olursa bir nefes hem-dem

Çopınca tā kıyāmet virmeye aña zarar deryā K.50/14

Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı bir başka kasidede ise onu itibarı cihana sığmayan bir şah olarak anlatır.

Bir şahdur ki kadri fülk-i cihāna şıgmaz

Bir şeh-nişin olupdur ol şāha çerħ-i tāsî' K.37/9

Yirden göge çıkardı hazān yaprağın şabā

Encümden oldı fülk-i felek bî-ķarār nağş K.49/14

Tacizāde Cafer Çelebi için yazdığı kasidede, şefkat ve acıma rüzgārları mücrime erişse vücut gemisi azap dalgalarına batmaz, demektedir.

İrişse olmaya fülk-i vücūd-ı mücrime ger

Şimāl-i şefķat ü raħmuñ ğarık-i mevc-i 'azāb K.53/29

Zâtî, Tacizāde Cafer Çelebi için yazdığı başka bir kasidede ise, vücut gemisi hakirlik denizinde battı. Rüzgār ona nakış işlemeden Hızır olup ona yetiş, demektedir.

Fülk-i vücūdı baħr-i mezelletde oldı ğarık

Hızır iriş aña geçdi yine rüzgār nağş K.49/49

Gemi

Dünya bir gemi, gökler denizdir. Zâtî, Sultan Bayezid için yazdığı kasidesindeki bu beyitte: "Bulutlar yelken, gün kulplu bir kap, ah dumanı ise geminin direğidir. Aşk denizi içinde bu cihan bir gemidir, demektedir.

Bādbān ebr aña külek gün direkdür dūd-ı āh

Baħr-i 'aşkuñ içre cānā bir gemidür bu cihān K.10/20

Klasik Türk şiirinde gemi pek çok unsura benzetilmiştir. Bunlardan biri de insan bedeninin gemiye benzetilmesidir. Şair Yavuz Sultan Selim'e uzun süre veziriazamlık yapan, donanmanın gelişmesinde ve İstanbul'a büyük bir tersane yapılmasında hizmeti görülen (Küçükdağ, 2007, s. 281) Pîrî Mehmed Paşa (1458-1536) için yazdığı

kasidesinde: Vahlar olsun ki vücut gemim hakirlik girdabındadır. Ey zamanın Hızır'ı rüzgâr beni şaşırttı, diyerek memduhundan yardım beklediğini dile getirmektedir. Hızır ve İlyas'ın denizde sıkıntıda olanlara yardım ettikleri inanışını da dile getiren şair vücut gemisini girdapta kaybetmek üzeredir. Bu sebeple Pîrî Mehmed Paşa'dan yardım ummaktadır. Zâtî; girdab, gemi, rüzgâr, Hızır, ser-gerdân kelimeleri ile tenasüp kurmakta; rüzgâr kelimesini de tevriyeli kullanmaktadır.

Veh ki gird-âb-ı mezelletde vücûdum gemisin
Rüzgâr eyledi ey Hızır-ı zamân ser-gerdân K.41/45

Girdâb

Farsça gird/dönme ve âb/su birleşmesinden oluşan bu terim su çevrintisi anlamında olup muhalif cihetlerden gelen iki akıntının kavuşmasından veya bir akıntının akıntı yolunda bir maniye/engele tesadüfünden yahut denizin birdenbire kabarmasından hâsıl olan çevrintiye denmektedir. Mecazen içinden çıkılmaz tehlikeli, zor duruma da girdap denmektedir.

Zâtî, Yavuz Sultan Selim'e yazdığı kasidede, *cömertlik rüzgârın Hızır olup ulaşmazsa hakirlik/zillet girdabından kurtulamayacağını*, anlatır.

Hızır irmez-ise aña şabâ-yı şehâvetüñ
Gird-âb-ı zillet içre kıılır bulımaz kenâr K.23/36

Şair, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyiliği görevinde de bulunan Çoban Mustafa Paşa için yazdığı kasidede, Ey devlet ve ikbal sahibi! Peygamberler aşkına bana Hızır gibi yetiş. Zaman vücut gemimi gam girdabına saldı, diyerek adeta yalvarmakta; yardım, ihsan istemektedir.

Kâmkârâ enbiyâ 'aşkına baña Hızır iriş
Şaldı gird-âb-ı gama fülk-i vücûdum rüzgâr K.46/43

Zâtî, Tacizâde Cafer Çelebi için yazdığı kasidede eğer kadeh hoş kalbine benzemese safa denizinde o girdap olur muydu, demektedir.

Müşâbih olmasa kalb-i lañfûne ger câm
Olur mıdı ola bañr-ı şafâda ol gird-âb K.53/19

Kenâr

Kıyı, sahil anlamında kullanılan Farsça sözcüktür. Zâtî, Yavuz Sultan Selim'e yazdığı kasidede onu cömertlikte kıyısı, sahili olmayan bir denize benzetmektedir.

Görsün kıatarât-ı reşehât-ı yem-i cüduñ
Görmek dileyen kıulzüm-i bî-ñadd ü kenârı K.15/23

Şair Hersekzâde Şîrî Ali Bey için yazdığı kasidede bu kez onu cömertlikte kıyısı olmayan bir denize benzetmektedir. Zâtî'nin maişet kaygısıyla çok yazmaktan mütevellit kendisini tekrara düştüğü gözlenmektedir.

Deryâ-yı sehânuñ bulımaz hadd ü kenârın
Ger bād-ı şabâ olup ese haşre degin zan K.71/38

Marifet deryasında yüzen şair kıyıya elmas, zümrüt gibi mana cevherini getirdiğini söylemektedir.

Çün cevher-i ma'âni getürdüm kenâre ben
Deryâ-yı ma'rifetde bugün bir şinâverem K.70/13

Keşfî

Klasik şiirin konularından biri olan tabiat ve ona dayalı mekânlardan biri olan deniz sahil, dalga ve girdabıyla hakiki ve mecazi aşkın tavsifinde kullanılmıştır. Tasavvufi anlamda deniz vahdet'i temsil ederken; dalga ve girdap tecellileri ve kesreti temsil etmiştir. "büyüklük, genişlik, sonsuzluk, derinlik, bolluk" (Pala, 2004, s. 111) gibi özellikleriyle deniz mecazi anlamda ise âşğın gönlünü anlatmıştır.

Deniz-aşk; âşğın gözyaşları-inci; gönül-kayık; dünya zevkleri-girdaptır.

Vahdetüñ deryâsi içre keşti-yi endişeyi
Mevc-i keşret urdı seng hayrete itdi dü nîm Tevhid 2/27

Farsça gemi demek olan keştî, mecazen zevrak şeklindeki kadehe denmektedir. Keştî-i zer, keştî-yi endişe gibi kullanımlara sahip olan bu ifadelerden "Keştî-i zer" ise yaldızlı, müzeyyen piyale yani kadehtir. Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı kasidede hilali batmak üzere olan bir kayığa, şafağı kan denizine benzetmektedir. Keştî-i zer/yaldızlı kadeh; deniz/bâde benzerliğini de kurarak; *hilal şeklindeki süslü kadeh şafak kızılığıyla/şarapla doldu. Gam denizinde gönül gemisi niçin batsın*, diyerek Kanuni'ye lütuf ve ihsanları için teşekkür etmektedir.

Mâh-ı nev keşti-yi zer oldı şafağ baır-i 'aķık
Kulzüm-i ğamda gönül fülki niçün ola ğarık K.28/1

Zâtî, kasidelerinin dışında murabba, kıt'a, nazım ve müfredlerinin bir kısmında devrinin tanınmış bazı kimselerine de yer vermiştir. Bunlardan birisi de Mürekkepçi Memi'dir. Şair yazdığı murabbanda onu güzellik denizinin gemisinin Nuh'u olarak tavsif eder.

Bir muşavver nürdur cism-i cihānuñ ref'idür
Hağ budur kim keşti-yi deryâ-yı hüsnüñ Nühıdur
Hüsn-i hulkiyla ser-â-ser 'âlemüñ memdühıdur
Oldı peydâ bir melek nām-ı şerifi Cān Memi Murabba 24/3

Keştibân (kaptan)

Gemici, kaptan anlamında kullanılan terimlerden biri de keştibândır. Şair yazdığı tevhidde günahlarından af dilemekte, rahmet, esirgeme kaptanının Nuh'u kurtardığı gibi kendisini de geride bırakmamasını istemektedir.

Cürm-i 'aşî Nüh tûfânından artuğ olmaya

Viridi keştibân-ı rahmuñ Nüh'a ol demde necât Tevhid/16

Küleg (Külek)

Gemi direğinin kazıklarla çevrilmiş tahta havaleli (perdeli) tepesine denir. Zâtî, Sultan Bayezid için yazdığı kasidede yelkenleri bulut, küleği gün, direği ah dumanı olan cihan gemisinin aşk denizinde yol aldığını sevdiğine söylemektedir.

Bâdbân ebr aña külek gün direkdür dūd-ı âh

Bahr-i 'aşkuñ içre cānā bir gemidür bu cihān K.10/20

Kemalpaşazâde, Ebüssuûd Efendi, Hâfız-ı Acem ve Necâti Bey gibi birçok âlim ve şairi himayesine alan, onların yetişmesine vesile olan (Aksoy, 2020, s. 484) Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, Zâtî'ye de ilgi göstermiştir. Zâtî kendisine üç kaside sunduğu (58, 59, 60. Kasideler) Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi için yazdığı kasidede dünyayı gemiye, Müeyyedzâde'nin ihsan ve lütuflarını denize; günü (güneş ışınlarını) gemi direğinin kazıklarla çevrilmiş tahta perdeli tepesine, gökyüzünü de yelkene benzetmektedir.

Bir gemidür bu cihān deryā-yı fazluñda senüñ

Gün müzehheb külek aña rüz-ı sīmīn bâdbān K.58/18

Lenger (Çapa)

Farsça bir kelime olan lenger gemileri durduğu yerde tutabilmek için denize atılan demir zincir ve ucundaki çapa, gemi demiri anlamındadır.

Şair, Kanuni'yi methettiği kasidesinde, bahar rüzgârı ile tazelik, denizi coşturdu. Yasemen yeşil halatla gümüş lengeri saldı, derken sarmaşık cinsinden bir ağaççık olan yasemenin divan şiirindeki sevgilinin saç, zülfü, yanağı gibi insan uzuvlarından ziyade düz yerlere yapışarak tırmanması özelliğini hadrâ-resen/yeşil halat benzetmesiyle anlatmıştır.

Eyledi bād-ı bahār ile çarāvet bahri cūş

Şaldı sīmīn lengeri ħadrā-resenle yāsemen K.36/18

Kanuni'nin şehzadelerinden birine yazdığı anlaşılan bir başka kasidesinde ise Zâtî, eğer felek onun yumuşak huyunu lenger edinmeseydi su üzerinde durmaz ateş gibi yele verirdi, diyerek İslami kültüre dayanan anâsır-ı erbaa düşüncesine yer vermiştir. Beyitte âlemin temelini oluşturan dört unsuru od, yıl, su, zemin olarak belirtmiş, klasik edebiyatın temel mazmunlarından birini kullanmıştır.

Varurdı od bigi yile çarār itmezdi şu üzre

Eger felek zemīn idinmiyeydi ħilmīni lenger K.38/21

Lenger bağlamak

Gemi demirlemek, demir atmak anlamında kullanılan bir denizcilik terimidir.

Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı kasidesinde "Yumuşak huyluluğun kaptan olmasa zemin gemisi suya demirleyemezdi." diyerek kendisini gemi, Kanuni'yi âb

benzetmeleriyle verir. Zâtî'nin bu beyitte yine K.38/21'deki hayal ve imajı tekrar ettiği görülmektedir.

Serverâ hilmüñ eger kim aña mellâh olmaşa
Böyle lenger bağlamazdı âbda fülk-i zemîn K.25/35

Mellah (kaptan)

Mellâh geminin sevk ve idaresinden sorumlu kişidir. Zâtî, 2. vezir sıfatıyla 1521 yılında Belgrad Seferi'ne katılan, 1522'de serdar olarak donanmanın başında Rodos Seferi'ne çıkan Çoban Mustafa Paşa'ya (?-1529) yazdığı hazan kasidesinde "Akil kaptanı lütuf ve cömertliklerini nasıl idrak eylesin. Tefekkür gemisi asla ondan geçemez." diyerek ihsan beklentisini ifade eder.

Baħr-i faẓluñ nice idrâk eylesün mellâh-ı 'aql
Keşti-yi endîşe andan idimez hergiz güzâr K.46/38

Hersekzâde Ahmed Paşa'nın oğlu Şîrî Ali Bey'e sunulan kasidede ise Zâtî gemi-güneş, mellâh-kader; yelken-dürüstlük (ismet) benzetmelerini kullanmıştır.

Fülk-i ħurî emvâc-ı kûsûf itmez idi ğarķ
Mellâh-ı kader 'ismetüñ itse aña yelken K.75/25

Zâtî, hâmillerinden Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'nin (1456-1516) 1516'da vefatı için yazdığı terkib-i bend şeklindeki mersiye de onu "cömertlik denizinin kaptanı" olarak tavsif etmiş, vefatı sebebiyle ten gemisinin gözyaşı denizinde battığını ifade etmiştir.

Ĝarķ olmasun mı baħr-i sirişkümde fülk-i ten
Mellâh-ı fülk-i baħr-ı kerem eyledi vefât Mersiye 4/7

Seren

Direkler üzerinde yelken açmak ve işaret kaldırmak üzere direklere haçvari takılan göndere/sırıklara denir.

Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı kasidede şair düşünce gemisinin yelken ve serenini taksa, yerde, gökte her zaman gemisini yürütür, diyerek Kanuni'yi metheder.

Qurı yerde göge âb üzre yili ola revân
Daķsa (?) keştibân-ı râyüñ bâdbân ile seren K.36/35

Şinâver (Yüzücü-Yüzgeç)

Farsça *şinâ* "suda yüzmeye" ve *ver* "sâhip" ile *şinâ-ver* yüzücü, yüzgeç demektir.

Genellikle klasik şiirde bu terim aşk denizinde yüzen âşığı temsil etse de (Mutlu, 2012, s. 163) Zâtî, İstanbul kadısı Kadri Efendi için yazdığı kasidedeki bu beyitte kendisini marifet denizine dalıp mana incisini çıkararak bir yüzücü olarak ifade eder.

Çün cevher-i ma'ânî getürdüm kenâre ben
Deryâ-yı ma'rifetde bugün bir şinâverem K.70/13

İsa Paşa için yazdığı kasidede de, senin akıl dalgıcın o denizden inci çıkarır ki her şeyi kavrayan akıl asla o denize yüzücü olmamıştır, der.

Senüñ gavvâş-ı 'aqluñ şol denizden dür çıkarur kim
Şināver olmamışdır 'aql-ı kül hergiz o deryāya K.85/16

Zâtî nasihatnâmelerinin birindeki bu beyitte, rahmet denizinin yüzücüsü olmak için takva ve doğruluğu iki kabak edinmeyi öğütlemektedir. Beyitte suda yüzmeyi henüz öğrenemeyenlerin bellerinin iki tarafına birer kabak asıp denge sağlayarak yüzme öğrenmeleri âdetine (Onay, 1993, s.226) de telmihte bulunmaktadır.

Şināveri olasin baħr-i raħmetüñ dā'im
Şalāh u zühdi eger idinürseñ iki kabak Nasihatnâme/90/24

Yelken Açmak

Hazırlanıp yola çıkmak, seyre başlamak, hareket etmek anlamında kullanılır.

Zâtî, Tacizâde Cafer Çelebi için yazdığı "deryâ" redifli kasidesinde 1500'lerde Mora'nın güneybatısındaki Modon ve Koron (Gökyay, 2017, s. 426) seferine katılan Cafer Çelebi'ye övgülerde bulunmuştur. "Harekete hazır şu gemiler yelken açtıklarında deryaya kanat açmış uçan bir ejder sanırlır." diyerek sefere çıkan gemileri anlatır.

Şu keştiler ki_elüñ altındadır ger açalar yelken
Şanalar ejder-i perrendedür kim açdı per deryā K.50/18

Zevrak

Divan şiirinde kayık ve şişe anlamlarıyla kullanılan zevrak kelimesi, suda hareket etmesi, bir yerden bir yere kolayca çekilebilmesi, uzaklara gitmesi, girdap ve fırtınalarda batması; şişenin ise kolayca kırılması (Turan, 2009, s. 1012) özellikleri ile konu edilmiştir.

Zâtî, Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı kasidede Tufan dolayısıyla *pîr-i deryâ-şinâs* olarak anılan Nuh'a telmihte bulunarak onu cömertlik gemisinin Nuh'u olarak tavsif eder. Şafak derin bir deniz, ufuklar bu denizin sahilleri, hilal ise denizin derinliklerindeki kayık gibidir.

Ey seħā zevraķunuñ Nüh'ı uf(u)ķda nice kim
Māh-ı nev keşti-yi zer ola şafaķ baħr-ı 'amîķ K.28/34

Zevrak aynı zamanda Mekke-i Mükerrreme'de zezem doldurmaya mahsus topraktan mamul bir nevi ibrik kaptır. Zezem doldurulan bu kaplar farklı madenlerden yapılabilir (Onay, 1993, s. 250). Her türlü sıvının konulduğu bu kapların kadeh manasına kullanıldığı görülür. Zâtî hilal kayığını/kadehi, la'l denizine/dudağa salmayı, işreti ifade etmektedir.

Baħr-i la'ı içre şalup zevraķ-ı zerrini hilāl
Didi ayyaşlara 'işrete eyleñ āheng K.42/7

Gemi-gönül münasebeti klasik Türk şiirinde çok karşılaşılan motiflerden birisidir. Dil zevrakı, dil fülkü, dil sefinesi, dil keştisi...Âşık gönül gemisini muhabbet bahrine salmıştır ama rüzgâr elvermemiş, yel muvafık esmemiştir. Vuslat sahilini arayan âşık kendini gam girdabında bulmuştur. Zâtî, Celalzâde Mustafa Çelebi için yazdığı kasidesinde ise sayesinde gönül gemisinin gam deryasına gark olmadığından, zamanında asla fitne ve karışıklıkların yaşanmadığından dem vurmaktadır.

Olmadı bir zevrak-ı dil ğarqa-i deryâ-yı ğam
Esmedi 'ahdinde hergiz bād-ı âşüb u fiten K.44/17

Nasihatnâme'sinin 36. beyitinde ise günah denizinden kurtulmak isteyene sadaka ile tevbe kapısını kurtuluş gemisi olarak göstermiştir.

Eger ki baħr-i güneħden necât isterseñ
Taşaddukât ile dār-ı tevbeyi idin zevrak Nasihatnâme/36

Zâtî, murabbaında, şarap kadehi ile elem denizinden geçelim. Akıl almaz şekilde sarhoş olup yaka paça yırtalım, demektedir.

Düstlar mey içüp ayılmamaĝa and içelüm
Tîĝ-ı şevk-ile 'adū-yı ĝamı iki biçelüm
Zevrak-ı sâĝâr ile baħr-i elemden geçelüm
Mest-i lâ-ya'kıl olalum yaĝalar çāk idelüm Murabba 7/IV

Sonuç

Osmanlı'nın denizlerde hâkimiyetinin ardından divanlarda deniz, denizcilikle ilgili unsurlar ve gemici dili görülmeye başlanmıştır; özellikle kaptan-ı deryalara ve devrin devlet adamlarına sunulan kasidelerde ve düşürülen tarihlerde bu kullanımlar gözlenmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Âgehî ile moda hâlini alan denizcilik terimlerinin kullanımı aslında ondan önce Yetîm ile başlamışsa da Klasik edebiyatta etki oluşturmamıştır.

Denizcilikteki tecrübeleri ile Osmanlı bahriye teşkilatı için kaynak teşkil eden Karesi Beyliği topraklarında doğan Zâtî'nin bu terimleri ne ölçüde ve hangi anlamlarda kullandığı önem arz etmektedir. Yaşadığı coğrafya ve devraldığı kültürel miras nedeniyle denize ve denizciliğe ait terimleri kullanma bakımından yaptığımız değerlendirmede şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Zâtî'nin şiirlerinde deniz ve denizciliğe ait terimler önemli bir yer tutmaktadır. Elbette denize ve denizciliğe ait terimleri kullanmasında özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki deniz zaferlerinin de önemli payı vardır. Şairin deniz ve denizciliğe ait terminolojiye hâkim olduğunu söylemeliyiz. Ancak o bu terimleri kullanmada ne donanma ile sefere çıkan Yetîm gibi realist ne de Âgehî gibi etki/moda oluşturacak şekildedir. O daha çok zamanının Hızır'ı veya Nuh'u olarak gördüğü memduhlarından yardım istemek amacıyla bu terimleri kullanmıştır. Bu sebeple beyitlerde bu terimler benzetmelerle zikredilmiştir. Üstelik bunu yaparken şairin çok yazmaktan mütevellit duygu ve imajlarda titiz davranmadığı, sık sık tekrara düştüğü gözlenmiştir.

Zâtî, denizcilik terimlerini gerçek anlamlarından ziyade mecazi manalarıyla kullanmıştır. Dümen, barça, gemi, zevrak, mellâh, keşti, keştibân, bâdbân, fülk, kenâr, küleg, girdâb, yelken, yelken açmak, seren, bahr, deryâ, lenger, şinâver gibi terimler; deryâ-yı lütuf, deryâ-yı vuslat, bahr-ı rahmet, kulzüm-i aşk, girdâb-ı zillet, fülk-i zemîn, zevrak-ı zerrîn vb. tamlamalarla soyut olarak kullanılmıştır.

Zâtî bu terimleri gerçek anlamlarından ziyade divan şiirinin hayal dünyası ve sanatı dahilinde ele almıştır.

Extended Abstract

The Ottomans, who made most of their wars on the ground and emerged on the stage of history as a land state, met the sea shortly after reaching the coasts. After the advanced level of the Karesi Principality in maritime affairs served as a source for the Ottoman naval organization, Yıldırım Bayezid (1360-1403) chose Gallipoli as a naval base and shipyard, Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) conquered Istanbul and opened to the Black Sea and the Mediterranean, Bayezid II (1447-1512) made quiet and deep preparations, and Yavuz Sultan Selim (1470-1520) turned the Istanbul Shipyard into a base. Bayezid II's (1447-1512) silent and deep preparations, and Yavuz Sultan Selim's (1470-1520) turning the Istanbul Shipyard into a base were important turning points for the developments that took place in the 150-year period from the beginning.

By the XVI century, the Ottoman Empire made great progress in terms of maritime affairs compared to the beginning. The Turks, who are described as "Turks who do not know how to row" and "who are afraid of water like a cat" in Spanish chronicles, made peace with water in time, and by 1538, they had turned into an entity of Ottoman state that aroused fear in the seas.

In the XVI century, when Zâtî lived (1471-1546), the Ottoman state also became the dominant sea power. This century, which witnessed the important names of Turkish maritime history such as Kemal Reis (1451-1519), Barbaros Hayreddin Pasha (1478-1546), Piri Reis (1465-1554) and their victories, is full of naval victories.

Zâtî, who was born in 876/died in 1471 in Balıkesir town of Karesi Province, as the son of a boot maker, came to Istanbul from Balıkesir in the 1500s. Âşık Çelebi says that Zâtî came to Istanbul to become a famous poet. According to the information given by the biographical sources, Zâtî was thirty years old when he arrived in Istanbul.

Zâtî, who lived during the reign of three sultans, namely Bayezid II, Yavuz Sultan Selim, and Suleiman the Magnificent, became one of the great poets of his age, taught young poets, wrote many poems and produced works, and made his mark on the first half of the XVI century with all these aspects. The poet, who included many proverbs and idioms in his *Divan*, used the terms sea and maritime, the cultural heritage of Karesi Province, where he was born and grew up, in his poems.

Due to the geography where he lived and the cultural heritage he took over, the following conclusions were reached in our evaluation of Zâtî's use of maritime and nautical terms.

Maritime and nautical terms occupy an important place in Zâtî's poems. Of course, the naval victories during the reign of Suleiman the Magnificent have an important

role in using naval and maritime terms. We should say that the poet has a good command of maritime and nautical terminology. However, in using these terms, he was neither a realist like Yetîm who set sail with the navy, nor like Âgehî, who created an impact/fashion. He generally used these terms to seek help from the memduhs, whom he considered as the Khidr or Noah of his time. Therefore, these terms are mentioned with similes in the couplets. Moreover, it was observed that while doing this, the poet did not act carefully with emotions and images due to writing a lot, and he often fell into repetition

Zâtî used nautical terms with their figurative rather than their literal meanings. Terms such as dümen, barça, gemi, zevrak, mellâh, keşti, keştibân, bâdbân, fülk, kenâr, küleg, girdâb, yelken, yelken açmak, seren, bahr, deryâ, lenger, şinâver are used abstractly with noun phrases such as deryâ-yı lütuf, deryâ-yı vuslat, bahr-ı rahmet, kulzüm-i aşk, girdâb-ı zillet, fülk-i zemîn, zevrak-ı zerrîn etc.

Zâtî discussed these terms within the imaginary and artistic world of divan poetry rather than their literal meanings.

Kaynakça

- Aksoy, H. (2020). Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi. *İslam Ansiklopedisi* (C. 31, s. 483-485). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Armutlu, S. (2018). Zâtî: Hayatı, kişiliği, sanatı ve eserleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 1935-1956. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/39871/458495>.
- Bostan, İ. (2008). *Beylikten imparatorluğa Osmanlı denizciliği*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bostan, İ. & Özbaran, S. (2009). *Başlangıçtan XVII. yüzyılın sonuna kadar Türk denizcilik tarihi*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Bostan, İ. (2017). *Osmanlılar ve deniz-deniz politikaları-teşkilat-gemiler*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1970). Zâtî'nin Letâyifi I. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TDED*, C. XVIII, İstanbul. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157845>.
- Çelebioğlu, A. (1998). *Eski Türk edebiyatında gemiyle ilgili şiirler ve bazı hususiyetler*. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: MEB Yayınları.
- Gökay, O. Ş. (2007). *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Gündüz, E. (2016). Klasik Türk şiirinde bir nazım türü: Keşfî-nâme (Kaynakların Değerlendirilmesi Ve Bibliyografya). *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C. 2, s. 15-37. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/357554>.
- İlgürel, M. (2001). Osmanlı denizciliğinin ilk devreleri. *Belleten*, C. 65, s. 637-654. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/60003/867091>.
- Kala, A. (2015). *Aşıkpaşazâde tarihi*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurnaz, C. (1996). *Hayâlî Bey divanı'nın tahlili*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Aşık Çelebi, (2010). *Meşâirü's-şuarâ, inceleme-metin*. Haz. Filiz Kılıç, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Zâtî divanı (Gazeller Dışındaki Şiirler)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Erişim: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>.
- Küçükdağ, Y. (2007). Pîri Mehmed paşa. *İslam Ansiklopedisi* (C. 34, s. 280-281). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mengi, M. (2014). *Mesîhî Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mutlu, B. (2012). *Divan şiirinde deniz imgesi ve şiir öğretiminde kullanılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Onay, A. T. (1993). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Senemoğlu, Y. (1973). *Kitab-ı bahriyye denizcilik kitabı*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Tietze, A. (2010). XVI. Asır Türk şiirinde gemici dili; Âgehî Kasidesine nazireler 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2010). XVI. Asır Türk şiirinde gemici dili; Âgehî Kasidesi ve Tahmisleri. *Türkiyat Mecmuası IX*, İstanbul, 113-138.
- Tuncel, T. (2008). *Osmanlı şiirinde gemicilik terimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Turan, S. (2009). Divan şairlerinin "Zevrak" etrafında oluşturdukları benzetme dünyası. *Turkish Studies-International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkish* 4/2, 1007-1039. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.661>
- Ünalın, Ş. (2005). *Dil ve kültür*. Ankara: Nobel Yayınları.

Ferheng-i Şu 'ûrî' de Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Söz Varlığı -Fiiller-

Vocabulary of Chagatai Turkish in Ferheng-i Şu 'ûrî - Verbs-

Muhsin UYGUN *

Fatih Numan KÜÇÜKBALLI **

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu
Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü
muygun@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7901-9094

Konya / TÜRKİYE

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

e-posta: fatihnumankb@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4319-7299

Konya / TÜRKİYE

* Lecturer Dr., Necmettin Erbakan
University Faculty of Education,
Department of Turkish and Social
Sciences Education
muygun@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7901-9094

Konya / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of
Turkish Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4319-7299

Konya / TÜRKİYE

Öz

Ferheng-i Şu 'ûrî; 17. yüzyılda, Osmanlı sahasında, Şu 'ûrî Hasan Efendi tarafından Farsça-Türkçe sözlük geleneği doğrultusunda oluşturulmuş bir eserdir. Farsça madde başı olarak yer alan sözcükler açıklanmış, anlam verildikten sonra sözcüğün Arapça, Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesindeki karşılıkları gösterilmiştir. Sözlük bu özelliğiyle büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada eserde yer alan fiiller üzerinde durulmuştur. İlk olarak Çağatay Türkçesine ait olduğu ifade edilen fiiller taranıp listelenmiş, ardından bu fiillerin Çağatay Türkçesi sözlüklerinde var olup olmadığı, var ise hangi anlamlara sahip olduğu, ses ve anlam değişimine uğrayıp uğramadığı gibi hususlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın Çağatay Türkçesi araştırmalarına ve söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Ferheng-i Şu 'ûrî, Çağatay Türkçesi, sözlükçülük, fiiller.

Abstract

Ferheng-i Shu'ûri; It is a work created in the 17th century in the Ottoman field by Şu 'ûrî Hasan Efendi in line with the Persian-Turkish dictionary tradition. The words in Persian as the beginning of the article are explained, after giving the meaning, the equivalents of the word in Arabic, Ottoman Turkish and Chagatai Turkish are shown. The dictionary is of great importance with this feature. In this study, the verbs in the work are emphasized. First of all, the verbs that are stated to belong to Chagatai Turkish were scanned and listed, then it was tried to reveal whether these verbs exist in Chagatai Turkish dictionaries, if so, what meanings they have, whether they have undergone sound and meaning changes. It is thought that the study will contribute to Chagatai Turkish researches and vocabulary studies.

Keywords:

Ferheng-i Shu'ûri, Chagatai Turkish, lexicography, verbs.

Başvuru/Submitted: 29/01/2023

Kabul/Accepted: 26/07/2023

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sözlükler, bir dile ait sözcüklerin ve bu sözcüklerin anlamlarının yer aldığı en temel başvuru kaynaklarıdır. Dillerin ortaya çıktıkları ilk andan bugüne kadar geçen sürede birçok dilin konuşuru olmadığı için öldüğü, asimilasyon ve baskıcı politikalar sonucu resmî/hâkim dil karşısında eridiği ya da doğal süreçler içerisinde unutulduğu, birçok dilin varlığını ve gelişimini sürdürdüğü görülmektedir. Dil konuşurları ilk zamanlarda -muhtemelen- daha az sözcükle anlaşmışlar ve günlük yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zaman ilerledikçe insanların ve toplumların edebiyat, felsefe, tarih, kültür, teknoloji gibi alanlarda gösterdikleri gelişmeler, sözcük alışverişi, artan nüfus ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni gereksinimler bireylerin günlük yaşamlarındaki kullandıkları sözcük sayısında bir artışı, dillerin sözcük hazinesi bakımından gelişmesini beraberinde getirmiştir. Gerek günlük konuşmada gerekse edebî eserleri anlamada duyulan ihtiyaç, sözlüklerin meydana getirilmesi sürecini ortaya çıkarmıştır. Dünya üzerinde yaşayan veya ölmüş olan dillere ait onlarca, yüzlerce sözlük -en temelde- bu ihtiyacı gidermek üzere hazırlanmıştır. Eski dönemlerde el yazması biçiminde hazırlanan ve -genelde- birkaç nüsha olan sözlükler toplumun geniş kesimlerince kullanılamamış ve hâliyle belirli bir grubun yararlandığı eserler durumunda kalmıştır. Matbaanın yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanması edebî eserlerle birlikte sözlüklerin de daha çok kişiye ulaşmasını sağlamıştır. Dijitalleşme süreciyle insanların eserlere ulaşması daha kolay hâle gelmiş, bilgisayarlara, cep telefonlarına indirilen sözlük uygulamalarıyla birlikte bireylerin günlük yaşamlarında sözlük kullanımları daha yaygın ve daha pratik bir durum oluşturmuştur.

Arapların, Farsların, Fransızların, İngilizlerin, Türklerin ve dahi birçok milletin edebî ürünleri incelendiğinde hem geçmiş dönemlerde hem de günümüzde sözlük türünde eserlerin verildiğine tesadüf edilmektedir. Türkçenin yazılı tarihine bakıldığında Kaşgârlı Mahmud'un yazdığı *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ten günümüze kadar onlarca sözlüğün var olduğu, doğudan batıya, kuzeyden güneye Türklerin yaşadığı coğrafyalarda sözlük türünde eserlerin meydana getirildiği görülmektedir. İslamiyet'in tesiriyle birlikte Türkçe üzerinde görülen Arapça ve Farsça etkisi sözlükçülük geleneğini de etkilemiş, yazılan sözlüklerin çoğu Arap ve Fars sözlük geleneğine göre düzenlenmiştir. Kamus-ı Türkî ile bu geleneğin dışına çıkmış ve Türkçe sözcüklerin madde başı olarak verildiği, daha sistemli, Batılı tarza daha yakın bir sözlükçülük geleneğinin temelleri atılmıştır. Günümüzde ise başta Türk Dil Kurumu olmak üzere birçok kurum ve kuruluş, birçok akademisyen, araştırmacı, yazar Türkçenin sözcük dağarcığını ortaya koyan sözlükler meydana getirmektedir.

Çalışmamızın temelini oluşturan *Ferheng-i Şu'ûrî* de Farsça-Türkçe sözlükçülük geleneğine bağlı olarak Osmanlı coğrafyasında vücuda getirilen ve insanların istifadesine sunulan bir sözlüktür.

Ferheng-i Şu'ûrî (FŞ)

Eser, Şu'ûrî Hasan Efendi tarafından Farsça-Türkçe sözlükçülük geleneği çerçevesinde meydana getirilmiştir. Yazar, bu sözlüğü on iki yılda yazmış ve 1682

yılında tamamlamıştır. Eserin yaygın ismi Ferheng-i Şu'urî'dir ancak Lisānu'l-Acem ve Nevālu'l-Fuzalā olarak da bilinmektedir.

Yazar, Osmanlı sahasında iyi bir Farsça sözlüğün eksikliğini hissetmiş ve bu eksikliği gidermek için böyle bir sözlük yazdığını ifade etmiştir. Hasan Efendi, Farsçanın tarihî sözlüklerinden faydalanıp derli toplu bir sözlük yazma iddiasında bulunmuştur. Bu doğrultuda, daha önce ve kendi döneminde yazılmış birçok sözlüğü incelemiş, bu özlüklerde geçen sözcük ve anlamları bir araya getirmiş, Ferheng-i Hüseyin-i Vefāyî, Ferheng-i Mîrzâ İbrâhîm, Kādihân Bedr Muhammed-i Dihlevî-Edātu'l-Fuzalā, Muhammed-i Lādî- Müeyyidü'l-Fuzalā, Niyāzî-i Hicāzî-Ferheng-i Manzūme gibi birçok sözlüğü eserine kaynak olarak almıştır.

Sözlük; bir mukaddime, iki defter ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Sözlükte 22.500 madde başı sözcük vardır ve sözcükler için örnek beyitler bulunmaktadır. Eserde sadece Farsça sözcükler verilmemiş, lüzumlu hâllerde Farsçada yaygın bir kullanımı olan Arapça sözcükler de metne dâhil edilmiştir. Yazar, sözcükleri anlamlandırırken bazen Arapça ve Osmanlıca karşılıklarını vermekle kalmamış, sık sık Çağatay Türkçesinden eş anlamlı sözcükleri Ali Şir Nevâyî ve Lutfî'den tanıklar göstermek suretiyle belirtmiş, böylelikle sözlüğün kullanım sahasını genişletmiştir (Yılmaz, 2019, s. 27-37).

Taranan Çağatayca Sözlükler

Çağatayca Manzum Sözlük (ÇMS)

Çağatayca-Farsça olarak kaleme alınan bu eser, aruz vezninin çeşitli bahirlerine göre ayrılmış 9 kısımdan oluşmaktadır ve toplam 274 beyit tutarında manzum bir sözlük hüviyetindedir. Sözlük, *British Library*'de, Hindistan'da yazılmış sözlük, gramer ve tarih metinlerini içeren bir mecmuanın içinde 93a-110a sayfaları arasında yer almaktadır. Eserde 1100 civarında madde başı bulunmaktadır ve madde başı olan sözcüklerden 18 tanesi iki kere, 2 tanesi ise 3 kere eserin çeşitli beyitlerinde tekrar yer almıştır. Sözlükteki Türkçe söz varlığı, -çoğunlukla- Doğu Türkçesinde kullanılan sözcüklerden oluşmaktadır. Ayrıca eserde az sayıda da olsa Oğuz sahasına ait sözcükler de bulunmaktadır. Eser, 10 Haziran 1837'de tamamlanmıştır (Turan, 2019, s. 13-15).

Fazlullâh Han Lügâti (FHL)

Bu eser, 1658-1707 yılları arasında Hindistan coğrafyasında yazılmış Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Eserin ilk bölümünde dil bilgisi hususiyetlerinden bahsedilmiştir. Sözlüğün önemli özelliklerinden biri sözcüklerin yazımı ve okunuşlarıyla ilgili birtakım bilgilerin verilmiş olmasıdır. Böylelikle Arap harflerinden doğan okuma problemleri ortadan kaldırılabilir. Sözlükte edebî eserlerden alınan sözcüklerin yanında halk ağzından alınmış sözcükler de bulunmaktadır (Öztürk, 2020, s. 9-13).

Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (FÇTS)

Bu eser, 1642 yılında İran coğrafyasında Ferağî mahlaslı Muhammed bin Ziyâ'u'd-din Hüseyinî tarafından, Safevî şahı Safî bin Safî'nin adına yazılmış, Türkçe-Farsça bir

sözlüktür. Sözlüğün tek nüshası Tahran Millî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Sözlüğün hiçbir yerinde Çağatay Türkçesi ile ilgili bir kayıt yoktur. Ancak yazar Türk şairlerinin divanlarından, bilhassa Ali Şir Nevâyî'nin divanlarından sözcükleri derleyip bu eseri meydana getirdiğini ifade etmiştir. Örneklerin büyük çoğunluğu da Nevâyî'nin eserlerinden alınmıştır. Bu yönüyle bu eser Çağatay Türkçesi Sözlüğü şeklinde adlandırmakta herhangi bir sorun yoktur. Sözlüğün dizininde 719 madde başı sözcük vardır (Rahimi, 2021, s. 24-25).

Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü (FKÇTS)

Bu sözlük, 1861'de, İran'da Çağatayca-Farsça olarak yazılmıştır. Nevâyî'nin eserleri başta olmak üzere birçok Çağatayca eser taranmış ve sözlük meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235, Arapça-Farsça sözcükler bölümünde 343 adet kırmızı mürekkeple yazılmış madde başı yer almaktadır (Rahimi, 2019, s. 67-69).

Hulâsa-i Abbâsî (HA)

Bu sözlük, Mirza Mehdi Han tarafından kaleme alınmış olan Senglâh adlı sözlüğün özeti durumundadır. Eseri Muhammed Hoyî adlı bir kişi özetlemiş ve İran şahı Feth Ali'nin oğlu Abbas Mirza'ya ithaf etmiştir (Miandoab, 2010, s. XXIV).

Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (NSÇT)

Eser, 1544'te, İstanbul'da Çağatayca-Osmanlıca olarak düzenlenmiştir. Çağatayca yazılmış eserleri anlamak için Hindistan ve İran sahalarında Farsça olarak vücuda getirilmiş olan sözlüklerle alıntılar bakımından aynılık gösterir. Nevâyî'nin eserlerinde geçen sözcükleri açıklamak amacıyla yazılmış olan sözlükte devrin diğer şairlerinin eserlerinde de örnekler alınmıştır. Madde başları içinde 206 Moğolcadan, 107 Farsçadan, 22 Çince, 21 Arapçadan, 5 Sanskritçeden, 5 Soğdçadan, 2 Hintçeden, 1 Malaycadan, 1 Mançu-Tunguzcadan, 1 Toharcadan olmak üzere 349 alıntı sözcük veya benzer biçim bulunmaktadır (Kaçalın, 2011, s. 13-21).

Üss-i Lisân-ı Türkî (ÜLT)

Eser, Muhammed Sadık tarafından 1895'te İstanbul'da yazılmıştır. Altı bölüm ve küçük bir sözlükten müteşekkildir. "İsim, mastar ve ef'âl, sıfat, zamir, edevât, bazı kavâ'id-i şettâ" bölümlerinden oluşan eserde tanımlar örneklerle işaretlenmiştir (Toparlı-İlgin, 2006, s. VII).

Zebân-ı Türkî (ZT)

Bu eser, hem Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük hem de bir gramer kitabıdır. Sözlük, Hindistan'da zamanla unutulmuş Türkçenin asıl kaynaklardan öğrenilmesini sağlamak amacıyla yazılmıştır. Eser hazırlanırken Hindistan'da yaşayan halkın günlük konuşma dilinden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Sözlüğün toplam üç nüshası bulunmaktadır ve bu nüshalarda 1496 adedi madde başı olmak üzere 6744 Çağatayca sözcük yer almakta ve madde başlarından 459 adedi fiillerden oluşmaktadır (Kara, 2011, s. 4-10).

Amaç ve Yöntem

17. yüzyılda yazılmış olan ve 22.500 madde başı sözcükle hacimli bir sözlük durumunda olan Ferheng-i Şu'ürî'de Çağatay Türkçesine ait olduğu ifade edilen birçok sözcük yer almaktadır. Çalışmamızdaki temel amaç, Çağatayca ibaresi düşülen bu sözcüklerden fiil olanları tespit etmek, bu fiillerin Çağatayca sözlüklerdeki durumlarını, bir ses ve anlam değişimine, anlam çeşitlenmesine uğrayıp uğramadıklarını ortaya koymaktır.

1. İlk olarak FŞ'deki Çağatayca ibaresi düşülen fiiller tespit edilmiştir. Daha sonra bu fiillerin -taradığımız- Çağatayca sözlüklerdeki durumları gösterilmiştir. Bazen Çağatayca olarak verilen bir fiilin bizzat kendisinin değil başka bir türevinin, bir yapım ekiyle genişlemiş hâlinin taradığımız sözlüklerde yer aldığı görülmüştür. Böyle hâllerde bu farklı şekiller şekil dipnotlarda gösterilmiştir. Örneğin, *kozğa-* "karışmak, karıştırmak" fiili *kozğa-* hâliyle HA'da yoktur. Ancak türevleri bulunmaktadır. Bu durum "HA'da fiilin *kozğat-* *kozğal-*, *kozğalış-* biçimleri vardır (HA, 150)." şeklinde dipnotta belirtilmiştir.

2. Sözcükler aşağıdaki tabloya göre listelenmiştir. İlk sütunda fiilin Çağatayca şekli, FŞ'de verilen anlamı, FŞ'de madde başı olarak verilen Farsçası, FŞ'deki cilt ve sayfa numarası verilmiştir. İkinci sütunda sözcüğün Çağatayca sözlüklerdeki durumu gösterilmiştir.

aẖtar- "aşağı iletmek, indirmek" [<i>Far. furūd āverden, C III, s. 2801</i>]	aẖtar- "araştırmak, aktarmak, aramak" (FHL, 218), aẖtar-/a̱htar- "aramak" (FKÇTS, 1360-1361), aẖtar- "aramak" (HA, 24), aẖtar- "aktarmak" (NSÇT, 895), aẖtar- "aramak, araştırmak, kaybolmak" (ZT, 300).
---	--

3. Bazı fiillerin iki farklı yazımının olduğu görülmektedir. Bu durumda bu fiiller tek maddede verilmiştir. Bu durumun örneği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

sat-/şat- "satmak" [<i>Far. furūhten, C II, s. 2801</i>]	sat- "satmak" (ÇMS, 87), sat- "satmak, satılmak" (FHL, Öztürk, 2020:272), sat- "satmak" (FKÇTS, 1584), sat- "satmak" (HA, 116), sat- "satmak" (NSÇT, 992), sat- "satmak" (ZT, 381).
--	---

4. FŞ'de yer alan Farsça madde başı sözcüklerden bazıları isim olarak verilmiş, ancak Çağatayca karşılıklarının fiil olarak verildiği görülmüştür. Böyle örneklerde Çağatayca olarak verilen karşılığın fiil hâli listeye alınmış, herhangi bir düzeltme yapılmamıştır. Örneğin, FŞ'de *Far. piş-rev [C II, s. 1118]* "evvel, ileri gidici" sözcüğünün Çağatayca karşılığı olarak *başlamak* fiili verilmiştir. Çağatayca karşılık listeye *başla-* biçiminde alınmıştır.

5. Farsça bir sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak verilen fiilin altındaki açıklamada kısmında çeşitli ekler almış olan şekilleri de gösterilmiştir. Bu durumlarda esas fiil madde başı olarak alınmış, çekim eki almış olan şekiller listeye dâhil edilmemiştir. Örneğin, *Far. sitāden* "almak" [*C III, s. 2271*] sözcüğünün Çağatayca karşılığı olarak *al-*

ve *almağlık* verilmiş, altına *almalı*, *alguluk*, *algalı*, *algucu* biçimleri sıralanmıştır. Bu tip biçimler -kalıplaşmış bir kullanıma sahip değillerse- madde başı olarak verilmemiştir.

6. FŞ'de madde başı olarak verilen Farsça sözcüğün Çağatayca karşılıkları, bazen, fiil çekim eki almış hâllerleriyle verilmiştir. Bu durumlarda sözcükler, çekim ekleri olmadan listeye alınmış ve sözcüğün FŞ'de karşılık olarak verilen biçimi dipnotlarda gösterilmiştir. Örneğin, Farsça *güyiden* "söylemek" [Far., C IV, s. 3226] sözcüğünün Çağatayca karşılığı olarak *dip* verilmiş, sözcük listeye *di-* "söylemek" hâliyle alınmıştır.

7. Çağatayca kaydı ile verilen fiillerden bazıları taranılan sözlüklerde *égledi*, *irür*, *irdi* vb. şekillerde fiil çekim eki almış hâllerleriyle madde başı olarak verilmiştir. Bu durumlarda fiiller, çekim ekleri olmadan *égle-*, *ir-* vb. şekillerde listeye alınmıştır.

A

ağar ⁻¹ "beyazlamak" [Far. sipīd, C III, s. 222]	ağar - "ağarmak, beyazlamak" (FHL, 218), ağar - "beyazlaşmak, ağarmak" (FKÇTS, 1360), ağar - "ağarmak" (HA, 30), ağar - "ağarmak" (HA, 32), ağar -/ ağar - "ağarmak" (NSÇT, 894-895), ağar - "beyazlamak, ağarmak" (ZT, 300).
ahtar - "aşağı iletmek, (toprağı) indirmek" [Far. furūd āverden, C III, s. 2801]	ahtar - "araştırmak, aktarmak, aramak" (FHL, 218), ahtar -/ ahtar - "aramak" (FKÇTS, 1360-1361), ahtar - "aramak" (HA, 24), ahtar - "aktarmak" (NSÇT, 895), ahtar - "aramak, araştırmak, kaybolmak" (ZT, 300).
aķız ⁻² "akıtmak" [Far. icrā, C I, s. 622]	aķız - "akıtmak" (FKÇTS, 1364), aķız - "akıtmak" (HA, 32), aķız - "akıtmak" (NSÇT, 895), aķız - "akıtmak" (ZT, 301).
al ⁻³ "almak; e bilmek" [Far. sitāden (C III, s. 2271, nā, C IV, s. 3449)]	al - "almak" (ÇMS, 73), al - "almak, tutmak" (FHL, 218), al - "almak" (FKÇTS, 1364), al - "almak" (HA, 33), al - "almak" (NSÇT, 896), (al - "almak" (ÜLT, 63), al - "almak" (ZT, 301). al - "yeterlilik bildiren birleşik eylemler oluşturur, e bilmek" (FKÇTS, 1362), al - "iktidar tasvir fiili, yapabilmek" (NSÇT, 896), al - "yapabilmek" (ÜLT, 22).
alaķ - "perişan olmak, dağılmak" [Far. tār u mār, C II, s. 1177]	alaķ - "yağmalamak, alt üst olmak, öfkelenmek; ayaklanmak" (FKÇTS, 1362), alaķ ⁻⁴ "öfkelenmek" (HA, 33), alaķ - "alt üst olmak, yağma, talan, taraç olmak" (NSÇT, 896).
anıķ - "uzayıp büyümek, artmak" [Far. bālīden, C I, s. 810]	anıķ - "üns ve ülfet tutmak" (NSÇT, 898).
anıģıt - "dinlemek" [Far. gūş dāšten, C IV, s. 3224]	anıģıt - "anlatmak, haber vermek" (FKÇTS, 1368), anıģıt - "dinlemek" (NSÇT, 898).

¹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *ağarģu* (*dik*) verilmiş, sözcük listeye *ağar*- olarak alınmıştır.

² FHL'de bu fiilin yerine *aķur*- fiili bulunmaktadır (FHL, Öztürk, 2020:218).

³ Farsça *nā* sözcüğünün Çağatayca karşılığı olarak "Çağatay lisānında mahall-i nefy-i ef'āle "almas" lafziyla edā ederler. Bir rābıttır, āħir-i fi'le lāħıķ olur. Ol fi'li ikā'a acz izhār etmek ifāde eder. Meşela "ite almas" derler, "edemez" demektir ve "ķıla almas" derler, "ķılamaz" demektir." biçiminde bir açıklama vardır. Bu açıklamada da görüldüğü üzere *-mas* geniş zamanın menfisi için kullanılan bir ektir. Sözcük listeye *al*- olarak alınmıştır.

⁴ HA'da *alaķ*- fiiline doğrudan bir anlam verilmemiş, "birbirine gelmiş." açıklaması verilmiştir. Sözcüğün devamında *alaķ*- fiilinin müştakı olduğu belirtilen *alart*- "öfkeden dolayı gözün görmemesi" fiilinden hareketle metinde *alaķ*- fiiline "öfkelenmek" anlamı verilmiştir.

ar- "yorulmak" [Far. <i>bī-tāb</i> , C I, s. 879]	ar- "yorulmak" (FKÇTS, 1370), ar- "yorulmak" (HA, 26), ar- "yorulmak" (NSÇT, 899).
arğada- (Moğ.) "aldatmak" [Far. <i>fīrīften</i> , C III, s. 2783]	arğada- "aldatmak, gönlünü avutmak" (FÇTS, 278), arğada- "aldatmak" (FKÇTS, 1369), arğada- "aldatmak" (HA, 26), arğada- "aldatmak" (NSÇT, 899).
arı- ⁵ "pak olmak, temiz olmak" [Far. <i>pāk şuden</i> , C II, s. 1038]	arı- "temizlenmek, arınmak" (FKÇTS, 1370), arı- "temizlenmek" (HA, 26), arı- "arı, pak olmak" (NSÇT, 900), arı- "temizlemek, arınmak, temizlenmek, arımak" (ZT, 304).
arta- "geri kalmak, geride bırakmak" [Far. <i>pes-mānde</i> C II, s. 1078,]	arta- "hızlı yol gitmek" (FKÇTS, 1371), arta- "geçip gitmek" (NSÇT, 901).
as- "yukarı götürmek, yukarı kaldırmak, asmak" [Far. <i>ber-dārīden</i> , C I, s. 818]	as- "asmak" (FHL, 220), as- "asmak" (FKÇTS, 1373), as- "asmak" (HA, 29), as- "asmak" (NSÇT, 901), as- "asmak" (ZT, 305).
aşuk- "acele etmek" [Far. <i>şitābīden</i> , C III, s. 2462]	aşuk- "acele etmek, ivmek, sabırsızlanmak" (FÇTS, 278), aşuk- "acele etmek, ivmek" (FKÇTS, 1372), aşuk- "acele etmek" (HA, 30), aşuk- "acele etmek, ızdırap çekmek, emek çekmek" (NSÇT,).
at- ⁶ "atmak" [Far. <i>tā şuden</i> , C II, s. 1217]	at- "atmak" (FKÇTS, 1374), at- "atmak ve şafağın sökmesi" (HA, 21), at- "atmak, fırlatmak" (FHL, 221), at- "atmak" (NSÇT, 902), at- "ok, silah vb. atmak" (ZT, 306).
ayıq- ⁷ "ürkmek, bir nesneden nefret etmek" [Far. <i>remīden</i> , C III, s. 1939]	--
aylan- ⁸ "dönmek" [Far. <i>gerdānīden</i> , <i>gerdīden</i> , C IV, s. 3133]	aylan- "dönmek, dolaşmak" (FKÇTS, 1380), aylan- "dolaşmak" (HA, 37), aylan- "dönmek, dolanmak, devretmek, benzemek, rücu etmek, çevirmek" (NSÇT, 905).
aylandır- "döndürmek" [Far. <i>gerdānīden</i> , <i>gerdīden</i> , C IV, s. 3133]	aylandır- "döndürmek" (FKÇTS, 1380), aylandır- "dolandırmak" (HA, 37), aylandır- "döndürmek" (NSÇT, 905).
ayt- ⁹ "söylemek" [Far. <i>kun</i> , C IV, s. 3068]	ayt- "söylemek" (ÇMS, 74), ayt- "söylemek, demek" (FHL, 222), ayt- "söylemek" (FKÇTS, 1381), ayt- "söylemek" (HA, 37), ayt- "söylemek" (NSÇT, 905), ayt- "söylemek" (ÜLT, 63), ayt- "söylemek, demek, konuşmak" (ZT, 308).

⁵ FHL'de *arı-* fiili bulunmamakta, *arıl-*, *arıt-* fiilleri bulunmaktadır (FHL, Öztürk, 2020:220).

⁶ FŞ'de *tā şuden* madde başına "olunca" anlamı verilmiş, Çağatayca karşılığı olarak *atkuñça* verilmiştir. Farsça sözcüğün anlamıyla Çağatayca karşılığın anlamının uyuşmadığı görülmektedir. Çağatayca karşılık için verilen beyitte de *tan atkuñça* yer almaktadır (*tan atıncaya dek*). Sözcük listeye *at-* "atmak" biçiminde alınmıştır.

⁷ Bu sözcük için örnek bir Çağatayca beyit verilmemiştir.

⁸ Farsça madde başları olan *gerdānīden* "döndürmek" ve *gerdīden* "dönmek" tek maddede verilmiştir. *döndürmek* fiili *dön-* fiilinden *-dür-* ekiyle genişlediği için ayrı madde başı olarak verilmiştir.

⁹ Farsça sözcüğe "eylemek, olmak" anlamı verilmiş, bu sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak da *aytgay* verilmiştir. Listeye *ayt-* fiili madde başı olarak alınmıştır. Ayrıca *ayt-* fiilinin anlamı ile Farsça *kun* sözcüğünün anlamı uyuşmamaktadır. *ayt-* fiiline örnek olarak verilen beyitte *ayt-* "söylemek" anlamında kullanılmıştır. Dipnotta da sözcüğün "söylemek" anlamında olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla fiil listeye alınırken "söylemek" anlamıyla alınmıştır.

azık- "yolunu yitirmek" [Far. gum-râh, gum-reh, C IV, s. 3234]	azık- "yoldan çıkmak, yolunu şaşırmaq" (HA, 29), azık- "yolunu şaşırmaq, yoldan şaşmaq, şaşırmaq" (NSÇT, 905).
--	--

B

bar- "varmak, gitmek" [Far. rev, C III, s. 1944]	bar- "varmak, gitmek" (FHL, 223), bar- "gitmek, bir yolda gitmek" (HA, 63), bar- "varmak, gitmek" (NSÇT, 907), bar- "gitmek" (ÜLT-, 63), bar- "varmak, gitmek" (ZT, 310).
başkar-¹⁰ "kendi hâline bırakmak" [Far. ber-âğâliden, C I, s. 815]	başkar- "yapmak, uğurlamak, yolcu etmek; bir şeye doğru yöneltmek; kılavuzluk etmek; başarmak" (FKÇTS, 1388), başkar- "yapmak, ilgilendirmek, yol göstermek, yollandırmak" (HA, 65), başkar- I "başlamak, kılavuzlamak, yol göstermek", başkar- II "iş başarmak, becermek, hakkından gelmek" (NSÇT, 908).
başla- "ileri gitmek, yürümek" [Far. piş-rev, C II, s. 1118]	başla- "yol göstermek, kılavuzluk yapmak, öncülük etmek" (FHL, 224), başla- "başlamak, kılavuzluk etmek, yol göstermek, öncülük etmek, başa geçmek, bir şeye doğru yöneltmek, yolcu etmek" (FKÇTS, 1389), başla- II "başlamak, ilgilendirmek, rehber olmak, yollandırmak" (HA, 65), başla- "başlamak, ibtida eylemek, kılavuz olmak, yol göstermek" (NSÇT, 908), başla- "başlamak" (ZT, 310).
bilgür- "belirmek, aşikâr olmak" [Fâr. bedîd, C I, s. 718]	bilgür- "belirtmek, bildirmek" (FKÇTS, 1395), bilgür- "belirmek" (HA, 76), bélgür- "belirmek, belirtmek" (NSÇT, 909).
bir- "vermek" [Far. dâden, C II, s. 1762]	bér- "vermek" (ÇMS, 75), bér- "vermek" (FHL, 225), bér- "vermek" (FKÇTS, 1393), bir- "vermek" (HA, 75), bér- "vermek" (NSÇT, 909), bér- "vermek" (ÜLT, 64), bér- "vermek" (ZT, 311).
bol-¹¹ "olmak" [Far. būden, C I, s. 957]	bol- "olmak" (FKÇTS, 1399), bol- "olmak" (FHL, 227), ol- "olmak" (FKÇTS, 1559), bol- "olmak" (HA, 73), bol-/ol- "olmak" (NSÇT, 912), bol- "olmak" (ZT, 315).
bulğaş-¹² "bulaşmak" [Far. âlüde, C I, s. 478]	bulğaş- "bulanmak, karışmak" (FKÇTS, 1040), bulğaş- "bulaşmak, ayaklandırılmak, birbirine karışmak" (HA, 73), bulğaş- "bulaşmak" (NSÇT, 915).
butra-¹³ (Moğ.) "koklamak, kokmak"	butra- "kokmak" (NSÇT, Kaçalın, 916).

¹⁰ Farsça sözcük için "tahriz eylemek, atmak ve koparmak" anlamları verilmiştir. Çağatayca karşılık olarak verilen *başkar-* fiili için verilen örnek beyitte "kendi hâline bırakmak" anlamı verilmiştir. [koymanın öz ihtiyârığa bu sarı başkaru (kendi hâline bırakmadan ikna edip buraya getir!)] Farsça madde başı ile Çağatayca karşılık olarak verilen sözcük anlam olarak uyuşmamaktadır. *başkar-* fiiline örnek beyitteki anlam verilmiştir.

¹¹ Farsça madde başının Çağatayca karşılığı olarak *bol-*, *bolğanda*, *bolğusu* verilmiştir. Sözcük listeye *bol-* biçiminde alınmıştır. Ayrıca "Ve bir [buden] dahı keynunet manasına gelir. Müstakbelinde vav meftuh olunup [buved] denilir. Emr-i gaibinde [bad] gelir ki aşlı [buvâd] idi, kesret-i istimal ile vav'ı hafz olunup [bâd] oldu. Buna Çağatay lisanında "irmek" derler, rabıta istimal ederler." biçiminde bir açıklama vardır ve olmak fiilinin anlamı için *ir-* fiili verilmiştir. Bu anlam için *ir-* madde başına *būden* sözcüğü de Farsça biçimi olarak verilmiştir.

¹² Sözcüğün FHL'de *bulğan-*, ZT'de *bulğa-* şekli vardır (ZT, Kara, 2011:316; (FHL, 229).

¹³ Farsça sözcüğün karşılığı olarak *butra-* fiili verilmiş, bu fiilin ettirgen hâlinin *butrat-* biçiminde olduğu zikredilmiştir. Listeye *butrat-* ayrı madde başı olarak alınmıştır.

[Far. bŷyiden, C I, s. 959]	
butrat- I (Moğ.+T.) "kokutmak" [Far. bŷyiden, C I, s. 959]	butrat- II "kokutmak" (NSÇT, 916).
butrat- II (Moğ.+T.) "dağıtmak, perakende eylemek" [Far. perākendiden, C II, s. 1042]	butrat- "dağıtmak, saçmak" (FÇTS, 279), butrat- "dağıtmak, saçmak, perişan etmek" (FKÇTS, 1406), butrat- I "dağıtmak, perişan ve perakende eylemek" (NSÇT, 916), butrat- "perişan etmek, dağıtmak, allak bullak etmek" (ZT, 317).
büt- "ot vb. bitmek; yara iyileşmek, iş bitmek" [Far. rusten, C III, s. 1993]	bit- "bitki bitmek; yara iyileşmek" (FKÇTS, 1389), büt- "bitki bitmek, yara iyileşmek" (FKÇTS, 1409), büt- "bitkiler için bitmek, yaralar için kapanmak, bitmek" (HA, 68), bit- "bitkilerde yeşermek, yara sağalmak, sona ermek" (HA, 74), büt- "cerahat iyileşmek" (NSÇT, 917), büt- "yara iyileşmek" (ÜLT, 63), büt- "yara kapanmak, iyileşmek, onulmak" (ZT, 318).

Ç

çağla- "sanmak, bilmek" [Far. gumān, C IV, s. 3222, dānisten, C II, s. 1765]	çağla- "hüküm vermek, ölçmek, ayarlamak" (FHL, 231), çağla- "sanmak, zannetmek, zaman kollamak; tasarlamak, ayarlamak" (FKÇTS, 1417), çağla- "tasavvur etmek, zannetmek, dikkat etmek" (HA, 98), çağla- "sezinmek, zannetmek, kıyas etmek, bilmek" (NSÇT, 920).
çap- "seğirtmek" [Far. deviden, C II, s. 1775]	çap- "seğirtmek, koşmak, at sürmek, akın etmek; kesmek" (FHL, 231), çap- "koşmak, akın etmek, yağmalamak" (FKÇTS, 1420), çap- "hızlı gitmek, koşmak, koşturmak, yağmalamak, kılıç ile savaşmak" (HA, 96), çap- "seğirtmek" (NSÇT, 921), çap- "dört nala at sürmek, akın edip saldırmak, hücum etmek" (ZT, 321).
çıda- (Moğ.) "sabretmek, tahammül etmek" [Far. şabr, C III, s. 2514]	çıda- "katlanmak, dayanmak, sabretmek" (FKÇTS, 1424), cıda- "katlanmak" (HA, 105), çıda- "tahammül ve sabır eylemek, takat getirmek" (NSÇT, 924).
çırma- (Moğ.) "sarmak" [Far. piçiden, C II, s. 1114]	çırma- "sarmak, kuşatmak, çevirmek" (FHL, 233), çırma- "sarmak, dolamak, kuşatmak" (FKÇTS, 1426), çırma- "sarmak" (HA, 105), çırma- "sarmak, dermek, bağlamak" (NSÇT, 925),
çörge- ¹⁴ "gevşek olmak" [Far. sŷtām, C III, s. 2298]	çörge- "gevşek olmak" (NSÇT, 927).

¹⁴ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak "çörge derler, süst demektir" ifadesi yer almakta, sözcük için verilen örnek beyitte ise çörge- fiili yer almaktadır. Listeye çörge- fiili madde başı olarak alınmıştır.

D

di ¹⁵ "söylemek" [Far. <i>gūyīden</i> , C IV, s. 3226]	dé- "demek" (ÇMS, 77), dé- "demek, söylemek" (FHL, 235), dé- "söylemek", demek (FKÇTS, 1434), di- "demek, söylemek" (HA, 115), dé- "demek" (NSÇT, 928), dé- "söylemek" (ÜLT, 64), dé- "demek, söylemek" (ZT, 328).
---	---

E

eymen ¹⁶ "çekinmek, utanmak" [Far. <i>pejhān burden</i> , C II, s. 1050]	eymen- "utanmak" (FÇTS, 281), iyemen- "sakinmek, utanmak; çekinmek, korkmak" (FKÇTS, 1490), eymen- "bir işe başlamakta vehim ve kaçınma, çekinme üzere olmak, utanmak, hicap eylemek" (NSÇT, 940).
---	---

İ

ilğa- (Moğ.) "çapmak" [Far. <i>ilgār</i> ¹⁷ , C I, s. 636]	ilğa- "hızlı at koşturmak, ilgar etmek; araştırmak, denetlemek" (FKÇTS, 1477), ilğa- "ayırarak, fark etmek, akın etmek, hücum etmek" (FHL, 240), ilğa- "ilgar etmek, aramak" (HA, 58), ilğa- "ilgar eylemek, ayırarak, akın etmek" (NSÇT, 945), ilğa- "akın etmek, düşmanı sürmek, püskürtmek" (ZT, 339).
ırğan- "titremek, sallamak" [Far. <i>lerzīden</i> , C IV, s. 3272]	ırğan- "sallanmak, kımıldamak" (FKÇTS, 1479), ırğan- "kımıldamak" (HA, 54), ırğan- "ırgalamak" (NSÇT, 946).
ısrğan- "utanmak, utanıp kızarmak" [Far. <i>şermīden</i> , C III, s. 2413]	ısrğan- "utanmak" (FKÇTS, 1480), ısrğan- "utançtan yüzü kızarıp terlemek" (NSÇT, 946).
ışna- "ışık vermek, ziya vermek" [Far. <i>diraḥşīden</i> , C II, s. 1832]	ışna- "parlamak, parıldamak, ışıldamak" (FÇTS, 281), ışne- "parıldamak, parlamak, ışıldamak" (FKÇTS, 1488), ışne- "parlamak" (HA, 56), ışna- "ziya vermek, şule vermek" (NSÇT, 946), ışne- "ziya vermek, şule vermek" (NSÇT, 950), ışna- "parlamak, parıldamak, ışıldamak" (ZT, 337).
ısra- (Moğ.) "saklamak, gözetmek" [Far. <i>nigāh dāšten</i> , C IV, s. 3561]	ısra- "saklamak, korumak" (FKÇTS, 1480), ısra- "saklamak, himaye etmek, saklanmak" (NSÇT, 946).

İ

iç ¹⁸ "içmek" [Far. <i>nūşīden</i> , C IV, s. 3226]	iç- "içmek" (ÇMS, 79), iç- "içmek" (FKÇTS, 1481), iç- "içmek" (HA, 53), iç- "içmek" (NSÇT, 946), iç- "içmek" (ZT, 338).
--	--

¹⁵ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *dip* verilmiştir. Sözcük listeye *di-* olarak alınmıştır.

¹⁶ Farsça sözcüğe "arzu etmek, kayıtmak" anlamı verilmiş, bu sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak da "*pejūhīden* "araştırmak, incelemek" (Kanar, 2016:360), manasına *eymenmek* derler." şeklinde bir açıklama verilmiştir. *eymen-* fiilinin anlamı ile Farsça *pejūhīden* sözcüğünün anlamı uyuşmamaktadır. *eymen-* fiili listeye alınırken Çağataycada yaygın olarak kullanılan anlamıyla alınmıştır.

¹⁷ Farsça madde başı olarak verilen *ilgār* sözcüğü Moğolcadan Farsçaya geçmiştir.

¹⁸ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *iç-* verilmiş, altına *içkülük*, *içkeli* biçimlerinin kullanımı da gösterilmiştir.

3587]	
ig- "mayil etmek" [Far. kišten, C IV, s. 3017]	ig- "eğmek" (HA, 57), ég- "eğmek" (NSÇT, 931), ég- "eğmek, bükmek" (ZT, 329).
igele- ¹⁹ "sahip olmak" [Far. şahib, C III, s. 2508]	égele- "sahip olmak" (FKÇTS, 1441), igele- "sahip olmak" (HA, 57), igele- "sahip olup zapt eylemek" (NSÇT, 947).
igir- "eğirmek" [Far. rīsten, C III, s. 1970]	éگیر-/éger- "dolaştırmak, döndürmek, eğirmek" (FÇTS, 280), éger- "dolaştırmak, döndürmek" (FKÇTS, 1441), igir- "çevirmek, ip kıvrırmak", ikir- "çevirmek ve çevirtme" (HA, 57), éگیر- "dönmek" (NSÇT, 932), éger- "eğirmek, bükmek" (ZT, 329).
ik- ²⁰ "ekin ekmek" [Far. kišten, C IV, s. 3017]	ik- "ekmek, saçmak, dikmek" (FHL, 242), ik- "ekin ekmek" (HA, 57), ék- "ekmek" (FKÇTS, 1442), ék- "ziraat etmek" (NSÇT, 932), ék- "toprağı ekmek" (ZT, 330).
il- ²¹ "bent etmek, iliştiirmek" [Far. bend, C I, s. 725]	il- "ilişmek, bent etmek, gözüne iliştiirmek, iltifat etmek" (NSÇT, 947).
ilt- ²² "ulaşmak, iletmek" [Far. burden, C I, s. 954]	élt- "götürmek" (ÇMS, 78), ilt- "iletmek, göndermek, ulaştırmak" (FHL, 242), élt- "götürmek" (FKÇTS, 1444), ilt- "götürmek" (HA, 58), élt- "iletmek, almak" (NSÇT, 932), élt- "iletmek, götürmek, ulaştırmak" (ZT, 330).
inde- ²³ "çağırmaq" [Far. evā, C I, s. 498]	inde- "talep etmek, çağırmaq" (FÇTS, 282), inde- "davet etmek, çağırmaq" (FKÇST, 1485), inde- "davet etmek, eve çağırmaq" (HA, 61), inde- "davet etmek, çağırmaq" (NSÇT, 948).
ingret- ²⁴ "inlemek, inletmek" [Far. zārīden, C III, s. 2037]	--
ir- ²⁵ "olmaq" [Far. irī, C I, s. 100]	ér- "olmaq" (ÇMS, 78), ér-/i- "imek, olmaq" (FHL, 237), ér-

¹⁹ *igele-* fiili *ie* maddesinin altında "sahip oldu, zapt etti demektir" biçiminde açıklanmıştır. Bu sözcük listeye ayrı madde başı olarak dâhil edilmiştir. Ayrıca fiilin HA'da *igele-* biçimi yanında *iyelen-* biçimi de bulunmaktadır (HA, 62).

²⁰ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak "Çağatay lisânında 'ikmek' derler elif-i meksûre ve kâf-ı Arabî ile. Zirâat manâsımadır. Ve kâf-ı Acemî ile 'igmek', ya nî mâil etmek." açıklaması yer almaktadır. Listeye *ik-* ve *ig-* ayrı madde başı olarak alınmıştır. *ig-* fiili için verilen örnek beyitte *iger* sözcüğü "eyer" anlamındaki sözcüktür, *ig-* fiili ile bir alakası yoktur. Muhtemelen yanlış bir beyit örnek olarak verilmiştir.

Hem altun iger dağı altun licâm

Hem altun tağa dağı altun sitâm (Dahası altın eyer, altın gem, altın nal ve altın yular.)

²¹ FŞ'de bu sözcük için "Çağatayda "ilmek" derler, bend etmek ve iliştiirmek mahallinde. *Ammâ ekseriyâ hâşıl bi'l-maşdar ıtlâk olunur.*" şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Listeye *il-* fiil hâli alınmıştır.

²² Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *ilti* verilmiştir. Listeye *ilt-* madde başı olarak alınmıştır.

²³ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *indep* verilmiştir. Listeye *inde-* madde başı olarak alınmıştır.

²⁴ FKÇTS'de fiilin *ingre-* (FKÇTS, Rahimi, 2019:1486), NSÇT'de *ingre-*, *ingren-* biçimleri bulunmaktadır (NSÇT, Kaçalın, 2011:948-949). Bu sözcük için FŞ'de örnek Çağatayca beyit bulunmaktadır.

²⁵ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *irdi*, *irür*, *irmes*, *imes* ve *irkin* sözcükleri verilmiştir. Bunlardan *irdi*, *irür* listeye *ir-* olarak alınmış, *imes*, *érmes* ve *irkin* sözcükleri -kalıplaşmış bir kullanıma sahip oldukları için- ayrı ayrı madde başı olarak listeye dâhil edilmiştir.

[Far. şuden, būden, C I, s. 957, būdeni ²⁶ CI, s. 932]	"olmak" (FKÇTS, 1446), ir- "olmak" (HA, 18), ér- "imek, olmak" (NSÇT, 936), ér- "olmak" (ÜLT, 63).
iri- "erimek" [Far. gudāzīden, C IV, s. 3216]	iri- "erimek" (FKÇTS, 1487), éri- "erimek" (NSÇT, 936), éri- "erimek" (ZT, 331).
irik- "(işe) erken başlamak" [Far. pīşīne, C II, s. 1123]	érik- "sabah erkenden kalkmak, bir işe erkenden başlamak" (NSÇT, 936).
irit- "eritmek" [Far. gudāzīden, C IV, s. 3216]	irit- "eritmek" (FKÇTS, 1487), érit- "eritmek" (NSÇT, 936), érit- "eritmek" (ZT, 331).
irkin- ²⁷ "bir nesneye meyletmek" [Far. kaşd kerden, C III, s. 2829]	--
is- ²⁸ "yel esmek" [Far. vezīden, C IV, s. 3629]	és- "esmek" (FHL, 237), és- "yel esmek" (FKÇTS, 1448), is- "serin rüzgâr esmek" (HA, 55), és- "yel esmek" (NSÇT, 937), és- "rüzgâr esmek" (ZT, 332).
isker- "söz eslemek, dinlemek, (sözü) dikkate almak" [Far. fermān-ber-dār, C III, s. 2716]	ésker- "hesaba katmak, dikkate almak, önemsemek, aldırış etmek" (FÇTS, 281), isger-/isker- "kabul etmek, hesaba katmak, dikkate almak" (FKÇTS, 1488), iskir- "kabul etmek, hesaba getirmek" (HA, 55).
iste- ²⁹ "istemek" [Far. h'āsten, C II, s. 1590]	iste- "aramak" (ÇMS, 79), iste- "istemek, talep etmek, aramamak" (FHL243), iste- "istemek" (FKÇTS, 1488), iste- "istemek, talep etmek" (HA, 55), iste- "istemek, aramak" (NSÇT, 949), iste- "bir şey istemek, arzu etmek" (ZT, 340).
istür- "yel esmek, estirmek" [Far. vezīden, C IV, s. 3629]	éstür- "estirmek" (FKÇTS, 1148), istür- "estirmek"(HA, 55), éstür- "estirmek" (NSÇT, 938).
iş- "bağlamak"	éş- "ip dolamak, burmak, bükmek, sarmak, kıvırmak" (FKÇTS,

²⁶ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *irdi* verilmiştir. Listeye *ir-* madde başı olarak alınmıştır. ÇMS'de *erür* "var" (ÇMS, 78), FÇTS'de *émes* "değil" (FÇTS, 280), HA'da *érđi*, *érđing* vb. (HA, 271), ÜLT'de *érđi* "idi" (ÜLT, 63) madde başı olarak yer almaktadır.

²⁷ Bu sözcük için FŞ'de örnek Çağatayca beyit yer almaktadır.

²⁸ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *is-* verilmiştir. Ayrıca "fil-i mazesinde 'esti' demekte 'isti' derler. 'isgen' esen, 'istürgüsi' esecek demektir." şeklinde bir açıklama yer almaktadır. Listeye *is-* fiili madde başı olarak *istürgüsi* ibaresinde *istür-* fiili *is-* fiilinden bir yapım ekiyle genişlediği için *istür-* fiili de ayrı bir madde başı olarak alınmıştır.

²⁹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *istek* verilmiş, *istep*, *istegen* şekilleri de zikredilmiştir. Ayrıca "ve dahi tilemek derler" biçiminde bir açıklama da verilmiştir. Gerek Farsça sözcüğün anlamının *dile-* olması gerekse verilen beyitlerde *iste-* fiilinin yer alması ve *tile-* biçiminde eş anlamlısının da verilmesinden hareketle sözcük listeye *iste-* olarak alınmıştır.

[Far. bendiden C I, s. 829, tāftēn C II, s. 1218]	1448), éş- "eşmek, bükme, iki ipin uçlarını birbirine bağlamak" (NSÇT, 938).
it- I "eylemek, etmek" [Far. kerden, C IV, s. 2945]	ét- "etmek, eylemek" (FKÇTS, 1449), it- "etmek, bir şeyi elle vurup atmak, ortalıktan toz olmak, saklanmak, gizlenmek, koklamak" (HA, 52), ét- "etmek, eylemek" (NSÇT, 939), ét- "yapmak, yapmak" (ZT, 332).
it- II "gitmek, elden çıkmak" [Far. reftēn C III, s. 1938, yāve kerden C IV, s. 3753]	it- "kaybolmak, yitmek" (FKÇTS, 1488), it- "yitmek, gitmek, zayi olmak, belirsiz olmak" (NSÇT, 950).
itür- "zayi olmak, kaybetmek" [Far. gum şuden, C IV, s. 3222]	itür- "yitirmek, kaybetmek" (FKÇTS, 1490), itür- "kaybolmak" (HA, 539, itür- "yitirmek, gidermek, belirsiz etmek, yavı kılmak, zayi etmek" (NSÇT, 950), itür- "yitirmek, kaybetmek" (ZT, 342).

K

kol- "dilemek, özür dilemek" [Far. ʿuzr, C III, s. 2620]	kol- "talep etmek, dilemek" (FÇTS, 283), kol- "istemek, dilemek" (FKÇTS, 1524), kol- "istemek, dilemek" (HA, 151), kol- "dilemek" (NSÇT, 963).
kılda- "el tutmak" [Far. dest-gir, C II, s. 1730]	kılda- "himaye etmek, yardım etmek, elinden tutmak" (FHL, 2559, kılda- "elini tutmak, yardım etmek" (FKÇTS, 1524), kılda- "elden tutmak, yardımda bulunmak" (HA, 151), kılda- "elini tutmak" (NSÇT, 963).
kozğa ³⁰ "karışmak, karıştırmak" [Far. āmiziden, C I, s. 448]	kozğa- "dağıtmak, karıştırmak; deşelemek; karıştırarak aramak; tartışmak" (FÇTS, 283), kozğa- "kaçmak, uzaklaşmak" (FHL, 257), kozğa- "karıştırmak, dönüştürmek, devirmek, ayağa kaldırmak" (FKÇTS, 1530), kozğa- "karışmak, karıştırmak, karış muruş olmak, muztarip olmak, muztarip eylemek, bir cemaat bir yerde otururken kalkıp dağılmak" (NSÇT, 966).
kuŋgar- "koparmak" [Far. ber-kenden, C I, s. 822]	kuŋgar-/kuŋgar-/kuŋkar- "yerinden koparmak, sökmek, kanırmak, kökleme" (FKÇTS, 1525), kuŋkar- "koparmak" (HA, 8), kuŋgar- "koparmak" (NSÇT, 969).

M

munğdaş ³¹ "dertleşmek" [Far. hem-derd, C IV, s. 3666]	munğdaş- "dertleşmek, birbiriyle sıkıntılardan söyleşmek" (NSÇT, 976).
---	---

O

oḫsa- "benzemek"	oḫsa-/oḫsa- "benzemek" (FHL, 265), oḫsa- "benzemek" (FKÇTS,
-------------------------	---

³⁰ Sözcüğün HA'da *kozğat-kozğal-, kozğalış-* biçimleri vardır (HA, 150).

³¹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *munğdaş* verilmiştir. Örnek olarak verilen beyitte *munğdaş* şeklinde sözcüğün fiil hâli geçmektedir. Listeye *munğdaş-* madde başı olarak alınmıştır.

[Far. m̄nisten, C IV, s. 3363]	1557), oḥṣa- "benzemek, birisinin gönlünü almak için övmek" (HA, 41-42), oḥṣa- "benzemek" (NSÇT, 979).
oḥṣaṣ- "benzemek" [Far. m̄nisten, C IV, s. 3363]	oḥṣaṣ- "benzemek" (FKÇTS, 1557), oḥṣaṣ- "benzemek" (HA, 42), oḥṣaṣ- "benzeşmek" (NSÇT, 979).
oltur- "oturmak" [Far. nişesten, C IV, s. 3560]	oltur- "oturmak, bir yere yerleşmek, ikamet etmek" (FHL, 265), oltur- "oturmak" (FKÇTS, 1560), oltur- "oturmak" (HA, 48), oltur- "oturmak" (NSÇT, 980), oltur- "oturmak" (ZT, 370).
oṅgal- "iyileşmek" [Far. bihī, C I, s. 921]	oṅgal- "yara iyileşmek, sağalmak, onmak, onulmak" (FÇTS, 285), oṅgal- "iyileşmek, sağalmak, onmak, onulmak" (FKÇTS, 1561), oṅgal- "iyileşmek, sıhhat bulmak" (HA, 50), oṅgal- "onulmak" (NSÇT, 980).
or- "biçmek" [Far. direvīden, C II, s. 1838]	or- "biçmek" (FHL, 266), or- "biçmek" (HA, 42), or- "biçmek" (NSÇT, 980), or- "ekin biçmek, ağaç budamak" (ZT, 371).

Ö

öç- ³² "sönmek" [Far. puḫīden]	öç- "ateş ve mum sönmek" (FKÇTS, 1565), öç- "sönmek" (NSÇT, 984).
ök- "cem eylemek" [Far. gird kerdēn, C IV, s. 3172]	ög- "toplamak, yığmak" (FHL, 268), ük- "toplamak, yığmak" (FKÇTS, 1666), ük- "cemetmek, yığmak" (NSÇT, 1023).
örgeṅ- "öğrenmek" [Far. āmūḫten, C I, s. 447]	örgeṅ- "öğrenmek" (ÇMS, 54), örgeṅ- "öğrenmek" (FKÇTS, 1568), örgeṅ- "öğrenmek, alışmak" (HA, 42), örgeṅ- "öğrenmek" (NSÇT, 986), örgeṅ- "öğrenmek" (ZT, 374).
örte- "ateş yakmak" [Far. eḫrūḫten/efrūzīden, C I, s. 577]	örte- "yakmak" (FÇTS, 285), örte- "yakmak, ateşe vermek" (FKÇTS, 1569), örte- "yandırmak" (HA, 42), örte- "od yakmak" (NSÇT, 986), örte- "yanmak, yakmak, tutuşturmak" (ZT, 375).
örten- ³³ "yanmak" [Far. furūzed, C III, s. 2793]	örten- "yanmak, tutuşmak, yanıp kavrulmak" (FHL, 269), örten- "yanmak" (FKÇTS, 1569), örten- "yanmak" (HA, 42), örten- "yanmak" (NSÇT, 986), örten- "tutuşmak" (ÜLT, 63).
öt- ³⁴ "geçmek" [Far. guzār, gūzer, C IV, s. 3195, guzešten, C IV, s. 3216]	öt- "geçmek, geçip gitmek" (ÇMS, 87), öt- "geçmek, gitmek, vazgeçmek" (FHL, 269), öt- "geçmek" (FKÇTS, 1570), öt- "geçmek ve aynı zamanda Anadolu Türkçesinde şarkı söylemek, gereksiz şeyler söylemek" (HA, 39), öt- "feragat edip vazgeçmek, geçmek, gitmek; tesir etmek, sirayet etmek" (NSÇT, 987), öt- "geçmek, aşmak" (ZT, 375).
ötger- "geçirmek" [Far. guzārden, C IV, s. 3216]	ötger- "geçirmek" (FKÇTS, 1570), ötger- "geçirtmek" (HA, 39), ötger- "geçirmek, feragat ettirmek" (NSÇT, 987), ötger-

³² FHL'de öç- fiili bulunmamakta, bu fiilden türeyen üçür- (FHL, 288), HA'da ve ZT'de üçür- fiili bulunmaktadır (HA, 40; ZT, 373).

³³ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı için örtenür "yanar" verilmiştir. Listeye örten- fiili madde başı olarak alınmıştır. FÇTS'de ve ZT'de sözcüğün örte- "yakmak, yanmak, tutuşturmak" biçimi bulunmaktadır (FÇTS, 285; ZT, 375).

³⁴ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak öt, öter verilmiştir. Listeye öt- fiili madde başı olarak alınmıştır. Ayrıca ötüz- fiili de verilmiştir. Bu fiil ayrı bir madde başı olarak listeye alınmıştır.

3215, <i>guzešten</i> , C IV, s. 3216]	"geçirmek" (ZT, 375).
ötüz- "geçirmek" [Far. <i>guzešten</i> , C IV, s. 3216]	ötüz- "geçirmek" (NSÇT, 988).
öyken- "benzemek" [Far. <i>māniden</i> , C IV, s. 3364]	öykün- "taklit etmek, öykünmek" (FKÇTS, 1572), öykün- "taklit etmek" (HA, 51).

S

sağın- "bilmek, tekebbürlük eylemek, kendinde olmayan nesneyi var sanmak; hatırda tutmak, hatırlamak" [Far. <i>pindārīden</i> C II, s. 1114, <i>yād dāšten</i> , C IV, 3752]	sağın- "arzu ve iştihak duymak, özlemek" (FÇTS, 285), sağın- "anmak, yad etmek, hatırlamak" (FHL, 270), sağın- "hatırlamak, tasavvur etmek, sakınmak" (HA, 118), sağın- "sanmak, zannetmek, sakınmak, hatırlamak, anmak" (FKÇTS, 1578), sağın- "anmak, sanmak, yad etmek, zanneylemek" (NSÇT, 990), sağın- "anmak, hatırlamak" (ZT, 378).
sal- "koyvermek, salmak" [Far. <i>rehāden</i> , <i>rehāniden</i> , C III, s. 1941-1942,]	sal- "salmak, göndermek, yollamak" (FHL, 271), sal- "bırakmak, koyvermek, kendisini salmak" (NSÇT, 990), sal- "salmak, atmak, fırlatmak" (ZT, 379).
sat-/şat- ³⁵ "satmak" [Far. <i>furūhten</i> , C II, s. 2801]	sat- "satmak" (ÇMS, Turan, 2019:87), sat- "satmak, satılmak" (FHL, 272), sat- "satmak" (FKÇTS, 1584), sat- "satmak" (HA, 116), sat- "satmak" (NSÇT, 992), sat- "satmak" (ZT, 381).
sıpkar- "içmek" [Far. <i>nūşīden</i> , C IV, s. 3587]	sıpkar-/sıpkar- "bir dikişte içmek, hepsini birden içmek, başına dikmek, sömürüp içmek" (FÇTS, 286), sıpkar- "süzerek içmek, sömürüp içmek, birden bire hurt çekmek" (FHL, 274), sıpkar- "bir diklişte içmek, hepsini birden içmek, başına dikmek, sömürüp içmek" (FKÇTS, 1588), sıpkar- "su ve şarap kedehini bir kerede içip bitirmek, kafaya dikmek" (HA, 127), sıpkar- "sömürmek, içmek" (NSÇT, 995).
sikri- "sıçramak" [Far. <i>cesten</i> , C II, s. 1350]	ségri- "yerinden sıçramak" (FHL, 272), ségre-/ségri- "sıçramak, seğırtmek, koşmak" (FKÇTS, 1586), sigri- "sıçramak, uykudan sıçramak" (HA, 129), ségri- "yerinden sıçramak" (NSÇT, 993).
sisgen- (Moğ.) "uykudan uyanmak, belinlemek" [Far. <i>remīden</i> , C III, s. 1939]	sisgen- "uykudan belinleyip sıçrayıp uyanmak, korkudan sıçramak" (FKÇTS, 1594), sisken- "korkuyla uykudan kalkmak" (HA, 128), sésgen- "uykudan belinleyip sıçrayıp uyanmak" (NSÇT, 994).
sor- ³⁶ "sormak"	sor- "sormak" (FHL, 276), sor- "soru sormak" (FKÇTS, 1597),

³⁵ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *sattu*, *şattu* verilmiştir. Listeye *sat-*, *şat-* madde başı olarak alınmıştır.

[Far. pursīden, C II, s. 1146]	sor- "sormak" (NSÇT, 997), sor- "sormak, araştırmak" (ZT, 384).
südre- "sürtmek" [Far. gijīden, C III, s. 2671]	südre- "sürümek, sürüklemek" (FKÇTS, 1603), südre- "yerde sürüklemek" (HA, 122), südre- "sürümek" (NSÇT, 1000), südre- "sürümek, sürüklemek, zemin üzerinde çekmek" (ZT, 386).
südre³⁷ "sürtmek" [Far. gijīden, C III, s. 2671]	südre³⁷ "sürünmek, sürüklenmek" (FKÇTS, 1603), südre³⁷ "yerde sürüklenmek" (HA, 122), südre³⁷ "sürünmek, sürülmek" (NSÇT, 1000).
sür- "sürmek, kovmak" [Far. rānden, C III, s. 1934]	sür- "sürmek, ileri yürütmek" (ÇMS, 89), sür- sürmek, dokunmak" (FHL, 277), sür- "sürmek, ileri götürmek" (FKÇTS, 1605), sür- "sürmek, dokunmak" (HA, 122), sür- "sürmek" (NSÇT, 1001), sür- "sürmek, uzaklaştırmak, kovmak" (ZT, 386).

Ş

şağala³⁸ "ışık çalmak" [Far. şeflīden, C III, s. 2414]	şağala- / şığala- "ağız ile ışık çalmak" (NSÇT, 1002).
---	---

T

tal- "yorulmak" [Far. bī-tāb şuden, C I, s. 909]	tal- "yorulmak, güçsüz düşmek" (FÇTS, 287), tal- "yorulmak" (FKÇTS, 1613), tal- "yorulmak" (HA, 80), tal- "yorulmak" (NSÇT, 1004).
talaş- "kavga etmek" [Far. hālālūş, C II, s. 1559]	talaş- "savaşmak, dalaşmak, çekişmek; çabalamak" (FKÇTS, 1612), talaş- "çalışmak, savaşmak" (HA, 80), talaş- "gerçekten veya yalandan sözle danranışla çekişmek, cenk etmek" (NSÇT, 1004).
talbın- "çabalamak" [Far. tãpīden, C III, s. 2557]	talbın- "çırpınmak, heyecanlanmak" (FÇTS, 287), talbın- "çabalamak, çırpınmak, heyecanlanmak" (FKÇTS, 1612), talbın- "çalışıp çabalamak" (NSÇT, 1004), talbın- "hızlı bir şekilde kalp çarpmak, telaşlanmak, çırpınmak" (ZT, 390).
tañg- "sarmak, sarılmak" [Far. piçīden, C II, s. 1114]	tañg- "sarmak, bağlamak" (FKÇTS, 1616), tañg- "dolamak, bağlamak" (HA, 81), tañg- "sarmak, bağlamak" (NSÇT, 1005).
tañga³⁹ "sarılmak" [Far. piçīden, C II, s. 1114]	tañga³⁹ "tutmak, bağlamak" (NSÇT, 1006).
tañgar⁴⁰ "sarılmak"	--

³⁶ HA'da *sor-* " fiili bulunmamakta, bu fiilden türeyen *sora-*, *soral-*, *soraş-*, *sorat-* fiilleri bulunmaktadır (HA, 122-123).

³⁷ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *südre³⁷* fiili verilmiş, emir hâlinin *südre³⁷* biçiminde olduğu ifade edilmiştir. *südre³⁷* fiilinin *südre-* fiilinden türediği ve iki ayrı fiil durumunda olduğu göz önünde bulundurulurken *südre-* ve *südre³⁷* iki ayrı madde başı olarak listeye alınmıştır.

³⁸ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *şağala* verilmiştir. Farsça sözcüğün anlamı sıklık vermek, ağızdan ince sada çıkarmak biçiminde fiil olarak verildiği için sözcük listeye *şağala-* biçiminde alınmıştır.

³⁹ FŞ'de sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *tañga-*, *tañgar-*, *çır-*, *tarmaş-* fiilleri verilmiştir. Örnek olarak verilen beyitte *tañg-* bulunmaktadır. *tañg-* fiili de listeye ayrı bir madde başı olarak alınmıştır.

[Far. piçiden, C II, s. 1114]	
tanı- "bilmek, tanımak" [Far. dānisten, C II, s. 1765]	tanı- "tanımak, bilmek, anlamak" (FHL, 279), tanı- "tanımak" (FKÇTS, 1615), tanı- "tanımak" (HA, 81), tanı- "bilmek, sezinmek, fikretmek" (NSÇT, 1006), tanı- "tanımak" (ZT, 392).
tanla- "anlamak" [Far. şināhten, C III, s. 2465]	tanla- "seçmek, ayırmak" (FKÇTS, 1616), tanla- "ayırmak, seçmek" (FHL, 279), tanla- "seçmek" (HA, 81), tanla- "anlamak, tanımak, fikir eylemek, sezinmek, bilmek, ihtiyar eylemek, temyiz etmek" (NSÇT, 1006).
tap- "bulmak" [Far. yāftēn, C IV, s. 3453]	tap- "bulmak, kaybolanı bulmak" (FHL, 279), tap- "bulmak" (FKÇTS, 1617), tap- "bulmak" (HA, 77), tap- "bulmak" (NSÇT, 1006), tap- "bulmak" (ÜLT, 64), tap- "bulmak" (ZT, 392).
tapşur- "ısmarlamak ve teslim etmek" [Far. supurden, C III, s. 2324]	tapşur- "teslim etmek, güvenmek, vermek" (FHL, 280), tapşur- "teslim etmek, emanet etmek" (FKÇTS, 1618), tapşur- "ısmarlamak, sipariş etmek" (HA, 77), tapşur- "teslim etmek" (NSÇT, 1007), tapşur- "teslim etmek, emanet etmek" (ZT, 392).
tarik- "gönül daralmak" [Far. tensiden C II, s. 1227]	tarik- "can sıkıntısından solumak, boğulmak" (FÇTS, 286), tarik- "daralmak, sıkılmak, bıkmak" (FKÇTS, 1619), tarik- "özlemek" (HA, 78), tarik- "boğulmak, tuncukmak, darılmak" (NSÇT, 1008).
tarmaş- "dolaşım sarılmak, tutunup çıkmak" [Far. piçiden, C II, s. 1114]	tarmaş- "tırmanmak" (FKÇTS, 1620), tarmaş- "tırmaşım çıkmak" (NSÇT, 1008).
tart- "çekmek" [Far. keşiden, C IV, s. 2949]	tart- "çekmek, asılmak, almak; tartmak" (FHL, 280), tart- "çekmek" (FKÇTS, 1621), tart- "tartmak" (78), tart- "çekmek, içmek" (NSÇT, 1008), tart- "çekmek; tartmak" (ZT, 393).
tat- ⁴¹ "tatmak" [Far. çeşiden, C II, s. 1441]	tat- "tatmak, lezzetini anlamak" (FHL, 280), tat- "tatmak" (FKÇTS, 1624), tat- "tatmak" (HA, 9), tat- "tatmak" (HA, 77), tat- "tatmak" (NSÇT, 1009), tat- "tatmak, tadını duymak, hissetmek" (ZT, 394).
tavşal- "zayıf olmak" [Far. nizār, C IV, s. 3545]	tavşal- "yorulmak, güçsüz düşmek" (FÇTS, 287), tavşal- "yorulmak güçsüz düşmek" (FKÇTS, 1624), tavşal- "yorgun düşmek" (HA, 82), tavşal- "zebun olmak" (NSÇT, 1010), tavşal- "zayıf olmak" (ÜLT, 64).
tik- "elbise, ağaç vb. dikmek" [Far. dūhten, C II, s. 1877]	tik- "dikmek, elbise dikmek" (ÇMS, 90), tik- "dikmek, dikmiş dikmek" (FKÇTS, 1635), tik- "dikmek, ağaç dikmek" (HA, 94), tik- "iğne ile dikmek, birbirine yapıştırmak, çivilemek" (NSÇT, 1016), tik- "dikmek, dikmiş dikmek" (ZT, 398).
tıl- "delmek" [Far. suftēn, C III, s. 2328]	tıl- "delmek, dilimlemek, parçalamak" (ÇMS, 90), tıl- "delmek" (FKÇTS, 1628), tıl- "delmek, bir şeyi paramparça etmek" (HA, 94), tıl- "delmek, yarmak" (NSÇT, 1012).
tile- "istemek, dilemek" [Far. h'āsten, C II, s. 1590]	tile- "dilemek, istemek" (FKÇTS, 1636), tile- "dilemek, istemek" (HA, 94), tile- "dilemek" (NSÇT, 1016), tile- "istemek" (ÜLT, 64).
tir- "dermek" [Far. çiden, C II, s. 1114]	tér- "toplamak, dermek" (ÇMS, 90), tér- "dermek, derlemek, toplamak, devşirmek; dizmek, sıralamak; ortadan kaldırmak"

⁴⁰ Bu sözcük için FŞ'de örnek Çağatayca beyit yer almaktadır.

⁴¹ Farsça *çeşiden* sözcüğüne anlam olarak "tatmak, zevk" verilmiştir. Sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak "ve Çağatayda 'tatmağan' derler." biçiminde bir açıklama yer almıştır. Farsça sözcüğün anlamı ile Çağatayca olarak verilen sözcüğün anlamı tam uyuşmadığı için sözcük listeye *tat-* olarak alınmıştır.

1473]	(FKÇTS, 1630), tir- "derlemek, toplamak" (HA, 92), tér- "dermek" (NSÇT, 1013), tér- "dermek, toplamak, devşirmek" (ZT, 396).
tirge- ⁴² "yasaklamak, engellemek" [Far. yargū, C IV, s. 3756-3757]	--
tiş- ⁴³ "delmek" [Far. suften, C III, s. 2328]	tés- "delmek, deşmek" (FKÇTS, 1631), tés- "delmek" (NSÇT, 1014), tés- "delmek, deşmek, yarmak" (ZT, 397).
tiz- "dizmek" [Far. reste, C III, s. 1949]	tiz- "dizmek, sıralamak" (FKÇTS, 1641), tiz- "ipe dizmek" (HA, 93), tiz- "dizmek" (NSÇT, 1018).
toğ- ⁴⁴ "doğmak" [Far. zāden, C III, s. 2037]	toğ- "doğmak, ortaya çıkmak; ayağa kalkmak" (FHL, 283), toğ- "doğmak" (FKÇTS, 1642), toğ- "doğmak, doğudan belirlemek" (HA, 87), tuğ- "doğmak" (NSÇT, 1024), toğ- "doğmak, dünyaya gelmek" (ZT, 399).
tohta- (Moğ.) "durmak, yerleşmek" [Far. cāyiden, C II, 1348]	tohta- "sabit olmak" (FHL, 283), tohta-/tohta- "dinlenmek, rahat etmek, yatışmak, durmak, dinmek, oturmuşmak" (FKÇTS, 1643), tohta- "yatışmak, rahatlamak" (HA, 85), tohta- "rahatlamak" (HA, 88), tohta- "yerleşmek, karar etmek, sakin ve kararlı olmak, istihkam bulmak" (NSÇT, 1018), tohta- "sebat göstermek, kalıcı olmak, direnmek" (ZT, 400).
tokul- ⁴⁵ "dokunmak" [Far. bāften, C I, s. 808]	tokul- "dokumak" (FKÇTS, 1644), tokul- "dokunmak, örülmek, elle değmek" (NSÇT, 1019).
tolğan- ⁴⁶ "dolaşmak" [Far. pīç-ā-pīç, C II, s. 1095]	tolğan- "dolanmak, sarılmak; bükülmek, kıvrılmak" (FKÇTS, 288), tolğan- "dolanmak, sarılmak, bükülmek" (FKÇTS, 1645), tolğan- "dolaşmak" (HA, 90), tolğan- "dolanmak, döndürmek, çevirmek" (NSÇT, 1019), tolğan- "dolanmak, dolaşmak" (ZT, 401).
torla- "sarmak, dolamak, dokumak, ip örmek" [Far. tenbiden, C II, s. 1226]	torla- "nakış dokumak, işleme dokumak" (FKÇTS, 1647), torla- "desen dokumak, örgü örmek" (HA, 85), torla- "dolaştırmak, sarmak" (NSÇT, 1021).
toy- "doymak" [Far. sīr, C III, s. 2250]	toy- "doymak" (FHL, 284), toy- "doymak" (FKÇTS, 1648), toy- "doymak" (HA, 91), toy- "doymak" (NSÇT, 1021), toy- "doymak" (ZT, 402).
tök- "dökmek" [Far. rihten, C III, s. 1968]	tök- "dökmek" (ÇMS, 91), tög- "dökmek" (FHL, 284), tök- "dökmek" (FKÇTS, 1648), tök- "dökmek" (HA, 89), tök- "dökmek" (NSÇT, 1022), tök- "dökmek, akıtmak" (ZT, 402).
töşe- ⁴⁷ "döşemek" [Far. gusterden, gusteriden, C IV, s. 3218]	töşe- "sermek" (FKÇTS, 1650), töşe- "sermek, döşemek" (HA, 87), töşe- "döşemek" (NSÇT, 1023), töşe- "döşemek" (ZT, 403).

⁴² Bu sözcük için FŞ'de örnek Çağatayca beyit yer almaktadır.

⁴³ HA'da *tiş-* fiili bulunmamakta, bu fiilden türemiş olan *tişin-*, *tişil-* fiilleri bulunmaktadır (HA, 2010:93).

⁴⁴ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *toğ-* verilmiş, *toğkanda* ve *toğanda* biçimlerinin de kullanıldığı gösterilmiştir.

⁴⁵ Sözcüğün FHL'de *toğu-* (FHL, 284), HA'da *toku- tokurul-* (HA, 88), ZT'de *toğu- tokut-* biçimleri (ZT, 400) biçimleri bulunmaktadır.

⁴⁶ ÇMS'de fiilin *tolğa-* biçimi bulunmaktadır (ÇMS, 91).

⁴⁷ ÜLT'de fiilin *töşel-* biçimi bulunmaktadır (ÜLT, 64).

tut- "tutmak" [Far. giriften, C IV, s. 3173]	tut- "tutmak" (ÇMS, 92), tut- "tutmak, yakalamak" (FHL, 285), tut- "tutmak" (FKÇTS, 1653), tut- "tutmak, bulunmak" (HA, 84), tut- "tutmak" (NSÇT, 1025), tut- "tutmak, almak, yakalamak" (ZT, 404).
tütüş - ⁴⁸ "düşmek; vaki olmak" [Far. uftāden, C I, s. 685-686]	--
tüzet- "düzmek, düzenlemek, yapmak" [Far. sāhten, C III, s. 2185]	tüzet- "düzeltmek, doğrultmak, doğru eylemek" (FHL, 286), tüzet- "düzenlemek, süslemek, donatmak, yapmak" (FKÇTS, 1658), tüzet- "yapmak, süslemek" (HA, 86), tüzet- "düzeltmek, doğru olmak, doğru eylemek" (NSÇT, 1029), tüzet- "düzeltmek, doğrultmak, düzene koymak" (ZT, 407).

U

uç- "uçmak" [Far. perīden, C II, s. 1047]	uç- "uçmak" (FHL, 287), uç- "göğe uçmak, kaybolmak, yok olmak, uçmak; göz seğirmek" (FKÇTS, 1659), uç- "kuşlar uçmak, sıçramak, seğirmek, mahvolmak" (HA, 40), uç- "zayıllık olmak, görünmez olmak, kuş uçmak, sönmek" (NSÇT, 1029), uç- "uçmak" (ZT, 407).
uçra- (Moğ.) "tuş olmak, tuş gelmek" [Far. du çār, du çehār, C II, s. 1863]	uçra- "karşılaşmak, rast gelmek, tesadüf etmek" (FHL, 287), uçra- "uğramak, yakalanmak, maruz kalmak, karşılaşmak" (FKÇTS, 1659), uçra- "tutulmak" (HA, 41), uçra- "uğramak, tuş gelmek, görünmek, buluşmak" (NSÇT, 1030), uçra- "tesadüf etmek, rastlamak" (ZT, :408).
uçur - ⁴⁹ "uzağa atılmak, ırağa atılmak" [Far. pertāb, C II, s. 977]	uçur- "uçurmak" (FKÇTS, 1659), uçur- "uçurmak" (HA, 40), uçur- "uçurmak, atmak, atılmak, havaya savurmak, münasip olan nesneyi yele vermek" (NSÇT, 1030), uçur- "uçurmak; çok övmek" (ZT, 408).
ufran - ⁵⁰ "çürümek, dökülmek, ufak tefek olmak" [Far. rīdīden, C III, s. 1969]	ofran- "eskimek ve yıpranmak" (NSÇT, 979).
una - ⁵¹ "razı olmak" [Far. ten dāden, C II, s. 1227]	una- "razı olmak, rıza göstermek, onamak, kabul etmek" (FÇTS, 288), una- "razı olmak, istemek, kabul etmek" (FHL, 278), una- "razı olmak" (HA, 50), una- rızalı olmak, kabul etmek, rıza göstermek, onamak" (FKÇTS, 1661), una- "razı olmak" (NSÇT, 1031).

⁴⁸ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *tütüşkeç* verilmiştir. *tütüş-* fiili listeye madde başı olarak alınmıştır. Bu sözcük için Çağatayca örnek beyit verilmemiştir.

⁴⁹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *uçurdu* verilmiştir. Listeye *uçur-* madde başı olarak alınmıştır. FHL'de sözcüğün *uçur-* biçimi bulunmamakta, sözcüğün kökü olan *uç-* "uçmak" biçimi bulunmaktadır (FHL, 287).

⁵⁰ HA'da *ufran-* fiili bulunmamakta, *ofra-*, *ofrat-* biçimleri bulunmaktadır (HA, 46).

⁵¹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *unaman* "razı olmam" verilmiştir. Listeye *una-* madde başı olarak alınmıştır.

ur- ⁵² "vurmak" [Far. zeden, C III, s. 2038]	ur- "vurmak" (ÇMS, 92), ur- "vurmak" (FHL, 287), ur- "vurmak" (FKÇTS, 1661), ur- "vurmak" (HA, 42), ur- "vurmak, içine atmak, biriktirmek" (NSÇT, 1031), ur- "vurmak, çalmak" (ZT, 409).
uşal- "ufalanmak" [Far. hürd-hân, C II, s. 1679]	uşal- "ufalanmak, parçalanmak, kırılmak" (FHL, 288), uşal- "ufalmak, kırılmak" (FKÇTS, 1662), uşal- "kırılmak" (HA, 45), uşal- "ufanmak" (NSÇT, 1032), uşal- "ufalmak, ufalanmak" (ZT, 410).
uşan- "ufalanmak" [Far. hürd-hân, C II, s. 1679]	uşan- "keçeleşmek, hareketsiz olmak" (FKÇTS, 1662), uşan- "hareketten kalmak, zayıf olmak" (HA, 46).
uyak- ⁵³ "ürkmek, bir nesneden nefret etmek" [Far. remīden, C III, s. 1939]	--

Ü

ünde- "çağırarak" [Far. āvāz-kerd, C I, s. 386]	ünde- "çağırarak, seslenmek, davet etmek" (FHL, 289), ünde- "seslenmek, çağırarak, ünlemek; davet etmek" (FKÇTS, 1667), ünde- "seslenmek, davet etmek" (HA, 50), ünde- "çağırarak, haykırmak" (NSÇT, 1034).
ün- ⁵⁴ "iki kat olmak, iki büklüm olmak" [Far. du-tā, C II, s. 1851]	ün- "iki kat olmak" (NSÇT, 1034).
ür- ⁵⁵ "havlamak, it ürmek" [Far. seglābīden, C III, s. 2196]	ür- "ürmek, havlamak" (FKÇTS, 1667), ür- "köpek havlamak" (HA, 42), ür- "it ürmek" (NSÇT, 1034).
ürkür- ⁵⁶ "uyumak" [Far. husbīden, C II, s. 1679]	--

Y

yalbar- "yalvarmak" [Far. lābīden, lābe kerden, C IV, s. 3270,]	yalbar- "yalvarmak" (FHL, 290), yalbar- "yalvarmak" (FKÇTS, 1675), yalbar- "yalvarmak" (HA, 180), yalbar- "yalvarmak" (NSÇT, 1036).
---	---

⁵² Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *urar* verilmiştir. Listeye *ur-* madde başı olarak alınmıştır.

⁵³ Sözcük için örnek Çağatayca beyit verilmemiştir.

⁵⁴ FŞ'de sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *üngey* verilmiştir. Listeye *ün-* madde başı olarak alınmıştır.

⁵⁵ FŞ'de sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *ürer* verilmiştir. Listeye *ür-* madde başı olarak alınmıştır.

⁵⁶ NSÇT ve HA'da *ürkür-* fiili bulunmamakta, bu fiilden türemiş olan *ürküre-* fiili bulunmaktadır (HA, 8; NSÇT, 1034). Sözcük için örnek Çağatayca beyit verilmemiştir.

yalkı- "incinmek, zahmet çekmek" [Far. rencīden, C III, s. 1939]	yalkı- "bıkmak, usanmak; bir alışkanlığı bırakmak, mizaç değiştirmek" (FÇTS, 289), yalkı- "incinmek, zahmet çekmek, yorulmak" (HA, 180), yalkı- "yorulmak, incinmek, rahatsız olmak, bıkmak, sıkıntı çekmek, canı sıkılmak" (FKÇTS, 1675).
yan- ⁵⁷ "dönmek" [Far. gerdān, C IV, s. 3133]	yan- "dönmek, geri dönmek" (FÇTS, 289), yan- "dönmek, yan dönmek; yanmak, ateş almak" (FHL, 291), yan- "dönmek, geri dönmek" (FKÇTS, 1679), yan- "yanmak, geri dönmek" (HA, 182), yan- "dönmek" (NSÇT, 1037), yan- "yanmak yakmak; dönmek, vazgeçmek" (ZT, 417).
yasa- (Moğ.) "yapmak, düzlemek" [Far. sâzīden, C III, s. 2186]	yasa- "yapmak" (FÇTS, 290), yasa- "yapmak, düzenlemek" (FHL, 292), yasa- "yapmak, hazırlamak, düzenlemek, süslemek" (FKÇTS, 1687), yasa- "süslemek, yapmak" (HA, 178), yasa- "yapmak, düzlemek" (NSÇT, 1039), yasa- "yapmak, inşa etmek, var etmek, düzenlemek, süslemek" (ZT, 420).
yavu- ⁵⁸ "yaklaşmak" [Far. gum, C IV, s. 3215]	yavu- "yaklaşmak" (FKÇTS, 1692), yavu- "yaklaşmak" (HA, 183), yavu- "yakın olmak, yakın varmak" (NSÇT, 1040).
yığ- ⁵⁹ "toplamak, devşirmek" [Far. neverden, neverdīden, C IV, s. 3514]	yığ- "toplamak, bir araya getirmek, yığmak" (ÇMS, 95), yığ- "toplamak, yığmak" (FKÇTS, 1699), yığ- "toplamak" (HA, 189), yığ- "toplamak, devşirmek" (NSÇT, 1042), yığ- "yığmak, toplamak, biriktirmek" (ZT, 426).
yıpar- ⁶⁰ "göndermek" [Far. firistāden, C III, s. 2782]	yiber- "göndermek, yollamak" (FKÇTS, 1701), yiber- "göndermek" (HA, 188), yıpar-/yiber- "göndermek" (NSÇT, 1043).
yit- ⁶¹ "ulaşmak, erişmek" [Far. resīden, C III, s. 1937]	yét- "yetişmek, ulaşmak, birleşmek" (ÇMS, 95), yét- "yetişmek, varmak, ulaşmak" (FHL, 294), yit- "erişmek, ulaşmak, yetişmek" (FKÇTS, 1706), yit- "varmak, yedek çekmek" (HA, 188), yét- "yetmek, yetişmek" (NSÇT, 1042), yét- "yetişmek" (ÜLT, 65), yét- "yetmek, yetişmek, erişmek, ulaşmak" (ZT, 425).
yitiş- "ulaşmak, erişmek" [Far. resīden, C III, s. 1937]	yétiş- "yetişmek, varmak, ulaşmak" (FHL, 294), yitiş- "erişmek, ulaşmak, yetişmek" (FKÇTS, 1706), yitiş- "varmak, yedek çekmek" (HA, 188), yétiş- "yetmek, yetişmek, erişmek, ulaşmak" (ZT, 425).
yok-/yuq- "sürmek,	yuq- "bulaşmak" (FÇTS, 290), yuq- "bulaşmak, sirayet etmek,

⁵⁷ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *yanar* verilmiştir. Listeye *yan-* madde başı olarak alınmıştır.

⁵⁸ Sözcüğün FÇTS'de *yavuş-* biçimi bulunmaktadır (FÇTS, 290).

⁵⁹ Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *yığarğa* verilmiştir. Listeye *yığ-* madde başı olarak dâhil edilmiştir. FHL'de sözcüğün *yığıl-* biçimi bulunmaktadır (FHL, 294).

⁶⁰ Sözcüğün FHL'de *yıbarıl-* biçimi bulunmaktadır (FHL, 294).

⁶¹ FŞ'de Farsça sözcüğün Çağatayca karşılığı olarak *yitişgeç*, *yitişkeç* verilmiştir. Listeye sözcüğün *yit-*, *yitiş-* biçimleri alınmıştır.

<i>ovmak, bulaşmak</i> [Far. māliden, C IV, s. 3362, ālūde C I, s. 478]	<i>dokunmak, yapışmak, değmek, etkilemek</i> (FKÇTS, 1711), yuğ- "sirayet etmek" (HA, 185), yuğ- "dokunmak, tesir etmek" (NSÇT, 1044).
yolda- "yol göstermek" [Far. rāh-numūn, C III, s. 1935]	yolda- "yol göstermek, kılavuzluk etmek" (FKÇTS, 1708), yolda- "yol göstermek, yollandırmak" (HA, 186), yolda- "yol göstermek" (NSÇT, 1044).

Sonuç

1. Çalışmamızda Ferheng-i Şu'ürî'deki Farsça madde başı sözcüklerin Çağatayca karşılıkları olarak verilen 151 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerden 33 adetle en fazla "t" harfinde *tal-*, *talaş-*, *talbın-*, *tañg-*, *tañga-*, *tañgar-*, *tanı-*, *tanla-*, *tap-*, *tapşır-*, *tarık-*, *tarmaş-*, *tart-*, *tat-*, *tavşal-*, *tik-*, *til-*, *tile-*, *tir-*, *tirge-*, *tiş-*, *tiz-*, *toğ-*, *tohta-*, *tokul-*, *tolğan-*, *torla-*, *toy-*, *tök-*, *töşe-*, *tut-*, *tütüş-*, *tüzet-*; en az birer adetle "e" *eymen-*, "m" *munğdaş-*, "ş" *şağala-* harflerinde yer aldığı görülmüştür.

2. Çağatayca ibaresi ile verilen 10 fiilin Moğolca kökenli olduğu ve Moğolcadan Çağatay Türkçesine geçtiği belirlenmiştir. Bu fiiller şunlardır: *argada-*, *butra-*, *çıda-*, *çırma-*, *ilğa-*, *ısra-*, *sisgen-*, *tohta-*, *uçra-*, *yasa-*. Ayrıca iki fiilin de Moğolca + Türkçe biçiminde olduğu tespit edilmiştir: *burtat- I*, *butrat- II*.

3. Ferheng-i Şu'ürî'de Çağatayca olarak verilen *ağar-*, *ahtar-* (BT *aktar-*), *al-*, *arı-*, *arta-*, *as-*, *at-*, *aylan-*, *ayt-* (BT *ayıt-*), *bar-* (BT *var-*), *başla-*, *bir-* (BT *ver-*), *bol-* (BT *ol-*), *çap-*, *di-* (BT *de-*), *iç-*, *igir-* (BT *eğir-*), *ik-* (BT *ek-*), *sal-*, *sor-*, *sür-* gibi bazı fiillerin Batı Türkçesinde ya aynen ya da birkaç ses değişikliğine uğramış hâlinin kullanıldığı gözlemlenmektedir.

4. 151 adet fiilden 8'inin (*ayığ-*, *ingret-*, *irkin-*, *tañgar-*, *tirge-*, *tütüş-*, *uyak-*, *ürkür-*) taradığımız Çağatayca sözlüklerde yer almadığı görülmüştür.

5. Çağatayca karşılık olarak verilen fiillere ait örneklerin büyük çoğunluğunun Ali Şir Nevâyî'nin *Ferhadnâme*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Leylâ vü Mecnûn*, *İskendernâme* adlı eserlerinden ve divanlarından birkaç örneğin de Lutfî'nin divanından alındığı görülmüştür. Buradan hareketle Ferheng-i Şu'ürî yazarının ya Nevâyî'nin eserlerini okuduğu ve bu eserlere -az çok- hâkim olduğu ya da sözlüğünü oluştururken kaynak olarak kullandığı eserlerdeki Nevâyî ve Lutfî'ye ait olan örnekleri eserine aldığı yorumu yapılabilir.

6. FŞ'de Çağatayca bazı fiillerin çekim ekli şekillerinin (*ağarğu dik*, *dip*, *iltti*, *indep*, *örtenür*, *sattu* vb.) madde başı olarak Farsça sözcüğe karşılık olarak verildiğine rastlanılmıştır. Şu'ürî Hasan Efendi'nin bu tip sözcükleri örnek olarak verilen beyitte geçtiği hâlleriyle sözlüğüne madde başı olarak aldığı söylenebilir.

7. Sözlükte yer alan bazı sözcüklerde Farsça sözcüğün anlamı ile Çağatayca karşılık olarak verilen sözcüğün anlam bakımından uyuşmaması durumuyla karşılaşılmıştır (Far. *tā şuden* "olunca", Çağatayca *at-*; Farsça *kun* "eyle!", Çağatayca *ayt-* "söylemek" vb.). Sözlüğün 22.500 madde başı sözcükten oluştuğu, yüzlerce şiir örneği verildiği göz

önüne alındığında -yukarıdaki örnekler gibi- bazı uyumsuzlukların/hataların olmasının doğal olduğu söylenebilir.

Extended Abstract

“Ferheng-i Şu‘ûrî;” is a work created in the 17th century within the Ottoman domain by Şu‘ûrî Hasan Efendi, in line with the tradition of Persian-Turkish dictionaries. The Persian words in the work are explained, and after the meaning is given, the equivalents of the word in Arabic, Ottoman Turkish and Chagatai Turkish are shown. The dictionary is of significant importance with this feature.

The main purpose of our study is to identify the verbs from the words recorded in Chagatai, to reveal the forms of these verbs in Chagatai dictionaries and to reveal the sound and meaning changes and meaning extensions that occur in these verbs.

For this purpose, firstly, the verbs that are stated to belong to Chagatai Turkish were scanned and listed, and the meanings of the verbs were given opposite the article titles. Then, it was tried to reveal whether these verbs are included in Chagatai Turkish dictionaries, if they are included in these dictionaries, what meanings they have, whether there is a change/extension of meaning, whether there is a change in sound aspects.

It has been observed that a verb indicated as “Chagatai” is sometimes found in the scanned dictionaries in an extended form with a constructive suffix, rather than in its base form. In such cases, it was deemed appropriate to show these different forms in the footnotes and relevant explanations were made in the footnotes.

Some of the verbs given in Chagatai in Ferheng-i Şu‘ûrî were found to have two different spellings. In these cases, the verbs were combined in a single article without taking spelling differences into account and were not given separately.

Some noun-derived words in Ferheng-i Şu‘ûrî are given a verb, not a noun-derived word, as the Chagatai equivalent. In such cases, the verb given as the Chagatai equivalent is included in the list as an item.

Under some of the verbs for which the Chagatai phrase was omitted, the dictator also gave the conjugated forms of these verbs. In such cases, only the verb given as a bullet point is included in the list, other inflected forms are not included. If any of these inflected verbs have a stereotyped usage, such examples are added to the list as an item.

Some of the verbs given in Chagatai are included in the dictionaries with inflectional suffixes. In such examples, inflectional suffixes were not included in the list, and the verbs were included in the list without inflectional suffixes.

As a result of our study, 151 verbs indicated by the term “Chagatai” in Ferheng-i Şu‘ûrî were identified. It has been determined that out of these verbs, with a total of 33, they are most abundant in the letter 't' and least abundant in the letters 'e', 'm', and 'ş' with one verb each. It was determined that 10 of the verbs were transferred from

Mongolian to Chagatai Turkish. In addition, it was observed that two verbs of Mongolian origin were expanded with Turkish suffixes in the work.

It has been observed that some of the verbs given in Chagatai are also used in Western Turkish. Eight of 151 verbs (ayk-, injret-, irkin-, tanjar-, tirge-, tütüş-, uyaq-, ürkür-) were not included in the Chagatai dictionaries.

It has been observed that the majority of Chagatai verbs are taken from Ali Şir Nevâyî's *Ferhadnâme*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Iskendernâme*, and a few examples were taken from Lutfî's *divan*.

In some words in *Ferheng-i Şu'ûrî*, it was observed that the meaning given for the Persian word and the word given as a Chagatai equivalent do not match in meaning and express different meanings. Considering that *Ferheng-i Şu'ûrî* consists of 22,500 words and includes hundreds of examples of poetry, it can be said that it is quite normal to have some discrepancies or errors.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
BT	Batı Türkçesi
Çin.	Çince
Far.	Farsça
Moğ.	Moğolca
Soğd.	Soğdca.

Kullanılan Eserlerin Kısaltmaları

ÇMS	Çağatayca Manzum Sözlük.
FHL	Fazlullah Han Lügati.
FÇTS	Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü.
FKÇTS	Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü.
FŞ	Ferheng-i Şu'urî.
HA	Hulâşa-i Abbâsî
NSÇT	Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar.
ÜLT	Üss-i Lisân-ı Türkî
ZT	Zebân-ı Türkî.

Kaynakça

- Erbay, F. & Duyar, H. (2021). Şemseddin Sâmî'nin kâmûs-ı Türkî'sindeki Çağatayca kelimeler. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 46, 69-84. doi: 10.21497/sefad.1031716
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nîyâzî Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar (el-luğâtu'n-Nevâ'îyye ve'l-istîşâdâtu'l-Cağâtâ'îyye)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kanar, M. (2016). *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Say Yay.
- Kara, F. (2011). *Muhammed Ya'kûb-ı Çingî zebân-ı Türkî (kelür-nâme) (inceleme-metin-dizin)*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Kut, G. (2003). *Ġarâ'ibü's-Şîğar (inceleme-karşılaştırmalı metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Öztürk, S. (2020). *Fazlullâh Han lügâti (inceleme-metin-dizin)*. (Doktora tezi) tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp
- Miandoab, N. Z. (2010). *Muhammed bin 'Abdu's-Şabûr-ı Hōyî, Hûlâşa-i Abbâsî (inceleme-çeviri-dizin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü I-II*. Ankara: Akçağ Yay.
- Rahimi, F.(2021). *Feraġi'nin Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Toparlı, R. & Ilgın, A. (2006). *Üss-i lisân-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Turan, F. (2019). *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh Çağatayca manzum sözlük nisâb-ı kutbiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi Yay.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk sözlükçülük geleneği açısından Osmanlı dönemi sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, 2, 185-202. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66768/1044188>
- Yılmaz, O. (2019). *Lisânu'l-Acem ferheng-i şu'ûrî I-IV*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

-mAç Yapım Eki ve Teşekkülü Üzerine Yeni Düşünceler

The Derivational Suffix -mAç and New Ideas on its Formation

Didem AKYILDIZ AY * Öz

Türkçede eklerin büyük bir kısmı tek hecelidir. Geri kalan kısmı ise iki veya üç hecelidir. İki veya üç heceli ekler, birden fazla ekin bir araya gelip anlamsal bir bütünlüğe kavuşmuş biçimleridir. Kimi ekler de tek heceli görünmesine rağmen özünde birden fazla ekin zamanla kaynaşarak tek heceye indirgenmesiyle oluşmuştur. Bu eklerden biri de -mAç ekidir. -mAç eki Eski Türkçeden günümüze değin kullanım alanını genişleterek varlığını devam ettiren bir yapım ekidir. Ekin birbirinden bağımsız işlevlerinin bulunması, farklı unsurların birleşerek zamanla tek bir biçimin altında toplanmış olduğunun göstergesi olarak düşünülebilir.

Bu çalışmada -mAç ekinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki örnekleri tespit edilerek işlevlerine göre sınıflandırılmıştır. Ekin teşekkülü ile ilgili daha önceden bilinen <-mA+aş ve <-mA+cA birleşimlerinin yanı sıra bir kısım sözcükte ekin işlevi bakımından <-mA+cI birleşimine sahip olabileceği görülmüştür. Ayrıca ilk iki birleşim ile ilgili yeni bulgular elde edilmiştir. Eke ait bütün veriler detaylı bir şekilde ele alınarak ekle ilgili var olan soru işaretlerinin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

-mAç, yapım eki, birleşik ek

Abstract

Most of the suffixes in Turkish are monosyllabic. Some have two or three syllables. Suffixes with two or three syllables are the forms of more than one affix combined and attained a semantic integrity. Although some suffixes appear to be monosyllabic, in essence, they emerged as a result of combining more than one suffix over time and reducing them to one syllable. One of these suffixes is -mAç. The suffix -mAç is a nominalizing suffix that has continued its existence by expanding its usage area from Old Turkish to the present day. The fact that this suffix has independent functions of each other is a proof that different elements have been combined and gathered under a single form over time.

In this study, examples of -mAç suffix in historical and contemporary Turkish dialects were determined and classified according to their functions. In addition to the previously known <-mA+aş and <-mA+cA combinations related to suffix formation; it has been observed that some words may have <-mA+cI combinations in terms of suffix function. In addition, new findings

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Yeni Türk Dili ABD didemakyildizay@gmail.com ORCID: 0000-0001-9720-551X Burdur / TÜRKİYE

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Arts and Sciences, Turkish Language and Literature, New Turkish Language Department didemakyildizay@gmail.com ORCID: 0000-0001-9720-551X Burdur / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 21/02/2022

Kabul/Accepted: 22/09/2022

were obtained regarding the first two combinations. It is aimed to eliminate the existing question marks about the suffix by considering all the data of the suffix in detail.

Keywords:

mAç, derivational suffix, compound suffix

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sondan eklemeli bir dil olma özelliğine sahip Türkçede ekler, söz yapım yolları içerisinde en çok başvurulan dil birimleridir. Birbirinden farklı yapı ve işlevleri olan eklerin köklü geçmişinde bazıları belirli bir dönemde kullanım alanı bulmuş ve zamanla görevini tamamlayıp yok olmuştur. Bazı ekler belirli bir dönemde kazandığı işlevliğini kaybederek, donuk bir şekilde varlığını devam ettirmekte; bazı ekler de hem biçimsel hem de işlevsel durumlarını devam ettirerek ya da türetkenliklerini ve işlevselliklerini daha da artırarak günümüzde kullanılmaktadır.

Türkçede yapı bakımından eklerin büyük bir kısmı, bir veya birkaç sesli tek heceden oluşmaktadır. Bir kısmı ise birden fazla heceli olup birleşik ek olarak değerlendirilmektedir. Birleşik ekler hakkında Keskin (2020, s. 331), iki unsurun birleşmesinden oluşan ekler, üç unsurun birleşmesinden oluşan ekler olmak üzere eklerin ikiye ayrıldığını belirtmiş, iki unsurun birleşerek meydana getirdiği eklerden bazılarının *iki ekin birleşmesiyle*, bazılarının ise *sözcük+ek* veya *ek+sözcük* birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir. Ancak tek heceli görünen bazı ekler de bünyesinde birden fazla unsuru barındırmış oldukları için birleşik ek kategorisinde değerlendirilmektedir. Bunlardan biri de -mAç ekidir.

-mAç eki, köken bakımından birkaç teşekküle sahip, özünde birleşik bir ektir. Ekin etimolojisi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Räsänen (1957, s. 134) yemek adlarında kullanıldığını ifade ettiği eki <ma+ç şeklinde ayırmıştır. Banguoğlu (2007, s. 268) -mA ve -eç küçültme ekinin birleşmesi neticesinde ekin ortaya çıkmış olabileceğini dile getirmiştir. Korkmaz (2009, s. 94) ise -mAç ekini almış sözcüklerin birbiriyle denkleştirilemeyen farklı görevlerde kullanılmasından dolayı bazı ses kaynaşma ve değişmelerin ortaya koyduğu tek -mAç biçiminin kökence bir ayırımdan geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Bu ekin hangi teşekküllere sahip olduğu bilgisini ortaya koymak için tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki tüm verilerin bir araya getirilerek incelenmesi elzemdir. Bu çalışmada öncelikle -mAç eki ile ilgili alanyazında yer alan bilgilere değinilmiş, ardından ekin işlevlerine göre sınıflandırılan örnekleri doğrultusunda ekin teşekküllerinden bahsedilmiştir.

1. Dilbilgisi Çalışmalarında -mAç Eki

- mAç eki şeklen hem isim, hem de fiillere eklenen ve bünyesindeki iki unsurun çeşitli ses olayları neticesinde birleşerek tek bir görünüme büründüğü bir yapıya sahiptir. Bu hali dolayısıyla dilbilgisi kitaplarında çoğu kez yapı ve işlevlerine göre ayırt edilmeksizin tek bir ek görüntüsünde işlem görmüştür. Ancak bu ek(ler)le ne tür sözcükler türetildiği noktasında ekin fiilden isim yahut isimden isim yapma ekleri gibi kategoriler altında değerlendirilmeleri esnasında bazı karışıklıkların ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu çalışmalardaki -mAç ekiyle ilgili verilen bilgilere geçmeden evvel, ekin müstakil olarak ele alındığı iki yazıya değinilecektir:

Özdemir (1971), “-maç, -meç Eki” adlı yazısında, dil devrimi esnasında az işlek eklerden yeni türetilen sözcüklerin dilde tutunamayacağı görüşünün doğru olmadığını

vurgulayarak işlekliliği az olan eklerden biri olan -mAç eki ile yeni sözcükler türetildiğini, dolayısıyla ekin işlekliliğinin artırıldığını ifade etmektedir. Özdemir konu ile ilgili şu örnekleri vermektedir: **almaç**: Bir elektrik akımını alıp başka bir kuvvete çeviren aygıt; **demeç**: Önemli bir kimsenin herhangi bir sorun üzerine söyledikleri, beyanat; **dilmaç**: Bir dilden başka bir dile sözle çevirme yapan, bu işi meslek edinen kimse, tercüman; **ayırmaç**: Bir şeyi benzerinden ayırt etmeye yarayan durum ya da öge; **eğmeç**: ok atılan yayın ve buna benzer eğri şeylerin biçimi, kavis; **emmeç**: Kendisine bağlanan bir kabın içindeki gazı seyreltmeye ya da sıkıştırmaya yarayan aygıt; **katişmaç**: Aynı cinsten olan şeylerin bitişip yapışmasından oluşan küme; **kazmaç**: Kazı makinesi, ekskavatör; **kurutmaç**: Mürekkebi kurutmak için kullanılan yumuşak, havlu kâğıt, kurutma kâğıdı ve bunun takılı bulunduğu baskı; **sarmaç**: Kadınların saçlarını kıvrırmak için sarıp sıkıştırdıkları açılır kapanır küçük zıvana, bigudi; **sıkmaç**: Türlü ereklerle yapılmış her çeşit sıkıştırıcı aygıt, kompresör; **soğutmaç**: Soğutucu aygıt; **tutamaç**: Bir şeyin tutulup çekilecek yeri.

Özdemir'in verdiği bilgiler ve örneklere bakıldığında ekin yapısal ve işlevsel farklılığından söz edilmeksizin tek bir ek gibi açıklandığı görülmektedir.

Ercilasun (1973) “-maç, -meç Eki Üzerine” adlı yazısında, ekin dilde bulunan birtakım örneklerinden yola çıkarak etimolojisini yapmıştır. DLT, TarS gibi Türkçenin tarihî söz varlığı bulunan sözlüklerde bu ekle türetilen yemek adları olması nedeniyle ekin “-mA+aş” şeklinde bir birleşimden teşekkül ettiğini ifade etmiş ayrıca, yine fiillerden isim yapan fakat yemek adı olmayan *yırtmaç*, *kıymaç*, *çığırtmaç*, *saklamaç*, *dolambaç* gibi birtakım sözcükleri örnek göstererek bunların da -mA+cA şeklinde bir birleşim neticesinde ortaya çıktığını dile getirmiştir. Bu örneklerin dışında *sığırtmaç*, *dilmaç*, *kartmaç*, *kakmaç* gibi örneklerde ekin isimden isim yapma eki olarak karşımıza çıktığını, bu ekin teşekkülünün muhtemelen analogik olabileceği görüşünü belirtmiştir. Özdemir'in (1971) bu ekle alet ismi olarak türetilen yeni örnekler hakkında verdiği bilgiler için ise ekin teşekkülüne uymamasından dolayı yanlış türetilmiş olduğunu belirtmiştir.

-mAç eki ile ilgili yukarıda belirtilen iki müstakil yazı dışında ek hakkında bilgi veren dilbilgisi kitaplarında şu bilgiler yer almaktadır:

Deny (2012, s. 522), 1921'de yazdığı dilbilgisi kitabında, “fiilden isim” kategorisinde -mAç ekinin tıpkı Çağatayca'da olduğu gibi Osmanlıca'da da ikili bir ek olarak yemek adlarında kullanıldığını ifade etmiş ve *oğmāç*; *tutmaç*; *bulamaç* (Çağataycada bulamac); *kaçrulmaç*; *bazlamaç* veya *bazlamaç*; *kırtmaç* örneklerini vermiştir. Ekin yemek adları dışında ise *aymaç* ‘çekik göz’; *yırtmaç*; *yanıltmaç* ‘söylenmesi güç olan düzme cümleleri yanılmadan söyletmekten ibaret oyun’ ve ‘içine girildikten sonra zor çıkılan girift ve dolambaçlı yolları olan yer’; *soymaç* “çıplak”, *sığırtmaç* “sığır çobanı” örneklerinde görüldüğünü ifade etmiştir. Deny, bunlar içinde *sığırtmaç* sözcüğünün yapısı için “-tmaç (?)” şeklinde bir ek olabileceği bilgisini vermiştir. Ancak eserin 1941'de Fransızcadan Türkçeye çevirisini yapan Ali Ulvi Elöve, yazarın soru işaretli gösterdiği oluşum hakkında şüpheli davranmasını yerinde bularak *sığırtmaç* sözcüğünün sığır da dâhil ehli hayvanların peşinden ‘seğirdip gidici’ anlamındaki *seğırtmeçin* kalın ahenkliği olabileceğini öne sürmüştür. Ayrıca Elöve verdiği dipnotta, Deny'nin karışık verdiğini belirttiği örneklere *dilmaç* “tercüman”,

kandırtmaç 'etrafına geçirilen huni biçiminde madeni bir tabloya saksı gibi toprak doldurup orada kök saldığı anlaşıldığı zaman dibinden kesilerek yere veya başka bir saksıya dikilen dal, ağaç, çiçek fidanı' sözcüklerini de ekleyerek yeniden düzenlediğini ifade etmiştir.

Deny (2012, s.523) bu ekle ilgili verdiği bilgilerin devamında ekin katıldığı tabanın sonunda /n/ ünsüzü olduğu zaman ekin ön sesi olan /m/ ünsüzünün /b/'ye çevrilerek -bAç olduğunu, benzeşme yoluyla taban sonundaki /n/ ünsüzünün de /m/ olduğunu ifade etmiştir.

Atalay (1942) ekleri alfabetik sırayla incelediği çalışmasında bu ekin *-baç, -beç, -maç, -meç* (ayrıca *-rtmaç, -amaç, -emeç, -anbaç, -enbeç* biçiminde yer verdiği) alt biçimbirimlerini ayrı maddeler halinde incelemiş ve ek için "isimlere ve fiillere gelerek isim ve sıfat yapar" bilgisi doğrultusunda ekle ilgili örnekleri sıralamıştır. Verilen örneklerin büyük bir kısmı ağızların sözcüklerine aittir.

Ergin (2004, s.197), fiilden isim yapma ekleri arasında değerlendirdiği *-amaç/-emeç, -maç/-meç* ve *baç-beç* eklerinin işlek olmadıklarını ifade etmiş, *-baç/-beç* ekindeki /b/ sesinin tesiriyle ekin önünde bulunan /n/ sesinin /m/'ye çevrildiğini açıklamıştır.

Banguoğlu (2007, s. 268), eki "fiilden üreme adlar" başlığı altında ele almıştır. Ekin Eski Türkçede görülen *kıymaç, kawurmaç* örnekleri dolayısıyla eski bir ek olduğunu ifade etmiştir.

Hatiboğlu (1981, s. 113) *-maç (-meç)* şeklinde belirttiği ek için isim ya da fiil kök ve gövdelerinden isim soylu sözcükler kurduğunu ifade etmiş, ekin bazı yemek adlarında da kullanıldığına dikkat çekerek *bulamaç, *demeç, dilmaç, dönemeç, *eğmeç, *emmeç, kanırtmaç, *kurutmaç, *sıkmaç, *soğutmaç, tutamaç* ve *yırtmaç* örneklerini vermiştir. Bu örneklerden üzerine yıldız koydukları, Özdemir'in (1971) dil devriminde yabancı sözcüklere karşılık olarak yeni türetildiğini ifade ettiği sözcüklerdir.

Korkmaz (2009) da tıpkı diğer dilbilgisi çalışmalarında olduğu gibi bu ekleri fiilden isim yapma ekleri arasında göstermiş, -mAç ekini diğer araştırmacılardan farklı olarak -ma+aş ve -mA+cA alt başlıklarında değerlendirmiştir. Ayrıca "-AmAç (<-A-mAç) / -mAç" şeklinde gösterdiği varyantı için ardında bir iki örnek bırakmış ölü bir ek olduğunu, tek heceli geçişli fiillere veya fiilden fiil türeten -A-'lı pekiştirme fiillerine geldiğini ifade etmiştir. Korkmaz (2009, s.73) ayrıca *dönemeç* 'dönme yeri', *sekemeç* 'sekme yeri' örneklerinde bulunan -AmAç ekinin, *yırtmaç, soymaç* 'çıplak' örneklerindeki -mAç ekiyle bağlantısının ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmiştir.

1.1. mAç Ekinin Türevleri: +mAç, -bAç, -AmAç

-mAç ekinin tarihî metinler vesilesiyle tanıklanabilen en eski örneği 11. yüzyıla aittir. Ekin daha o zamanlarda hem nesne, hem fail, hem de yemek ismi işlevlerini yerine getiriyor olması, çok daha önceleri bu birleşimleri tamamladığının bir göstergesi sayılmalıdır. Fiillere eklenen bir ekken aynı zamanda az da olsa isme de gelmesi, ayrıca sonraki yüzyıllarda -bAç, -AmAç gibi farklı varyantlarının da ortaya çıkması ekin çok yönlülüğünün bir göstergesidir.

Ekin isme eklenmiş örnekleri, bazı dilbilgisi kitaplarında +mAç isimden isim yapma eki başlığıyla değerlendirilmiştir. En eski örnek olan **dilmaç** 'tercüman', Gedikli

(2004, s. 1218) tarafından *dıl+a-ma(k)çı şeklinde, yani isim kökünün +a- ekiyle fiilleştirilmiş olabileceği ifade edilmiştir. Orta Türkçe döneminde ise Oğuz lehçesinde en eski XIV. yüzyılda tespit edilen **sıgırtmaç** (sığır oğlanı) ‘çoban, sığır çobanı’ (TarS, s. 3409) sözcüğünün **çıgırtmaç** ‘tella’ sözcüğünden analogik olarak türetildiğini düşündürmektedir. Bu iki örnekten başka Türkiye Türkçesi ağızlarında yine bir kısmının analogi sonucu, bir kısmının ise aradaki isimden fiil yapma ekinin atılmasıyla türetildiğini düşündüğümüz **ayakmaç** ‘Dokuma tezgâhı pedalı’ (DS, s. 404); **ilikmeç** Dügme iliği (DS, s. 2524); **iğmeç** ‘1. Kolay çözülebilen bir çeşit düğüm 2. Yün ipliklerin birkaç kat bükülmesiyle yapılan kalın, çarık, çuval ipi’ (DS, s. 2512); **kütmeç** ‘1. Ağaç kökü, kütük: *İnce odunları kütmeç üzerinde kırdım*; 2. Üç, dört bacaklı tabure’ (DS, s. 3054); **sıramaç** ‘Sıraya dizilmiş, sıralanmış: *Sıramaç kayalara baksana*’ (DS, s. 3614) örnekleri bulunmaktadır. **yolamaç** ‘Keçi yolu, küçük geçit (DS, s. 4288) sözcüğünde ise isimden fiil eki +a- korunmuş görünmektedir.

Ekin fiillere eklenen -bAç varyantında, dönüşlülük eki -n- ile etkileşimi sonucu işlev ayırt edilmeksizin fonetik bir hadise olarak değişmesi söz konusudur. -bAç ekinin karşılaştığı en eski örnek yine Oğuz lehçesine ait olup TarS’da (TDK, 2009, s. 471) XV. yüzyılda tanıklanan **bazlambaç** ‘kaim açılmış yufka ekmeği, küçük sac pidesi’ sözcüğüdür. Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanılmaya devam eden bu sözcük dışında, ağızlarda ayrıca **bulambaç** (**bulamaç** / **bulmaç**) 1. Bulamaç, koyu un çorbası; 2. Un ve pekmezle yapılan helva; 3. Şişlere ve yaralara konulan lapa; 4. Sulu çamur. 5. Ak sıva. 6. Hayvanlara verilen sulu yem. (DS, s. 786); **güdembeç** Okurken satırları izlemekte kullanılan araç. (DS, s. 2212); **karlambaç** Kar, pekmez ya da şeker karışımı. (DS, s. 2664); **oğalanbaç** Ufalanmış yufka ekmeği, peynir ve tarhanayla yapılan bir yemek. (DS, s. 3268) ve **yumbaç** 1. Saklambaç; 2. Taze mısır ekmeği arasına peynir konularak yapılan yiyecek (DS, s. 4315) sözcükleri vardır. Türkçe Sözlük’te (TDK, 2011) ise **atlambaç** ‘Çocukların atlama oyunu’ (s. 186); **dolambaç** ‘1. isim Dolanarak giden, dönerek uzanan yolun kıvrıntısı: *Bu yolun dolambaçları çoktur* 2. isim, anatomi İç kulak. 3. isim, halk ağzında Başlık: *“Atımı bağladım darağacına / Perçemim dolaştı dolambacıma”* - Halk türküsü’ (s. 697); **saklambaç** ‘Oyunculardan birinin ebe olması ve saklanan arkadaşlarını bulması temeline dayanan bir çocuk oyunu’ (s. 2015) sözcükleri bulunmaktadır.

-mAç ekinin bir de fiillere gelen -AmAç varyantı bulunmaktadır. Banguoğlu (2007, s. 233) berkitme fiiline gelmiş bir -mAç ekinin birleştiği olduğunu ve az sayıda mekân ve aygıt isimleri bıraktığını ifade etmektedir: **dönemeç** ‘1. Bir yolun yön değiştirdiği yer, viraj 2. Bir durum, tutum, davranış ve düşüncedeki aşama’ (TS, 2011, s. 713). Ağızlarda: **ovamaç** [**oğamaç**] ‘1. Süt ve yumurta karışımının içine yufka ekmeği ufalayarak yapılan bir çeşit yiyecek 2. Yufka ekmeğini yağda kızartarak yapılan yemek. (DS, s. 3268); **tutamaç** Sıcak tencereyi tutmakta kullanılan yünden örülmüş ya da bezden yapılmış tutacak. (DS, s. 3998); **güdembeç** ‘Okurken satırları izlemekte kullanılan araç (DS, s. 2212).

2. İnceleme: -mAç Ekinin Teşekkülü ve Geçmişten Günümüze Bu Ekle Türetilmiş Sözcük Hazinesi

a. -mAç (<-mA+aş) eki

Fiillere eklenen bu -mAç eki, -mA fiilden isim yapma eki ve aş sözcüğünün birleşmesi neticesinde -mA+aş>-mAç biçiminde ortaya çıkmış bir yapım ekidir. Ek sadece tek ve çok heceli geçişli fiiller üzerine gelmiştir (Gülsevin, 1992, s.73). Bir ek ve bir kökten oluşmuş birleşik ekler kategorisinde değerlendirilen bu ekte iki ses olayı meydana gelmiştir. Bunlardan biri iki ünlünün yan yana gelmesi sonucu meydana gelen ünlü birleşmesi, diğeri ise -/ç/>-/ç/ değişmesi olayıdır. Türkçede bir ses olayı olarak daha çok -/ç/>-/ş/ sızıcılışması görülmektedir¹. Ancak bu ekteki ses değişmesi aş sözcüğünü içeren *sütlaç* (<sütlü+aş) ve *güllaç* (<güllü+aş) sözcüklerinde de görülür (Ercilasun, 1973, s.83). Bu eki oluşturan unsurlardan biri olan aş (yemek) sözcüğü, -mAç ekinin oluşumu esnasında sözcük vasfından sıyrılarak dilbilgisel kategori değiştirmiştir. Eski Türkçe döneminden günümüze kadar bu ekin eklendiği sözcüklerin yemek türü sözcükler olmasına bakılırsa, sözcüklerin dilbilgiselleşme esnasında çoklukla anlamsal yitime uğramasına rağmen aş sözcüğünün ekin bünyesinde hâlâ anlamını koruduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilgili sözcük aynı zamanda söz varlığında müstakil olarak kullanılmaya da devam etmektedir.

Bu ekin temel işlevi, yiyecek ve yemek adları türetmektir. Ekin yer aldığı sözcükler çoklukla bahsedilen yemeğin nasıl yapıldığı hakkında ipucu verir niteliktedir. Örneğin **kavurmaç** sözcüğünde buğdayın *kavrularak* yapıldığı, **çalkamaçta** yoğurda su eklenip *çalkalanma* suretiyle ayran yapıldığı, **sıkmaçta** ise bulgur ve kıymanın *sıkılarak* köfte yapıldığı bilgisi yemeğin adından anlaşılmaktadır.

Ekin tarihsel süreçteki durumu hakkında şu bilgiler edinilmiştir: Clauson (2007, s. 192), Türkçede VIII. yüzyıldan önce kullanılan ekleri incelediği yazısında “-ma:ç/-me:ç” şeklinde gösterdiği ekin yemek isimleri türettiğini (tut->tutama:ç ‘şehriye, erişte’) ve 11. yüzyıla kadar işlek olduğunun söylenebileceğini ifade etmiştir. Ancak Gabain’in (1988, s.57) Eski Türkçede fiilden sıfat yapan -ma, -mä eki için verdiği *käsma aş* “kıyma yemek (käs-: kesmek, kıymak)” örneğini - bir kaynak belirtilmediği için - dışarda tutarsak ekin yer aldığı yemek adları ile ilgili en eski örnekleri 11. yüzyılda yazılmış olan DLT’de bulmaktayız.

DLT’de bu ekle türetilmiş dört yemek adı ile karşılaşılmaktadır: **tutmaç**, **kağurmaç/kawurmaç**, **kömeç** ve **yörgemeç**. Bunlardan **tutmaç** sözcüğü için Kaşgarlı Mahmud, “İyi bilinen bir Türk yemeği” (DLT, 227. varak) diye bahsetmiş ve sözcüğün teşekkülünü “-ma olumsuzluk eki” ve “aç (aç olmak)” şeklinde düşünerek *tutmaç* < *tutma aç* “(bizi) acıktırma” şeklinde bir yapısının olduğunu ifade etmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015, s.197). Bu yorumlama yanlışlığından -mAç ekinin o dönemden daha önce -ma+aş birleşimini tamamlayarak kalıplaşmış olduğu varsayımını çıkarabiliriz. Eserde geçen bir başka örnek **kağurmaç** “kavrulmuş buğday” (DLT, 247. varak)

¹ EAT metinlerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında -/ç/- sesinin özellikle kapalı hecenin son sesi olduğu durumlarda sızıcılışarak -/ş/ sesine dönüştüğü örneklere rastlanılmaktadır: *göş-* ‘göç-’, *üş-* ‘üç’, *iş-* ‘iç-’ vb.

sözcüğünün sözlükte ayrıca **kawurmaç** varyantı bulunmaktadır. **Kömeç** sözcüğü eserde “küle gömülen yuvarlak ekmek” (DLT, 10. varak) anlamıyla verilmiş olup Kaşgarlı Mahmud sözcüğün sonunda bulunan /ç/ sesinin *sewinç* sözcüğünde de bulunduğunu ifade etmiştir. Sözcüğün köm-me+aş şeklinde bir teşekküle sahip olduğu düşünülmektedir². **Yörgemeç** ise “içine ince barsak konmuş işkembe ve barsaklar dürülerek ızgarada yapılıp pişirilen bir yemek” (DLT, 468. varak) demektir. Bu sözcük Çağatay Türkçesi eserlerinden ML’de (Barutçu Özönder, 1996: 177, 777b-9) **örgemeç** şeklinde geçmektedir. Bu örnekler dışında DLT’de **bulgama** “şekersiz ve yağsız bulamaç, lapa” sözcüğü ile karşılaşmış olup sözcük Orta Türkçe dönemi eserlerinden BM (Toparlı vd. 2007, s. 37), İML (Battal, 1997: 22) ve Kİ’de (Caferoğlu, 1931: 22) **bulgamaç** “bulamaç”; EZ (Atalay, 1945: 157) ve EM’de (Toparlı, 2003: 78) **bulamaç** “bulamaç, un çorbası” şeklinde geçtiği tespit edilmiştir (Demirel, 2016, s. 1632).

DLT’de yer alan bu yemek adları, kimi ses ve anlam değişimlerine uğramış halleriyle sonraki yüzyıllarda da tanıklanmıştır. **Kağurmaç/kawurmaç**, Orta Türkçe dönemi eserlerinden ZT’de **ķavurmaç** biçimde geçmekte ve “kavrulmuş buğday, kavurğa” anlamının yanı sıra “kavrulmuş et, kavurma” anlamı bulunmaktadır (Kara, 2011: 348). **Tutmaç**, Kİ’de “et suyuna atılan hamur parçaları”, BM’de ise “bir tür tel şehriye çorbası” (Toparlı vd. 2007, s. 285) anlamıyla bulunmaktadır. Bu örnekler dışında ilgili eserlerde ayrıca bu ekin yer aldığı ve yemek adları olduğu anlaşılan daha başka sözcükler ile de karşılaşmıştır: BM ve İH’de **bazlamaç** “sacda pişirilen kalın yufka” (Toparlı vd. 2007, s. 26); **kemeç** “mayasız, hamursuz” (?) ((Toparlı vd. 2007, s. 137); **ovmaç** “ovmaç” (Güner, 2013, s. 149). Harezmi Türkçesi eserlerinden KE’de **kömeç** “külde pişirilen çörek” (Ata, 1997, s. 380) örneği bulunmaktadır. Çağatay Türkçesi eserlerinden ŞS’de (Kunos, 1902: 125) **kavurmac** “kavrulmuş buğday” anlamı ile geçmekteyken yine bu dönem eserlerinde **bulamaç** “bir çeşit un çorbası”; **tutmaç** “şehriye, tel şehriye” ve **ķavurmaç** “kavurma, kavrulmuş et” örnekleri bulunmaktadır (Eckmann, 2005, s. 51).

Ekin günümüz lehçelerindeki kullanımlarına gelince, ek ile ilgili Keskin’in (2020, s.205) verdiği bilgilere göre Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde, Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk Lehçelerinden Kazak Türkçesinde ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden ise Tuva Türkçesinde ekle türetilmiş örneklere rastlanılmamaktadır. Diğer lehçeler de sınırlı sayıda örneği bulunmaktadır.

Batı Türkçesinde tespit edilen örnekler, ekin daha çok Oğuz grubu lehçelerinde söz yapımında kullanıldığı fikrini vermektedir. Türkiye Türkçesinin tarihsel söz varlığını barındıran TarS’da (TDK, 2009) bu ekle türetilmiş şu yemek adları bulunmaktadır: “kaim açılmış yufka ekmeği, küçük sac pidesi” anlamı verilen ve **bazlamaç**, **bazlama**

² -mAcA ekinin “şartıyla” işlevi (Atalay 1942, s.203; Banguoğlu, 2007, s.267; Korkmaz, 2009, s.94; Gülsevin, 1992, s.72) göz önüne alındığında köm-me-ce “gömülmek şartıyla pişirilen ekmek” şeklinde bir teşekküle sahip olabileceği de ihtimaller dâhilinde düşünülebilir. Ancak -mAcA oluşumunun çok eski olmadığı (Banguoğlu, 2007, s. 26; Koraş, 2001, s. 358) bilgisi göz önüne alındığında kömeç sözcüğünde köm-mA+aş yapısı daha uygun görünmektedir.

ve **bazlambac** şeklinde üç farklı varyantı tespit edilen sözcüklerden **bazlamaç**³ XIV. ve XV. yüzyılda ikişer eserde ve XVI. yüzyılda yedi eserde tanıklanmıştır. Diğer varyantlarından **bazlambaç** sadece XV. yüzyılda bir kez, **bazlama** varyantı ise XV. ve XVI. yüzyılda birer kez tanıklanmıştır. **tutmaç** “yoğurtlu erişte çorbası” sözcüğü XIV. yüzyılda üç kez, XV. yüzyılda iki kez, XVI. yüzyılda iki kez ve XVIII. yüzyıl eserlerinde bir kez tanıklanmıştır. **omaç** ise sözlükte **omaç aşı**, **oğmaç aşı** ve **ovmaç** varyantlarında geçmekte olup **omaç** XV. yüzyılda üç eserde, XVI. yüzyılda bir eserde, XVIII. yüzyılda bir eserde; **omaç aşı** XV. yüzyılda bir eserde, XVIII. yüzyılda bir eserde, **oğmaç aşı** ise XVI. yüzyılda bir eserde tanıklanmıştır.

Türkçe Sözlük'te (TDK, 2011) bu ekle türetilmiş beş adet sözcükle karşılaşılmış olup bunlardan üçü için “halk ağzında” ifadesi yer almaktadır: **bazlamaç**: bazlama (s. 290); **bulamaç**: 1. Sulu, cıvık hamur. 2. Bu koyulukta yapılan çeşitli hamur yemekleri: *Tatlı bulamaç* 3. Karışık, oradan buradan toplanmış: “Az çok bulamaç olan romantizm şiirinin daha imbiikten geçmiş taraflarına geldim.” (Yahya Kemal Beyatlı); **kavurmaç**: (halk ağzında) Kavrulmuş buğday (s. 1360); **ovmaç** 1. (halk ağzında) Hamuru ovalayarak yapılan kırıntılarla pişirilmiş çorba. 2. isim, (halk ağzında) Taze tarhana (s.1826); **tutmaç**: (halk ağzında) Dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba (s. 2391).

Ek hakkında elde edilen bilgiler bakımından Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı oldukça zengin veriler sunmaktadır. Derleme Sözlüğü'ndeki (TDK, 2009) verilere göre Türkiye Türkçesi ağızlarında -mAç ekine sahip birçok yemek adı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları birbirinden farklı yemeklerin ortak adı olup, bunda ilgili yemeklerin yapılmasında aynı eylemin gerçekleştirilmesinin etken olduğu anlaşılmaktadır (bkz. döğmeç, oğmaç). Ancak bu yemek adlarındaki her -mAç ekinin -mA+aş evriminden geçmiş olduğu varsayımı tarafımızca uzak bir ihtimaldir. Daha yakın bir geçmişte üretildiği varsayılan bu sözcüklerin bir kısmının *kavurmaç*, *bulamaç*, *tutmaç* gibi yemek adlarındaki -mA+Aş birleşimi neticesinde ortaya çıkmış olan -mAç ekine sahip sözcüklerden etkilenecek analogi yoluyla eklenerek üretildiği, bir kısmının ise tıpkı Koraş'ın (2001, s. 353) da ifade ettiği gibi -mA+cA oluşumundan ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bunun ispatı olarak sözlükte -mA+cA yapısı ile türetilmiş **basmaca** ‘kayısı kurusu’ (s. 544); **koymaça** ‘yumurta, un ve peynirle yapılan bir çeşit omlet’ (s. 3020); **boğmaca böreği** ‘kol böreği’ (s.729) gibi çeşitli yemek/yiyecek adlarının olması ve ayrıca iki farklı varyantı bulunan **dökmece /dökmeç** ‘bir tepsiye bir kat yufka kırıntısı, bir kat dövülmüş ceviz olmak üzere kat kat döşenen ve üzerine eritilmiş yağla pekmez şerbeti dökülerek yapılan bir çeşit tatlı’ (s. 1573); **yarmac /yarmaca** ‘kara nohudun döğülmüşü’ (s. 4188) gibi bazı yemek adları öne sürülebilir. Bu tür örneklerin -mAca oluşumundan ortaya çıktığı açıktır. Ancak örneklerin çoğunda bu ayrımı yapacak bir gösterge olmadığından dolayı -mAca oluşumundan türediği belli

³ Ek, TS'deki örneklerde “bazlamac” şeklinde yazılmıştır. Ercilasun (1978, s. 84) ekin son sesinin imla gereği öyle yazıldığı, ‘c’li okumanın doğru olmadığını düşünmektedir. Ancak günümüz Azerbaycan Türkçesinde ekin son sesinin ötümlü kullanılması, EAT döneminde her metinde olmasa dahi Azerbaycan sahasında yazılmış olanlarında bu şekilde sesletilmiş olabileceği ihtimalini doğrulamaktadır.

olanlarının dışındaki bütün yemek ve yiyecek adları bu başlık altında gösterilmiştir. Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009) -mAç ekine sahip yemek/yiyecek adları aşağıdaki gibidir:

akırtmaç Deve yeni doğurduğu zaman alınan sütüne un katılarak yapılan yemek. (-Kn.) (s. 152).

akıtmaç 1. Saç üzerinde pişirilen yumurtalı hamur yemeği. (-Af.) 2. Deve yeni doğurduğu zaman alınan sütüne un katılarak yapılan yemek. (-Kn.) 3. Sulu, su kıvamında, cıvık. (-Ant.) (s. 152).

aymaç Yağda kızartılmış ekmeğin ufağı. (-Af.) (s. 423).

banmaç Unla yapılan sirkeli ve sarmısaklı bir yemek. (-Bil.) (s. 521).

basmaç Izgara köfte. (-Af.) (s. 544).

bazlamaç (I) [bazdamaç, bazlamba, bazlamaç, bazlanbaç (I), besmeç, bezdirmeç, bezlemeç] Mısır, arpa, darı ve buğday unlarından yapılan mayalı, mayasız, yağlı, yağsız, şekerli, şekersiz, ince ve kalın pişirilen saç ekmeği. (-Brd.; -Ay.; -İz.; -Çkl.; -Brs.; -Es.; -Kc.; -Dzc.; -Bo.; -Sk.; -Brtn, -Zn.; -Ks.; -Çkr.; -Çr.; -Sn.; -Sm.; -Ama.; -Or.; -Tr.; -Ur.; -Kls.; -Gaz.; -Ank.; -Ada.) (s. 586).

bılamaç [bılamaş] 1. Kaynamış suya un koyarak yapılan bir yemek. (-Isp.) 2. Pelte, muhallebi. (-Mğ.) (s. 1573).

bulamaç 1. Ayran. (-Dz.; -Kr.) 2. Ayranla döğme buğdaydan yapılan çorba. (-Gaz.; -Hat.; -Yz.) 3. Hayvanlara verilen sulu yem. (-Isp.; -Mr.; -Krş.) 4. Koyun ve keçi sütünden yapılan bir çeşit yemek. (-Isp.) (s. 786).

cızlamaç [cızlampa] Yağda veya saçta pişirilen sulu hamurdan yapılmış yağlı veya yağsız ekmeğin. (-Or.) (s. 950)

çalkamaç Sulandırılmış yoğurt, ayran. (-Mr.; -Sv.; -Ky.) (s. 1059).

çalmaç 1. Yağlı ve yağsız nişasta, pirinç unu peltesi. (-Sm.; -Ada.) 2. Mısır unu, yağ ve su ile yapılan kuymak yemeği. (-Or.) (s. 1059).

çığırtmaç 1. Yumurtalı unun yağda kızartılmasıyla yapılan tatlı. (-Ky.) 2. Domates, biber ve patlıcan zeytinyağı ile kızartılarak yapılan yemek. (-Kn.) (s. 1162).

doğramaç [dogramaç] 1. Yağda kızartılan ekmeğin parçaları. (-Krş.) 2. Ekmeğin süt, yoğurt, ayran içine doğrayarak yapılan yiyecek, papara. (-Ay.; -Es.; -Mr.; -Hat.; -Sv.; -Ky.; -Kn.; -Ada.; -İç.; -Mr.) (s. 1537).

döğmeç (I) [dövmeç, döymeç, düğmaç, düğmeç, düğmeç/düğmaç] 1. Döğülüp kabuğu çıkartılmış buğday, yarma. (-Isp.) 2. Ceviz, dut kurusu, fındık, pestil, şekeri birlikte döğerek yapılan yiyecek. (-Gr.; -Gm.; -Ezc.; -Sv.; -İç.) [dövmeç (I)] > (-Gr.; -Gm.) [döymeç (I)] > (-Ezc.) 3. Doğranmış ekmeğin ya da yufkayı yumurta ile yağda kızartarak yapılan yiyecek. (-Ezm.; -Ezc.; -Bt.) 4. Sade yağ içine mısır ekmeğini ya da taze ekmeğin doğrayarak yapılan yiyecek. (-Ar.; -Kr.) [dügmaç] > (-Ar.) [dügmeç] > (-Ar.) 5. Yufka ekmeği, peynir, soğanı yağda kızartarak yapılan yiyecek. (-Kr.; -Ur.) 6. Yumurta salatası. (-Kü.) 7. Sıcak ekmeğin içini tuzsuz yağ ve şekerle karıştırarak yapılan yemek. (-Ezc.) 8. Kavrulmuş fındığı şekerle döverek yapılan tatlı. (-Ezc.) (s. 1571).

dutmaç [dutmaç aşısı] 1. İnce ince kesilen hamurdan yapılmış çorba. (-Dz.; -Kü.; -Es.; -Ml.; -Hat.; -Sv.; -Çkr.; -Ky.; -Kn.; -İç.) 2. Ufak ufak kesilmiş hamur suda haşlandıktan sonra pişmiş mercimek ve sarmısaklı yoğurtla karıştırılarak yapılan yemek. (-Isp.; -Ank.) [dutmaç aşısı] > (-Brd.; -Çr.) [dutmaç hamuru] > (-Ank.) 3. Döğmeden yapılmış yemek. (-Ada.) (, s. 1612).

dürmeç [durmeç, düremeç, düzemeç] İçine katık konularak sarılmış yufka ekmeği. (-Brd.; -Dz.; -To.; -Ezc.; -Sv.; -Ant.) [durmeç] > (-Sv.) [düremeç] > (-Ezc.; -Sv.; -Ky.) [düzemeç] > (-To.) (s. 1634).

germeç Köz üzerinde bütün olarak kızartılmış piliç, kuş vb. hayvanlar. (-Çr.; -Sm.; -Ama.; -To.; -Yz.; -Ky.) (s. 2004).

gömeç [gümeç] Mayalı ya da mayasız, yağlı ya da yağsız olarak yapılan bir çeşit kül pidesi, ekmeği. (-Sm.; -Sv.); [gümeç] (-Brtn -Zn.) (s. 2169).

karmaç 1. Arpa, çavdar ve mısır unu su ile karıştırılarak yapılan hayvan yemi. (-Çkr.; -Sv.; -Ky.) 2. Yağlı, taze mısır ekmeği. (-Sm.) (s. 2665).

katlamaç Mısır unundan yapılan saç ekmeği. (-Zn.; -Ylv; -İst.; -El.) (s. 2669).

kömeç [kümeç] 1. İki saç arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmeç. (-Es.; -Zn.; -Tr.) 2. [kümeç] Mısır unundan yapılan, içine ceviz konularak külde pişirilen çörek. (-Isp.) (, s. 2956).

oğamaç [ovamaç] 1. Yufka ekmeğini yağda kızartarak yapılan yemek. (-Es.; -Çkr.) 2. Undan yapılan çorba. (-Isp.) (s. 3267).

oğmaç [oğmaç aşısı, oğumeç, ovmaç çorbası] 1. Elle ufalanmış hamurdan yapılan çorba. (-Ba.; -Brs.; -Es.; -Ks.; -Tr.; -Ar.) 2. Tarhana. (-İz.) 3. Kavrulmamış buğday unundan yapılan pelte koyuluğunda bir yemek. (-Or.) 4. Parçalanmış yufka ekmeğini yağda kızartarak yapılan, istenirse üstüne yoğurt dökülen çoban yemeği. (-Es.; -To.; -Sv.; -Ky.; -Krk.) 5. Ekmeç, yağ ve pekmez karıştırılarak yapılan yemek. (-Sv.) 6. Unu suyla karıştırarak yapılan hayvan yemi. (-Dz.; -Ay.) 7. Marul salatası. (-İz.) (s. 3266).

omaç 1. Helva. (-Ant.) 2. Un çorbası. (-Ay.; -Mğ.) 3. Elle ufalanmış hamurdan yapılan çorba. (-Mn.; -Sv.) 4. Undan yapılıp kurutulan ve kışa saklanan yiyecek. (-Sv.) 5. Peynir ve ekmeç kırıntısı ile yapılan köfte. (-Ml.; -Gaz.) 6. Doğranmış ekmeği yağ ve yumurta ile karıştırıp kızartarak yapılan bir çeşit yemek. (-Sv.; -Kn.) 7. Yoğurt, pekmez ve ekmeç kabuğu ile yapılan yemek. (-Urr.) (s. 3279).

öfelemeç 1. Ufalanmış yufka ve peynirin karıştırılmasıyla yapılan yemek. (-Sv.; -Nğ.) 2. Elle ufalanmış hamurdan yapılan çorba (-İç.) (s. 3311).

öğmeç⁴ [örmeç, öymeç] 1. Üstüne yağ sürülmüş sıcak ekmeç. (-Or.; -Gr.) 2. Ufalanmış ekmeç ya da mısır ekmeğini yağda kızartıp üstüne toz şeker dökerek yapılan bir çeşit yiyecek. (-Or.; -Gr.; -Sv.) [örmeç] > (-Or.); [öymeç] > (-Or.; -Gr.; -Sv.) (DS, s. 3316).

⁴ DS'de **öğmek (IV)** sözcüğünün "1. Emmek (toprağın su emmesi için). (-Isp.) 2. Yağ vb. şeyler döküldüğü yer ya da kumaşın içine geçmek, yayılmak. (-Af.; -Brd.; -Dz.; -Kü.; -Yz.) 3. Yağ, boya vb. şeyler bulaşmak. (-Çr.; -Gr.)" (s. 3316) anlamları bulunmaktadır. Buradaki fiil kökünün bu anlamlardan hareketle, "yaymak, sürmek" anlamında olduğu düşünülebilir.

ömeç [ömmec] 1. Mısır ekmeği, yağ ve yumurta karıştırılarak yapılan yemek. (-Or.) 2. Fırında kurutulmuş süt mısırı unu ekmeğinin tereyağı ve balla karıştırılıp ezilmesiyle yapılan yiyecek. (-Gr.) **ömeç çorbası** Mercimek büyüklüğündeki hamurları kaynar suda pişirerek yapılan çorba. (-Gr.) (s. 3334).

özemeç 1. Sütle ayran karışımı. (-Hat.) 2. İçine ekmeğe doğranmış sıvı yiyecek, papara. (-Hat.) (s. 3370).

serlemeç Kor üstünde pişirilen ekmeğe. (-Isp.) (s. 3592).

sıkmaç 1. Bulgur ve kıyma ile yapılan köfte. (-Mr.; -Ada.) 2. Dürülerek yenilen kalın ekmeğe. (-Kn.) (s. 3607).

terlemeç [terlenbeç] Tuzlanmış ekşi nar, erik, çağla ve koruk gibi şeyleri ağzı kapalı bir kap içerisinde sallayıp sulandırarak yapılan bir çeşit yiyecek, çerez. (-Dz.; -Gaz.) (s. 3892).

umaç [uvmaç] 1. Bir yemek çeşidi. (-Isp.) 2. Una su katılarak yapılan bulamaç, çorba. (-Bybrt; -Kr.) [uvmaç] > (-Ks.) 3. Yağ, un, tuz karışımından yapılan çörek. (-Bybrt Kr.) 4. Nohut büyüklüğünde yapılan hamur topağı. (-El.) 5. Yufkanın ufalanarak yağda kızartılmasından oluşan bir yemek. (-Sv.) (s. 4035).

üfelemeç [üğmeç] Yufka ekmeğin ufalanıp, yağda kızartılmasıyla yapılan bir yemek. (-Es.; -Ks.; -Mr.; -Krş.) [üğmeç] > (-Gr.; -Sv.) (s. 4059).

yağlamaç [yağlambaç] Sacda pişmiş, üstüne tereyağı sürülmüş ekmeğe. (-Ky.) (s. 4121).

yırtmaç Üzüm yaprakları, kıyma, ve pastırmayla yapılan ekşi bir yemek. (-Çr.) (s. 4275).

tutmaç Ekşili, mercimekli hamur çorbası. (-İç.) (s. 4000).

tutmaç aşısı Üstüne kavrulmuş kıkırdak dökülerek yenilen bir çeşit hamur çorbası. (-Çr.) (s. 4000).

b. -mAç (<-mA+cA) eki

-mAç ekinin ikinci teşekkülü, -mA fiilden isim yapma eki ve +cA⁵ isimden isim yapma ekinin birleşimi (-ma+cA>-mAç) neticesindedir. Bu yeni oluşum esnasında ikinci ekin son sesi düşmüş, ötümlü olan /c/ sesinin ise kural gereği ötümsüzleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ek, oyun, eğlence, araç-gereç, mekân ve daha başka soyut ve somut isimler türetmede kullanılmıştır.

-mAç ekine geçmeden evvel bu ekin ortaya çıkmasını sağlayan -mA+cA birleşimi üzerinde durmakta fayda vardır. -mAcA eki tespitlerimize göre orta Türkçe döneminden itibaren söz yapımında kullanılmaya başlanmış olmalıdır. İncelenen tarihî metinlerde -mAcA eki ile türetilmiş birkaç örnekle karşılaşılmıştır. Bunlardan en eskisi,

⁵ Çekim ekleri arasında sayılan +cA eki bu birleşimde kalıcı isimler türeten bir yapım eki görevindedir. -mA ve +cA'nın birleşimi ile türetilen isimler *kesmece karpuz, yarmaca erik* örneklerinde görüldüğü üzere aslında birer sıfat görevindeyken zamanla ardından gelen isimlerin atılmasıyla kalıcı isim durumuna gelmiş olmalıdırlar (Korkmaz, 2005, s. 65). Bu birleşimin başka bir varyantı olan -mAç eki ile türetilmiş sözcüklerin büyük bir kısmında da aynı durum söz konusu olup biçim olarak kalıcı isim konumundadırlar.

Kıpçak Türkçesi eserlerinden KM'de (Topralı vd. 2007, s. 89) karşılaşılan ve sıfat görevinde kullanıldığı anlaşılan **atmaca toğan** "atmaca" örneğidir. Daha sonraki yüzyıllarda ise ek Çağatay Türkçesi sözlüklerinden ŞS'de (Kunos, 1902, s. 101) **yarmaca** 'bişme olmayan odun', **kırmaça** 'parça şeyler' (s.131) örneklerinde isim unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Günümüz Türk lehçelerine gelince⁶ ekin Oğuz grubu dışında, Özbek Türkçesinde -machoq şeklinde **topishmachoq** 'bulmaca', **bekinmachoq** 'saklanbaç', **aylanmachoq** 'girintili çıkıntılı' (aylan- dönmek, dolaşmak) (Yıldırım, 2012, s. 54); Kırım-Tatar Türkçesinde **bulmaca**, **tapmaca** 'bilmece', **çekmece** (Yüksel, 2007, s. 835) gibi oyun, eğlence vb. türü birkaç isimde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Oğuz grubu lehçelerinde ise Azerbaycan Türkçesinde **tapmaca** 'bulmaca', **atmaca** 'alaycı söz', **boğmaca** 'hastalık türü' (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007, s.189); Türkmen Türkçesinde **goşmaça** 'ilave etme', **tapmaça** 'bilmece' ve Gagavuz Türkçesinde **bilmeyce**, **bilmemeyce** 'bilmece' (Biray, 1999, s. 179) örneklerinde görüldüğü üzere birer ikişer sözcükte karşılaşılan ekin Türkiye Türkçesindeki kullanımını diğerlerine nazaran oldukça fazladır. Bu da demek oluyor ki ek Oğuz lehçesinde ve özellikle Türkiye Türkçesinde kullanım alanı bulmuştur. Türkiye Türkçesi yazı dilinde -mAcA eki ile türetilmiş şu örnekler bulunmaktadır: **aldatmaca**, **atmaca**, **bilmece**, **boğmaca**, **bulmaca**, **çekmece**, **çelmece**, **darılmaca**, **doğmaca**, **dürmece**, **düzmece**, **görmece**, **gülmece**, **içmece**, **kandırmaca**, **kapı kapamaca**, **kapmaca**, **kesmece**, **kestirmece**, **kızmaca**, **korkutmaca**, **koşmaca**, **kovalamaca**, **köşe kapmaca**, **kurmaca**, **örtmece**, **sormaca**, **saymaca**, **seçmece**, **silmece**, **şaşırtmaca**, **şişirmece**, **uymaca**, **uydurmaca**, **yaşamaca**, **yanılmaca**, **yanılmaca**, **yakıştırmaca**, **yutturmaca**, **yüzlemece**, **yüzleşmece** (Türkçe Sözlük, 2011). Bu örneklerin büyük bir kısmında kalıcı isim türetmiş olan ek, aynı zamanda bir kısmında sıfat ve zarf görevlerinde kullanılmıştır. Ekin ağızlarda kullanımlarına gelince Güzel (2019, s. 434-438) tarafından **basmaca**, **dürtmece**, **tutuşmaca**, **çatmaca**, **dinlenmece**, **oymaca** vb. yiyecek, oyun, eğlence, hastalık, araç-gereç, yer ve daha başka somut ve soyut isim türü toplamda yetmiş üç adet örneği tespit edilmiştir.

-mAc ekinin teşekkül noktası olan -mAcA ekinin Türkçedeki seyri hakkında verilen bu bilgiler doğrultusunda ekin tıpkı -mAc eki gibi Türkçenin belirli bir evresinden sonra türetimde yer aldığı ve günümüzde de bu özelliğini devam ettirdiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Böyle olunca akıllara şu soru gelmektedir: Bu ekle sözcük türetiliyorken neden bazı sözcüklerde benzer işlevlere sahip olan -mAc (<mAcA) oluşumu ortaya çıkmıştır? Bu sorunun cevabını bulmak için bu -mAc ekinin tarihte ne zaman ortaya çıktığı, nasıl bir kullanım alanına sahip olduğu üzerine detaylı bir şekilde eğilmek gerekir.

Tarihî metinlerde -mAcA'dan ortaya çıkmış olan -mAc eki ile ilgili çok fazla örneğe rastlanılmamıştır. DLT'de **kıymaç börk** 'Çiğiller tarafından giyilen keçi kılından yapılan beyaz şapka' (522. varak) şeklinde bir örnek bulunmaktadır. Clauson (1972, s.

⁶ Çağdaş Türk Lehçelerinden *Türkmen, Gagavuz, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt, Karaçay-Malkar, Altay, Hakas, Saha ve Çuvaş Türkçeleri* için Türk Lehçeleri Grameri (ed. Ercilasun, 2007) adlı esere bakılmış fakat ekin bu lehçelerde varlığı ile ilgili bir bilgiyle karşılaşılmamıştır.

677), **kıymaç** (**kıdmaç**) sözcüğündeki -mAç eki için genelde yemek isimleri türetmede kullanıldığını, bu örnekte daha önceden görülmemiş bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmiş, sözcüğün XV. yüzyılda Çağataycada “şehla, şaşı göz” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu sözcük⁷ Harezmi Türkçesi eserlerinden KE’de (Ata, 1997, s. 405) yine gözle ilgili olarak **kuymaç** ‘süzgün’ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. DLT ve bahsedilen diğer eserlerde iki farklı anlama gelen sözcükteki -mAç eki, -mA+aş teşekkülüne sahip olamayacağına göre, muhtemelen -mAcA ekinden ortaya çıkmış olmalıdır ya da (daha uzak bir ihtimal olarak) tıpkı Räsänen’in (1957, s. 134) düşündüğü gibi -mA+ç şeklinde bir ekin varlığı akıllara gelmelidir. Bu örnek dışında Kıpçak Türkçesi eserlerinden EZ’de (Atalay, 1945: 226) **örmeç** ‘kıl ve saç gibi şeylerin örülmüşü’ örneği ile karşılaşmıştır. Bu örnekte ekin -mAcA ekinden ortaya çıkmış olduğu daha açıktır.

Günümüz Türk lehçeleri incelendiğinde ise ekle ilgili Kumuk Türkçesinde **yırmaç** ‘sökük, delik’, **qısmaç** ‘mengene’ (Pekacar, 2007, s. 970); Karakalpak Türkçesinde **janıltpaş** ‘yanıltmaca’ (Uygur, 2010, s. 102); Kırgız Türkçesinde **cañılmaç** ‘yanıltmaca’, **tol-moç** ‘dolgun, şişman’ (Kasapoğlu Çengel, 2006) örnekleri ile karşılaşmıştır. Fakat bu bu lehçelerde -mAç eki haricinde -mAcA kullanımının olmaması ayrıca dikkat çekicidir.

Ekin Oğuz grubunda, Gagavuz Türkçesinde **aldamaç** “ziyafet”, **dolanmaç**, **yanılmaç**, **dönemeç**, **örtmeçli** “kapalı” (Özkan, 2007, s. 106); Azerbaycan Türkçesinde **yanılmac**, **dolanbac**, **atlanbac** “birdirbir oyunu” (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007, s.189), Türkmen Türkçesinde **aylanmaç** ‘dönüş, devir’ (Hanser, 2007, s.156) örneklerine rastlanılmıştır.

Türkiye Türkçesindeki seyrinde ise tarihî metinlerde birkaç örnekte rastlanılan ek -dil devrimi esnasında yeni türetilen sayılı sözcükler dışarda tutulursa - asıl olarak ağızlarda kullanım alanını bulduğu görülmektedir. Buna göre ek Türkiye Türkçesinin tarihsel söz varlığını barındıran TarS’da (TDK, 2009), **dilmeç (II)** ‘Delik, yırtmaç’ XV. yüzyılda bir eserde; **burmaç** ‘ucu çengel gibi eğri demir’ XVI. yüzyılda bir eserde; **dolamaç** ‘Dolambaçlı, eğri büğrü, karışık’ XIV, XV ve XVI. yüzyılda birer eserde; **dolmaç** ‘Dolmuş, doldurulmuş’ XV. yüzyılda “dolmaç dere...” şeklinde bir eserde; **soymaç** ‘soyulmuş, çıplak’ XV. ve XVI. yüzyıllarda birer eserde ve **seyirtmeç** ‘ucu ilmekli kement’ XVI. yüzyılda bir eserde tanıklanmıştır.

Türkçe Sözlük’te (TDK, 2011) **ayırmaç** ‘hukuk Bir şeyi benzerlerinden ayırt etmeye yarayan durum veya öge, farika’ (s. 205); **demeç** ‘Yetkili bir kimsenin bir konuda yayın organlarına yaptığı açıklama, beyanat (s. 618); **eğmeç** ‘1. isim Kavis. 2. isim Çay ve ırmağın dönemeç yeri’ (s. 762); **katışmaç** ‘Benzer olmayan maddelerden oluşmuş bütün, agrega’ (s. 1351); **kazmaç** ‘kazaratar’ (s. 1374); **kömeç** ‘isim, bitki bilimi Papatya

⁷ Bu sözcük Şemseddin Sâmî’nin Kamus-ı Türkî’de (2010, s. 611) “kaymaç” Çinli gözü gibi kuyruklu yukarı çekik göz: Moğollar’ın gözleri kaymaçtı” şeklinde geçmektedir. DLT’de geçen “kıymaç börk” ise “tıftıktan yapılmış, beyaz renkte ve sarık biçiminde” (Sarı, 2017, s 90) bir börk türü olup Türkler arasında hala kullanılan bir börk çeşididir. Dolayısıyla börk ismi olan kıymaç sözcüğü kıy- (kesmek ya da <kıdıgla- kenar dikmek?) fiil kökünden, göz şekli olan diğer okunuşun ise kay- fiil kökünden (yukarı doğru kayan göz şekli) türemiş iki ayrı sözcük olabileceği tarafımızca düşünülmektedir.

ve ayçiçeğinde olduğu gibi, sapın yassılaştırmış ve genişlemiş ucu üzerinde çiçeklerin yan yana toplanmasıyla oluşan çiçek durumu' (s. 1498); **yanıltmaç** '1. Karşısındaki yanılıp başka şey söylemesine yol açacak biçimde düzenlenmiş söz. 2., edebiyat Yanıltmaca' (s. 2521); **yırtmaç** 'Çoğunlukla etek, paça veya kol yeninde, dikilmemiş uzunca açıklık' (s. 2595) sözcükleri bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ise yazı diline oranla oldukça fazla örneği ile karşılaşılan ekin kullanım alanları -mAcA ekine benzemektedir. DS'deki (TDK, 2009) araç gereç, oyun eğlence, mekân ve türlü soyut ve somut isimleri türeten ekin, kimi sözcüklerde (bk. **sıkmaç**, **ayartmaç**, **kömmec**, **burmaç**, **yarmaç**) "-mış sıfat fiil" ile aynı işleve sahip olduğu görülmüştür.⁸ Ayrıca sadece Bolu-Düzce yöresinde "-mAsInA" yapısına benzer bir şekilde **uzunlamaç**, **diklemeç**, **köşelemeç**, **tepelemeç** örneklerinde zarf görevinde kullanıldığı saptanmıştır. Kimi örneklerde (bk. **bakmaç**, **basımbaç**, **bulmaç**, **çevirtmeç**, **sormaç**) ise ilgili fiil kökünün "yapılması amacını taşıyan" anlamı bulunmaktadır.

Sözlükteki -mAcA>-mAç eki ile türetildiği anlaşılan örnekler şunlardır:

ağmaç Tepenin arkası, tepenin görünmeyen yeri. (-Bil.) (s. 102)

ağdırmaç çöğdürmeç [ağdırma çöğdürme] Tahterevalli oyunu. (-Kü.) (s. 88)

akıtmaç Hayvanların alnından burnuna doğru uzanan beyaz leke. (-Krş.) (s. 154)

akmaç Çağlayan, ırmak veya derede suyun hızlı aktığı yer (-To.) (s. 158)

alamaç [alambaç, alambaş, alanbaç, alavaç] 1. Yüksek alev, çalı, ot ateşi: Haydi alamaçlı ateş yakalım. (-Ank.; -Krş.; -Ky.; -Nş.; -Kn.; -Ada.; -Mn.; -Es.; Ur.; -Hat.; -Yz.) [alamaş] > (-Gaz.) [alambaç] > (-Nğ.; -Kn.) [alambaş] > (-Gaz.; -Mr.; -Osm, -Ada.) [alanbaç] > (-Çr.) [alavaç] > (-Kn.) (s. 192)

almaç vermeç Alıp verme, alışveriş. (-Mr.) (s. 226)

artırmaç [arttırmaç] Bir çeşit çocuk oyunu. (-To.; -Gr.; -Sv.) [arttırmaç] > (-İç.) (s. 335)

artmaç Çuvala doldurulmuş ve çıplak hayvanın sırtına heybe gibi atılmış yük: Eşeğin semeri olmadığından yükünü artmaç ediverdim. (-Mğ.) (s. 336)

aşırtmaç Sırt ve bayırların geri tarafı, görünmeyen yüzeyi. (-Brd.; -Es.; -Çkr.; -Mğ) (s. 356)

aşırtmaç Semer paldımının aşağıya düşmemesi için sağrı üzerinden ve iki yandan paldıma bağlanan yün veya kayış kemer. (-Isp.; -Dz.; -İz.; -Mn.; -Brs.; -Bil.; -Kc.; -Bo.; -Gaz.; -Sv.; -Krkl.; -Krş.; -Nğ.; -Kn.; -Ant.) (s. 356).

atmaç [atmaca] Çocukların kuş vurdukları sapan. (-Ank.) [atmaca] > (-Kc.) (s. 366)

atlamaç Dere veya çay içine bir adım aralıkla konulmuş geçit taşları (s.65)

ayartmaç Ayartılmış, şaşırtılmış: Bizim yapının üstüne bir ayartmaç güvercin kondu. (-Çr.) (DS, 2009, s. 408)

ayırtmaç Başka yere dikilmek üzere ağaçtan kesilen dal. (-Brs.; -Mr.; -Kn.) (s. 430)

aymaç Karışık, dökük saçık. (-Krş.) (s. 424)

⁸ Ek, DS'de (TDK, s. 3099) ayrıca madde başı olarak verilmiş ve "-maç (III) "-mış, -miş" eki yerine kullanılır: tutmaç (tutulmuş). (-Tokat.)" açıklamasında bulunulmuştur.

- ayırtmaç** Yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer. (-Yz.) (s. 430)
- bakmaç** Bir tepede çevresinin en iyi görülebildiği yüksek yer, gözetleme yeri. (-To.) (s. 495)
- basımbaç** İskele (-Ay.) (s.536)
- basmaç** Yazı tura oyunu. (-Mr.) (s.544)
- bazlamaç**⁹ Bir çocuk oyunu. (-Gaz.) (s. 586)
- bulamaç [bulambaç]** 1. Sulu çamur. (-Isp.) [bulambaç] > (-Sv.) 2. Ak sıva. (Af.) 3. Hayvanlara verilen sulu yem. (-Isp.; -Mr.; -Krş.) (s. 786)
- bulmaç** Yitik. (-Kn.) (s. 789)
- burmaç** Eğirilmek üzere bükülmüş yün. (-To.; -Krş.; -Kn.; -İç.) (s. 800)
- bükmeç [bükemeç; bükembeç; bükümbeç; bükümeç]** Dönemeç. (-Mr.; -Kü.; -Ada.; -Çr.; -Or.; -Sv.) [bükemeç] > (-Dz.; -Ay.; -İz.; -Zn.; -To.; -Or.; -Dy.; -Yz.; -Krş.; -Ant.) [bükembeç] > (-Dz.; -Sv.) [bükümeç] > (-Brd.) (s. 818)
- çalmaç** (I) Tahtadan yapılmış kap. (-Brs.; -İst.; -Zn.; -Ks.; -Çkr.; -Sv.; -Ank.; -Ant.) (s. 1059)
- çalmaç** (II) Yaylada hayvan sığınağı. (-Yz.) (s. 1059)
- çevirtmeç [çevirtme]** Topaç: *Anne şu oğlana baksana benim çevirtmemi aldı.* (Çr.) (s. 876)
- dırmaç [dırbaç, dırımaç, dumaç]** 1. Yünden yapılan ve insanın sırtına konulan yükün düşmemesi için koltuk altından geçirilerek bağlanan ip. (-Ml.; -Ky.; -Nğ.) 2. Sirta bağlanarak taşınan yük. (-To.; -Ml.) (s. 1471)
- dolamaç (I) [dolambaç, dolanbaç]** 1. Dönemeç, viraj: *Otobüs dolamaçta yuvarlanmış.* (-Isp.; -İz.; -Gm.; -Ar.; -Ezm.; -Ezc.; -Ml.; -Hat.; -Ank.; -İç.) 2. Saklamaç oyunu. (-Isp.) (s. 1543)
- dolmaç** 1. Yastık. (-Ay.); 2. Toplantı yeri. (-Ank.) (s. 1547)
- döğmeç** Yıkamak için ıslatılmış ve üst üste yığılmış çamaşır. (-Çkl.) (s. 1570)
- dökmeç [dökmece]** Bir tepsiye bir kat yufka kırıntısı, bir kat dövülmüş ceviz olmak üzere kat kat döşenen ve üzerine eritilmiş yağla pekmez şerbeti dökülerek yapılan bir çeşit tatlı. (-Nğ.) [dökmeç] > (-Nğ.) (s. 1573).
- dürmeç** Birçok pamuk demetinin bir araya sarılmasından meydana gelen yığın. (-Mğ.) (s. 1634)
- durmaç** Sirta yük yüklemek için kullanılan yünden ya da kıldan yapılmış ip. (-Gr.; -Tr.) (s. 1606)
- eğmeç** 1. Yay. (-Kn.); 2. Ağaç dallarını eğmek için kullanılan ucu eğri sırık. (-İst.; -Ant.); 3. Loğ taşının yay biçimindeki ağaç sapı. (-Isp.; -Kn.) 4. Kuş tutmak için kullanılan sepetlerin ağzına takılan yay gibi ağaç parçası. (-Isp.); 5. Baston. (-Isp.; -Brd.;

⁹ Buradaki bazlamaç sözcüğü, bazla-ma+aş değil; bazla-ma+ca < **bazlamak** "1. Topak halindeki hamuru (pazı) açmak, yassılamak. (-Sk.; -Or.; -Gr.; -Sv.); 2. Bir şeyi yere yapıştırmak yatırmak: *Güreşte Mehmet, Hasan'ı sırt üstü yere bazladı.* (-Or.)" (s. 586) oluşumuna sahip olmalıdır.

-Ank.) 6. Üzerine cibinlik konulan ağaçtan yapılmış araç. (-Isp.); 7. Tek atlı arabalarda hayvanın boynuna geçirilen hamut. (-Ba.); 8. Kuyudan su çekmek için kullanılan ucu eğri ağaç. (-Ml.); 9. Çay ya da ırmağın kıvrıntı yeri. (-Sn.) (s. 1673)

germeç 1. Bir yeri bölmek, sınırı belli etmek için yapılan tahta perde. (-Isp.; -Ks.; Sm.; -To.); 2. Ağaçtan yapılan su oluğu. (-Ama.) 2. Sürekli açık ya da büyük ağız (argo). (-Or.; -Gr.; -Tr.) 3. Kapı, pencere üstlerine konulan taş ya da ağaç. (-Nğ.); 4. Su değirmeni oluklarında, kanallarda suyu kesmek, dışarı akıtmak için kullanılan tahta ya da sac kapak, sürgü. (-Or.; -Gr.; -Tr.) (s. 2004)

gıcirtmaç Tahterevalli ya da tahterevalliye benzeyen bir oyun aracı. (-Ml.; -Mr.) (s. 2028)

günlemeç Tarih. (-Mr.) (s. 2230)

hüngülmeç Tahterevalli. (-Gaz.) (s. 2450)

kanırtmaç [kañırtmaç] 1. Fide, ağaçtan koparılan çelik. (-Brd.; -Ay.; -İz.; -Mn.; -Brs.; -İst.; -Sn.; -Mğ.); 2. Kaldıraç. (-Isp.; -Dz.; -Hat.; -Sv.; -Ky.; -Nğ.; -Kn.; -Ant.); 3. Yalan, abartılmış söz. (-Sv.); 4. Zıt, ters: Onun için kañırtmacıma gidiyor. (-Ada.) (s. 2624)

karmaç 1. Saman, toprak ve su karışımı çamur. (-Çr.); 2. Taş ve kerpiç evlere yapılan toprak sıva. (-Çr.); 3. Kepek, küspe vb. karışımı hayvan yemi. (Nş.); 4. Ekmek ufağı ile peynir karışımı. (-Krş.) (s. 2665)

kıstırmaç Kadın tepeliklerinin önüne dikilen altın dizisi. (-Brs.) (s. 2845)

koldakmaç¹⁰ Cepken, yelek, içlik gibi kolsuz giysi. (-Brs.; -Kü.; -Kc.; -Bo.) (s. 2909)

koyultmaç 1. Yeni yavrulmuş hayvanın ilk sütü, ağız. (-İz.; -İst.; -Ed.; -Tk.); 2. Sonbaharda doğal olarak koyulaşan ya da kaynatılarak koyulaştırılan süt. (-Af.; -Ba.; -Ama.; -Sv.; -Ank.; -İç.) (s. 2943)

kömmeç Gömülmüş: *Patatesi kömmeç etdik.* (-Ky.) (s. 4568)

köşelemeç Köşelemesine, köşesine doğru. (-Dzc) (s. 2979)

sapırtmaç Sine indirilen ölünün üstüne konulan aynı boyda kısa ve düzgün ağaçlar. (-Ky.) (s. 3541)

sekmeç 1. Tarla ve bahçelerdeki basamak biçiminde düzlükler. (-Isp.; -Ba.; -Gr.; -Ank.); 2. Merdiven, merdiven basamağı. (-İst.; -Gr.; -İç.) (s. 4680)

sıkmaç Bir avuç dolusu şeyin sıkılmış durumu (helva, köfte vb.). (-Hat.) (s. 3607)

sıyirtmaç Bir çeşit ip bağlama biçimi: *Atı kürmeyh, dananın kıcını sıyirtmaç bağla.* (Kr.) (s. 3625)

sinenbeç [siğnenmeç, sinmece, sinmemmeç, sinnenbeç, sinnenmece, sinnenmeç] Saklambaç oyunu. (-Isp.; -Sm.; -Çr.) (DS, s. 3640)

sormaç Bebeklere, tülbent içine tatlı konularak yapılan emzik. (-Ay.) (s. 3666)

soymaç 1. Kirli giysi. (-Nğ.); 2. Beden, çıplak vücut: *Yüzden kemcik ama soymacı eyi.* (Nğ.) (s. 3670)

söbelemeç Yumurta biçimi, oval: Sobe yüzü, sobe tabak. (-Dzc) (s. 3672)

¹⁰ Muhtemelen bu sözcük "kola takmaca" yapısından evrilmiş olmalıdır.

tepelemeç [tepelemece, tepelemesine, tepelemesiye] Tepe biçimi oluşturacak denli dolu. (-Dzc) (s. 3882)

uzunlamaç Uzunluğunca, uzunlamasına. (-Bo.) (s. 4053)

yalamaç Ağız çevresindeki yemek bulaşığı. (-Or.) (s. 4137)

yarmaç [yarmaça] İri yarılmış ağaç, odun. (-To.; -Gr.; -Tk.) (s. 4188)

yarmac [yarmacı] Kara nohudun döğülmüşü. (-Ml.) (s. 4188).

yartmaç 1. Kesilmiş dal, ağaç parçası, odun. (-Çkl.; -Gaz.; -Ky.) 2. Çam, çıra parçası. (-Ada.; -İç.) 3. Kütük. (-Hat.); 4. Kütük gibi iri adam. (-Hat.) (s. 4190)

yırtmaç Vadi. (-İz.; -Brs.) (s. 4275)

yumulmaç Saklambaç. (-Kc.; -Or.; -Hat.) (s. 4317)

c. -mAç (<-ma+cI) eki

-mAç ekinin teşekkülü hakkında Ercilasun'un¹¹ (1973) ortaya koyduğu ve ekle ilgili bilgi veren diğer araştırmacıların da hemfikir olduğu nokta, -mA+aş ve -mA+cA biçimlerindeki iki farklı yapının zamanla aynı biçime büründüğüdür. Ancak ekle türetilen bazı örneklerin işlevleri göz önüne alınınca bu iki oluşumdan daha başka bir yapının da olma ihtimalini akıllara getirmektedir. Bu da -mA+cI birleşimidir.

Fiilden isim yapan -mA ekinin ardına +cA (*bilmece*), +IA- (*sarmala-*) ve +II (*uzatmalı*) eklerini alarak birleşik ek yapısı oluşturduğu çeşitli kullanımları mevcuttur. Ancak bu ekin ardına +cI isimden isim yapma eki de eklenebildiği hâlde dilbilgisi kitaplarında bu ekler ayrı ayrı ele alınmış olup birleşik ek olarak değerlendiren olmamıştır¹². Zülfikar (2011, s. 118), -mA ekini açıklarken fiilden iş, hareket adları yapan bir ek olduğunu, -mA ekiyle isimleştirilmiş biçimlere -cI eki eklenerek birçok meslek adı elde edildiğini ifade etmiş, **oymacı, döşemeci, dokumacı** örneklerini vermiştir. Türkçe Sözlük'te (TDK, 2009) ise bu iki ekin yan yana geldiği hatırı sayılır sayıda örnek bulunmaktadır: **açmacı, aktarmacı, araştırmacı, abartmacı, bağlamacı, bağdaştırmacı, basmacı, baştan savmacı, betimlemeci, bozmacı, budamacı, çakmacı, çalmacı, çalışmacı, çığırtmacı, çizmeci, dayanışmacı, dayatmacı, denemeci, doğramacı, dokumacı, dökmece, döşemeci, dövmece, düzenlemeci, düzmece, eleştirmeci, görüşmece, göstermece, gözlemeci, hapazlamacı, havalandırmacı, incelemeci, işlemeci, işletmece, karşılaştırmacı, kırmacı, kakmacı, kapamacı, kaplamacı, kavurmacı, kışkırtmacı, konuşmacı, kurtarmacı, kaytarmacı, köşe dönmece, kuşatmacı, oymacı, öykünmece, özleştirmece, pazarlamacı, planlamacı, saçmacı, satın almacı, sayılamacı, seçmece, sığınmacı, silmece, sondalamacı, soruşturmacı, süslemece, şekerlemece, tanıtmacı, tartışmacı, taş basmacı, taşımacı, taşlamacı, tepeden inmece, uydurmacı, uzlaşmacı, yarışmacı, yayılmacı, yanılmacı, yaymacı, yazmacı, yermeci, yıkmacı, yoklamacı. Bu örneklerle bakıldığında bu yapının sadece**

¹¹ -mA+aş birleşimi hakkında Banguoğlu (2007, s. 268) da bilgi vermekte olup eserinin ilk baskısı 1959 yılı olduğunu dikkate aldığımızda, bu teşekkülden ilk bahsedenin onun olduğu düşünülebilir.

¹² Dilbilgisi kitaplarında yapım eki olarak ele alınmayan bu yapı, İlker (2013) tarafından "Manisa ağzında şimdiki zaman işlevli -mAçI eki" başlığı altında tek bir yazıda karşımıza çıkmıştır. Bu çalışmada -mAçI ekinin şimdiki zaman işlevi ve bu işlevi nasıl kazanmış olabileceği irdelenmiştir.

meslek adı yapmaya yaramadığı, daha başka işlevlere de sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, -mA ve +çI ekinin bir araya geldiklerindeki en belirgin işlev, ilgili eylemin belirttiği işi, hareketi veya durumu yaparı göstermektir. Çalışmanın konusu gereği burada ekin daha başka özelliklerine değinilmeyerek -mAç eki ile olan ilgisi üzerinde durulacaktır.

Eski Türkçede -mA eki birtakım isim ve sıfat türü sözcükler yapmaktadır (Gabain, 1988, s. 57; Eraslan, 2012, s. 107; Hacıeminoğlu 2008, s. 25) . -çI eki ise çeşitli işlevlerde ve oldukça üretken bir ek olarak karşımıza çıkar (Erdal, 1991, s. 113). -mA+çI yapısı ile karşılaşılan en eski örnekler ise Kutadgu Bilig'dedir. Eserde **kırmaçı** 'deri işlemesi ile uğraşan kişi' (Arat, 1979, s. 251) sözcüğü bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Gedikli (2004, s. 1205), Kutadgu Bilig'de geçen **tilmaç** 'tercüman' örneğinin eserin Fergana nüshasında **tilmaçı** biçiminde geçtiğini aktarmaktadır. Çağatay Türkçesi eserlerinden ŞHD'de (Karasoy, 1998, s. 672) **yağmaçı** "yağma yapan" örneği vardır. Ayrıca Gedikli (2004, s.1214) XIV. yüzyılda bir Azerbaycan kökenli şairin adının **Tutmacı** olduğu bilgisini vermektedir.

TarS'da (TDK, 2009, s. 4260) XVI. yüzyıla ait bir eserde **yamacı** 'yama yapan' ("*ya-kapatmak, örtmek" Gülensoy, 2007, s. 1049) örneği geçmektedir. Kamus-ı Türkî'de **basmacı** '1.tülbent üzerine kalıp basan kişi 2.matbaacı 3.basma yapan ve satan kişi' (s. 105); **bozmacı** 'tamirci, eskici' (s. 146); **çakmacı** 'kalıp çakarak gümüşün üzerine kabartma resmi yapan kuyumcu' (s. 189); **doğramacı** 'doğrama işleriyle meşgul olan sanatkâr' (s. 261); **dökmeci** 'madenleri eriterek muhtelif şeyler yapan' (s. 269); **kaçırmacı** 'mal kaçırarak kaçakçı' (s. 559); **kapamacı** 'elbise ve ayakkabı gibi nesnelere satan kişi' (s. 584); **kaplamacı** 'bir şeyi altın veya gümüş ile kaplayan kişi' (s. 587); **oymacı** 'doğrama zinetlerini yapan doğramacı' (KT, 941); **yoklamacı** 'askeri künye defterini teftiş ve kontrol eden müfettiş' (s. 1335) örnekleri bulunmaktadır. Bunlara ek olarak ağızlarda **doğrultmacı** 'kaporta tamircisi' (Güzel, 2019, s. 104); **dökmeci** 'işportacı' (DS, s. 1573); **düzmeci** 'yalancı' (DS, 1646) örnekleri bulunmaktadır.

Gedikli (2004, s. 1219), "Dilmaç -Yalabaç (Yalavaç) Denklemi" isimli bir yazı yazmıştır. Bu yazıda **yalabaç** (yalavaç) 'elçi' sözcüğünün **dilmaç** (<*dilamaç) 'tercüman' sözcüğünün bir varyantından ortaya çıkmış olabileceğini savunmuştur. Ayrıca ilgili sözcüklerdeki -mAç eki için -mAk ve -çI eklerinin kısalıp kaynaşması neticesinde ortaya çıkmış bir *fail eki* olarak bahsetmiş, bazı sözcüklerdeki -mAç ekinin -mA+cA ekinden türediğini belirttiği halde (s. 1219), fail eki olan -mAç'ı -mA eki ile değil -mAk eki ile açıklamıştır. Bunun sebebi olarak da -mAk ekinin -mA ekinden daha eski olduğunu düşündüğüne dair açıklamalarda bulunmuştur.¹³

Bu görüşten yola çıkarak Türk dilinde -mAk+çI yapısının bulunduğu sözcükleri taradığımızda -mA+çI yapısından daha az örnekle karşılaştık. Eski Türkçede Kül Tigin Anıtı'nda **armakçı** 'aldatıcı, hilekar' (*ar- aldatmak) (Tekin, 2003, s. 81) sözcüğü

¹³ Ancak -mA ekinin sonradan ortaya çıkmış bir ek olmadığı ile ilgili olarak Karasoy'un (2004, s.6) bu konuda ispatlar nitelikte bilgi sunduğu yazısına bakılabilir.

geçmektedir. Çağatay Türkçesi'nde¹⁴ XV. yüzyılda **örmekçi** 'örümcek' (Karaağaç, 1997, s.600) örneği bulunmaktadır. Tietze (2002, s. 157), M. Ş. Esendal'ın eserinde tanıkladığı **almakçı** 'köy düğününde gelini babası evinden güvey evine getiren kimseler' örneğini vererek al- fiilinin mastarına -cı ekinin eklenmiş olduğunu belirtip, "mastar ile -cı'dan ibaret olan teşekkülü ile karşılaştırılacak başka kelime bulamadık" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Ağızlarda ise iki örnekle ile karşılaşılmıştır: **oturmakçı** 'Konuk: Akşam bizde oturmakçılar vardı.' (-Ba.; -Çkl.; -Brs.; -Kü.; -Ank.); **yalamakçı** 1. Dalkavuk, 2. Açgözlü, bedavacı, asalak, arsız. (-Mğ; -Dz.) (DS, s. 4137).

Yukarıda -mA+cI ve -mAk+cI ek dizilimine sahip örnekleri incelediğimizde her ikisi ile de 'ilgili eylemi yapan'ı belirten sözcükler türetildiğini görmekteyiz. Ancak -mAç ekinin diğer teşekkülleri olan -mA+aş ve -mA+cA yapılarında -mA fiilden isim yapma ekinin kullanılmış olması, -mA+cI birleşimi ile türetilmiş örneklerin sayıca fazla oluşu, ayrıca sayın Gedikli'nin üzerinde durduğu iki sözcüğün tespit edildiği hiçbir eserde ekin -mAk olduğuna dair bir ize rastlanmayıp aksine -mA'lı görünüşü, ekin üçüncü teşekkülünün -mA+cI birleşimi neticesinde olduğu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Ağızlarda geçen aşağıdaki sözcükler eylemi yapana odaklı oldukları için -mA+cI oluşumu içinde değerlendirilmiştir:

çağırtmaç 'tallal' (TS, 2011, s. 480) ve **çığırtmaç** (DS, 1162).

atlambaç Atlaya atlaya giden bir çeşit kiraz kurdu. (-Kc.) (DS, , s. 370).

añırtmaç Vara yoğa bağırان, ağlayan, terbiyesiz çocuk. (-Nğ.) (DS, s. 266).

çövdürmeç Sakat, topal. (-Ks.) (DS, s. 1298).

kañırtmaç Aksi, inatçı: *Ne kañırtmaçtır o!* (-Nğ.) (DS, s. 2624).

yalamaç Kendi işini bırakıp küçük çıkarlar uğruna el işiyle uğraşan: *Yalamaç adam kırda pirinç ararken, evdeki bulguru yitirir.* (-Dz.; -Çkl.) (DS, s. 4137).

yertmeç Uyan, bağlı olan (kimse). (-Kn.) (DS, s. 4254).

öğünbeç Kendini beğenen, onurlu. (-Çr.) (DS, s. 4622).

pıtlamaç Sessiz, suskun (kimse). (-Ank.) (DS, s. 3450).

sümbeç Her şeye karışan. (-Kü.) (DS, s. 3709).

sürtmeç Başı boş dolaşan (*Mrş*) (Akt. Güzel, 2019, s. 443)

tutmaç Çoban. (-Ky.) (DS, s. 4000)

uydurmaç Uydurmacı. (-Or.) (DS, s. 4048).

Dilmaç 'tercüman' (en eski 'tilmaç' Kutadgu Bilig) ve **sığırtmaç** 'sığır çobanı' (en eski Dede Korkut) sözcüklerinde yine 'yapanı belirten' ek, görünüş olarak isimlere eklenmiştir. Bu durumla ilgili ayrıca ağızlarda kullanılan **nakırtmaç**¹⁵ [nahırcı] Çoban. (-Mn.) (DS, 3232) örneğini de ekleyebiliriz. Bu örnekler hakkında, isim kökü ve ek

¹⁴ Çağatay Türkçesinde -mAk+cI oluşumu, yakın gelecek zamanı ifade etmesiyle daha başka bir işlevde kullanılmakta olup bu yönüyle ekin kullanımı daha canlıdır. Bk. Eckmann (2005, s.102).

¹⁵ **nahır** [nakır] 1. Değişik tür hayvanlardan oluşan sürü. (-Gm.; -Kr.; -Ezm) - 4. Sığırın yayıldığı yer. (Kerkük) 5. Sığırın yayılmaya götürülmek için toplandığı yer. (-Gaz.)

arasında düşmüş olan bir isimden fiil yapma ekinin varlığı ya da -mAç ekiyle türemiş sözcüklerden analoji yoluyla eklendikleri varsayımlarını düşünebiliriz.

Bu bölümde irdelemenin daha uygun olduğunu düşündüğümüz bir başka konu, Dil Devrimi esnasında -mAç eki ile türetilen ve bazı araştırmacıların¹⁶ “yanlış türetim” olarak değerlendirdikleri sözcüklerdir: **almaç** ‘(fizik) Bir elektrik akımını alıp başka bir kuvvete çeviren cihaz, alıcı, reseptör (TS, 2011, s. 102); **bölmeç** ‘Ambalaj içinde bulunan malları birbirinden ayırmaya yarayan koruyucu parça’ (TS, 2011, s. 397); **doğrultmaç** ‘(fizik) İki yönlü bir dalgalı akımı, bir yönlü doğru akıma çevirmeye yarayan aygıt’ (TS, 2011, s. 691); **emmeç** ‘(fizik) Aspiratör’ (TS, 2011, s. 795); **kapamaç** ‘Kilit, sürgü, toka vb.ni kapalı tutmaya yarayan düzeneç’ (TS, 2011, s. 1304); **karmaç** ‘(teknik) Yapı işlerinde harcı karmaya yarayan alet, mikser’ (TS, 2011, s. 1333); **kurutmaç** ‘Mürekkebi kurutmak için kullanılan kurutma kâğıdı ve bunun takılı bulunduğu araç’ (TS, 2011, s. 1540); **sıkmaç** ‘(fizik) Bir akışkanı veya gazı, gereken basınca göre sıkıştırmaya yarayan alet’ (TS, 2011, s. 2094); **soğutmaç** ‘soğutucu’ (TS, 2011, s. 2131); **tutamaç** ‘1. isim Bir şeyin tutulup çekilecek yeri. 2. isim Tutunacak yer, tutamak. 3. isim Telgraf veya elektrik direklerine rahat çıkmayı sağlayan ve ayağa takılan mahmuzlu araç’ (TS, 2011, s. 2389); **yakmaç** ‘(teknik) Sıvı yakıtı kolayca yanabilecek taneciklere ayırarak püskürten araç, brülör’ (TS, 2011, s. 2509); **yıkamaç** ‘Fotokopi makinelerinde veya fotoğraf basımı işinde kullanılan yıkama aleti’ (TS, 2011, s. 2588).

+CI eki isimden isim yapan bir ektir ve yerine getirdiği işlevlerde belirttiği kılıcı çoklukla “kişi”dir. Ekin bu haliyle nesne (araç-gereç vb.) adı yapmada kullanılmadığı söylenebilir. Kılıcı olarak “kişi”nin yanında “nesne”yi de işaret eden ek ise fiilden isim yapma eki olan -ICI ekidir (ör. çırpıcı, verici vb.). Ekin kökeni ise -gU fiilden isim yapma eki ve +çI ekinin birleşmesine dayanır. Yani önce fiil, tıpkı -mA ekini alan sözcükler gibi isimleştirilmekte, ardından -çI eki eklenmektedir. -ICI ve -mAçI eki de dolayısıyla aynı görevde kullanılmaktadır. Örneğin (farklı nesnelere) döşeyen kişiyi gösteren şu sözcükler bunun kanıtıdır: **döşeyici** ‘tesisatçı’ (TS, 2011; s. 718), **döşemeci** ‘koltuk, kanepa tamirati yapan’ (TS, 2011, s. 717). Bundan yola çıkarak -ICI ekinin kılıcı işlevli nesne adı yapmasını -mAçI ve ondan ortaya çıkan -mAç için de düşünmek makul görünmektedir. Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ’de (Toparlı vd., 2007, s. 279) **tokmaç** ‘tokmak’ sözcüğü bulunmaktadır. Aynı eserde *tokı-* fiili ‘dokumak’ anlamının yanı sıra ‘şiddetle vurmak’ anlamına gelmektedir. Bir aletin adı olan bu sözcük tok+(1)-maç şeklinde olup orta hecedeki kısa /ı/ ünlüsü düşmüş olmalıdır. Ağızlarda geçen **eğirtmeç** ‘yün eğirmeye yarayan araç’ (DS, s. 1673); **bölmeç** Tek dağ. (DS, s. 768); **kanırtmaç** ‘Kaldıraç: Bir ganırtmaç getir de şu çiviği sök.’ (DS, s. 2624); **küsküllemeç**¹⁷ Ağaç ya da demir sopa (havuç, çiğdem vb. çıkarmakta kullanılır) örnekleri aynı zamanda *eğirtici*, *bölücü*, *kanırtıcı*, *küskülleyici* şeklinde düşünülebilir.

¹⁶ Banguoğlu (2007, s. 269), **de-meç** ‘beyanat’ örneğini vererek ekin işlek olmayan, donuk bir ek olması sebebiyle böyle türetimlerin yersiz olduğunu dile getirmiştir. Ercilasun (1978, s. 88) ise ekin alet isimi yapma fonksiyonu olmadığını belirterek bu isimlerin uydurma olduğunu savunur. Korkmaz (2009, s. 95) Ercilasun ile aynı görüşü savunurken, Özcan Gönülal (2020) ise ekin işlek olmadığını ve işlev değişikliğine uğratıldığını dile getirir.

¹⁷ **küsküllemek** ‘Kıyıda balık avlarken sınıkla taş aralarını karıştırmak.’ (-Gr.)

Zülfikar (2011, s.121) da -mAç ekinin görev bakımından -lcl ekine benzer bir ek olduğunu belirterek Dil Devrimi'nde türetilen yeni sözcükler için her iki ekin Fransızca -eur ile biten sözcüklerin karşılanmasına uygun düştüğünü ifade etmiştir. Günümüzde de -mAç eki, araç-gereç yapımında kullanılan bir ek olma işlevini yeni türetilen sözcüklerle devam ettirmektedir. Örneğin KL'de karşılaşılan **kıstırmaç** sözcüğü ' i. deniz. Bir yelkenli gemide donanıma âit halatların içinden geçtiği ve bu halatları sabitlemekte kullanılan kilitlemeli mekanizma' anlamında kullanılan ve başka hiçbir sözlükte karşılaşmadığımızdan yeni türetim olduğunu düşündüğümüz bir sözcüktür.

Sonuç

Bu çalışmada -mAç eki incelenmiştir. Bunun nedeni biçimce tek bir ek görüntüsüne sahip ekin köken bakımından farklı yapılardan oluşmasıdır. Bu yapılar konuyu irdeleyen araştırmacıların hemfikir oldukları $mAç<-mA+aş$ ve $-mAç<-mA+cA$ birleşimleridir. Bu çalışmada bu yapılara ek olarak üçüncü bir oluşumun varlığından söz edilmiştir: Eylemin kılıcısı olan kişi ve nesnelere belirten $-mAç<-mA+cI$ yapısı.

-mAçI şeklindeki birleşim, gramer kitaplarında birleşik ek olarak değerlendirilmemiştir. Fakat bu ek diziliminin (-mA+cI) özellikle Türkiye Türkçesinde hatırı sayılır sayıda örneği tespit edilmiştir. Ayrıca Gedikli'nin yukarıda bahsedilen çalışmasında *dilmaç* sözcüğünün oluşumu için savunduğu fikirler ve özellikle ağızlardaki kılıcı odaklı -mAç'lı örnekler bu ekin üçüncü bir oluşumu olarak -mAçI yapısını akıllara getirmiştir.

-mAçI birleşimiyle ortaya çıkan *eylemin kılıcısını belirtme* işlevi, birtakım -mAç ekli örneklerde de saptanmıştır. Dolayısıyla eylemin kılıcısını belirten -mAçI ekinin geçmiş bir zamanda -dilde en az çaba kanunu gereği olsa gerek- tek heceye düşülmüş olabileceği yahut analogi yoluyla -mAç ekinin bu işlevi üstlendiği tahmin edilmektedir. Dil devriminden sonra ise -mAç ekinin bu işleviyle bir hayli sözcük türetildiği görülmektedir. Ancak hangi işlevle olursa olsun -mAç ekine sahip her sözcüğün <-mA+aş, -mA+cA ve -mA+cI birleşme evrelerinden geçmemiş olduğu, aynı türden daha evvel bu eke sahip örneklerle analogi yoluyla türetildiği de dikkatlere sunulmalıdır.

Bu çalışmada savunulan görüşlerin sağlamlığını arttırmak amacıyla hem tarihî metinlerdeki hem de günümüzdeki -mAç ekine sahip örnekler elden geldiğince tespit edilip gösterilmiş ve ekin teşekkülleri bu doğrultuda açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen örneklerin tarihî metinlerdeki tanımlanışlarına göre -mAç eki ile ilgili örnekler ilk olarak XI. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Günümüz Türk lehçeleri içerisinde ise yapılan araştırmalar sonucunda en fazla Türkiye Türkçesinde kullanım alanı buldukları anlaşılmaktadır.

-mAç<-mA+aş, ekin yemek adları yapmada kullanılan teşekkülü olarak kabul edilmektedir. Muhtemelen ilk zamanlar sıfat tamlaması olarak kullanılan ve tamlamanın isim unsuru olan *aş* sözcüğü zamanla ekleşmiştir. Ancak her yemek adı -mA+aş oluşumuyla mı türetilmiştir? Ağızlardaki birçok örnek bunun böyle olmadığı, -eylemin yapılış tarzını belirten -mA+cA yapısı ile de yemek adlarının türetilindiğini göstermektedir.

Ekin ilk tespit edilen örneklerinde yemek adı, nesne adı ve eylemin kılıcı kişisini gösteren işlevleri bulunmaktadır. Zaman ilerledikçe çok daha farklı işlevlerde kullanılan ve bir kısmının analogi yoluyla türetildikleri anlaşılan örnekleri ile karşılaşılmıştır. Ayrıca çalışmada ekin çok yönlülüğü gözler önüne serilerek sanıldığı gibi işlek olmayan bir ek olmadığı gösterilmek istenmiştir. Ağızlardaki kimi örnekte ekin *-mİş sıfatfiili* ile benzer bir görevde geçmiş zaman ifadesi taşıması ve *-mAsInA* şeklinde zarf görevinde kullanılması da ekle ilgili ilgi çekici diğer unsurlardır.

Extended Abstract

The suffix *-mAç* is one of the old suffixes of Turkish. Although the suffix is monosyllable, it is a compound suffix. There is a combination of two elements in the formation of suffix. These elements are in the form of *suffix + suffix* and *suffix + root*. The suffix, the earliest examples that was detected from the 11th century texts, can be assumed to have completed these combinations much earlier than this date. The main function of the suffix is also added to the verbs. In some examples, however, it has been observed that this suffix is also added to the names. In the examples of the *-mAç* suffix added to the noun type words, it is estimated that some of this situation arose by analogy, and some of it arose due to the dropping of the *+A-* verb-forming suffix. In addition, it is understood that different variants of the *-mAç* suffix, such as *-bAç*, *-AmAç*, which also make nouns from verbs, emerged after the 15th century.

These attitudes related to the *-mAç* have made it essential to focus on this suffix in detail. In other studies, conducted on the suffix, some determinations of the origin of the *-mAç* was performed. These were related to *suffix+root* combinations *-mA+aş* and *suffix+suffix* combinations as *-mA+cA*. The current study attempted to prove whether these combinations were valid or not, and the *-mA+cI* form was proposed as a third root combination model in terms of *-mAç*. Accordingly, in these three formations, the first suffix *-mA*, from the verb to make a noun is fixed. The suffix *-mA* combined with *+aş*, which is a separate word in the first, *+cA* in the second, and *+cI* in the third formation, resulting in the suffix *-mAç*: *-mAç<-mA+aş*; *-mA+cA* and *-mA+cI*.

The suffix *-mAç*, which has the function of making a food name, has emerged as *-mA+aş>-mAç* as a result of the combination of the verb “*-mA*” and the word “*aş*” (food). The emergence of this suffix was in the form of contraction (/a+/a/) and *-/ş/>-/ç/* change. The main function of this suffix is to derive food and meal names. The words with the suffix often give clues about how the mentioned food is made. We find the oldest examples of the names of foods with the suffix in the 11th century DLT (*tutmaç*, *kağurmaç/kawurmaç*, *kömeç* and *yörgemeç*). Today, Turkey Turkish dialects offer very rich examples. According to the data in the Compilation Dictionary (TDK, 2009), there are many food names with the suffix *-mAç* in Turkey Turkish dialects. However, it is thought that some of them were derived by analogy with the food names with the suffix *-mAç*, whereas some of them were added with the combination of *-mAç<-mA+cA* in terms of suffix function.

The second formation of the *-mAç* is the result of the combination of *-mA* suffix from verb to noun and *+cA* suffix from noun to noun (*-ma+cA>-mAç*). As both suffixes are combined, it is understood that the last sound of the second suffix has

disseperated, and the voiced /c/ sound has become devoiced as a rule. This suffix is used to derive game, entertainment, equipment, place and abstract, and concrete nouns. The oldest example of the suffix -mAc, which emerged from -mAcA in historical texts, there is an example in DLT as *kıymaç bürk* ' a white hat made of goat hair worn by Çiğils' (522 leaf). Most of the words derived from this suffix belong to Turkey Turkish dialects.

The third origin of the suffix put forward by us is -mAc<-mA+cI. It is the result of the combination of -mA suffix from verb to noun and +cI suffix from noun to noun (-ma+cA>-mAc). In this combination, the person who performs the action is expressed. The oldest example related to "tilmaç" was detected in the 11th century. The uses of the suffix with this function are mostly encountered in Turkey Turkish dialects. After the Turkish language reform, quite a few new words have been coined in this function.

ESER KISALTMALARI

BM: Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't Ve'l-Kıfçak

DLT: Dîvânü Lügati't-Türk

DS: Derleme Sözlüğü

EM: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lügati't Türkiyye

EZ: Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fîl-Lûgat-it-Türkiyye

İH: El-İdrak Haşiyesi

İML: İbnü-Mühenna Lûgati

Kİ: Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk

KL: Kubbealti Lügati

ML: Muhâkemetü'l-Luğateyn

ŞS: Şeyh Süleyman Efendi Luğati

ŞHD: Şiban Han Dîvânı

TarS: Tarama Sözlüğü

TDK: Türk Dil Kurumu

TS: Türkçe Sözlük (TDK)

ZT: Zebân-ı Türkî

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Yusuf Has Hacip. Kutadgu bilig III, indeks*. K. Eraslan, O.F. Sertkaya, N.Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-enbiya II (Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, B. (1942). *Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme*, İstanbul: Matbaai Ebüzziya.
- Atalay, B. (1945). *Et-tuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*, (8. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Barutcu Özönder, S. (1996). *Muhakemetü'l-lugateyn*. Ankara: TDK Yay.
- Biray, H. (1999). *Batı grubu Türk yazı dillerinde isim*, Ankara: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li lisân al-atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Clauson, S.G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford.
- Clauson, G. (2007), Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler. (Uluhan Özalan Çev.), *Dil Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, 185-196.
- Demirel, E. (2016). *Orta Türkçe sözlüklerindeki söz varlığının eş değerlikler bakımından art süremlili ve eş süremlili karşılaştırması (isimler)*. (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi* (A. U. Elöve, A.Benzer Çev.). İstanbul: Kabcacı Yay.
- Eckmann, J. (2005). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1973). -maç/-meç Eki Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. C. 21. İstanbul, 83-88.
- Ercilasun, A. B.(Ed.) (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü lugâtî't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*, Ankara: TDK Yay.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Gedikli, Y. (2004). dılmaç ~ yalabaç (yalavaç) denklemi, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK Yay. 1203-1222.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: TDK. Yay.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesinin grameri*. İstanbul: Kesit Yay.
- Güzel, F. (2019). *Türkiye Türkçesi ağızlarında yapım ekleri*. Ankara: TDK. Yay.
- Hacieminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Hanser, O. (2007). Türkmen Türkçesi. A.B. Ercilasun (Ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 156). Ankara: Akçağ Yay.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*, Ankara: TDK Yay.
- İlker, A. (2013). Manisa ağzında şimdiki zaman işleviyle kullanılan -macı eki *Diyalektolog*. 6, 1-6.
- Kara, F. (2011). *Zebân-ı Türkî*, Erzurum: Fenomen Yay.
- Karaağaç, G. (1997). *Lütfi divanı giriş-metin-dizin-ıpkıbasım*. Ankara: TDK Yay.

- Karasoy, Y. (1998). *Şiban han divanı*, Ankara: TDK Yay.
- Kartallıoğlu, Y. & Yıldırım, H. (2007). Azerbaycan Türkçesi. A.B. Ercilasun (Ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 939-1008). Ankara: Akçağ Yay.
- Kasaoplu Çengel, H. (2006). *Kırgız Türkçesi grameri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Keskin, E. G. (2020) *Türkçede birleşik ekler*, İstanbul: Kesit Yay.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2005). Türk Dilinde+ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme. *Türk dili üzerine araştırmalar*. C. I. Ankara: TDK Yay. 12-84.
- Özcan Gönülal, Yasemin (2020) Asılsız veya işlek olmayan eklerle yeni kelimeler türetilir mi?, *Dil Araştırmaları*, 26, 215-226.
- Özdemir, Emin (1971) Öz Türkçe: -maç /-meç Eki. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. XXIV/ 239. 382-383.
- Özkan, N. (2007). Gagavuz Türkçesi. A.B. Ercilasun (Ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 939-1008). Ankara: Akçağ Yay.
- Pekacar, Çetin (2007), Kumuk Türkçesi. A.B. Ercilasun (Ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 939-1008). Ankara: Akçağ Yay.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur morphologie der Türkischen sprachen*, Helsinki.
- Sarı, İ. (2017). *Türklerde ekonomi*. Antalya: NoktaEBook Yay.
- Şemseddin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*, P. Yavuzarslan (Haz.). Ankara: TDK Yay.
- Kúnos, I. (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Çağataj-Osmanisches wörterbuch*, Budapest.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. (C.I). A-E, (C.II). E-K. İstanbul: Simurg – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Toparlı, R. & Vural, H.& Karaathı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama sözlüğü*. C. I-VIII, (4. bs.) Ankara: Yazar.
- Türk Dil Kurumu (2009), *Derleme sözlüğü*, XII C., (3. bs.) Ankara: Yazar.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. (11. bs.) Ankara: Yazar.
- Uygur, C. (2010). *Karakalpak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kriter Yay.
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (dilbilgisi-alıştırmalar-konuşma-metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yüksel, Z.(2007). *Kırım Tatar Türkçesi grameri ses ve şekil bilgisi*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yay. 218-259
- Zülfikar, H. (2011). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: TDK. Yay.

Some Observations on Persian Copies in Khalaj: Case of Talkhab Dialect

Halaçcadaki Farsça Kopyalar Üzerine Bazı Gözlemler: Telhab Ağzı Örneği

Hasan GÜZEL * Abstract

Turks and Iranians have interacted in different geographies for centuries. Although the traces of this interaction can be detected in various Iranian and Turkic languages, the obvious examples are presented in Khalaj. Although many archaic features are preserved today, numerous linguistic copies made from Persian are also used in Khalaj. This article focuses on the texts collected from the village of Talkhab, where the majority of the Khalaj population is located. In the texts, it is seen that the features of Persian such as sound, form, syntax etc. are copied into Khalaj as a result of intense language relations. Global lexical and global grammatical copies in these texts are discussed. The use of these units, which can have simple and complex structures, differs according to age groups. When the data collected from different age groups are examined, it has been detected that while the number of lexical copies is higher in the middle (35-60) and upper middle (60-...) age groups, both lexical and grammatical copies are often used in the young population (15-35). However, this article highlights the large number of people fluent in the Khalaj language in the village of Talkhab, which has a multilingual language ecology.

* Dr., Hacettepe University Modern
Turkic Languages and Literatures
hasanguzel7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4201-8634
Ankara / TÜRKİYE

* Dr., Hacettepe Üniversitesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü
hasanguzel7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4201-8634
Ankara / TÜRKİYE

Keywords:

Khalaj, Persian, Language Contact, Code Copying, Global Copy.

Öz

Türkler ve İranlılar farklı coğrafyalarda yüzyıllar boyunca etkileşim içinde olmuşlardır. Bu etkileşiminin izleri çeşitli İran ve Türk dillerinde tespit edilmekle birlikte açık örneklerini Halaçça sunmaktadır. Halaççada, günümüzde birçok eskicil özellik korunmakla birlikte Farsçadan yapılan sayısız dilbilimsel kopya da kullanılmaktadır. Bu yazıda Halaç nüfusunun çoğunlukta olduğu Telhab köyünden toplanan metinlere odaklanılmıştır. Metinlerde, tipolojik olarak farklı bir yapıya sahip olmalarına rağmen yoğun dil ilişkisi sonucu Farsçanın ses, biçim, söz dizim vd. özelliklerinin Halaççaya kopyalandığı görülmektedir. Bu metinlerde, genel leksikal ve genel dilbilgisel kopyalar ele alınmıştır. Basit ve karmaşık yapıya sahip olabilen bu birimlerin kullanımı yaş gruplarına göre farklılık gösterir. Farklı yaş gruplarından toplanan veriler incelendiğinde, orta (35-60) ve orta üstü (60-...) yaş gruplarında leksikal kopyaların sayısı daha fazla iken genç nüfusta (15-35) hem leksikal hem de dilbilgisel kopyaların sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir.

Başvuru/Submitted: 19/04/2022

Kabul/Accepted: 22/03/2023

Bununla birlikte bu yazıda çokdilli bir dil ekolojisine sahip olan Telhab Köyü'nde Halaççayı akıcı bir şekilde kullanan kişi sayısının çokluğu da vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Halaçça, Farsça, Dil İlişkileri, Kod Kopyalama, Genel Kopya.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Indroduction

Turkic languages have been spoken in a wide geographical area throughout history and have established relations with languages with different typologies. The main contact areas of Turkic languages include Central Asia, Siberia, the Volga-Kama region, the Caucasus, Transcaucasia, Iran, Anatolia, the Balkans, and in the recent times, northwest Europe. Therefore, Turkic languages provide rich data for language contact studies. The constant mass displacements of Turkish-speaking groups throughout history have led to numerous encounters, various processes of contact-induced change and shift, and new linguistic configurations under different sociocultural conditions. Some contacts have been sufficiently intense and long enough to produce extensive language changes (Johanson, 2010, p. 699; 2021, p. 173).

Nowadays, the process of influencing Turkic and Iranian languages continues particularly in Iran, Afghanistan and Tajikistan geographies (see Doerfer and Hesch, 1989, Johanson, 2022, p. 180-181). When it comes to language relations, the contact of Turkic-speaking peoples and Iranian-speaking peoples provides very important data. Turks and Iranians have interacted for centuries in Transcaucasia and Iran. In Iran today there are Turkic groups such as Iranian Azerbaijanis, Qashqai, Sonqor, Khalaj, Khorasani and Turkmen. Intense influence of Persian is seen in the languages of these communities (see Doerfer 1998, Gökdağ-Doğan 2016, Bulut, 2016; 2022).

It has been discussed in many studies that Khalaj is a Turkic language with archaic features and differs from Oghuz groups in Iran in this aspect. Khalaj is spoken nowadays in the villages in the middle of the cities of Save, Erak and Kum. It has been mentioned in many studies that the social function of Khalaj language is decreasing day by day and it is in danger of extinction (see Doerfer, 1999; Kıral, 2000; Bosnalı, 2010, 2012; Tezcan, 2018; Ragagnin 2020; Rahimi, 2020; Akkuş 2021; Güzel 2021). Studies performed on Khalaj show that the competence level of the mother tongue of Khalaj people is low (Bosnalı, 2010; 2016) and its usage area is getting narrower every day. This judgment is usually true for all Khalaj villages and dialects, however, there are differences in the extinction processes of the variants.

Talkhab: Language Ecology

According to 2016 data, there are 3681 people living in Talkhab. Since ethnic characteristics are not reflected in the population censuses, we do not know the exact population of Khalaj in the village, but according to our observations, the Khalaj people constitute the majority of the village. There are also Oghuz Turks and Persians in the village.

In Talkhab, generally, Persian dominance is observed. Although Khalaj is frequently heard in the village squares, cemeteries, etc., which are the socializing areas of the village, the number of native speakers is decreasing every day. Until a short time ago, the Khalaj people continued to live in isolation in villages far from the center. The usage area of Khalaj in the village life and in the family is wider. Because of the socio-economic reasons, the disconnection between the village and the city disappeared due to factors such as migrations etc. and the function of Khalaj slowly decreased. The use

of Persian in village life has become even more common. It has been observed that the functional area of Khalaj in Talkhab (KT) is compressed into the family. In Talkhab, the functional area of Khalaj is broad in the domestic sense. In addition to this, families are generally multilingual. Everyone knows Persian. Persian is used in most cases where the mother tongue is inadequate. It was also determined that the Oghuz language was spoken in the homes of Khalaj people of Talkhab who married Oghuz Turks. Persian is the language most used by the multilingual families. In this way, the effectiveness of Khalaj within the family is decreasing every day. This situation shows that the Khalaj is in serious danger. Although the number of people speaking Khalaj is higher when it is compared to other villages, it is a negative situation for the sustainability of the language because the population of the village is mostly middle-aged and elderly.

Data and Method

The data in this article were mostly collected in three field research performed in Talkhab in 2017. In addition to this, various questionnaires were applied in dozens of interviews performed over Telegram, Whatsapp etc. between 2017 and 2022, and data were obtained from a large number of people in different age ranges. Data obtained from 16 people were evaluated in this article. 13 of the participants interviewed within the scope of the research were men and 3 were women. While 5 of the participants were in the 30-55 age group, 5 of them were selected from the 60-80 age group. Other participants were selected from people under the age of 30. 2 of the participants do not have any education. 12 participants are graduated from primary school graduates, and 1 participant is graduated from university. All of these participants expressed that they knew Khalaj and Persian well.

The data in this article were evaluated in accordance with the Lars Johanson's *code copying model*. In the model developed by Johanson based on Turkic languages (see Johanson 1992, 1993, 1996, 1997, 1998, 2000, 2002a, 2002b) copies are divided into three groups as global, selective and mixed. In this article, only global copies were evaluated.

Global Persian Copies in Khalaj

It is seen that Turkic languages in Iran are under the intense influence of Persian today. Although its social function continues in some villages, Khalaj is also under this intense influence (Johanson, 1998, p. 326). It was determined that there are many Persian copies in Khalaj, whose social function is decreasing every day.

In global copying, where the most examples are seen in language contacts, an element of language B is copied into the framework in language A, together with all its structural features (sound, meaning and frequency). These structures can be lexical as well as grammatical morphemes. In this study on our Khalaj texts, many examples of global copies have been determined.

1.1. Basic Lexical Copies

Most Persian copies in Khalaj are lexical morphemes. As expected among lexical morphemes, free morphemes are the most copied structures. Concrete nouns with two or three syllables that do not have a high degree of cohesiveness among the free units that create the basic vocabulary are more preferred. For example, the morphemes of

Khal. *läşgär* “soldier” (<Persian *laškar*), Hal. *guldān* “vase” (<Persian *goldān*), THal. *häktār* “hectare” (<Persian *häktār*), THal. *gorāz* “pig” (<Persian *gorāz*), THal. *tōmān* (<Persian *tūmān*) were copied from Persian:

(1)

män läşgär olduqta sörä bi yirkä varmadiqam
 I soldier become: CONV after a place-DAT go: NEG-PAST.1PL
 “I did not go anywhere after I became a soldier.”

(2)

ū°n tōmān bizdä aldilar kāräk üniy aliyax
 ten toman we-ABL take: PAST.3PL necessity it: ACC take: OPT.1PL
 “They took ten toman from us, we must take it.”

Abstract concepts are language units that do not make much space in the consciousness of speakers. The units that are not repeated consistently are stated with Persian equivalents in Khalaj, whose functions are constantly decreasing, and the usage area is narrowing. Abstract units in Persian are frequently copied into Khalaj. For example, *hofsulasuz* “impatient” (< Persian *housala*), *gamgīn* “sad” (< Persian *gamgīn*).

(3)

hāri hāldiktä sörä xäyli gamgīn oldi
 husband: POSS.3SG die: CONV after very sad
 become: PAST.3SG
 “After her husband died, she was very upset.”

Adjectives are the most frequently copied word type with nouns among free units. It is seen that many adjectives that are often used in Khalaj are copied from Persian. It has been determined that the elements of qualification (*āsān* “easy” < Persian *āsān*) among these units are intense:

(4)

iç yıl işlättim ämmā bō āsān iş dāy
 three year work: AOR-COP.PAST.1SG but this easy work NEG
 “I worked for three years, but it is not an easy work.”

Although there are cardinal number (*äkki* “two”, *iç* “three”) and ordinal number words (*biyimci* “first”, *äkkinçi* “second”) in the vocabulary of speakers in Talkhab, in many cases units copied from Persian (*çehār* “four” < Persian *çahār*; *yäk* “one” < Persian *yäk*; *dowwomin* “second” < Persian *dowwomin*) are used.

(5)

u nāfär çehār māzrā eydisirti
 that person four field owner-POSS.-COP.PAST.3SG
 “That person owned four fields.”

(6)
 bō kūça yā ū dowwomin kūça istiçä ū
 narattuq
 this street or that second street top: POSS.3SG-LOC
 play: AOR-COP.PAST.1PL
 “We were playing on this street or that second street.”

In KT, examples can often be found, showing that adjective phrases in noun phrases are formed with units copied from Persian.

(7)
 bād bō sä boländ cuwānlar hoγruluqqa varmuş
 after this three tall young:PL steal: DAT go: PAST.3SG
 “Then these three tall young people went to steal.”

Adverbs also have an important place among the simple word copies made from Persian. Such copies have different functions such as interrogative adverb (*key* “when” < Persian *key*, *çerā* “why” < Persian *çerā*), place-direction (*bālā* “up” < Persian *bālā*, *nezdik* “near” < Persian *nezdik*, *dūr* “far” < Persian *dūr*); method (*āhüstā* “slow” < Persian *āhüstā*; *hergiz* < Persian *hergiz*; *hāmīşā* “always” < Persian *hamīşā*), time (*bādān* “later” < Persian *bādān*, *dīrūz* “yesterday” < Persian *dīrūz ālān* < Persian *āl’ān*).

(8) (Part. 1)
 bāba çerā xälāç tili mohimär?
 INT why Khalaj language: POSS.3SG important: COP
 “Why is the Khalaj language important?”

(9) (Part. 8)
 holundu kaldi ūniy hävi nezdikär
 come back: PAST.3SG come: PAST.3SG his house: POSS.3SG close: COP
 “He is back, his house is close (here).”

(10) (Part. 3)
 älān Abdullah, Sāvā yovuγ bi baluq vārar,
 now Abdullah, Save close a village existent:COP
 uça yaşör o xāli toqör.
 there: LOC live: PRES.3SG and carpet weave: PRES.3SG
 “Abdullah lives and weaves carpets in a village close to Save now.”

Global copies are generally placed morphologically to fit the true morphosyntactic framework of the main code. Copies of Persian lexical verbs are mostly based on global copies of past participle forms. Auxiliary verbs such as *et-*, *ol-* are used to adapt them, i.e. to prepare them to place. Such copies are also seen in other Turkic languages spoken in Iran (Johanson, 1998, p. 328) are also seen in Khalaj: *pūşidä* ‘*et-* - “to cover” <

Persian *pūšīdan*, *oftādā ol-* "to fall" < Persian *oftādan*, *şikāstā 'et* - "to break" < Persian *şikāstān* "to break" (also see Doğan, 2017).

(11)

bø hikmäkläriy pūšīdā 'etōm ki sowuq olmaya
this bread: PL-ACC cover: PRES.1SG CONJ cold become: NEG-
OPT

"I cover these breads so that they do not get cold."

1.2. Basic Grammatical Copies

Linguistic units with a simple structure can be copied into the new code in Khalaj with both their structural and functional features. These units have a large usage area in Khalaj syntax, and they can be free as well as bound.

1.2.1. Basic Free Grammatical Copies

tā̄, is a time marker that emphasizes purpose or endpoint in Persian. Persian *raftam tā̄ dāneşgāh* "I went to school." It is observed that this structure was copied into Khalaj in two different ways, either in patterns or independently. It has been determined in the following examples that the form *tā̄* was copied into Khalaj together with the phrase, *sār tā̄ sār* "from beginning to end".

(12)

sār tā̄ sār nuxudlari yiyillär
from beginning to end chickpea: PL-ACC pile: AOR.3PL

"They used to pile chickpeas from beginning to end."

It is observed that the suffix *tā̄* in the Khalaj of Talkhab is used as an independent structure, apart from the patterns as in Persian. While the element that comes after such structures in Persian does not take a bound morpheme, the element that comes after the suffix *tā̄* in the KT takes the bound morpheme *-(K)A*.

(13)

qalmuşattuq tā̄ nowrūzqa unda'sōy holunmuşattuq
stay: PAST.1PL to nowrooz: DAT after that come back: PAST-
COP.PAST.1PL

"We stayed until Nowrooz and then we turned back."

tā̄ can also be used before a noun in Khalaj. In this usage, *-(K)A* is added to the preceding structure.

(14)

män däq hişōrum biş hāyqa tā̄ Torkiyaqa kalgām.
I CONJ want: PRES.1SG five month-DAT to Turkey:DAT come:
OPT.1SG

"I also want to come to Turkey in five months."

(15)

Şirazqa tã vardum yorğan tikäm
 Shiraz-DAT to go: PAST.1SG guilt sew: OPT.1SG
 "I went to Shiraz to sew a quilt."

There is another special use of the copy unit of *tã* in Khalaj. The suffix *tã* comes to both sides of the structure and states either the endpoint in time or the purpose. This was found only in one example.

(16)

lālasiy hāydä ke tã şām tã mädräsäçä dārs
 hoq'ur.
 brother: POSS.3SG say: ABL CONJ to evening to school: LOC
 study: AOR.3SG
 "His brother told that he was studying at the madrasah until the evening."

The use of this unit as a postposition is not used in other Turkic languages in Iran, but it is used in Khalaj. This function is also not found in the original copy of *tã*. There is no such use as *ferda tã* in Persian. Doerfer uses the expression "the contradiction between Turkish and Persian language perception" when it comes to use of the postposition *tã* in Khalaj (Doerfer, 1988, p. 99).

vāra which is often used in the KT, as in other dialects of the Khalaj, was global copied from Persian (< Persian *vāra*).

(17)

nāsä vāra hayrusiy vārar?
 What PP pain: POSS.3SG existent: COP
 "What kind of pain does she have?"

One of the typical features of the Khalaj is that it has the internal suffix *-di-*. As it is seen in the examples below (18, 19), when the postposition *vāra* is used after pronouns, the internal suffix *-di-* is also added to the pronoun.

(18)

mundi vāra yeyin hat yu^oqumuz qardaş
 this such fast horse absence: POSS.1SG brother
 "Brother, we do not have fast horses like this one."

(19)

undi vāra kılākluy şikār kärmädik
 that such funny hunt see: NEG-PAST.1PL
 "We have not seen such a funny hunt like this one."

berāy “for” which is copied from Persian can be used both as a preposition and a postposition. This unit was also global copied into Khalaj. It is observed that the back vowel in the first syllable of the word frequently changes to the front vowel in the KT.

(20)

näsāy berāy hāmmu bōdā kikārmōllar
 what PP all here grow: NEG.PRES.3PL
 “Why does not it all grow here.”

The functional morpheme *sāvā* “apart from, other than” which is not usually used in the KT, is global copied from Persian (<Persian *sava*). This morpheme is found in the example below.

(21)

hāvidā sāvā bī yir bilmōr
 house: POSS.3SG-ABL other a place know: PRES.NEG.3SG
 “He does not know any place other than his home.”

yā, which is used as a conjunction used frequently in Persian, is also copied into the KT. This global copy binds both sentences and phrases.

(22)

bucur zāndāgiluq tētōriyz boɣda hākōriyz
 this way live: PRES.1PL wheat plant: PRES.1PL
 yā arpa hākōriyz
 or barley plant: PRES.1PL
 “This is how we live, we plant wheat or we plant barley.”

(23)

ālān baluqça xālācī yā torqī hāyōriyz
 now village: LOC Khalaj language CONJ Turkish speak: PRES.1PL
 “Now we speak Khalaj or Turkish in the village.”

çon ~ *çonke* connects the finite sentence that comes after it with the finite sentence that comes before it, with cause function in Persian. It is used very often in the KT, as in all dialects of Khalaj.

(24)

Tehrānda hişāmāzāttim kālgām çon
 Tehran:ABL want:NEG-COP.PAST.1SG come:OPT.1SG because
 kāşavārzlikgā īzīm hişāmāzāttim varyām
 farming: DAT own: POSS.1SG want: NEG-COP.PAST.1SG go: OPT.1SG

“I did not want to come back from Tehran, because I did not want to be engaged in farming.”

vāli, which is one of the frequently used conjunctions in Persian is used in Khalaj as a global copy. It is used in the “contrast and warning” functions, while connecting finite sentences with other finite sentences.

(25)

kāliniy nānāsi vārrattu vāli dādāsiy
 bride: GEN mother: POSS.3SG existent-EKF.PAST.3SG but father-POSS.3TK
 yu^oqattu
 absence: COP.PAST.3SG

“The bride had a mother, but no father.”

The conjunction *o* which is used very often in Khalaj, was copied from Persian. The semantical dependence of the units acting together in the choice of this conjunction and especially the speech pauses (Sprechpausen) play an important role (Kıral, 2001, p. 13). It was determined in the records performed that the conjunction *o* was copied in two ways into Khalaj. This conjunction has been copied either as a pattern in global copies or as an free unit.

(26)

iç qāzim o äkki oylum vārar
 three daughter: POSS.1SG and two son: POSS.1SG existent: COP

“I have three daughters and two sons.”

The conjunction *o ~ o* in the KT is used in the function of connecting and relating the interconnected actions performed in sequence:

(27)

yāyällär o çalöllar o ū^onaöllar
 eat: AOR.3PL and play: PRES.3PL and oyna: PRES.3PL

“They are eating and playing and dancing.”

The conjunction *o ~ o* in the KT has also function to connect two main sentences:

(28)

yovayn Qomqa o bi māşin yitkäyn
 go: IMP.2PL Kom: DAT and one car bring: IMP.2PL

“Go to Kum and bring a car.”

The conjunction *o ~ o* in Khalaj sometimes expresses a “language pause” which the speaker uses to change to a new sentence, rather than connecting two sentences together:

(29)

käldi Seferali yāniya o hāydi ke
 come: PAST.3SG Seferali side: POSS.3SG-DAT and say: PAST.3SG
 CONJ

bä'li hekâyät buläri
yes story so: COP

“He came to Seferali and said ‘yes, that is the story.’”

Expressions stating condition in Turkic are made by adding the *-sA* conditional modal modifier to the end of the verb. As in the example of *pul ossa käräk kalgäm* “if there is money, I must come”, this structure is also common in Khalaj. In addition to this, the conjunction *ägär* (< Persian *agar*), which is global copied from Persian, is used for conditional expressions in Khalaj, as in the other Turkic languages. This copied conjunction usually encodes a conditional subordination with the adverb-verb marker *-sA*. In other words, this structure has a double subordination coding (Aydemir, 2020, p. 71). It was detected in our records that this unit is used at the beginning of infinite sentences.

(30)

ägär bänä zäng vursa yägülük hişägäm
if me call: AOR.COND.3SG food want: FUT.1SG

“If he calls me, I will ask for food.”

The structure of *ägär + ki + ...sA* examples of which we encounter in the spoken language is used very often in the Khalaj of Talkhab, because of the influence of Persian, although it is not usually used in the written language of Turkish.

(31)

ägär ki u yäkkä çäkmä mänä yarasa üniy käräk yietgärim
if CONJ it big boot me fit: COND it necessity
carry: AOR.1SG

“If the big boot fits me, I have to carry it along with.”

It has been detected that the conjunction *ägär* in the KT connects two infinite sentences in some examples. It is not double subordination here, but it is a single subordination with a conditional function.

(32)

ägär bi zād hälir hälisahabiy cār vurar
if one person die: AOR.3SG family of dead: POSS.3TK
announce: AOR.3SG

“If a person dies, the funeral home announces the (death).”

It has been detected that some double conjunctions such as *häm.... häm...., yā... yā...*, which are used in Persian, were copied into the KT with their structural and functional features and were frequently used.

(33)

häm Molla Näsroddin häm Qõruyli bilimiz
 CONJ Molla Nasroddin CONJ Qorogli know: AOR.1PL
 “We know both Nasreddin Hodja and Qorogli.”

(34)

yā yovqaq baluqqa yā qalgaq bõdā
 CONJ go: IMP.1PL village:DAT CONJ stay: OPT.1PL here
 “We either go to the village or stay here.”

The inflectional typology of Khalaj and Persian is considerably different. The inflectional morphemes in Khalaj come after the noun according to the Turkic language typology. In some cases, it has been determined that copy units are copied despite different language typologies. Examples are recorded where Persian inflectional morphemes were copied in the village of Feyzabad, where the Persian influence is strong, and in Talkhab, where bilingualism is common.

(35)

bā'li äz mutur tüştü
 yes off motorcycle fell: PAST.3SG
 “Yes, he fell off the motorcycle.”

The ablative case suffix *-DA* in Khalaj and ablative marker *äz* in Persian are sometimes used together. The combination of practical functional structures of both languages is the result of the common bilingualism in Talkhab.

(36)

äz dār-e mädräsädä hünärrättik o
 from door-EZF school:ABL get out: AOR-COP.PAST.1PL and
 tunõrda hikmäk alirrattuq
 tandoor: ABL bread take: AOR-COP.PAST.1PL
 “We used to get out of the school gate and take bread from the tandoor.”

The dative case marker *-KA* in Khalaj is also often used in the Khalaj in Talkhab. In addition to this, it is also determined that there are examples where the Persian dative marker *be* was used, particularly by Khalaj people in Talkhab under the age of twenty five.

(37)

şā Abbās bi kini varmuş be Esfahan
 Shah Abbas one day: ART go: PAST.3SG to Esfahan
 “Shah Abbas went to Esfahan one day.”

The dative case marker *-KA* in Khalaj and *be* in Persian are sometimes used together.

(38)

be teïrmänkä tã hâr yir taşluqarti
to mill-DAT to all place boulder: COP.PAST.3SG

“It was bouldery all the way to the mill.”

In most cases, the privative suffix *-sUz* is preserved in Khalaj. However, it has been detected that the Persian prefix *bi* is also used in the privative function in many examples.

(39)

ū bī tik ki mānim bozorgbābām şikārçiri ha,
he without hair CONJ my grandfather: POSS.1SG hunter: COP INT
xäyli şahudu vārar
many witness: POSS.3TK existent: COP

“The man without hair is my grandfather, he is a hunter, he has many witnesses.”

1.2.2. Basic Bound Grammatical Copies

As in the other Turkic languages, there is no special article in Khalaj to specify that the names are indefinite or unspecified. However, it is seen that *bi* “one” (< bir) unit point out the indefinite and unspecified names.

(40)

bi kin bī tävānin xäyli yiki vāramuş
one day one camel: GEN very burden: POSS.3SG existent:
COP.PAST.3SG

“One day a camel had a lot of burden.”

Apart from this, the indefinite article *-ī* unit in Persian is frequently used as in the other Khalaj dialects. This marker shows that the name is indefinite by being added to the end of the names. When we look at the examples in which this unit is included, it is observed that it is frequently used with question words (for examples in other dialects, see Doerfer, 1988, p. 95).

(41)

nāçça kinī qār yağōr
how many day: ART snow: AOR.3SG

“It has been snowing for days on end.”

Considering typical characteristics of Turkic languages, the noun modified by *bir* does not take a plural suffix. It has been observed that nouns can take plural marker after *bī* in Khalaj. This situation has developed with the effect of the Persian word for the number *yek*. Nouns can take plural suffix after the *yek* marker in Persian. Persian *yek çizhā* “something” (Doerfer, 1988, p. 94-95).

(42)

ū moγay ki hävkä kälmiş körmüş o
hävçä

that moment CONJ house: DAT come: PAST.3SG see: PAST.3SG and
house: LOC

bī zādlar yu°qamuş
one thing: PL absence: COP.PAST.3SG

“The moment they came home, they saw that there was nothing in the house.”

(43)

Mullā bī hädiyälär däq ullarqa vi°rmiş

Mullah one present: PL CONJ they: DAT give: PAST.3SG

“The mollah gave them some presents as well.”

The indefinite marker *-i*, which is copied from Persian, can be shortened if it is followed by a morpheme.

(44)

näcūr kiniri bāba?

what kind of day: ART-COP INJ

“Dad, what kind of day is this?”

It is observed that the indefinite marker *bi* in Khalaj and the *-i* unit copied from Persian are used together. There is therefore double coding in such examples.

(45)

bi kiniçä bi mämläkätikä bi qarru kişi vārattu

one day: ART-LOC one country: ART-DAT one old woman
existent: COP.PAST.3SG

“Once upon a time, there was an old woman in a country.”

There are typological differences between comparative structures in Turkic and Persian. While there is a special comparative structure in Persian (such as *noun + üz + noun + -tär*), there is no special comparative structure in Khalaj, as in the other Turkic languages. As a result of the strong influence of Persian, it has been detected that the comparative structures of Persian were copied into Khalaj.

(46)

hottuz äkki yaşum vārrätti ke ū zāmān

thirty two old: POSS.1SG existent: COP.PAST.3SG CONJ that time
sändä cāwāntārättim.

you: ABL young: COMP-COP.PAST.1SG

“I was thirty two years old, at that time, I was younger than you.”

Persian *-tärin* is added to the adjectives in comparative structures. It grades the adjective and gives the adjective the meaning of “superlative”. For example, *dāneşgāh-ä bozorgtärin äst* is “the biggest university.” The superlative structure of Persian was copied into the Khalaj of Talkhab as a result of the language relations. *-tärin*, which is a general copy in Khalaj, is added to both Persian origin words and Khalaj words.

(47)

bö hāy bōztärinär kārāk bähārda söre kälīm
 this month cold: SUP-COP necessity spring:ABL after come: OPT.1SG
 “This is the coldest month, I should come after spring.”

2. 1. Complex Lexical Copies

The sign of a concept, emotion or action in Persian can have a morphologically complex structure. In general, the basis of such structures is the *ezafe* structure (Johanson, 1998, p. 329-330). Such structures are also copied into Khalaj, which is strongly influenced by Persian. The structure of *‘eyd-e nowruz* “spring festival, nowrooz” (<Persian *‘eyd-e nowruz*) in Khalaj can be an example for this situation.

(48)

‘eyd-e nowrüz tümām olduqi varratuq
 Erāq
 festival-EZF nowrooz end become-CONV go: AOR-COP.PAST.1PL
 Erak
 çon uça işlätirrättik şoyl-e i‘ezimiz uçar
 because there work: AOR-COP.PAST.3SG iş-EZF own: POSS.1PL
 there: COP

“We used to go to Erak when the Nowrooz Festival is over, because we used to work, our own business is there.”

In the formation of some lexical units with complex structure, the prefixes of time markers in Persian are also effective (Johanson, 1998, p. 330). Such complex lexical structures are also seen in Khalaj, as in other Turkic languages in Iran. Such structures (THal. *qäbl äz in* “before this” < Persian *qäbl äz in*, THal. *bäd äz un* “after this” < Persian *bä’d äz un*) is copied into Khalaj as a global copy.

(49)

bäd äz un xolāsa boydalariy hākärrättik
 after this in short wheat: PL-ACC plant: AOR-COP.PAST.1PL
 “After this, in short, we planted wheat.”

2.2. Complex Grammatical Copies

In Khalaj, the locative is marked with the bound morpheme *-ç(A)*, which comes after the noun. For example, *sizçä gorbä varur?* “Do you have a cat?”. In the KT, *där*, which is copied from Persian, is also sometimes used for the locative case.

(50)

dār rah-e Ezmend tāylariy kârdin
 on way: EZF Azmand mountain:PL-ACC see: PAST.2SG
 “You saw the mountains on the way to Azmand.”

This unit is also used in the lexicalized *dârbare* “about” and *der mored* “about” in the KT. These lexicalized units become the first elements of the ezafe structures. These patterns were determined in two examples with the pronoun *û* “he/she/it” in the KT.

(51)

dâr mored-e û mândä yeṭârätti, xâyli zâd bilôr
 about-EZF that I: ABL better: COP.PAST.3SG çok şey know:
 PRES.3SG

“He was better about it than me, he knows a lot.”

(52)

dârbare-ye û tehqiqat şuru’ olmuşattu
 about: EZF that research begin: PAST-COP.PAST.3SG
 “Research has begun about him”

The ablative case suffix is given with the *-DA*, which comes after the nouns, in the KT. *bi nafar fâmîlin-da ilçilikkâ yu’llâr*. “He sends a member of his family to the embassy.” In addition to this, the morpheme *âz* was copied from Persian instead of this unit, as a result of the strong influence of Persian. *âz* in Persian comes before the nouns and gives the function of ablative. For example, *âz kâşvâr* “from the country”. This structure is also used in the same function in the KT.

(53)

âz in ketâb bilôriy Kârbälâ şâ’riy hoqurätti
 from this book know: PRES.2SG Karbala poem: POSS.3SG read: AOR-
 COP.PAST.3SG

“He/she used to read the Karbala poem from this book, you know.”

The morpheme *âz* can be the first element of the ezafe structure in the KT as well as in Persian.

(54)

âz zâmîn-e Tâlxâb suw kâilir çon suwi
 tâlx olur
 from ground-EZF Talkhab water come: AOR.3SG because water: POSS.3SG
 bitter become: AOR.3SG

qâdim zâmân hâymuşallar Tâlxâb
 ancient time say: PAST.1PL Talkhab

“Water comes from the ground of Talkhab, they called it Talkhab in the ancient

times, because its water was bitter.”

The usage area of the *az* unit in Persian is wider and the usage frequency is more intense. Some structures of Persian, such as *bā'd az inkä* and *qäbl az inkä*, were copied into Khalaj as global copies. These units are more often used by Khalaj young people under the age of twenty five. The Khalaj young people who can speak Persian better, either change very often their code or speak a variant of Khalaj with mostly Persian copies.

(55)

qäbl äz inkä sän bä Torkiyä varsan käräk bö aşiş
yēşän

CONJ you to Turkey go: COND.2SG necessity bu
food: ACC eat: COND.2SG

“You should eat this food before you go to Turkey.”

The *be nāzär-e män* “according to me”, which is often used in Khalaj, was global copied from Persian as a whole. There is a morpheme with a case form and determinative group with an ezafe in this structure.

(56)

tāyda ärä bî mäzra vār be nāzär-e män
munda bidiktärär

mountain: ABL beyond one field existent to aspect -EZF I
that: ABL big: COMP-COP.3SG

“There is a field beyond the mountain, according to me, it is bigger than that.”

Conclusion

The wide functional area of the language is definitely the most important element that provides the continuity of the language. The usage area of the Khalaj becomes narrow day by day. The main reason for this is that the Persian is the only official language in Iran and the functions of the other languages have not been developed. According to the records obtained from the participants, in Talkhab, which is a village far from the center, the Khalaj was used frequently in all areas of life until a short time ago, but this situation disappeared due to socio-economic reasons such as the disconnection between the village and the city, migrations, etc. and the function of the Khalaj slowly decreased. Although Khalaj is heard in places such as village squares, cemeteries, etc., which are the socializing areas of the village, this situation is decreasing every day. The usage of Persian is also becoming common in village life. It has been observed that the functional area of the KT is compressed into the family. The functional area of KT is generally wide. However, families are multilingual in general. Everyone knows Persian. Persian is used in most cases where the mother tongue is inadequate. At the same time, it was also determined that the Oghuz language was spoken in the homes of Khalaj people of Talkhab who married Oghuz Turks. Persian is

the language used mostly by multilingual families. Thus, the effectiveness of Khalaj within the family is slowly decreasing. This situation shows that Khalaj is in serious danger.

When the data of Khalaj spoken in Talkhab was examined, it was found that too many linguistic units were copied from Persian to Khalaj. Most of the copies are free morphemes, as in the other language interaction regions. It has been observed that the most lexical units such as adjectives and nouns are among the free morphemes. Although Khalaj and Persian are the languages with different typologies, we observe that the structures that are relatively difficult to copy are also copied. When stating Persian comparative structures, bound morphemes such as *-tā* ve *-tārin* are used, but it is not very often.

List of Abbreviation

1	first person
2	second person
3	third person
ABL	ablative
ACC	accusative
ART	article
AUX	auxiliary verb
COMP	comparative
CONJ	conjunction
CONV	converb
COP	copula
CVB	converb
DAT	dative
EZF	ezafe particle
GEN	genitive
IMP	imperative
INT	interjection
KT	Talkhab Dialect of Khalaj
NEG	negative
OPT	optative
PL	plural
PAST	past tense
POSS	possessive
PRES	present
SUP	superlative

PARTICIPANTS

- P1: H. T., Talkhab, 1957, Primary School, 25.12.2017 Online Information
 P2: S.T, Talkhab, 1981, Primary School, 22.11.2021 in Talkhab
 P3: D. J., Talkhab, 1971, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P4: A. T., Talkhab, 2004, Primary School, 19.11.2021 Online Information
 P5: A. T., Talkhab, 1993, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P6: H. N., Talkhab, 2004, Primary School, 23.11.2021 Online Information
 P7: H. T., Talkhab, 1993, Bachelor, 01.12.2021 Online Information
 P8: M. T., Talkhab, 1993, Primary School, 23.11.2021 Online Information
 P9: F. T., Talkhab, 2004, High School, 24.12.2017, in Talkhab
 P10: M. T., Talkhab, 1989, High School, 19.12.2017, in Tehran
 P11: R. T., Talkhab, 2004, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P12: M. T., Talkhab, 1958, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P13: M. T., Talkhab, 1955, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P14: F. T. Talkhab, 1967, Primary School, 24.12.2017 in Talkhab
 P15: H. T., Talkhab, 1984, Bachelor, 01.12.2021 Online Information

References

- Akkuş, M. (2021). İran'da tehlike altındaki bir Türk dili değişkesi: Halaçça ve Halaç dil topluluğu". *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, C. 4, Sayı 7, 55 - 77
- Bosnalı, S. (2010). Halaççanın yitim ve değişim sürecine tasarlama kipleri açısından bir bakış, *bilig* 53, 67-88.
- Bosnalı, S. (2012). Dil edimi açısından halaççanın konumu. *Karadeniz Araştırmaları* 32, 45-67.
- Bosnalı, S. (2016). Halaçlar ve dilleri. S. Eker & Ü. Çelik Şavk (Ed.), *Tehlikedeki Türk dilleri II* (269-292, Astana/Ankara: Uluslararası Türk Akademisi/ Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.
- Bulut, C. (2016) Convergence and variation in the Turkic varieties of Iran: Examples from Qashqâ'î', É. Á. Csató, L. Johanson & A. Róna-Tas, and B. Utas (Ed.) in: *Turks and Iranians. Interactions in language and history*, 235-282, *Turcologica* 105, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Bulut, C. (2022). Turkic languages of Iran. L. Johanson & Csató, É. Á. (Ed.) in: *The Turkic languages*, 287-302, London and New York: Routledge.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch* [Khalaj grammar], *Turcologica* 4, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. and Hesch, W. (1989) *Südoğhuzische materialien aus Afghanistan und Iran* [South Oghuz materials from Afghanistan and Iran], Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. and Tezcan, S. (1994) *Folklore-Texte der Chaladsch* [Folklore texts in Khalaj], *Turcologica* 19, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1998). Turkic Languages of Iran. L. Johanson & Csató, É. Á. (Ed.) in: *The Turkic languages*, 273-282, London and New York: Routledge.
- Doerfer, G. (1999). İran'daki Türk dil ve lehçeleri ile bunların hayatta kalma şansı, 3. *Uluslararası Türk Dil Konferansı*, Ankara: TDK.
- Doğan, T. (2017). Halaç Türkçesinde anlam kopyalarının bir kaynağı: Farsça zeden 'vurmak, vd.' fiili. XII. *Uluslararası büyük Türk dili kurultayı bildirileri kitabı*. Bükreş-Romanya: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Ticaret AŞ: 176-184.
- Gökdağ, B. A. and Doğan, T. (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ.
- Güzel, H. (2019). Telhab Halaççası kiplik işaretleyicileri üzerine notlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 30. 43-52.
- Güzel, H. (2020). Telhab Halaçları üzerine toplumdilbilimsel bir değerlendirme, E. Yılmaz, N. Demir, N. Tezcan (Ed.) *Semih Tezcan kitabı*, 429-440, Ankara: Nobel Yayınları.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences* 20, 325-337
- Johanson, L. (2010). Turkic language contacts. In: R. Hickey (Ed.) *The handbook of language contact*, 652-672, Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Johanson, L. (1992). *Strukturelle faktoren in türkischen sprachkontakten* [Structural factors in Turkic linguistic contacts] (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29:5). Stuttgart: Steiner.

- Johanson, L. (1993). Code-copying in immigrant Turkish. G. Extra & L. Verhoeven (Ed.) *Immigrant languages in Europe, 197-221*, Clevedon & Philadelphia & Adelaide: Multilingual Matters Ltd.
- Johanson, L. (1996). Kopyierte satzjunktoren im Türkischen [Copied clause junctions in Turkic]. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 49, 39-49.
- Johanson, L. (1997). Kopien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen [Copies of Russian conjunctions in Turkic]. D. Huber & E. Wörbs (Ed.) *Ars transferendi. Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*, 115-121, Frankfurt: Peter Lang.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20, 325-337.
- Johanson, L. 2000. Attractiveness and relatedness: Notes on Turkic language contacts. In Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society, February 12-15, 1999. J. Good & A. C. L. Yu, (Ed.) *Special session on Caucasian, Dravidian, and Turkic linguistics*, 87-94, Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
- Johanson, L. (2002a). *Structural factors in Turkic Language contacts* [With an introduction by Bernard Comrie]. London: Curzon.
- Johanson, L. (2002b). Contact-induced linguistic change in a code-copying framework. In M. C. Jones & E. Esch (Ed.) *Language Change: The Interplay of internal, external and extra-linguistic Factors*, 285-313, (Contributions to the Sociology of Language 86). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Kıral, F. (2000). Copied relative constructions in Khalaj. *Studies on Turkish and Turkic languages. Proceeding of the ninth international conference on Turkish linguistics*, 181-188, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kıral, F. (2001). *Das gesprochene Aserbaidshanisch von Iran. Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ragagnin, E. (2020). Major and minor Turkic language islands in Iran with a special focus on Khalaj, *Iranian Studies* 53/3-4, 573-588.
- Rahimi, M. (2020). Dil canlılığı bağlamında Halaç Türklerinin durumu, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17/2, 131-145.
- Tezcan, S. (2018). 8. yüzyılda Afganistan'da Halaç prensesleri, günümüzde orta İran'da Halaçlar ve dilleri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 28, 2018, 231-254.

Çobanlıktan Ozanlığa Bir Kalem Şairi: Ozan Seyfi ve Şiirleri

A Pen Poet From Shepherding to Poesy: Ozan Seyfi and His Poems

Atila KARTAL * Öz

Âşıklık geleneği, çeşitli aşamalardan geçmiş, etkileme ve etkilenme gibi süreçler yaşayıp değişim ve gelişim göstererek günümüze kadar gelmiştir. Ozanlar, bugün de Anadolu sahasında canlı bir şekilde yaşamaya devam eden âşıklık geleneğinin öznesi olsalar da onların içtimai alandaki işlevselliğinin giderek azalması dikkat çekicidir. Âşık edebiyatında bu geleneğin temsilcileri sadece âşık olarak değil, başka isimlerle de anılmaktadır. Ozan, saz şairi ve âşık genellikle anlamdaş olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda bireysel ve toplumsal temalı yazmış olduğu şiirleriyle âşıklık geleneği içinde sözlü-yazılı-elektronik kültür ortamlarında üretim, tüketim ve icra faaliyetleri gösteren Seyfettin Çoban da söz konusu âşıklardan biridir. Bu makalede; Seyfettin Çoban'ın kendisinden mülakat yöntemiyle elde edilen bilgilerden hayat hikâyesi kısaltılarak aktarıldıktan sonra, yayımlanmamış şiirlerinden örneklerle, şiirlerinde işlediği konuların yoğunluğuna göre kategori analizinin yapılması ve içerik analizi ile halk şiiri geleneğindeki yerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Araştırmamızın kapsamını onun yayımlanmamış 241 şiiri oluşturmaktadır. Makalede ozan kime denir sorusu yazılı kaynaklar ışığında tartışılmış, Seyfettin Çoban'ın âşıklık geleneği içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış, şiirleri üretim, tüketim, icra ve performans teorisine bağlanarak araştırılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden görüşme ve yazılı dokümanların incelenmesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmamızın Seyfettin Çoban'ın hayatı, şiirleri ve âşık tarzı şiir geleneğindeki yeri hakkında yayımlanmamış şiirleri üzerine makale boyutunda ortaya konan ilk çalışma olması açısından ileride yapılacak çalışmalara rehberlik edeceğini düşünmekteyiz.

* Dr. Öğr. Üyesi
Akdeniz Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID: 0000-0002-4706-9940
atilakartal@akdeniz.edu.tr
Antalya / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr.
Akdeniz University
Faculty of Letters Department of
Turkish Language and Literature
ORCID: 0000-0002-4706-9940
atilakartal@akdeniz.edu.tr
Antalya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Seyfettin Çoban, âşık edebiyatı, Türk halk şiiri, kalem şairi, ozan

Abstract

The minstrelsy tradition has gone through several phases, has experienced processes such as influencing and being influenced and has survived to the present day by showing change and development. Although the poets are the subjects of the minstrel tradition that survives in Anatolia today, it is noteworthy that their functionality in the social field is gradually decreasing. Representatives of this tradition in minstrel literature are not only referred to as minstrels, but also by other names. Ozan, Saz Şairi, and Âşık are generally used as synonyms. In this context, Seyfettin Çoban, who realized production, consumption, and performance activities in oral-written-electronic cultural environments within the tradition of minstrelsy with his poems written with individual and social themes, is one of the

Başvuru/Submitted: 19/09/2022

Kabul/Accepted: 09/01/2023

said minstrels. In this article, it was aimed to make a category analysis according to the intensity of the subjects touched on by Seyfettin Çoban in his poems, with examples from his unpublished poems, and to reveal his position in the folk poetry tradition with content analysis, after his life story was summarized and quoted from the information obtained by the interview method. The scope of our research consists of 241 unpublished poems of him. In the article, the question of who is called an ozan (the poet-singer) was discussed in the light of written sources, Seyfettin Çoban's position in the tradition of minstrelsy was tried to be determined, and his poems were researched in the context of production, consumption, and performance theory. Interview and written documents review, which are among the qualitative research methods, were used. We believe that our research will guide future studies, as it is the first study on Seyfettin Çoban's life, poems, and his position in the tradition of minstrel poetry, which is presented as an article on his unpublished poems.

Keywords:

Seyfettin Çoban, minstrel literature, Turkish folk poetry, pen poet, Turkish poet-singer (minstrel)

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türk tarihinin bilinen ilk dönemlerinden itibaren çeşitli sanatkârların (şiiir icracıları), yaşanan olaylar ve bunların kahramanları hakkında değişik türlerde eserler verdikleri, destanlar söyledikleri, ağıtlar yaktıkları sözlü kültürün önemli örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş çok eskilere uzanan, her ulusun kültürü içinde önemli bir yer tutan şiiir, pek çok dilin eski dönemlerine, ilk yazılı ürünlerine kadar uzanmaktadır (Aksan, 2021, s. 13). Yazı ile takip edilebilen Türk söz sanatkârları arasında adları anılan Çuçu, Aprinçur Tigin, Kül Tarkan, Kalım Keyşi, Pratyaya-Şiri, Singku Seli Tutung, Ki-Ki, Asıg Tutung ve Çısuva Tutung gibi yazdıkları şiiirleri günümüze ulaşan ve isimleri bilinen ilk ozanlardandır. İslamiyet'in kabul edilmesinden önceki dönemde şiiirleriyle adlarını günümüze ulaştıran bu şiiirlerden sonra daha yüzlerce şiiir, İslamiyet'in kabulünden sonra ün kazanmış ve eserleriyle birlikte anılmışlardır (Arat, 2007, s. XX-XXII; Gözaydın, 1989, s. 2). Şiiir yazan ve söyleyen herkes için bu dönemde de farklı isimler kullanılsa da bizim için bu şiiirlerin ortak özelliği, halk şiiiri geleneğine uygun şiiirler yazmış olmalarıdır.

Türk saz şiiiri veya âşık edebiyatı olarak adlandırılan Türk halk şiiirinin gelenekli yapısı¹, Anadolu'da XV-XVI. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır (Artun, 2011, s. 2; Çobanoğlu, 2007, s. 9). Türk halk şiiirinin yazılı ilk örnekleri Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer almaktadır. Türk kültüründe saz şiiirinin köklerinin ozanlık ve kamlık geleneğine kadar uzandığı düşünülmektedir (Günay, 2015, s. 40). Oğuzlar arasında ozan adıyla bilinen saz şiiirleri, kopuz adı verilen sazları ile millî ve mahallî kültürü yansıtan şiiirler terennüm ederlerdi. Köprülü; kam, baksı, ozan adı verilen icracıların müzik eşliğinde veya müziksiz olarak söyledikleri şiiirleri halk şiiirinin ilk örnekleri olarak kabul etmektedir (2012, s. 71-72). Halk şiiiri terimi ise Dizdaroğlu tarafından şöyle izah edilmiştir:

"Halk içinden yetişmiş kişilerin (ozanların, âşıkların) ya da adları bilinmeyen halk sanatçılarının ulusal ölçü (hece ölçüsü) ile ve özel biçimlerde ortaya koydukları manzum ürünleri kapsamına alır. Yani, halk şiiiri alanına hem bireysel hem de anonim ürünler girer. Bireysel olanlar; âşıkların, saz şiiirlerinin, kalem şiiirlerinin; anonim olanlar da ilk yaratıcısı bilinmeyen halk sanatçılarının eserleridir." (1968, s. 186).

¹ Gelenekli yapısı ile kastedilen âşık tarzı şiiir geleneğinin temsilcisi olan sanatçıların hayatları ve eserleri hakkında detaylı bilgilere ulaşabildiğimiz dönemlerdir. Bazı araştırmacılar, âşık edebiyatının ortaya çıkmaya başlamasını XV. yüzyıl olarak işaret etmekte, saz şiiirlerini ozanların torunları olarak görmekte ve ozanlıktan âşıklığa geçişi, halk şiiir geleneğinin değişik biçimleriyle kendini devam ettirdiğini belirtmektedir (Dizdaroğlu, 1968, s. 194). Ozanlık geleneği on beşinci yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür (Karadağ, 1996, s. 19); ancak süreklilik gösteren Türk halk şiiiri geleneğinde ozanlıktan âşıklığa evrilisinin 16. yüzyıla tekabül ettiğini Çobanoğlu (2007, s. 24) şöyle izah etmektedir: "Bugüne kadar âşık edebiyatının tarihi konusunu ele alan bazı araştırmacılar, 16. yüzyıldan önce yetişmiş âşıklar hakkında bilgi olmadığını bu devirlerden elimize cönk ve diğer evrakların geçmemesine bağlar. Kanaatimizce olmayan bir geleneğin hiç olmamış olan cönklerinin bulunmasını veya bulunmayışına hayıflanmaktan başka bir şey değildir. Nedeni ise âşık tarzının kesinlikle 16. asırda teşekkül etmeye başlayıp 17. yüzyılda oluşumunu tamamlayan bir gelenek olmasıdır. 16. asırdan önceki dönemde yaratılmış verimler her ne ölçüde âşık tarzına benzerse benzesin ya Tekke ya da tıpkı Dede Korkut Hikâyeleri örneğinde görüldüğü gibi İslamlaşmış bir surette devam eden ve belki bir ölçüde âşık tarzının sadece öncüsü kabul edilebilecek ozan-baksı geleneğine ait olacaktır."

Bir Meydan Üç Terim: Ozan, Âşık ve Halk Şairi

Ozan kelimesi geçmişten bugüne anlam değişikliklerine uğrayarak gelmiştir. İslam öncesi Türk şiiri dönemlerinde hekim, büyücü, musikişinas gibi görev icraları da üstlenen ozanlar, zamanla sadece kopuzla şiir söyleyen şair-musikişinas sanatkarlar olarak halk şiir geleneğini icra etseler de bir dönem İslam şiir kültür sahasının "irşad ve tebliğ" (Üçüncü, 2004, s. 133) geleneğinde önemli roller üstlenen âşıkların hâkim unsur olması nedeniyle "geveze, herze söyleyen" gibi anlamlar da ozanlar için söylenmiştir. Son asırda yeniden itibar görmeye başlayan ozan kavramı, bazı vasıflarıyla birbirinden ayrılrsa da genel manada şiir yazar ve söyleyen halk şairleri için kullanılır olmuştur. 16. yüzyıla kadar Anadolu'da varlığını sürdürmüş olan ozan kelimesinin yerini âşık ismine bıraktığını belirten Peker, ozan unvanının 20. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden kullanılmaya başlandığını ve bu iki halk şairi tipinin akademi ve edebiyat dünyasından bağımsız olarak da halk arasında değişik şekillerde anlamlandırılmakta olduğunu ifade etmektedir (2022, s. 140-141).

Ozan terimi bugün umumiyetle âşık adı verilen halk şairi-musikişinaslarına verilen isim karşılığı olarak kullanılmaktadır. Köprülü'ye göre ozan kelimesi Oğuz şair musikişinaslarının genel adıdır (2012, s. 131). Çevik dili ve yüksek sesi ile halk an'anelerini ve hikmetlerini taşıyan ozan, daha eski zamanlarda Oğuzlar arasında âdeta yarı kutsal bir içtimai unsurdu. Eskiden ozanların gücü, kabiliyeti dinî ilhamlara dayandırılmaktaydı; ancak zamanla sanatsal yönü ağırlık kazanmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen "Kolça kopuz götürüp ilden ile bigden bige ozan gezer. Er cömerdin er nakesin ozan bilür. İleyünüzde çalup aydan ozan olsun." (Ergin, 2004, s. 75) ifadelerinden hareketle Oğuzların "ozan" ismini, halk şair musikişinası manasında kullandığı söylenilebilir. XV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren ozan tipi, Azerî ve Anadolu sahasında yerini "âşık"a bırakmıştır (Sever, 2013, s. 21). Köprülü'nün tespitlerine göre, XV. yüzyıl yazılı kaynaklarında ozanı "geveze", "herze söyleyen" gibi hor gören, küçümseyen ifadeler, bu isim değişikliğinin ana sebeplerinden biri olmuştur (2012, s. 132).

Elçin, halk şiiri icracılarını, sanatkarlarını sadece "şair" olarak vasıflandırmanın hatalı olmayacağını ifade etmektedir (1988, s. 32). Köprülü ise âşıkları sınıflandırırken "kalem şairleri" ve "meydan şairleri" olarak iki kısma ayırmaktadır (1962, s. 18). Ozan, âşık, saz şairi ve halk şairi kavramları üzerine tespitlerde bulunup, teklifler öneren Sakaoğlu, bu terimlerin hepsini, genel bir şemsiyesinin altında toplamanın mecburiyetine işaret etmektedir. Bu sebeple halk şiiri yazar ve/veya söyleyen sanatkarların sanat özelliklerine göre en küçük ortak katmanda kümelenendirilmesi, kavram kargaşasının aralanması adına gereklidir. Konuya dair terimlerin tanımlanmasında Sakaoğlu (2014, s. 100-101), ozan ve kalem şairi maddelerini şöyle açıklamaktadır:

Ozan: XVI. yüzyıla kadar kullanılan bu kelime, yerini, eş anlamlısı olan "âşık"a bırakmış ve daha sonraları "geveze", "herze söyleyen" manalarına gelmiştir.

Kalem şairi: İrticalen söyleyemeyen, belki saz da çalamayan şairlerdir.

Sakaoğlu, halk şiiri sahasında örnek veren ve bazı vasıfları ile birbirinden ayrılan ve kendilerini "âşık" olarak niteleyen, dinleyicileri tarafından da "âşık" olarak görülen

şairleri “âşık” terimi etrafında, bir şemsiye altında değerlendirilmesini uygun bulmaktadır. Gelenek içinde sazlı veya sazsız bir şeyler söyleyebilen, irticali olsun olmasın, geleneğe uygun konu ve şekilleri kullanabilen kişiler, “âşık” adı altında kabul edilirken, saz şairi, kalem şairi, Hak âşığı, vb. şairlerin ayırıcı vasıfları, onların ikinci adı olarak teklif edilmiştir (2014, s. 102). Asırlardır devam eden âşıklık geleneği içinde, şiirlerini saz eşliğinde söyleyemeyen halk şairleri de vardır. Saz şairlerinden, sazlı ozanlardan onları ayırmak ve bu sanatkârları tanımlamak için “kalem şairi” terimi kullanılmıştır. Biz de öğrenimi olsun ya da olmasın saz çalamayan, halk şiiri geleneği içinde aruz veya hece ölçüsü ile şiir yazan şairlere bu ismin verilebilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Hece ile şiirler yazan şairlere ortak bir ad vermenin kolay olmadığını ifade eden Kaya (2003, s. 48), “âşık” isminin yanına “halk şairi” tabirini de uygun gördüğünü şöyle ifade etmektedir:

“50 sene, 100 sene sonra bu şairler söz konusu olduğunda, önce eldeki şiirlerine bakılarak ve türlerine, şekillerine göre çeşitli ayrımlara tabi tutularak, her ne kadar âşıklık geleneği içinde hepsinin de ayrı bir önemi olsa da yukarıda saydığımız saz, irtical, tahsil gibi detaylar, ikinci planda kalacaktır. Bunların tek ortak özellikleri ise; âşıklık geleneği çerçevesinde halkın ve ferdin konularını dile getirmeleri, âşık tarzı şiirler ortaya koymuş olmalarıdır. Diğer bir deyişle, söz konusu şairlerin ortak özellikleri, elimizdeki hece ölçülü şiirleridir ki, biz buna “halk şiiri” diyoruz. Bu bakımdan -taşındığı özellikler ne olursa olsun- hepsini ihtiva eden terim olarak “halk şairi” sözü ön plana çıkmaktadır. Özetle, farklı özelliği ne olursa olsun, saz şairi, âşık, ozan, halk şairi, kalem şairi vasfındaki bütün şairleri, “âşık” yahut “halk şairi” adı altında ele almayı ve bu terimlerle anılmalarının uygun görüşünü taşımaktayız.”

Türk edebiyatında dar ve okumuş zümreye hitap eden divan şiirini ayrı tutarak yapmış olduğu tanımlamasında Elçin (1992, s. 79), halk şiirinin en belirgin tarafını ortaya koyarken büyük halk kitlelerinin edebî zevk ve tefekküründe rol oynamış sanatçıların ortaya koyduğu manzum eserlere “halk şiiri” denildiği; bu şiirin yaratıcılarına da ozan, âşık veya şair adı verildiği tespitlerini yapmaktadır.

Yıldırım (2000, s. 334), ozanları “Korkut tipi odaklar”, “Alp Ozan tipi odaklar” ve “Gezginçi Ozan tipi odaklar” olmak üzere üç grupta tasnif etmiştir. Söz konusu birinci tip ozan, ilhamla söyleyen, ilahi bilgi ve mahiyete sahip, olağanüstü güçleri olan, bilgi üreten, çözüm bulan, gerektiğinde yönetim erki tarafından görüşüne başvurulana, bireyin birbiriyle veya toplumla ilişkisini düzenleyebilen, öncülük edebilen, âlim, âkil, hâkim kimseler olarak tanımlanmıştır². Sözlü kültür ortamının yaratıcılığında ortaya çıkan ozanların eserlerinde bedî ve edebî yaratıcılık söz konusudur. İkinci tip grup ise “Alp-Ozan”lardır. Bunlar daha çok savaşçı ve askerî kesimin yaşantı, macera, duygu, duyusu, deneyim ve birikimlerini dile getiren sanatkârlardır. Ozanlar tarafından ortaya konulan bedî ve edebî nitelikli yaratıcı sözel metinler hem ozanlar hem de ozanlar

² Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki ozan tipini inceleyen Gökşen (2011, s. 151), şunları ifade etmektedir: “Dede Korkut’un köklerinin ozan/baksı geleneğine dayandığını, sıradan insan olmayıp Tanrı tarafından seçilmiş olduğu, söylediklerinin kendi duygu ve düşüncelerinden ziyade Hak Tealâ’nın ilham etmesiyle ortaya çıktığı anlaşılıyor.”

vesilesiyle, halk arasında yayılır. Bu metinler bazen manzum, bazen de manzum/mensur biçimlerde düzenlenebilir. Üçüncü tip ozanları ise “Gezgin Ozanlar” oluşturmaktadır. Bunlar oba oba, bey bey gezen, yeni öğrendikleri yerleri, insanları, çeşitli bilgileri, Korkut tipi ozanların oluşturduğu düzen ve töreye göre yaşayan, gelenek görenekleri anlatan, pek çok konuda bilgi sahibi olan, toplum ve bireyin beşerî yönünün kuvvetli bağlarla pekiştirilmesini sağlayan, Türk milletini hem fert hem toplum olarak ilgilendiren duygular, düşünceler, kederler, toylar, törenler, eğlenceler, vb. konuları ürettiği edebi metinlerde işleyen, icra ortamlarında bunları dinleyenlere aktaran, sosyal eleştirinin de sözcülüğünü yapan sanatçılardır (Yıldırım, 2000, s. 333-337).

Gezgin ozanlar günümüz âşıklarına en yakın tip olarak değerlendirilebilir. Kaya (1991, s. 25), destan geleneğinin yegâne icracıları gördüğü ozanları tanımlarken duyduğu, bildiği kahramanlık olaylarını, zaferleri, toplumsal hadiseleri, kopuz eşliğinde manzum olarak söyleyen sanatçılar olarak vasıflandırmaktadır. Ozanlar, hikâye anlatıcılığı ile musannif olma özelliklerinin yanında özel gün ve toplantılarda muamma, türkü, koşma, mâni, semai, vb. edebî türlerin de başarılı uygulayıcılarıdır.

Seyfettin Çoban, kendisini “ilhamlı bir ozan” olarak tanımlarken Yıldırım’ın (2000, s. 334) ozanların tip sınıflandırmasında ortaya konan birinci tip ozanların özellikleri arasında geçen “ilhamla söyleyen, ilahi bilgi ve mahiyete sahip” olarak belirtilen nitelikleri değil; yaşadıklarından, gördüklerinden, duyduklarından, vb. durumlardan “esin”lenerek³ şiir yazmakta olduğunu vurgulamaktadır. Bu yönüyle “Gezgin Ozanlar” tipine dahil edilmesi taşıdığı nitelikler bağlamında daha uygun görülmektedir.

1. OZAN SEYFETTİN ÇOBAN HAKKINDA

1.1. Hayatı

Seyfettin Çoban, Sivas’ın Gölova ilçesine bağlı Çataklı köyünde 1938 yılında doğmuş; ancak nüfusa 1940 yılı olarak kaydedilmiştir. Babasının adı Hasan, annesinin adı Fındık’tır. İki çocuklu bir ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ozan Seyfi’nin babası geçimini köyde çobanlık yaparak kazandığı için “Çoban” soy ismi verilmiştir. Kendisi de köyünde on beş yaşına kadar çobanlık yapmıştır. O yıllarda yaşadığı köyde okul bulunmadığı için Seyfettin Çoban, okula gidememiştir. Okula gidemeyen Ozan Seyfi, okuma-yazmayı komşusunun çocuğundan (Naci Güler) satın aldığı alfabe kâğıdı ile öğrenir. Okuma yazmasını ise köylerinde bulunan Rüştiye mezunu Aziz Bektaş isimli bir büyüğü sayesinde geliştirir. Bu kişinin eğitici ve yönlendirici destekleri sayesinde Seyfettin Çoban, gurbetten gelen mektupları bile okuyabilecek seviyeye gelmiştir.

Seyfettin Çoban’ın tespitlerine göre onun ailesi, Halep Türkmenlerine mensup Halefoğlu soyundan gelmektedir. Ataları, Malatya/Arapgir’den göç ederek önce Sivas’ın Akıncılar ilçesi Abana (Göllüce) köyüne, sonra da Gölova ilçesinin Çataklı köyüne yerleşmişlerdir. Hasretini çektiği köyüne “Uçar mısınız?” adlı şiirinde kuşlarla selam göndermek isteyen şair, şöyle seslenmektedir:

³ İlham kelimesi Türkçe Sözlük’te “1. Esin. 2. Tanrı’nın, peygamberlerin yüreğine doldurduğu tanrısal âleme özgü duygu ve düşünceler.” (1998, s. 1069) anlamlarında açıklanmıştır.

Katar katar olup uçuşan kuşlar
Sivas'ın üstünden geçer misiniz?
Bir selam göndersem güzel köyüme
Çataklı köyüne uğrar mısınız?

Seyfettin Çoban'ın gurbet hayatı ile tanışması 1953 yılına rastlar. O tarihe kadar köyünde çobanlık yapmıştır. Köydeki imkânsızlıklar sebebiyle iş bulup çalışmak zorunda olan şair, şehre gitmiştir. Gıda ve sanayi sektörü olmak üzere çeşitli alanlarda evleninceye kadar çalışan Ozan Seyfi, babasının isteği üzerine köyüne döner ve ardından 02.02.1957 tarihinde evlenir. Şaire evlendikten kısa bir süre sonra yeniden gurbet yolu görünmüştür. 1957 yılı haziran ayında İstanbul'a gider ve turizm sektöründe çalışmaya başlar.

1960 senesinde vatani görevini yapmak üzere Denizli'ye gitmiştir. Üç ay sonra da askerliğine Ankara'da, Genelkurmay Başkanlığında vazifelendirilen şair, terhisine kadar burada vatani vazifesini yapmıştır. Askerlikten sonra Ankara'da bir otelde işe başlayan Seyfettin Çoban, 1983 yılında emekli oluncaya kadar bu sektörde şef olarak çalışmaya devam etmiştir. İki erkek ve üç kız babası olan Ozan Seyfettin, on bir torun sahibidir. Emekli olduktan sonra da Ankara'da yaşamaya devam eden Seyfettin Çoban'ın eşi 2014 yılının şubat ayında vefat eder. Ozan Seyfi, "*Biyografim*" adını verdiği sekiz dörtlükten oluşan şiirinde kendi hayat hikâyesini şöyle anlatır:

Biyografim

Lütfen dikkatlice dinleyin beni
Sivas Gölova'nın bir köyündenim
Yayınlanmış altı şiir kitabım
Mahlam Ozan, adım Seyfettin benim
Altmış altı yıldır gurbet eldeyim
Bir turzim iş kolundan emekliyim
Beş çocuk, on bir torun dedesi
Onlarla dopdolu yüreğim benim
Altmış altı yıldır destan şiir yazarım
İlhamları yüreğimden süzerim
Hasreti vurgudur çok dizelerim
Doğruluk ve mertlik düsturum benim
Tahsili durumum okul görmedim
Okumayı kendim söküp öğendim
İki gaste okurum ara vermeden
Güncellik yazılar okulum benim
Okumayı sever hiç de usanmam
Berrak su misali içtikçe doymam

Haddimi bilirim kimseyi yermem
 Açık sözlülükse kuralım benim
 Yersiz sohbetlere meylimi vermem
 Çok yemin edene sırtımı dönmem
 Duyduğum her sözü açığa vurmam
 Dedikodu sevmem tutkumdur benim
 Mesam ve İlesam'ın üyesiyim
 Ülkeme sevdalı susmaz sesiyim
 Sevdalı sözlerin emekçisiyim
 Vatan için çarpar yüreğim benim
 Duygusallık ilhamlarla beslenir
 Ak sayfalar şiirlerle süslenir
 Bir ülkeyse çalışmayla yücelir
 Vatanıma feda bu canım benim

1.2. Şiire Yönelmesi-Ozanlığa Başlaması

Âşıklar, genellikle usta-çırak ilişkisi içinde âşıklığa başlar; ancak gelenek içinde ustasız âşıkların varlıkları da bilinmektedir. Âşıklar arasında okula gitmeden okumaz yazma öğrenen âşıklar da vardır. Âşıklık geleneğinin dışında bulunan âşık adayları, içinde buldukları çevrenin ve duygu dünyalarının tesiri ile şiir söyleme yeteneklerinin farkına varıp şiire başlayabilirler. Türk halk şiiri geleneğinde ozanlar, şiir yeteneklerini gerek İslam öncesi dönemde gerek İslam sonrası dönemde "Tanrı vergisi" olarak kabul edip ilhamlarını ilahî bir güce bağlamışlardır (Günay, 2015, s. 46).

Sürekli gurbet hayatı yaşaması, eşine olan aşkı Seyfettin Çoban'ın şiire başlamasına vesile olmuştur. Ozan Seyfettin içinde bulunduğu durumu "*Hâllere Düştüm*" şiirinde şöyle anlatmaktadır:

Çoban idim ozan oldum
 Duygularım yazan oldum
 Gurbet gurbet gezen oldum
 Bilsen ne hâllere düştüm

Ailesinde kendisinden önce şiirle ilgilenen kimse olmadığını ifade eden Ozan Seyfettin, şiire karşı yatkınlığını (aşinalık), annesinden almış olabileceğini "*Annem bazen sözler arasında yapımlı sözler mırıldanırdı...*" diyerek ifade etmektedir. Seyfettin Çoban'a göre âşıklığa giden süreçte önemli yeri olan gurbet, ayrılık, hasret ve sevda duygularının üzerindeki tesiri de onu şiire yönlendirmiştir.

1.3. Mahlas Alması ve Kullandığı Mahlaslar

Türk halk şiirinde ve âşıklık geleneğinde şairler, âşıklar kendi isimlerinin yerine genellikle ikinci bir isim kullanmaktadır. Halk şiiri geleneğinde, şairlerin şiirinde mahlasını kullanmasına "*tapşırma*" da denilmektedir. Şiirlerin tapusu mahiyetindeki

mahlaslar sayesinde kime ait olduğunun tespitinde mahlasın önemli bir işlevi vardır. Şairlerin kullandıkları ikinci isim, “mahlas/tapşırma” geleneği, bizi totemizme bağlı destanî ve tarihî eski devirlere kadar götürmektedir (Elçin, 1988, s. 41). Şairlerin mahlas kullanma gelenekleri çok eskilere dayanmaktadır. Mahlas alma, efsane-destan devirlerinden gelen; alplarda, erenlerde (evliya) ferdiyetin damgasıyla karşımıza çıkmaktadır. Halk şiiri geleneğinde âşıkların mahlas almasını Elçin, genel kabullere göre üç başlık altında gruplandırmaktadır: 1- Şeyh/Pîr tesiriyle, 2- Üstatlar/İmamlar tarafından, 3- Kendi kendine olmak üzere üç şekilde mahlas alındığı görülmektedir (1988, s. 48).

Türk halk şiiri geleneğinde âşıklar mahlaslarını çeşitli yollarla almaktadır. Âşığa bir başkası tarafından mahlasının verilmesi, kendisinin mahlasını seçmesi veya rüya yoluyla âşığa mahlasının verilmesi bu yöntemlerdendir. Anadolu sahası âşıklık geleneğinde Âşık İsrail (İsrail Daştan), Âşık Mustafa (Mustafa Aydın), Âşık Zakirî (Zakir Tekgül) gibi mahlas olarak isimlerini kullanan âşıkların yanında; Kazanoğlu (Selahattin Kazanoğlu), Temelî (Yakup Temel), Erdalî (Zeki Erdal) gibi âşıkların da mahlas olarak soy isimlerini kullandıkları görülmektedir (Özarlan, 2001, s. 123).

Âşıklık geleneğinde mahlas kullanımında genel hususiyetler dışında âşıklara göre değişebilen birçok farklılıklar ve değişik örnekler de görülebilmektedir. Aziz Ayva, “Konya Âşıklık Geleneği’nde Mahlâs Alma” adlı makalesinde Konya âşıklık geleneği içerisinde yetişmiş, ürün vermiş âşıkların mahlâs almalarıyla ilgili bir araştırma/tahlil yapmış ve âşıkların mahlas almalarını 22 başlıkta incelemiştir (2006, s. 23-33).

Âşık Seyfettin Çoban, mahlas olarak ismini ve soy ismini tercih etmiştir. Mahlas almasını kendisi şöyle anlatmaktadır:

*Mahlasıma gelince; çalıştığım otelin salonunda çokça konuk ağırlardık. Söz konusu konukların bazıları şiirle ilgilendiğimi bilir, kaleme almış olduğum dördlükleri okurlardı. Bu doğrultuda övgü dolu sözler söyleyerek beğenilerini dile getirirlerdi. Şair, Gazeteci Halil Soyuer ve Türk Sanat Müziği Bestekarı Ziya Taşkent sık sık misafirimiz olurlardı. Bir gün bana seslenerek getir bakalım yeni şiirlerini dedi ve bana mahlasımı sordular. Ben de yok deyince senin mahlasın **Ozan Seyfi** olsun dedi. Böylelikle ben de onların bana layık gördükleri bu mahlası kullanmaya başladım.*

Âşığın mahlassız yazdığı şiirleri de mevcuttur. Şiirlerinde sadece *Ozan Seyfi* mahlasını kullanmamıştır. Bu mahlasının yanında o, şiirlerinde bazen *Çoban*, bazen *Çoban Seyfettin*, bazen *Seyfi*, biçiminde ismini ve/veya soy ismini mahlas olarak kullanmıştır. Bu tercihleri genellikle vezin gereği olsa da kimi zaman vurgu ve duygu aktarımında etkinliği sağlamak için de mahlasında tek biçimde kalmadığını düşündürmektedir. Aşağıdaki dördlüklerde Seyfettin Çoban tarafından mahlasının farklı kullanılışları görülmektedir:

“Gölova”

Bir garip ozanım şiir yazarım

Hayal hayal her an seni gezerim

Ozan Seyfi der ki arar gözlerim

Bağrında olduğum mutlu dünleri

“Yalnız ve Tek”

Telaşın boşuna **Çoban Seyfettin**

Gözyaşın gizleyip içine attın

Kaderine sayıp boynunu büktün

Yığıldın koltuğuna bitkin ve tek

“Karanlık”

Ne tutsam elime gelir

Umutlarım hüsrana olur

Gün gelir **Çoban** ölür

Çıkmazlar içinde kaldım

1.4. Doğaçlama Yeteneği

İrticalen şiir söyleme yeteneği olduğunu ifade eden Ozan Seyfi, âşık şölenine katılıp bu yönünü meydana gösterme imkân ve fırsatına sahip olmamıştır. Ancak Mesam, İlesam ve Ankara Etimesgut Belediyesi Atatürk Konağı Şiir Sofrası gibi kurumlara üye olan Seyfettin Çoban, adı anılan kuruluşlarda mutad olarak tertip edilen şiir programlarına katılarak şiir okumaları yapmaktadır.

Âşıklar, dinleyicileri ile yüz yüze geldiği kültür ortamlarında saz çalmasını biliyor ise sazı ve sözüyle; sazsız ozan ise kendi sesine dayalı olarak dinleyenlerle iletişim kurup icrada bulunurlar. Âşık tarzı şiir geleneğinde bu kültüre dair ürünler sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında üretilip tüketilmiştir (Çobanoğlu, 1997, s. 28).

1.5. Saz ile İlgisi ve Atışma Yeteneği

Âşık edebiyatı icracıları olan âşıkların, saz çalma, hazırlıksız şiir söyleyebilme, başka âşıklarla söyleşebilme yetenekleri vardır. Sakaoğlu, geçmişte olduğu gibi bugün de bu özellikleri her sanatkârda bulabilmenin mümkün olamayacağına dikkat çekmektedir. Saz çalmasını bilmediği hâlde âşık olarak anılanların yanında atışma yeteneği olmayanlar da vardır. Araştırmacılar bu sanatkârları belirli ölçülere göre “*halk şairi*” veya “*kalem şairi*” olarak isimlendirseler bile halk, onların şiirindeki coşkunluk ve duygu zenginliğine bakarak bu sanatkârlara “*âşık*” adı vermektedir (Sakaoğlu, 2014, s. 15). Atışma, en az iki âşığın karşı karşıya gelip birbirlerini sazda ve sözde denemeleri şeklinde gerçekleşen (Yeşil, 2012, s. 92), izleyiciler/dinleyiciler tarafından ilgi ile takip edilen âşıkların doğaçlama olarak hünerlerini gösterdikleri söyleşmelerdir.

Saz çalamadığını ifade eden Seyfettin Çoban, üflemeli bir çalgı olan kavali çocukluğundan beri üfleyebildiğini söylemektedir. İrticalen şiir söyleyebilen Ozan Seyfi, bugüne kadar diğer âşıklarla meydana hüner gösteren bir söyleşme ya da atışma yapmamıştır.

1.6. Etkilendiği Âşıklar

Seyfettin Çoban, bir ustanın yanında çırak olarak yetişmediği için onun ustası yoktur. O, şiire yatkınlığını çocukken annesinden duyduğu “*yapımlı*” manzumelere

dayandırmaktadır. Bunun yanında çocukluğunda kendisine hediye edilen Âşık Kerem hikâyesinden oldukça etkilenmiştir. Ayrıca o, şiire olan sevgisini ve ilgisini birçok şairi ve ozanı severek dinleyip takip etmesine özellikle Erzurumlu Emrah, Zaralı Halil, Malatyalı Fahri, Âşık Veysel, Neşet Ertaş, Âşık Mahzunî Şerif gibi âşıkların, sanatkârların şiirlerini okuyup dinlemesine bağlamaktadır.

2. Seyfettin Çoban'ın Şiirleri Hakkında

Ozan Seyfi, bazen doğrudan yaşadığı, bazen gözlemleyerek hissettiği olayların ve yaşantıların onun duygu dünyasında yarattığı etkiler üzerine şiirlerini yazmaktadır. Üretim ve icra bağlamında katılmış olduğu programlarda genelde önceden hazırlanmış olduğu şiirlerini icra etmesine rağmen o, hazırlıksız olarak da şiirlerini icra edebildiğini ifade etmektedir. Seyfettin Çoban'ın ilk beşini kendisinin hazırlayarak yayımladığı toplam altı şiir kitabı vardır. Şiir kitaplarının isimleri kronolojik olarak şöyledir: *Çoban'ın Dünyası* (1977), *Çoban'ın Dağarcığı* (1980), *Çoban'ın Duygusu* (1982), *Çoban'ın Değişleri* (1983), *Beşibiryerde* (1991) ve Mustafa Özdemir tarafından hazırlanan *Ozan Seyfettin Çoban Hayatı/Sanatı/Şiirleri* (2017). İncelemelerimizde yayımlanmamış iki yüz kırk bir şiiri esas alınmıştır. Ozan Seyfettin Çoban şiirlerini önce deftere yazıp sonra daktilo ederek kâğıda geçirmektedir. Makalede kullandığımız örnekler yayımlanmamış şiir defterlerindeki şiirlerinden seçildiği için şiir ismi verilmek suretiyle şairin ilgili şiirlerine atıf yapılmıştır.

2.1. Şiirlerinin Konusu-Muhteva Yapısı

Türk halk şiirinin konuları ortaktır. Ozanlar, bireysel ve toplumsal duygu, düşünce, sevinç, keder, vb. konulara tercüman olan sanatçılardır. Ozan Seyfettin Çoban, şiirlerinde çeşitli konuları işlemiştir. Gurbet ve seveda şiirleri ağırlıklı olmak üzere vatan sevgisi, ölüm, sıra hasreti, eğitim, vb. konular, onun şiirlerinin tema yönünden zenginliğini ortaya koymaktadır. Din ve tabiat üzerine de şiirler yazan Ozan Seyfi'nin siyaset ve bürokrasi gibi muhtelif konularda yazılmış taşlamaları ile toplumsal meselelere de kayıtsız kalmadığı görülmektedir.

Halk şairlerimizden ilham kaynaklarından biri de yaşantılarıdır. Seyfettin Çoban, yaşamış olduğu gurbet, hasret, özlem, ayrılık gibi ferdî duyguların onda yaşattığı hislerle beraber, toplumsal belleğin inşasında ozanların üstlendiği rolleri aracılığıyla gündelik yaşam deneyimleri, gözlem yetenekleri sayesinde millî konular üzerine söylediği şiirleri ile hem duygularının hem de çağının sesi olabilmeyi başaran ozanlardandır. Onun yayımlanmamış şiirlerinde yoğun olarak işlenen temalar alt başlık hâlinde aşağıda değerlendirilmiştir:

a). Vatan sevgisi ve millî temalı şiirler:

Ozan Seyfettin Çoban'ın şiirlerinde millî değerler ve vatan sevgisi konusundaki hisli duygular, dikkat çeken temalar arasındadır. Vatanını, milletini, bayrağını çok seven bir yurttaş olan şair, bu sevgisini şiirlerinde coşkulu bir sesle yansıtmaktadır. "*Biyografim*" adlı şiirinde kendisini, yüreği vatan için çarpan, ülkesine sevdalı susmaz bir ses olarak tanıtmaktadır.

Ozan Seyfettin, Türk tarihinde derin izler ve acılar bırakmış tarihî olayları şiirlerine konu etmiştir. Bu elim hadiselerden biri de hiç şüphesiz Osmanlı ordusunun Aralık

1914'te başlattığı, çetin kış şartları ve ordunun teçhizatının soğuk, zorlu saha koşullarına da uygun olmayışı nedeniyle, Sarıkamış Harekâtı'nda on binlerce askerin donarak şehit olmasıdır. Kahraman Türk ordusunun canı ile karlar üzerine yazdığı destan, Ozan Seyfettin'in "*Sarıkamış*" şiiri dizelerinde şöyle dile getirilmiştir:

Billur buzdan kalem yazmaz elimde
Kâğıdın üstünde gezip duruyor
Yapışıp kalıyor sözler dilime
Duygular semada donup duruyor
Ruhumda işlemiş ilham duruşta
Ne civanlar öldü Sarıkamış'ta
Duygular perişan dolaşır arşta
İçli yüreklere konup duruyor

Ozan Seyfettin, "*Yirmi Üç Nisan Egemenlik ve Çocuk Bayramı*" adlı şiirinde tüm dünya çocuklarına Atatürk tarafından armağan edilen ilk ve tek çocuk bayramı konulu şiirinde şöyle seslenir:

Bin dokuz yüz yirmi üç yirmi üç nisan
Bir müjde veriyor Mustafa Kemal
Bütün çocuklara ebedi bayram
Teklifini sunuyor Mustafa Kemal

Atatürk'e karşı olan sevgisini ve saygısını yazmış olduğu şiirlerde duygulu bir biçimde işlemiştir. Her 10 Kasım, Türk milletinde olduğu gibi Ozan Seyfettin için de duygu dolu anların yaşandığı günlerdendir. Şiirindeki ifadesi ile "Bulutların da bir milletle beraber ağladığı" bugün de Ozan, Atatürk'e olan hasret ve özlemini "*Rahmetle Anıyoruz Biz Atamızı*" adlı şiirinde şöyle dile getirmiştir:

Bulutlar da bizim ile ağlıyor
Yağmura kattılar gözyaşımızı
Dokuzu beş geçe siren çalınca
Saygıyla anıyoruz biz Atamızı
Kırk iki yaşında genç bir liderdi
Yenilmez azmini tüm dünya gördü
Nice orduları dize getirdi
Saygıyla anıyoruz biz Atamızı

b). Memleket sevgisi ve gurbet temalı şiirler:

Gurbet, kişinin memleketinden, doğup büyüdüğü yerlerden, sevdiği kişilerden uzakta kalmasıdır. Âşıklarda gurbete çıkma geleneğinin kökleri Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki ozan tipine kadar uzanmaktadır. Çeşitli sebeplerle gidilen gurbet, aynı zamanda âşığı yetiştiren, olgunlaştıran, bilgisini görgüsünü arttıran bir okul

olarak karşımıza çıkmaktadır (Gökşen, 2011, s. 155). Ozan Seyfettin, on beş yaşına kadar köyünde yaşamıştır. Anadolu'nun pek çok yöresinde olduğu gibi o da çocuk yaşta iş bulup, çalışıp ekmek parası kazanmak için gurbete gitmek zorunda kalmıştır.

Ozan Çoban'ın şiirlerini besleyen kaynaklardan biri de gurbettir. Küçük yaşlarda köyünden ayrılması ile başlayan ve bir türlü peşini bırakmayan gurbet duygusu, onun şiirlerinin olgunlaşmasını ve ilham kaynağını oluşturan unsurlardan biri olmuştur. Hayatında önemli bir yeri olan gurbeti, şiire başlama sebeplerinden biri sayar. “*Bitti Sanki*” şiirinde aklından çıkmayan köyünün hasreti gönlüne düştükçe köyüne şöyle seslenir:

Unutamam ben köyümü
Doğduğum baba evini
Gurbet çalmış talihimi
Umutlarım bitti sanki

Gurbette yaşamının kendini ne hâle koyduğunu şair, “*Gençlik*” adlı şiirinde şöyle anlatır:

Elli yıldır zalim gurbet
Oyum oyum oydu beni
Harap etti genç ömrümü
Çıkmazlarda koydu beni
Siyah saçım beyaz oldu
Damaklar dişten soyuldu
Gözler gözlüğe sarıldı
Bulut gibi sağdı beni

Gurbet ve sıla arasındaki mesafeleri şair, şiirleri sayesinde aşar. Hayalleri ile uzayan yollar kısılır, araya örülen surlar ortadan kalkar. Özlemine çektiği köyüne yazdığı bu şiirlerle şairin hasreti diner. “*Görürüm*” adlı şiirinden iki dördlüğünü aşağıda verdiğimiz şiirde bu duygular şöyle ifade edilir:

Gurbette de olsam gönlüm sılada
Hayal hayal her an gezer dururum
Hasretlik araya surlar örse de
Hayalen üstünden uçar dururum
Aklımdan çıkmıyor ne yapsam köyüm
Empati yaparak alırım doyum
Özlemin çekerim düğünün toyun
Hayalen halaylar tutar oynarım

Onun şiirlerinde gurbet ile sıla arasındaki mesafeler kısadır, araya giren dağlar, nehirler tüm engeller başka anlamlara dönüşür, uzayan yollar hep doğup büyüdüğü yere götürür.

Seyfettin Çoban'ın yazdığı "Gençlik", "Köyün Sevdası", "Köydeki Sinekler", "Sakın", "Sivas'a Doğru", "Gölova", "Uçar mısınız" gibi şiirlerde gurbet teması yoğun olarak işlenmiştir.

c). Sevda temalı şiirler:

Türk halk şiirinde sevda, aşk en çok işlenen konuların başında gelmektedir. Ozan Seyfettin Çoban da bu konulara kayıtsız kalmamıştır. Onun bir aşk ve sevda şairi olduğunu ifade eden Özdemir (2017, s. 34), incelemiş olduğu eserinde 144 defa sevda ve 150'den fazla aşk kelimesi kullandığını tespit etmektedir. Yayımlanmamış şiirlerinde ise tespit ettiğimiz aşk kelimesi 27, sevda kelimesi ise 52 kez geçmektedir.

Ozan Seyfi, şiiri sırdaşı, dert arkadaşı olarak görür. Onun şiirlerinde ayrılık, özlem, gurbet gibi dayanılmaz, katlanılması zor acılar ona ilham kaynağı olmuştur. Kalplere sığmayan ve yıllar geçtikçe yücelen bir sevdaya sahip olan şair, "Şahittir" şiirinde yürekten silinmeyen sevdasına kuşları şahit tutar:

Kalplere sığmaz oldu
Yüceldikçe yüceldi
Göklere uçan kuşlar
Şahittir sevdamıza

Coşkulu bir aşk şairi olduğu şiirlerinden anlaşılmaktadır. Kendini anlattığı şiirlerinde sevdiğinin aşkı ile dağlara düşen, aşkı için ıssız yerlerde sessiz sessiz ağlayan, sevda denizinde aşkı can yeleği olarak gören bir şairdir. Aşılmaz dağları aşk sayesinde aşabileceğini ifade ettiği "Aşkından" adlı şiirinden bir dörtlük aşağıda verilmiştir:

Sanırsın kanat takmışım
Uçarım senin aşkından
Aşılmaz dağlar aşmışım
Gezerim senin peşinden

"Töbe Olsun", "Görmeseydim", "Niye Çıktın Karşıma", "Dilenciyim", "Beni Vardı", "Güneşsin", "Ölüyorum", "Seni Arıyorum", "Hep Seninle", "Buz Üstüne", "Sende Benim", "Anmak İçin", "Sevdaymış Bu", "Sevda", "Beyaz Yazma", "Düşte Kalıyor" gibi şiirler aşk, sevda temalı duyguların yoğun olarak hissedildiği şiirler olarak öne çıkmaktadır.

ç). Taşlama/yerghi temalı şiirler:

Âşık edebiyatında ozanlar, ferdi ve toplumu ilgilendiren konulardaki aksaklıkları, eksiklikleri, yanlışlıkları, yapılması gerekenleri ya da yapılmayanları şiirleri aracılığıyla dile getirirler. Kişiler, kurumlar veya siyaset bu eleştirilerin konusu olabilmektedir. "Bürokrasi", "Emekli Aylığı", "Gazap Olurum", "Adın Okunmaz" ve "Hüsrana Döneceksin" şiirleri koşma ve semai nazım biçimleriyle yazılmış taşlamalarıdır. Ülkedeki bürokratik

işlerin ozan gözüyle durumunu izah etmesi bakımından “Bürokrasi” şiirinden bir dördlük aşağıda verilmiştir:

Ne açılmaz kapıyımış
Anahtarı çevrilmiyor
Bürokraside sistemmiş
Selam dahi alınmıyor

Ozanlar halkın duygularının tercümanı, yaşadığı çağın ve toplumun sesi olmuşlardır. “Emekli Aylığı” şiirinde ise hayat pahalılığı ve enflasyon karşısından emekli maaşının erimesi ve alım gücünü kaybetmesi şairin dizelerinde şu şekilde işlenmiştir:

Lira diye yazdığına bakmayın
Harcanırken kuruş kadar hükmü var
Ay yetecek diye hiç güvenmeyin
On gün yeter dersin o da zor
Veznedar sayarken sesler çıkarır
Az da olsa yine bir güven verir
Harcarken elinde buz olur erir
İşte onu orada tutması zor

d). Kalem temalı şiirler:

Türk şiirinde kalemle ilgili benzetmelerin zengin kullanımlar ortaya çıkardığı bilinmektedir. Şiirimizde kalem, genelde kendisine benzeyen ve kalemin benzetildiği benzetme unsuru olarak görülmektedir. Ozan Seyfi'nin şiirlerinde kalemin teşhis sanatı yoluyla bazı dördlüklerinde kişileştirdiği kullanımlar vardır. Şiirlerini önce kalemle kâğıda yazıp sonra daktilo eden şair, kalemini bir insan gibi düşünmüş, kalemi ile ahitleşmiş, duygularını, ilhamlarını, sırlarını, yaşanmış yıllarını, hayallerini, dert ortağı gördüğü, arkadaş kabul ettiği kalemi ile paylaşmıştır. Kalem, onun şiirlerinde salt bir yazı aracı veya benzetme unsuru olmanın ötesine geçmiştir. Âşıkların sazlarıyla dile getirdiği sözleri, Ozan Seyfi kalemi ile ifade etmektedir. “Dağlar” adlı şiirinde doğa sevgisini anlatırken başkaları tarafından sazla sözle övülen dağların ozan tarafından kalemle yazıya dökülmesi şöyle anlatılır:

Duygularım yüreğimi zorluyor
İlhamlar bahşedip dile bağlıyor
Ozan Seyfi kalem elde yazıyor
Sazlarla sözlerle övülen dağlar

Kalemle olan yakınlık ilişkisini dile getirmesi açısından “Kalemim” şiiri dikkat çekicidir.

Kalemimle anlaşmam var
Ben ne dersem onu yazar

Fikren dahi uyuşmam var
 Yüreğimin sesini yazar
 Ne sağ deriz ne sol deriz
 İnançlara yönelmeyiz
 El sıkışıp anlaştık biz
 Ben ne dersem onu yazar
 Duygularım ilhamlarım
 Bunca yaşanmış yıllarım
 Sayfa sayfa dizelerim
 Ben ne dersem onu yazar

"*Dağlar*" şiirinde dert ortağı gördüğü kalem ile söyleşmesi bize sazı ile söyleşen âşıkları hatırlatmaktadır:

Bütün hıncım kalemimle
 Dert ortağım o benimle
 Hasret kaldım aydın güne
 Karanlık içinde kaldım

Duygular ve ilhamlarla beslenen Seyfettin Çoban, hissettiklerini kalemle kâğıda yazarak seslendiğini "*Emaneti Teslim Aldım*" şiirinde şöyle anlatır:

Sayfaları çevirdikçe hislendim
 Nice duygu ilhamlarla beslendim
 Kalem kâğıt elde yazıp seslendim
 Sıra sıra sıralandı dillerde

"*Beş Sene Altı Ay*" şiirinde de kalemle konuştuğunu şöyle anlatır:

Sanki konuşurum elde kalemle
 Derdimi sökerim üç beş kelamla
Ozan Seyfi der ki zaman zamanla
 Gözlerim yaşları yerlere sağlar

İlhamlarını, duygularını kolayca kalem ile yazan Seyfettin Çoban, Sarıkamış şehitleri için yazmış olduğu şiirinde adeta kaleminin de Sarıkamış'ta donduğunu ifade eder:

Billur buzdan kalem yazmaz elimde
 Kâğıdın üstünde gezip duruyor
 Yapışıp kalıyor sözler dilime
 Duygular semada donup duruyor

2.2. Bestelenmiş Şiirleri

"Sıla" ve "Belli Belli" isimli şiirleri Cüneyt Pakdemir tarafından bestelenerek TRT repertuvarına girmiştir. Sümer Ezgü, Esen Yeller (1990) albümünde "Sıla" şiirini; Songül Karlı, Böyle Olur Mu (1992) albümünde "Sıla" şiirini ve Yüksel Uzel, Sensiz Bu Yaz (1993) albümünde "Belli Belli" şiirini seslendirmişlerdir.

Âşık tarzı şiir geleneğinin ortaya çıkıp şekillendiği XVI. asırdan XX. asır ortalarına kadar âşıkların şiirleri, sözlü kültür ve yazılı kültür ortamında üretilip tüketilirken, XX. asır ortalarından günümüze kadar da elektronik kültür ortamında da üretilip tüketilmiştir (Çobanoğlu, 1997, s. 28). Bestelenmiş şiirleri sayesinde Ozan Seyfettin Çoban'ın şiirleri, elektronik kültür icra ortamına taşınmıştır. Farklı ses sanatçılarının onun şiirlerini kasetlerinde okumaları neticesinde Ozan Seyfettin, karşılarında, sahnede icra ortamı bulamadığı geniş dinleyici kitlelerine dolaylı yoldan ulaşma fırsatı yakalamıştır.

2.3. Şiirlerinin Şekil Özellikleri

Ozan Seyfi, hece ölçüsü ile yazmaktadır. Yayımlanmamış 241 şiiri üzerinde yaptığımız incelemede 23 şiirinde 7'li hece ölçüsü, 145 şiirinde 8'li hece ölçüsü, 73 şiirinde 11'li hece ölçüsü kullanılmıştır. Aruz ölçüsünü bilmeyen şair, yayımlanmamış şiirlerinde en çok 8'li hece ölçüsünü tercih etmiştir. Şiirlerinin tamamında dörtlük nazım birimi kullanılmıştır. Şair, şiirlerine seçmiş olduğu isimleri genelde rediflerine göre veya şiirin genelindeki hâkim konuya göre adlandırmıştır.

Mâni tarzı nazım biçimi olarak da bilinen yedi heceli ve aaxa diziliş örgüsünde söylediği manzumeleri başarıyla kullanmıştır. Bunun ilk örneğini "*Görsem Sevdiğim*" şiirinde görebiliriz:

Al mendili mendili
Beğendiğin rengini
Yoluna gül dökerim
Bir görsem sevdiğimi

Aynı söyleyiş üslubunu ve mâni biçiminde kafiye örgüsünü "*Götür Beni*" şiirinde de görmek mümkündür:

Gel vur beni vur beni
Dilersen öldür beni
Kıyamazsan sevdiğim
Al burdan götür beni

Benzer dörtlüklerin örnek sayısını arttırılabilirken son örneğini vereceğimiz "*Yüz Binlik*" şiirinde mâni tarzı söyleyiş şu şekilde geçmektedir:

Ağaca sardım iplik
Düşmedi kaçtı keklik
Kız babanın eline
Sayacağım yüz binlik

2.4. Şiirlerinin Dil Özellikleri

Aksan (2005, s. 13), şiirde anlatımın gücünü ve etkileyiciliğini lirizm bağlamında ele alırken lirizmin unsurlarını içtenlik, doğallık, rahat söyleyiş, konuşulan dilden yararlanma, kısa-yalın ve güçlü anlatım, özlü deyişler olmak üzere incelemektedir. Seyfettin Çoban'ın şiirlerinde öne çıkan deyimler, atasözleri, benzetmeler, içtenlik, doğallık, rahat söyleyiş, kısa ve yalın anlatımlarla güçlendirilen şiir dili, konuşulan dilden yararlanma şiirlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Ozan Seyfettin Çoban, kalem şairi olarak canlı bir halk Türkçesi ile şiirlerini yazmaktadır. İlkokul eğitimi olmayan Ozan Seyfi, şiirlerinde ortak yazı dilini kullanmış ve mahallî kelimelere çok az sayıda yer vermiştir. Seyfettin Çoban, İstanbul Türkçesini kullanmasına rağmen doğup büyüdüğü bölgeye has kelimeleri de şiirinde anlama engel olmadan yerli yerinde kullanmaktadır. Dilini anlaşılır bir biçimde kullanan Ozan Seyfi, sarih ifade şeklini şiirde kullandığı atasözü ve deyimlerle de zenginleştirmektedir. O, halk şiirinin alışılmış benzetme örneklerine şiirinde yer vermiştir. Halk dilinde gündelik hayatta kullanılan güzel sözleri ve benzetmeleri şiirinde son derece başarılı kullanmaktadır. Vezin gereği bazı kelimelerde ses düşmeleri görülmektedir. “*Duvarlarla*” şiirinde vezne uyması için “yüreğimin” kelimesindeki “i” sesi düşürülmüştür:

Hem duygusal hem ozanım
Yüreğmin sesin yazarım
Derbeder olmuş gezerim
Gözümün yaşı dinmiyor

Şair ve gazeteci Necdet Evliyagil, Çoban'ın Duygusu adlı eserin ön sözünde Seyfettin Çoban'ın şiirlerini ünlü ressam Van Gogh'un pırl pırl tablolarına benzetmektedir. Evliyagil, çağdaş bir halk şairi olarak kabul ettiği Seyfettin Çoban'ı, günün modasına uyup çarpık ideolojiye sapmayan, şiiri hafiflikten ibaret sanmayan, anlamsız ve devrik cümlelerle şiirini yozlaştırmayan bir sanatçı olarak tanımlamaktadır (Çoban, 1982, s. V).

Sonuç

Türk halk şiirinin en önemli icracılarından biri de âşıklardır. Türk halk şiiri geleneğinin kökleri, İslam öncesi ozan-baksı kültürüne kadar uzanmaktadır. Eski devirlere dayanan ve geniş coğrafyalara yayılan Türk halk şiirinin temsilcileri ozan, kam, baksı, oyun, âşık, halk şairi, meydan şairi, kalem şairi, vb. adlarla anıla gelmiştir. Tarih boyunca farklı isimlerle anılmış olsalar da ozanlar, sanatları ile genelde Türk edebiyatı, özelde âşık edebiyatı için ürettikleri şiirleriyle toplumun kültür hafızasında yer edinmeye devam etmektedirler. Ozan Seyfi, Türk halk şiirinin şekil ve içerik açısından sürekliliğini devam ettirmesi, değişim/dönüşüm gibi şartlara şairlerin günceli yakalaması ve uyum sağlaması yönüyle önemli temsilcilerden biri olduğu iddiasını şiirleriyle desteklemektedir.

Türk saz şiirinin kendisine mahsus bir geleneği olmasına rağmen asırlardır farklı coğrafyalarda devam etmesi ve yüzlerce temsilci yetiştirmesi gibi faktörlerin etkisi ile

âşıklık geleneğini katı çizgilerle sınırlandırmanın bilimsel yöntemlerin doğasına aykırı olduğu, Ozan Seyfi ve şiiirlerinin incelenmesinde bir kez daha teyit edilmiştir. Âşıklık geleneği yaşayan bir gelenektir. Her canlının tabiatında olan zaman, mekân, insan, vb. faktörlere bağlı olarak değişim, dönüşüm ve gelişim yaşanabilmektedir. Bu değişimlerin gelenekteki yansımaları sonucu tek tip icracının yetişmediği görülmektedir. Türk saz şiiirinin icracıları “âşık”, “ozan”, “saz şairi”, “halk şairi”, “kalem şairi”, “meydan şairi” gibi adlarla anılmışlardır. Genellikle hece vezni ile şiiirler üreten bu sanatçıların kimi irticalen şiiir söyleme yeteneğine sahipken kiminin irticali yoktur. Büyük çoğunluğu saz çalabilse de aralarında saz çalamayan şiiir yönü kuvvetli âşıklar da vardır; sazsız ozanlardan biri de Seyfettin Çoban’dır.

Halk şiiiri icracılarının isimlendirilmesinde genel olarak âşık, ozan, halk şairi terimleri ile ifade edilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Seyfettin Çoban, kendini ozan olarak isimlendirmekte ve geleneğe uygun şiiirler yazmaktadır. Âşık tarzı şiiir geleneği icracıları tarafından bir dönem rağbet edilmeyen ozan ismi, şairlerin şiiirlerinde kullanmaları ile rağbet görmüş, günümüzde yeniden canlanmış, halk şiiiri sahasında şiiir yazan/söyleyen kimseler için kullanılır hâle gelmiştir.

Seyfettin Çoban, âşıklık geleneğinde usta-çırak okulundan yetişen ve geleneksel icra ortamlarında varlık gösteren bir ozan değildir. O, kendi imkânları ve bireysel yetenekleri ile Mesam, İlesam ve belediyeler gibi kuruluşların kültür organizasyonlarında, şiiir meclislerinde sanatını icra fırsatı bulmaktadır. Ozan Seyfi’nin bugüne kadar yayımlanmış altı şiiir kitabında toplam bin üç yüz yetmiş dört şiiiri bulunmaktadır. Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında üretim, tüketim ve icra bağlamında faaliyetlerine devam eden şairimizin yayımlanmamış iki yüz kırk bir şiiiri, bize âşık tarzı şiiir geleneği şemsiyesi altında kendini yetiştirmeye ve geliştirmeye devam eden sazsız bir ozan olduğunu göstermektedir.

Ozan Seyfettin Çoban’ın doğduğu il olan Sivas, âşıklık geleneğinin yoğun olarak yaşandığı yerlerdendir. Ekonomik sebeplerden dolayı bölgeden büyük şehirlere göç eden pek çok Anadolu insanı gibi Seyfettin Çoban da iş bulmak için doğduğu köyden Ankara’ya göç etmiştir. Küçük yaşlarından itibaren gurbeti yaşayarak öğrenen Ozan Seyfi, üye olduğu ilim, sanat, edebiyat kuruluşları ve belediyelerin kültür organizasyonlarında yazar, şair, gazeteci, öğretmen, vb. farklı meslek gruplarından dostlarıyla, şiiir severlerle buluştukları bu kültür ortamlarında gerçekleştirdikleri şiiir okumaları sayesinde dinleyicilerin huzurunda sanatını icra etmektedir.

Bir usta âşığa çıraklık etmeden kendi kendini yetiştiren Seyfettin Çoban, ilhamla şiiirlerini yazmaktadır. Halk şairlerimiz gibi Ozan Seyfi de ortaya koyduğu şiiirleri ile üretim, tüketim ve icra bağlamında değerlendirildiğinde meziyet ve eksikleri ile geniş halk kitlelerinin edebî zevk ve tahayyülünde, Türkçenin edebî dil olarak işlenişinde faydalı rol oynamaktadır. Âşık tarzı şiiir geleneğinde âşık şemsiyesi altında değerlendirdiğimiz Seyfettin Çoban’ın diğer şairler ile ayırıcı ve ortak vasıfları dikkate alındığında onun kalem şairi bir ozan olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Extended Abstract

Many minstrels trained in the minstrelsy tradition, which has been going on for ages, can't play the saz but write and sing poetry. This group of minstrels, who are also considered pen poets (poets), became the voice of their age, like other minstrels. It is seen that in naming the folk poetry performers, it would be suitable to express them in general terms like âşık, ozan, halk şairi (Turkish poet-singer, poet-singer/minstrel, folk poet). Seyfettin Çoban calls himself an ozan (poet-singer). The name of the ozan, which was not popular for a while among the performers of the minstrel style poetry tradition, has been revived today and has become used for those who write and sing poetry in the field of folk poetry. As Seyfettin Çoban described himself as an ozan and wrote poems in accordance with the minstrel tradition has been one of the main data of his evaluation under the umbrella of Turkish poet-singer.

Poets who created their poems with the syllabic meter are called by some names such as "âşık, ozan, halk şairi, and saz şairi". Some of them have the feature of improvisation and they do not have saz. Some of them have neither saz nor improvisation, but they write poems with the syllabic meter. Today, the issue of what name we should give to these poets stands before us as a complicated issue. Therefore, the names of representatives of minstrel literature such as âşık, ozan, halk şairi (Turkish poet-singer, poet-singer/minstrel, folk poet) are used synonymously.

It is highly probable that our poets, whose names we have not heard of in our minstrel literature (unknown, unpopular), who have very few poems in our hands, or whose names we have only heard of and who do not have enough information about, still emerge from conks (writings), magazines and several manuscripts. We have folk poets waiting to be known and introduced by pushing their limits today. In our study, the position of Ozan Seyfettin Çoban in minstrel literature has been tried to be clarified.

Seyfettin Çoban was born in Sivas and could not go to school as there was no school in those years in his village of birth. Seyfettin Çoban has six published poetry books. With his 1374 poems published so far, Seyfettin Çoban has revealed what a productive poet he was. In the thematic context, the thematic richness in our folk poets is also seen in his poems. His poems did not remain in a narrow frame but attracted the attention of large masses, and some of them were composed and sung by different artists in their own albums. His relationship with the minstrel tradition and his unpublished poems in the universe of poetry were examined and his position in the tradition was determined.

In this article, it was aimed to make a category analysis according to the intensity of the subjects touched on by Seyfettin Çoban in his poems, with examples from his unpublished poems, and to reveal his position in the folk poetry tradition with content analysis, after his life story was summarized and quoted from the information obtained by the interview method. The scope of our research consists of 241 unpublished poems of him. In the article, the question of who is called an ozan (the poet-singer) was discussed in the light of written sources, Seyfettin Çoban's position in the tradition of minstrelsy was tried to be determined, and his poems were researched in the context of production, consumption, and performance theory. Interview and written documents

review, which are among the qualitative research methods, were used. We believe that our research will guide future studies, as it is the first study on Seyfettin Çoban's life, poems, and his position in the tradition of minstrel poetry, which is presented as an article on his unpublished poems.

Although Turkish instrumental poetry has a traditional structure, it has been confirmed once again that limiting the minstrelsy tradition with strict lines is against the nature of scientific methods, with the effect of factors such as the fact that it has continued in different geographies for centuries and raised hundreds of representatives in the examination of Ozan Seyfi and his poems.

Minstrelsy is a living tradition. Change, transformation and development can occur depending on the factors such as time, place, humans, etc., which are in the nature of every living thing. As a result of the reflections of these changes in the tradition, it is seen that a single type of performer is not grown. The performers of Turkish saz poetry are known by names such as *âşık*, *“ozan”*, *“saz şairi”*, *“halk şairi”*, *“kalem şairi”*, *“meydan şairi”*. Some of these artists, who usually produce poems with syllabic meter, have the ability to recite poems improvised, while others do not have improvisation. Although most of them can play the saz, there are some asiks who cannot play the saz and whose poetry is very strong. One of the poets who cannot play saz is Seyfettin Çoban.

Seyfettin Çoban is not a poet who was trained in the master-apprentice school in the minstrelsy tradition and who made his presence felt in traditional performance environments. Thanks to his own means and individual talents, he finds the opportunity to perform his art in the cultural organizations and poetry councils of institutions such as Mesam, Ilesam, and municipalities. Ozan Seyfi has a total of thousand three hundred and seventy-four poems in six poetry books published so far. Two hundred and forty-one unpublished poems of our poet, who continue his activities in the context of production, consumption, and performance in oral, written, and electronic cultural environments, show us that he is a poet who cannot play saz and who continues to train and improve himself under the umbrella of the poetic tradition. Seyfettin Çoban, who trained himself without apprenticeship to a master asık, writes his poems with inspiration. Like our folk poets, when Ozan Seyfi is evaluated in the context of the production, consumption, and performance of his poems, he plays an essential role in the literary taste and imagination of large masses of people, and in the treatment of Turkish as a literary language.

Kaynakça

- Aksan, D. (2005). *Yunus Emre şiirinin gücü*. Ankara: Bilgi Yay.
- Aksan, D. (2021). *Şiir dili ve Türk şiir dili dilbilim açısından bir bakış*. Ankara: Bilgi Yay.
- Arat, R.R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Artun, E. (2011). *Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı*. Adana: Karahan Yay.
- Ayva, A. (2006). Konya âşıklık geleneğinde mahlâs alma. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*. S.16. s. 23-33.
- Çoban, S. (1982). *Çoban'ın duygusu*. Ankara: ABS-Ankara Basım Sanayi.
- Çobanoğlu, Ö. (1997). İcra merkezli yapısal kalıplaşmaların işlevleri açısından yazılı kültür ortamı âşık destanları ile İngiliz sokak baladları. *Millî Folklor*. S.35. s. 28-32.
- Çobanoğlu, Ö. (2007). *Âşık tarzı edebiyat geleneği ve İstanbul*. İstanbul: 3F Yay.
- Dizdaroğlu, H. (1968). Halk şiirinde türler. *Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, XIX* (207), s.186-293.
- Elçin, Ş. (1988). *Halk edebiyatı araştırmaları I*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Elçin, Ş. (1992). Cumhuriyet devri Türk halk şiirine umumî bir bakış. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. II. Cilt Halk Edebiyatı*, (s. 79-81), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Gökşen, C. (2011). Dede Korkut hikâyelerindeki ozan tipi bağlamında Kars âşıklık geleneği. *Turkish Studies*. S. 6/4 (Güz). s. 149-161.
- Gözaydın, N. (1989). Anonim halk şiiri üzerine. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)*, LVII (445-450), 1-104.
- Günay, U. (2015). *Türkiye'de âşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Karadağ, M. (1996). *Türk halk şiiri (tarihçe-temel bilgiler-örnekler)*. Balıkesir: Akademi Dergisi Yay.
- Kaya, D. (1991). *Sivas'ta âşıklık geleneği ve Âşık Ruhsatî (Doktora tezi)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kaya, D. (2003). *Âşık edebiyatına giriş*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Köprülü, M. F. (1962). *Türk saz şairleri I*. Ankara: Millî Kültür Yay.
- Köprülü, M. F. (2012). *Edebiyat araştırmaları 1*. Ankara: Akçağ Yay.
- Özarıslan, M. (2001). *Erzurum âşıklık geleneği*. Ankara: Akçağ Yay.
- Özdemir, M. (2017). *Ozan Seyfettin Çoban hayatı sanatı şiirleri*. İstanbul: Tuzla Belediyesi Kültür Yay.
- Peker, S. (2022). Aksaraylı Âşık Türyan Gözüm'ün sanat anlayışı ve destanları üzerine bir değerlendirme. *SUTAD* (55): 135-149.
- Sakaoğlu, S. (2014). *Âşık edebiyatı araştırmaları*. Konya: Kömen Yay.
- Sever, M. (2013). *Türk halk şiiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Türkçe Sözlük* (1998). İsmail Parlatır, vd. (haz.). 9. Bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Üçüncü, K. (2004). İrsâd ve tebliğe bağlı icrâ: Türk sözlü kültür geleneği bağlamında Türk tekke edebiyatı. *TÜBAR-XVI. (Güz)*. s.127-141.
- Yeşil, Y. (2012). Bir âşık, bir inceleme Yozgat âşıklık geleneği ve "Âşık İhsan Şaşar". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. C.1. S.2. s. 85-96.
- Yıldırım, D. (2000). Tarihî süreç içinde iletişim odakları, ağları ve işlevleri [XIII.- XX. yüzyıllar aralığı Türkiye]. *Türk Dünyası*. S. 10 (Güz). s. 327-353.

EK: Ozan Seyfi'nin şiirlerinden seçmeler

Seyfettin Çoban'ın son yıllarda yazmış olduğu ve yayımlanmamış şiirlerinden makale hacminden dolayı seçilen örnekler verilmiştir.

Sarıkamış

Billur buzdan kalem yazmaz elimde
Kâğıdın üstünde gezip duruyor
Yapışıp kalıyor sözler dilime
Duygular semada donup duruyor

Ruhumda işlemiş ilham duruşta
Ne civanlar öldü Sarıkamış'ta
Duygular perişan dolaşır arşta
İçli yüreklere konup duruyor

Ahmetler Mehmetler omuz omuza
Ser aşkın uğruna dönmüşler buza
Bir haber salmışlar gökte yıldıza
Açmadan goncalar sönüp duruyor

Dilden dile gezer ağıtlar sözler
Yıllardır yaş döküp ağlıyor gözler
Mehmetçiğe mezar serince buzlar
Umutlar sessizce sönüp duruyor

Kimisi nişanlı kimisi evli
Kimi on beşinde kimisi elli
Muradı şehitlik içten teselli
Peygamber aşkıyla gülüp gidiyor

Ozan Seyfi'de sönmez gönül ateşi
Vatan aşkıdır bu yoktur bir eşi
Şehidin üstünde hakkın güneşi
Feda eder canı ölüp gidiyor

Sözcüsüyüm

Duygular kavramış beni
İlhamların sözcüsüyüm
Bir meçhule salmış beni
Ben bu yolun yolcusuyum

Yürek sesi dile verir
Kalem kâğıtlara serer
Şafak atar gün ağarır
Öten bülbülün sesiyim

Anımsatan pazarım var
Bağdaşık bir düzenim var
Şiirlere özenim var
İlhamların sözcüsüyüm

Duygu yüklü bir **Ozan**'ım
Yürek ne derse yazarım
Arı gibi öz süzerim
Duyguların sözcüsüyüm

Atatürk

Cephede komutan okulda öğretmen
Tartışmasız lider Mustafa Kemal
Nice zorluklarla devleti kuran
Tartışmasız dahi Mustafa Kemal

İnönü Mareşal iki kolları
Her zaman yanında bulmuş onları
İzmir'de denize dökmüş düşmanı
Tartışmasız dahi Mustafa Kemal

Tahtalara kalkıp yazı öğreten
Milletine sonsuz ışıklar tutan
Cumhuriyete sağlam temeller atan
Tartışmasız dahi Mustafa Kemal

Duygusalılık ilhamlarla beslenir
Ak sayfalar şiirlerle süslenir
Bir ülkeyse çalışmayla yücelir
Hedefi gösterdi Mustafa Kemal

Anneme

On üç yıl üç ayda geride kaldı
Özlemin bir türlü bitmiyor anne
Her gece düşümde seni görsem de
Rüyalarım bana yetmiyor anne

Rehberim her zaman tembihin sözün
Kulağımdan gitmez büyüğü sesin

Ağlıyorum her an elimde resmin
Özlemin bir türlü bitmiyor anne

Unutamam seni yıllar geçse de
Mezarını toprak otlar örtse de
Seslensem sesime ses vermesen de
Hayalin gözümde gitmiyor anne

Özlüyorum yavrum diyen sesini
Ninniler söyleyip severken beni
Ozan Seyfi der ki canların canı
Anılarım bana yetmiyor anne

Konya Kemaliye/Küçük Karatay Medresesi Üzerine Bir Restitüsyon Denemesi

A Restitution Discussion on Konya Kemaliye/Küçük Karatay Madrasah

Ahmet YAVUZYILMAZ *

Zekeriya ŞİMŞİR **

Öz

Geçmiş Neolitik döneme kadar geriye giden Konya birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu'nun kadim şehirlerinden biridir. 1075 yılında Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından fethedilen şehir Anadolu Selçuklularının baş şehri olmuştur. Selçuklu hâkimiyeti sırasında şehir başta sultan ve ailesi olmak üzere devlet adamları, varlıklı kimseler tarafından imar edilerek bir Türk-İslam şehri hüviyetine bürünmüştür. Başta cami ve mescitler olmak üzere, kervansaraylar, türbeler, hamamlar, medreseler, hankâhlar gibi çok sayıda eserler yaptırmışlar ve bunları zengin vakıflarla desteklemiştir. Bu yapılar içerisinde Selçukluların eğitime verdiği önemin bir göstergesi olarak da başkent Konya olmak üzere Sivas, Kayseri, Antalya, Sinop gibi şehirlerde çok sayıda medreseler yaptırmışlardır. Medreselerin birçoğu zaman içerisinde ya yıkılmış ya da yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Araştırmaya konu olan Küçük Karatay Medresesi de ne yazık ki ortadan kalkan diğer Selçuklu Medreseleri gibi aynı kaderi yaşamıştır. Günümüze sadece bir bölümü kalan Küçük Karatay Medresesi'ni mevcut bâkiyeleri, eldeki fotoğraflar ve çeşitli yayınlarda yer alan bilgilerden hareketle özgün plan şeması tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece medresenin mimari ve tezyinat açısından Selçuklu Dönemi eğitim yapıları içerisindeki yeri ortaya konulacaktır.

* Öğr. Gör. Dr. Necmettin Erbakan
Üniversitesi
ayavuzyilmaz@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6214-3734.
Konya / TÜRKİYE

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin
Erbakan Üniversitesi,
zsimsir@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5827-6235
Konya / TÜRKİYE

* Lecturer. Assist. Prof. Dr.,
Necmettin Erbakan University
ayavuzyilmaz@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6214-3734.
Konya / TÜRKİYE

** Assist. Prof. Dr., Necmettin
Erbakan University
zsimsir@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5827-6235
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Konya, Selçuklu, Medrese, Restitüsyon.

Abstract

Konya province whose history dates back to the Neolithic period, is one of the old cities that hosted numerous civilizations. The city, which was conquered by Suleyman Shah, the son of Kutalmış in 1075, served as the capital city of the Anatolian Seljuks. During the Seljuk rule, the city was reconstructed by the sultan and his family, statesmen and wealthy community, and developed and sustained with the identity of a Turkish-Islamic city. A great number of buildings such as mosques and masjids, caravanserais, tombs, public baths, madrasahs, inns was built and these structures were financially supported by foundations. Among these buildings, madrasahs which were perceived as solid proof of the importance of education given by the Seljuks, were built in many cities such as Sivas, Kayseri, Antalya, Sinop, and certainly in the capital city

Başvuru/Submitted: 01/02/2023

Kabul/Accepted: 18/07/2023

of Konya. A number of the madrasahs were either naturally demolished over time or destroyed. The Küçük Karatay Madrasa, which is the main focus of the research, unfortunately shared the same fate as the other disappearing Seljuk Madrasahs. It will be tried to determine the original plan scheme of the Küçük Karatay Madrasa, only a part of which remains today, based on the existing balances, the photographs in hand and the information in various publications. Therefore, the architectural and decorative significance of madrasahs within the educational framework of the Seljuk Period will be presented.

Keywords:

Konya, Seljuks, Madrasah, Restitution.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kemaliye/Küçük Karatay Medresesi

Kemâliye/Küçük Karatay Medresesi, Konya'nın Karatay İlçesi, Şemsi Tebrizi Mahallesi, Ankara Caddesi üzerinde yer almakta olup, tapununun 24 pafta, 240 ada, 10 parselinde kayıtlıdır. Yapının güney batısında Alaeddin tepesi ve Alaeddin Camii, batısında Karatay Medresesi, kuzey doğusunda Kız Öğretmen Okulu (Dârü'l-Muallimât) yer alır (Çizim 1).

Medrese binası çeşitli yayınlarda ve arşiv vesikalarında Karatay-ı Sağır/Sağır (BOA, İE.EV.. 13/1593, H-04-02-1091; BOA, İE.EV.. 29/3359, H-08-02-1114; BOA, AE.SAMD.III, 56/5566, H-12-05-1115; BOA, C..MF., 42/2090, H-04-01-1200; BOA, AE.SAMD.III, 66/3987, H-29-12-1207; Sak, 2017, s. 88), Küçük Karatay Medresesi (Sözen, 1971, s. 201; Yetkin, 1986, s. 70), Medrese-i Kemâliye (Atçeken, 1998, s. 231), Kemâliye Medresesi (Atçeken, 1998, s. 232; Erdoğan, 1998, s. 37; Haber, 2019, s. 152), Turumtaş Medresesi (Konyalı, 1964, s. 877; Sözen, 1972, s. 133), Kemâleddin Medresesi (Konyalı, 1964, s. 877), III. Murad dönemine ait 992/1584 tarihli Konya Vakıflar Tahir defterinde de Turumtaş ibn-i Abdullah Medresesi olarak adlandırılmıştır (Konyalı, 1964, s. 877).

Medresenin bânisi Selçuklu Veziri Celâleddin Karatay'ın kardeşi Emir Kemâleddin Turumtaş (Rumtaş)'tır¹ (Önder, 1971, s. 172). Emir Kemâleddin'in Konya'da Hoca Fakih Caddesi üzerinde inşa ettirdiği mescit ve zaviyenin 646/1248-1249 tarihli vakfiyesinde kendisiyle ilgili "...Emir, büyük sipahsalar, âlim, âdil, ihsan edici, Kemâlu'd-dünyâ ve'd-dîn İslâm ve Müslümanların izzetlendiricisi, melik ve sultanların dayanağı Abdullah oğlu Turumtaş (Rumtaş)...." ifadelerine yer verilmiştir (Turan, 1948, s. 156; Konyalı, 1964, s. 882; Önder, 1971, s. 172). Celâleddin Karatay'ın 643/1245-645/1248 yılında tescil edilen vakfiyesinde ise "...Behram Şah adıyla ma'rûf Şark Karahisarı çarşısında yapılmış olup Vâkıfın kardeşi büyük emir Kemâleddin Rumtaş'ın medresesine bitişik hamamın hepsi..." (Turan, 1948, s. 11); "...vakıflar üzerindeki teoliyeti, yaşadıkça, kendisine, sonra Tanrının kurtarısı kardeşi büyük emir Kemâleddin Rumtaş'a, onun da ölümünden sonra, ikbâli devam edesi diğer kardeşi büyük emir, sipehsalar Tanrı kulu (Abdullah) oğlu Seyfeddin Kara Sunkur'a şart koydu. Keza bunun ölümünden sonra da bu iki kardeşin en sâlih ve afif oğullarına, onlardan sonra oğullarına ve nesiller geldikçe ve çoğaldıkça nesilden nesile en salih ve en reşid oğullarının oğullarına" şeklindeki bilgilerden Kemâleddin Rumtaş'ın Celâleddin Karatay'ın kardeşi olduğu anlaşılmaktadır (Turan, 1948, s. 115, 142-143).

Hem vakfiyede hem de 1199/1784 tarihli bir vakıf zeylinde "Vakf-ı Medrese-i Kemalüddin Turumtaş bin Abdullah der Konya" olarak geçen bilgilerden medresenin

¹ Hamdîzâde Abdulkâdir 1915 tarihli bir yazısında medrese ve banisi hakkında şu bilgileri aktarır: "Müşârinileyhim iki biraderi daha vardır. Bunların en büyüğü Kemâleddin namında bir zat olup hem vüzerâdan hem de meşâhir etibbâdan (ünlü tabiblerden) idi. Bu medresenin karşısındaki Küçük Karatay demekle mâ'ruf olan diğer medreseyi de müşârinileyh Kemâleddin yaptırmıştır. Bunun daha mukaddem inşa olunduğu Celâleddin Karatay'ın vakfiyesinde bi'l-münâsebe zikr olunmuş bulunmasıyla müsbettir ve evvelce pek musanna ve müzeyyen olduğu rivayet edilmekte bulunmuştur". Bkz. Hamdîzâde Abdulkâdir, 1915, s.532-534; Erdoğan, 1998, s. 38).

Kemâleddin Rumtaş tarafından yaptırıldığı, babasının adının da Abdullah olduğu anlaşılmaktadır (Önder, 1971, s. 172; Atçeken, 1998, s. 231). 646/1248 tarihli vakfiyeye göre Kemâleddin Rumtaş'ın Selçuklu devrinin ileri gelen emirlerinden ve sipahsâlarından (Ordu komutanı) biri olduğu anlaşılmaktadır (Turan, 1948, s. 47; Atçeken, 1998, s. 230). Çeşitli kaynaklarda Kemâleddin Rumtaş'ın hekim olduğu ifade edilse de bu konuda elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Arabacı, 2017, s. 179)².

Kemâleddin Rumtaş başkent Konya'da medreseden başka Konya suru dışında, günümüzde Hoca Fakih Mahallesi olarak adlandırılan yerde Hoca Ahmed Fakih manzumesinin kuzeybatısında bir mescit ile zaviye yaptırdığı 646/1248 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır (Uğur&Koman, 1940, s. 64; Turan, 1948, s. 67, 154-158; Önder, 1971, s. 143). Anonim Selçuknâme'ye göre Kemâleddin Rumtaş 1243 yılında vefat etmiştir (Gök&Çoşguner, 2014, s. 43). İ. H. Konyalı ise Kemâleddin'in 649/1251 yılında vefat ettiğini söyler (Konyalı, 1964, s. 882). Celâleddin Karatay'ın Konya Kadısı Muhammed Razi oğlu Muhammed'e tescil ettirilen 25 Cemâziyelevvel 651/23 Temmuz 1253 tarihli vakfiyesinde geçen "*Emir Kemâleddin Rumtaş bin Abdullah rahmetullah...*" şeklindeki cümleden hareketle vakfiyenin tescil edildiği tarihte Kemâleddin'in vefat ettiği anlaşılmaktadır (Uğur&Koman, 1940, s. 59; Turan, 1948, s. 45).

Medresenin inşa tarihini gösteren herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Medresenin inşa tarihi için çeşitli araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan A. Tükel Yavuz 1248 öncesine (Yavuz, 1983, s. 527), M. Sözen 1248 yılına (Sözen, 1972, s.133), Ö. Bakırer ve M. Meinecke 1248-49 yılına (Meinecke, 1976, 278; Bakırer, 1981, s. 392), Ş. Yetkin 1248-1250 yıllarına (Yetkin, 1986, s.71), Aynur Durukan 1250'lere (Durukan, 2001, s. 145), Aptullah Kuran 1250-1251 yılına (Kuran, 1969, s.108), M. Önder ise 1253 yılına tarihlendirir (Önder, 1952, s.30).

Celâleddin Karatay'ın³ 25 Cemâziyelevvel 651/23 Temmuz 1253 tarihli vakfiyesinde Karatay Medresesi'nin yeri tarif edilirken Küçük Karatay Medresesinden bahsedilmektedir (Turan, 1948, s. 43). Vakfiyede geçen "*... kendi malından payitaht Konya şehri içinde, kardeşi Emir Kemâleddin Turumtaş (Rumtaş) (Allah rahmet etsin)'ın medresesi hizasındaki caddede oradaki şöhreti ve teferrüdü dolayısıyla sınırlandırmaktan müstağni olan ve binası yüksek, sahası geniş, zemini güzel, göze ferahlık, insana neşe verici, sanki cennetin köşkerlerinden bulunan bir medrese bina etti*" şeklindeki bilgilerden Küçük Karatay Medresesi'nin yol aşırı karşısında bulunan (Büyük) Karatay Medresesi'nden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır (Uğur&Koman, 1940, s. 62; Turan, 1948, s. 140). Karatay Medresesi'nin taç kapı kitabesinde yapının 649/1251 yılında yaptırıldığı yazılmıştır. Dolayısıyla vakfiyedeki bu bilgilerden hareketle medresenin 1251 tarihinden önce inşa edildiğini söylemek mümkündür.

İ. H. Konyalı, 646/1248 tarihli bir vakfiye kopyasını Karatay ailesinden Namdar Rahmi Karatay'dan alarak gördüğünü, 0.37x4.95m. ölçülerinde, 99 satır olduğunu ve 2.5 m.'lik bölümünün yazılı olduğunu ifade eder (Konyalı, 1964, s. 878; Turan, 1948,

² Kemâleddin Turumtaş ile ilgili bkz. (Özdemir, 2013, s. 145-147).

³ Celaleddin Karatay'ın 651 tarihli vakfiyesinin 652 ve 660 tarihli iki zeyli bulunmaktadır (Turan, 1948, s. 87).

s.89). Bu vakfiyede medreseye gelir getiren bazı vakıfların olduğu anlaşılmaktadır. Sille'ye bağlı Sızma Köyü, Kadınhanı'na bağlı Kozağacı Çiftliği ile Kırşehir'de bir değirmen medresenin vakıflarındandır (Uğur&Koman, 1940, s. 62; Uzluk, 1958, s. 17; Konyalı, 1964, s. 877; Erdoğan, 1998, s. 37). 1476 tarihli Fatih Devri Vakıflar Tahrir defterinde medresenin geliri 1302 akçe, II. Bâyezîd dönemine ait 1483 tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir defterinde 1850 akçe (Çoşkun, 1996, s. 32)⁴, 1501 tarihli Vakıflar Tahrir defterinde medresenin geliri 2051 akçedir (Haber, 2019, s. 49, 152).

Araştırmacılar bazıları medresenin bir dârüşşifa⁵ olduğunu söylese de (Ünver, 1940, s. 63-66⁶, 95; Önder, 1971, s. 172; Ünver, 1972, s. 18; Oğuzoğlu, 1984, s. 106) bunun doğru olmadığı çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (Konyalı, 1964, s. 882).

⁴ II. Bâyezîd dönemine ait 1483 tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir defterinde "Vakf-ı medrese-i Kemâliyye der-nefs-i Konya mukarrer tedris der tasarruf-ı Mevlânâ Sinân be hükm-i âlişân tevliyet der tasarruf-ı Lütfullâh an evlâd-ı Karatayı be-hükm-i cihân-mütâ' cihet-i tevliyet südüs hâsıl" şeklinde geçmekte olup vakıfları aynı olup geliri yıllar içerisinde artmıştır (Bkz. Çoşkun, 1996, s. 32).

⁵ Kazım İsmail Gürkan, "...En eski hastane Alâeddin Keykubat zamanında büyük Karatay Medresesi'nin karşısında şimdi tuğladan bir binanın kurulduğu yerde idi. Bu, Emir Celâleddin'in kurduğu hastanedir. Medrese şeklinde olan bu hastaneye bir zamanlar "Küçük Karatay" da denmiştir. Sonraları ise, Şifahane-Sakahane-Hastane adlarıyla anılmış olan bu hastane bugün de Konya'da İnce Minare'nin kuzeyinde bir mahalleye bu ad (Sakahane) verilmek suretiyle devam etmiştir. Halk şehrin bu bölgesinin "Şifalı" olduğu kanaatinde. Bu hastanenin hekimi olarak Celâleddin'in kardeşi Kemaleddin çalışmıştır. Hastane binasında arka eyvanından bir kısımdan başka bugün hiç bir iz kalmamıştır..." diyerek (Bkz. Gürkan, 1972, s. 43) Alaeddin Darüşşifası ile Küçük Karatay Medresesi'ni bir birine karıştırmıştır.

⁶ S. Ünver yapı hakkında şu bilgileri aktarır: "...Büyük Karatay medresesi karşısında Küçük Karatay binası Hekim Kemâleddin Karatay'a aittir. Burada ders de verirmiş. Konya'da bundan başka şifahane mahallesinde de bir dârüşşifa mevcut olduğuna dair halka kuvvetli ve an'anevi bir bilgi mevcuttur". (Bkz. Ünver, 1939, s. 24). Yazar başka bir çalışmasında ise "Konya'da meşhur Selçuk vezirlerinden Emir Celalettin Karatay'ın kardeşi Kemâleddin Karata-i hem hem de hekimdir. Karatây-ı Medresesi karşısında vaktiyle kerpiç bir bina varmış. Bunun yerindi pek eskiden bir darüşşifa mevcudiyeti tebeyyün ediyor ve banisi de hekim Kemâleddin'dir. Konya'da Celâlettin Karatai vakfiyesine muharrerdir. Bu vakfiyede ve İbni Bibi de Kemâleddin'in ismi geçmektedir. Bu kerpiç bina ise muahhar ve muhdestir. İlk bina çok sanatlı ve ziynetli imiş. Şimdi bu da mevrut değildir, yalnız yeri vardır. Bir zamanlar buraya karşısındaki Karatây-ı Kebîr Medresesi'ne mukabil Karatây-ı Sağır demişlerdir. Alâeddin tepesinin garbi şimalisinde ve Karata-i Medresesi yanında şimalden cenube uzamış mustatil bir binadır. İkinci sur dâhilinde ve şehir tarafındadır. Zira ilim ve sanat müesseseleri daima birinci sur ile ikinci sur arasında bir yer işgal eder" şeklinde verdiği bilgilerle aynı görüşünü devam ettirmiştir (Ünver, 1940, s. 28). Ünver bir diğer çalışmasında ise "Konya Dârüşşifası, Selçukluların Anadolu'da mühim hastahanelerindedir. Biz bunlardan Selçuk vezirlerinden Celâleddin Karatay'ın kardeşi Hekim Kemâleddin Karatay'ın dârüşşifası sahasına girdik. Şimdiki Karatây-ı Kebîr Medresesi Müzesi kapı kapıya karşısına rastlardı. Bu cihetle (Karatay-ı Sağır) de derlerdi. İçi çinili eyvanı dururdu. Kapı bakiyesi ve cadde tarafındaki geniş avlusunu ve kesme taşlı duvarını hatırlarım. Oradan, sanki başka yer yokmuş gibi, şehre giriş ve çıkış için bir büyük yol açıldı ve hepimizin gözleri önünde, bu gibi eserlere titrediğimiz bir zamanda ne kalmışsa kaldırıldı. Eyvanın bir parçası kalabildi. Celâleddin Karatay'ın 653/1255 tarihli ve eşraftan 50 şahidin huzurunda tanzim edilen vakfiyesinde bu dârüşşifa kayıtlıdır ve hekim olan Kemâleddin'i, mütevellî tayin etmiştir. Dârüşşifanın kitâbesi bulunamadı. Bina geniş bir sahayı kaplamakta idi" cümleleriyle yapının eski durumu hakkında bilgiler aktarır (Ünver, 1972, s. 18).

Medresenin 1476 tarihinde mütevellisi Mevlânâ Sinan Kasab (Uzluk, 1958, s. 17), 1501 tarihinde ise Lütfullah'dır⁷ (Haber, 2019, s. 49). Medreseye çeşitli tarihlerde müderris atamaları yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. II. Bâyezîd dönemi tahrir defterinde medresenin müderrisi Mevlânâ Tâceddin'dir (Konyalı, 1964, s. 877). Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi tarafından 1040/1631-32 tarihinde günlük 40 akçe yevmiye ücret alan Mevlânâ Mahmud (20 Şevval 1040) ile Mevlânâ Seyyid Mûsâ Efendi (10 Cemaziye'l-evvel 1040) isimli iki müderris, iki ay süre ile görevlendirilmiştir. Aynı tarihlerde Karatay-ı Kebir Medresesi'nde görevli olan Mevlânâ Seyyid Hüseyin Efendi isimli müderrisin 50 akçe yevmiye ücret alıyor olmasından dolayı Karatay-ı Sağır Medresesi'nin derece olarak daha aşağıda bir medrese olduğu söylenebilir (Doğan, 2018, s. 134, 135, 322). 20 Ramazan 1054/21 Kasım 1644 tarihinde 40 akçe yevmiye ücret ile Mevlânâ Hanefi Efendi müderris olarak görevlendirilmiştir (Şafakçı, 2005, s. 107-108; Şafakçı&Ürekli, 2022, s. 4).

Arşiv vesikalarında yer alan bilgilerden medresenin zaman zaman onarım geçirdiği görülmektedir. 22 Ağustos 1702 tarihinde mahallinde yapılan keşifte medresenin onarıma muhtaç olduğu belirtilmiştir⁸. Bu keşfe göre medresenin 12 oda ve 1 dershânedan meydana geldiği, 1 su kuyusunun bulunduğu, hücre kapılarının harap olduğu, hücreleri ayıran duvarların mevcut olmadığı belirtilmiştir.

⁷ 1501 tarihli kayıtlarda "Vakf-ı medrese-i Kemaliyye der nefsi-i Konya mukarrer tedris der tasarruf-ı Mevlânâ Hacı Taceddin be hükm-i şerif tevliyet der tasarruf Lütfullah an evlad-ı Karatay be hükm-i şâhi cihet-i tevliyet süds hasil" şeklinde geçer (Haber, 2019, s. 152)

⁸ Karatay-ı Sağır Medresesi'nin Ta'mîr Keşfi: "Mahmiye-i Konya'da vâki' Karatay-ı Sağır dimekle ma'rûf Kemâleddin Medresesi'nin müderrisi ve evkâfının mütevellisi olan bâ'isü'l-kitâb fahrü'l-müderrisîn Velî Efendi ibn Mahmûd nâm kimesne meclis-i şer'-i hatîr-ı lâzîmü't-tevkîre gelüp takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i 'ani'l-merâm idüp mürûr-ı eyyâm ve kûrûr-ı a'vâm ile medrese-i mezbûrenin ba'zı mevâzi'i harâba müşrif olup ve medresenin ve odalarının kapuları ve aralarının divarları olmayup 'imâret ve meremmete küllî ihtiyâcı olmağla mâl-ı vakıfla ta'mîre izn ve cânib-i şer'den keşf ve tahmîn olunması matlûbumdur didikde savb-ı şer'den Mevlânâ Mahmûd Efendi ibn 'Abdulkâdir Efendi irsâl olunup ol dahî neccârlardan Hüseyin bin İsmâ'îl ve sâ'ir ehl-i vukûf bî-garaz müslimînden zeyl-i kitâbda muharrerü'l-esâmî olan müslimîn ile medrese-i mezbûreye varup etrâf ve cevâhibine nazar itdiklerinde zikri âfi mevâzi'in 'imâret ve meremmete küllî ihtiyâcı olup harâba müşrif olduğunu mu'âyene ve müşâhede itdiklerinden sonra altı bâb odaların arasına altı divar için sekiz bin kerpiç ve sâ'ir üstâdiye ve ırgâdiye cem'an yirmi gurus ve on iki odanın kapusu için otuz gurus ve medresenin zokak kapusu için öz ağacı ve sâ'ir mesârif için onbeş gurus ve kemerler üzerini çamur ve taşla meremmet için her bir yükü onar akça kıymetli üç yüz taş onikibuçuk gurus ve üstâdiye ve ırgâdiye altmış gurus ve iki kemer ve bir odanın üzerinden yıkılıp ve açılan mevâzi'i örtmek için yirmi öz ağacı on gurus ve medresenin içini tathîr için ırgâdiye dört gurus ve on iki bâb odayı ve dershâneyi kırmızı çamur ile sıva için yirmi gurus ve ba'zı mevâzi'a vaz' için ardıc ağacı kıymeti üç gurus ve müceddeden bir kenif ma'a sakf mesârifi için on gurus ve su kuyusuna tenevvüre ve sâ'ir mesârif için on gurus ki min haysi'l-mecmû' yüz doksan dört buçuk gurus ile ancak 'imâret ve meremmet olunur deyu icmâ' ve ittifâk eylediklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ve tahrîr idüp ba'dehu ma'â ba's olunan 'Alî Beşe bin Şa'bân ile meclis-i şer'de ihbâr ve takrîr itmeğîn mâl-ı vakfla 'imâret ve meremmete ba'de'l-izn mâ-oaka'a bi't-taleb ketb olundu fi'l-yevmi's-sâmin ve'l-'ısrîn min şehri Rebî'ü'l-evvel li-sene erba'a 'aşere ve mi'ete ve elf (28 Rebî'ü'l-evvel 1114/22 Ağustos 1702). Kıdvetü'l-müderrisîni'l-kirâm eş-Şeyh Mustafâ Efendi el-müftü-i be-Konya hâlâ, Zehrü'l-meşâyih Mehmed Efendi bin 'Abdurrahman Efendi, Şeyh İbrâhîm Efendi bin el-Hâc Ahmed Beşe, 'Ömer Efendi bin Hüseyin, Molla Mustafâ bin 'Osmân, Mehmed Ağa bin İbrâhîm, Molla Mehmed bin 'Ömer Halîfe, Hasan Çelebi bin Mehmed". 40 Numaralı Konya Kadı Sicilinde yer alan 28 Rebî'ü'l-evvel 1114/22 Ağustos 1702 tarihli belge. Belgeyi okuyan ve kullanmamıza izin veren Prof. Dr. İzzet Sak'a teşekkür ederiz.

Uzun yıllar eğitim faaliyetlerine devam eden medrese XIX. yüzyıl sonlarına doğru Mevlânâ Dergâhı Postnişinlerinden Abdülvâhid Çelebi'ye verilmiştir. Çelebi, tarafından talebe hücreleri yeniden yapılmıştır (Önder, 1971, s. 173). 1901 ve 1903 yıllarında Ahmed Efendi isimli bir müderrisin görev yaptığı ve 21 talebe, 1914 yılında ise 24 talebenin okuduğu vesikalardan anlaşılmaktadır (Arabacı, 2017, s.181-182). Bu tarihte medresenin geliri 3.041 kuruş, 20 para idi (Arabacı, 1998, s. 182). Medresenin son bilinen müderrisi Alaybeyi Ahmed Efendi'dir (Arabacı, 1998, s. 182).

Tevhid-i Tedrisat kanunundan sonra Konya Özel Saymanlığının emlakı arasına katılmıştır (Atçeken, 1998, s.230). 1939 yılında Abdülvahid Çelebi'nin yaptırdığı kerpiç hücreler medresenin hemen önünden geçen Ankara Caddesinin açılması sırasında yıktırılmıştır (Önder, 1952, s. 30; Önder, 1971, s. 173; Atçeken, 1998, s. 230; Erdemir, 2013, s. 213-214). Bakanlar Kurulunun 16.06.1964 tarihli kararnamesinde "*Konya'da mazbut Ali Gav-Mahmudiye ve Küçük Karatay vakıfları hayratından olup Konya-Ankara giriş yolunun genişletilmesi sebebiyle yola katılmış bulunan 1930 metre kare tutarındaki mescit, tekke ve medrese arsalarının takdir edilen 134.308 (yüz otuz dört bin sekiz yüz sekiz) lira bedelle Konya Belediyesine satılması ve parasının, mümkün mertebe gayece aynı olan diğer hayrata tahsisi; Devlet Bakanlığının 05.06.1964 tarihli ve 145093/37 sayılı yazısına ekli Vakıflar İdare Meclisininin 22.05.1964 tarihli ve 141/136 sayılı kararı üzerine, 05.06.1935 tarihli ve 2762 sayılı Kanununun 10. maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 16.06.1964 tarihinde kararlaştırılmıştır*" şeklindeki bilgilerden medrese arsasının yol yapılma gerekçesiyle belediyeye satıldığı anlaşılmaktadır (Cumhuriyet Arşivi, Kurum: 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı (1928), Yer: 178-33-15, Belge Tarih: 16.06.1964).

Medresenin günümüze ulaşan eyvanı 15.10.1990 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla 5 yıl süreyle Selçuk Üniversitesi rektörlüğünce üniversite yayınlarnının teşhiri ve satış yeri olarak kullanılmak üzere kiralanmıştır (Cumhuriyet Arşivi, Kurum: 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı (1928-, Yer Bilgisi: 663-106-9, Belge Tarihi: 15.10.1990). Yapı günümüzde özel bir müstecir tarafından çini-seramik satış yeri olarak kullanılmaktadır.

Medrese, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 13.11.1982 tarih ve A-3861 sayılı kararı ile kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Küçük Karatay Medresesi'nin Plan Ve Mimari Özellikleri

Büyük oranda yıkılmış olan medreseden günümüze yalnız ana eyvanı ile bunun iki yanındaki duvar kalıntıları dışında bir şey ulaşmamıştır (Çizim 2, Fotoğraf 1). Medresenin yıkılmadan önceki durumunu gösteren fotoğraflarda bir taç kapısı bulunduğu, ana eyvanının kısmen yıkık olduğu görülür (Fotoğraf 2). Osmanlı'nın son dönemlerinde eski medresenin temelleri üzerine kerpiç malzemeden medresenin yeniden ihyâ edildiği araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. M. F. Uğur-M. M. Koman, kare planlı avlunun üzerinin kubbe ile örtülü olduğunu, ana eyvanın iki yanında kubbeli birer odanın bulunduğunu, bunlardan sağdakinin türbe olabileceğini ileri sürer (Uğur&Koman, 1940, s. 61). M. Sözen ise 1957 yılında incelediği medresenin temel kalıntılarını gördüğünü, kerpiç hücrelerin eski temel kalıntıları üzerine yükseltildiğini söyler. Bu temellerin bir kısmı günümüzde önünden geçen yolun

altında kalmıştır (Sözen, 1972, s. 134). Sözen, medresenin açık avlulu, iki eyvanlı olduğunu ve ana eyvanın iki yanında kubbeli birer odasının bulunduğunu ifade eder (Sözen, 1972, s. 135). M. Önder de yaptığı kazı çalışmasında ortaya çıkan temel kalıntılarında hareketle medresenin açık avlulu olduğunu ileri sürer (Önder, 1971, s. 171).

Medresenin ana eyvanı zaman içerisinde yapılan onarımlarla günümüze ulaşabilmiştir (Fotoğraf 3). Dıştan oldukça sade bir cephe anlayışına sahip olan eyvanın kuzey ve güney cepheleri 4.53 m. yüksekliğinde, 7.61 m. enindedir. Moloz taştan horasan harç derzli olarak inşa edilen duvarların yüzeyi sağırlı olup herhangi bir pencereye yer verilmemiştir. Beden duvarlarının üst bölümü tuğla ile örülerek yükseltilmiştir. Cephenin su basman seviyesinde zeminden 0.32 m. yükseklikte, 1.30 m. genişliğinde karo mozaik kaplı bir platform yapılmıştır (Çizim 3-4, Fotoğraf 4).

Medresenin doğu cephesi 21.54 m. uzunluğundadır (Fotoğraf 5). Cephe ortasında ahşap hatıllı moloz taştan inşa edilen, 6.40 m. yüksekliğinde, 8.72 m. enindeki ana eyvan yer alır (Çizim 5). Günümüzde yer yer çimento sıvalı olan duvar yüzeyinde yarılmalar-ayrılmalar görülmektedir. Taş örgünün bittiği yerden itibaren 2.11 m. yüksekliğinde çatı alınlığı yükselir. Eyvanın bu cephesine zeminden 3.28 m. yüksekliğinde sivri kemerli tek pencere açılmıştır. 0.36 m. genişliğinde tuğla bir kemere sahip olan pencerenin yüksekliği 2.12 m., genişliği 1.24 m., derinliği de 1.05 m. dir. Pencere dıştan altıgenlerle oluşturulmuş alçı şebekelidir.

Ana eyvanın sağında ve solunda Selçuklu Medreselerinde bir gelenek olan kubbeli birer odanın bulunduğu yapıdaki izlerden anlaşılmaktadır (Uğur&Koman, 1940, s.61). M. Meinecke de ana eyvanın iki yanında kubbeli birer oda olduğunu ifade eder (Meinecke, 1976, s. 278-279). Ana eyvanın iki yanında devam eden duvarların, eyvanın üst örtüsü yapılırken duvarla bağlantılarının kesilerek ortadan kaldırıldığını 1957 yılında yapıyı inceleyen M. Sözen tespit etmiştir (Sözen, 1972, s. 135). M. Ferit Uğur-M. Mesut Koman da ana eyvanın solundaki kubbeli odanın 1940 yılında yıkıldığını, sağdakinde ise vaktiyle kandil yağı yakıldığını, bundan dolayı da burasının Kemâleddin Rumtaş'ın türbesi olabileceğini belirtirler (Uğur&Koman, 1940, s. 61). 1943 yılında eyvanın üstü çatı ile örtülerek kiremitle kaplanmış (Uğur&Koman, 1940, s. 62).

Günümüze ulaşmayan bu kubbeli odaların yapılan onarımlar sırasında eyvana bitişik olması gereken duvarlarının bağlantısı kopartılmıştır. Güneydoğu köşedeki duvar kalıntısı düzgün kesme taş işçiliği ile dikkati çeker. Söz konusu kalıntı 0.81x0.56 m. ölçülerinde dikdörtgen kesitli olup, yaklaşık olarak 3.00 m. yüksekliğindedir. Sonradan üst üste istif edildiği anlaşılan taş blokların taç kapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Taç kapının yıkılmadan önce çekilen fotoğraflarında varlığı tespit edilen bu taşlar muhtemelen kapı yıkıldıktan sonra alınarak buradaki duvar örgüsünde kullanılmıştır (Çizim 6, Fotoğraf 6).

Eyvana girişi sağlayan batı cephe 8.60 m. genişliğinde, 6.80 m. yüksekliğindedir. İki yandaki beden duvarlarının kalınlığı 1.25 m. dir. Eyvan açıklığının genişliği 6.02 m. dir (Fotoğraf 7). Anadolu Selçuklu Medreselerinde ana eyvanın büyük bir sivri kemerle

avluya açıldığı ve üst örtüsünün de tonoz örtülü olduğu düşünülürse bu eyvanın da aynı şekilde tasarlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eyvanın batıya bakan giriş cephesi ahşap camekânla kapatılmıştır. Günümüze ulaşan ana eyvana konum olarak bakıldığında ekseriyetle Selçuklu dönemi medreselerinde olduğu gibi giriş açıklığı ya da taç kapının ekseninde ve tam karşısında olacak şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Eyvan, dıştan 8.68x7.61 m., içten ise 6.40x6.13 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Duvar kalınlığı doğuda 1.06 m., diğer cephelerde 1.25 m. dir. Eyvan kemeri yıkılmıştır. İki yanda 1.25 m. kalınlığındaki duvarlar ile sınırlandırılan giriş açıklığı 6.00 m genişliğindedir (Fotoğraf 8).

Eyvanın kuzey duvarı 6.40 m. uzunluğunda olup, sağırdır. Duvar yüzeyi zeminden 2.20 m. yüksekliğe kadar sıvalı ve badana boyalıdır. Bunun üzerinde devam eden 2.10 m. yüksekliğindeki kısım ise firuze renkli sırlı tuğlalardan oluşan geometrik bir kompozisyonla tezyin edilmiştir. Eyvanın çini ile kaplı alt bölümlerinin de zaman içinde harap olduğundan kaynaklar bahseder (Sözen, 1972, s. 135). Eyvanı çini ile bezenmiş benzer örneklerle bakıldığında eyvanın belirli bir yüksekliğe kadar tek renk sırlı çini plakalarla tezyin edildiği anlaşılmaktadır (Çizim 7). Duvar yüzeyinde sırsız tuğlalar yatay olarak, firuze renkli sırlı tuğlalar da dikey olarak istiflenmiştir. Sırlı tuğlalar 1/3 oranında kaydırılarak yatay doğrultu ile 90°lik açı yapar ve basamaklı yükselerek 45°lik çapraz eksenindeki hatları meydana getirir (Bakırer, 1981, s. 394). Sırsız tuğlalar çapraz ekseninde gamalı haç motifini oluşturur. Gamalı haç motifleri çapraz ekseninde 90° dirsek yapar ve birbirine bağlanarak bütün eyvan duvarını tezyin eder (Fotoğraf 9).

Doğu cephedeki eyvan arka duvarı 6.13 m. eninde olup, sivri kemerli tek pencere ile aydınlatılmaktadır. Zeminden 1.16m. yüksekliğindeki pencere içten 1.19 m., dıştan 1.22 m. genişliğinde, 1.09 m. derinliğinde ve 2.12 m. yüksekliğindedir. Altıgenlerden oluşan alçı bir şebekeye sahip pencerenin kemer köşelikleri dıştan geniş firuze ve içten ise daha dar siyah çizgiyle sınırlandırılmıştır. Köşelik yüzeyinin çini mozaik tekniğinde yapılmış altı kollu çarkifelek motifleriyle süslendiği görülmektedir. Aralarda kalan küçük boşluklar da üçgen şeklinde kesilmiş mor renkli çinilerle doldurulmuştur (Fotoğraf 10).

Cephe yüzeyi zeminden 2.20 m. yüksekliğe kadar sıvalı ve badana boyalıdır. Geriye kalan ve 2.10 m. yüksekliğindeki yüzey ise firuze ve mor renkli sırlı tuğlalarla oluşturulmuş geometrik bir kompozisyonla kaplanmıştır (Fotoğraf 11). Sırsız tuğlalar yatay, firuze renkli sırlı tuğlalar dikey istiflenmiştir. Aralarında birer küçük eşkenar dörtgen parça olmak üzere ikili sırlı tuğlalar 45° çapraz hatları oluşturur. Dikey istiflenen sırlı tuğlalar 1/2 oranında kaydırılarak çapraz eksenindeki geometrik kompozisyonu oluşturur. Duvar yüzeyi sırsız tuğlaların farklı aralıklarda yön değiştirmesi ve 90° lik kırılmaları ile dört kollu çark motiflerinin birbirine bağlandığı geometrik kompozisyonla bezenmiştir (Çizim 8, Fotoğraf 12-13).

Eyvanın güney duvarı 6.30 m uzunluğundadır. Duvar yüzeyi zeminden 2.20 m. yüksekliğe kadar sıvalıdır. Geriye kalan 2.10 m. lik üst bölümü ise kuzey duvardaki

aynı tasarıma sahip, sırsız tuğlaların yatay, sırlı tuğlaların dikey olacak şekilde istiflenmesiyle meydana getirilmiş, gamalı haçlardan oluşan geometrik bir kompozisyonla kaplanmış (Bakırer, 1981, s. 395) (Fotoğraf 14). Güney duvarın ortasında mihrap bulunur. Mihrabın yarım daire planlı nişi 0.87 m. genişliğinde, 0.35 m. derinliğindedir. Üzeri yarım küre şeklinde bir kavsara ile örtülmüştür. Eyvanın doğu, kuzey ve güney duvarlarındaki tuğla bezemelerinin alt kısmı Selçuklu dönemine ait benzer örneklerden hareketle tek renk sırlı çini plakalarla kaplı olduğu, hatta mihrabının da çinilerle tezyin edildiği söylenebilir (Fotoğraf 15).

Yapıya ait eski fotoğraflarda Karatay Medresesi'ne bakan batı cephe ortasına yerleştirilmiş taç kapının iri halat motifleri ve geometrik kompozisyonlu rozetlerle süslü olduğu görülmektedir (Sözen, 1972, s. 135). M. F. Uğur ve M. M. Koman, medrese taç kapısının 4.80 m., kapı açıklığının da 1.90 m. eninde olduğunu, taçkapının geometrik kompozisyonlu üç bordürle çevrili olarak tezyin edildiğini ifade eder (Uğur&Koman, 1940, s. 61), (Fotoğraf 16-17).

Medresenin günümüze ulaşan bölümlerinde ana inşaa malzemesi moloz taştır. Beden duvarlarının üst kısımlarında ve batı cephe duvar örgüsünde tuğlaya yer verilmiştir. Ahşap zemin, üst örtü ve hatıl olarak duvarlarda; laminent parke zemin kaplamasında, kiremit üst örtü kaplamasında, çini ise eyvanın iç duvarlarının üst bölümlerinde kullanılmıştır.

M. Önder medresenin bulunduğu alanda yaptığı kazıda çok sayıda çini malzeme bulunarak müzeye kaldırıldığı ifade eder (Önder, 1971, s. 171, 173). Söz konusu eserler günümüzde Karatay Medresesi Çini Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilmekte olup, çinilerin sır altı ve lüster tekniğinde işlendiği görülmektedir (Fotoğraf 18). Ancak bu kazının raporu yayınlanmadığı için kazı sonucu medresenin planına yönelik hangi verilere ulaşıldığı bilinmemektedir. Ayrıca çini parçaları dışında diğer taşınabilir buluntular hakkında da elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Yakın zamana kadar ayakta duran taç kapıya ait taş blokların bir bölümü eyvanın güneyinde yer alan duvar örgüsüne yerleştirilmiştir. Bu parçalardan bir taş bloğun köşesinde yuvarlak kesitli zencirek hattı görülmektedir (Fotoğraf 19). Taç kapının batıdaki yola bakan yüzünde farklı genişlikteki üç ayrı geometrik bordürden birisi günümüze ulaşmıştır. Kapının giriş açıklığını örten basık kemerin üzengi taşı ve kemer taşlarından bir blok da yer almaktadır (Fotoğraf 20). Kemer taşının yüzeyi ortada altı yapraklı bir penç motifi ile etrafında on iki adet yarım dairenin birbirini kestiği dairevi bir rozet ile bezenmiştir. Rozetin çevresi de zencirek motifi ile sınırlandırılmıştır (Fotoğraf 21). Bu bloğun alt kısmı yine yarım dairelerin yan yana sıralandığı bir firiz ile pahlı kısımda zencirek bordürü bulunur. Başka bir taş bloğun yüzeyinde de sekiz köşeli yıldız motifinin işlendiği dairevi diğer bir rozet olduğu görülmektedir (Fotoğraf 22).

Medrese taçkapısında yer alan ve günümüzde eyvanın güneydoğu köşesine istiflenmiş şekilde duran taş parçalarda yer alan halat örgü/zencirek motiflerin benzerleri Avanos Sarı Han avlu giriş kapısı kemerinde, Goncalı Ak Han taçkapısında,

Karatay Kervansarayı kapı çerçevesi ile mescit kapısında, Edirne Üç Şerefeli Camii harim batı kapısındakilerle benzerlik gösterir (Demiriz, 2000, s. 338, 341).

Kemâliye Medresesi ile ilgili yapılan bu çalışma neticesinde 3 farklı dönem müdahalesi karşımıza çıkmaktadır.

Medresenin ilk döneminden günümüze özgün olarak yalnız eyvan kalıntısı ulaşabilmiştir. Ancak medresenin yıkılmadan önceki durumunu gösteren fotoğraflardan ve günümüze ulaşan bir takım mimari parçalar ile kaynaklardaki bilgilerden bunu tespit etmek mümkündür.

İtilafçı lakabıyla bilinen Mehmed Ziya “Bursa’dan Konya’ya Seyahat” isimli eserinde Konya’ya geldiğinde Küçük Karatay Medresesi’ni görür yapıdan kısaca bahseder: “Karatay Medresesi’nin karşısında bulunan ve Küçük Karatay Medresesi adıyla bilinen medrese, Mevlânâ namına inşa edilmiştir. Bu medrese sonradan harap olduğundan yerine bir başkası yapılmıştır. Bundan on sene önce görülen gayet sanatlı sofa kalıntısı da yıkılmış yerine bir mescit bina edilmiştir. Bu eski medresenin inşa ve süsleme tarzının da diğerleri gibi sanatlî ve göz alıcı olduğu düşünülebilir” şeklinde bilgiler verir (M. Ziya, 2019, s. 343).

Medresenin eski durumu ve süslemeleri hakkında en eski çalışma M. Ferit Uğur-M.M. Koman’a ait olup, medrese hakkında şu bilgileri aktarırlar:

“Karatay Medresesi’nin önünden hastaneye doğru giden 9.5m. genişliğindeki yolun sağ tarafında ve bu medresenin karşısında yine Selçukîler zamanından kalma diğer bir bina harabesi vardır ki buna da Küçük Karatay Medresesi namı verilmektedir. Küçük Karatay Medresesi’nin eski varlığından bugün bize yadigâr kalan büyük kapısının bazı söve ve kemer parçaları ile tonozu çökmüş pek zavallı bir eyvandan ibarettir. Medhalin yani eski büyük ve muhteşem cephenin (4.8m.) ve bunun ortasındaki kapı yerinin 1.90m. arzında olduğu anlaşılmaktadır. Cephe harap olunca kapı kaldırılarak yeri taşla örülmüş ve medreseye girmek için cenuba bakan duvarına âdi bir kapı açılmıştır. Medrese çoktan beri Selçuk tarzındaki hücrelerden eser kalmamıştı. Mevcut yapı kerpiç hücreleri sonradan medrese müderrisliğini üzerine alan merhûm Abdülvahid Çelebi Efendi yaptırmıştır. Ortadaki üstü açık avlunun boyu 23.30m.’dir. Eninin de bu kadar bulunmasına nazaran vaktiyle üstünün bir kümbetle kaplı olduğuna hükmedebiliriz. Cami yıkılsa mihrap yerinde kalır fehoasınca zamanında latif ve cazibeli bir irfan yurduna dershanelik ve mescitlik etmiş olan harap eyvanın ebadı 6.10x6.40m.’dir. Bunun sağ ve solunda bulunması lazım gelen kupollardan soldaki tamamen yok edilmiş, sağdaki de pek harap bir oda haline gelmiştir. Burada vaktiyle kandil yakıldığına, binaenaleyh içinde bir yatır bulunduğu delalet eden emareler vardır. Bu yatırın şahsiyeti hakkında bir bilgimiz yoksa da medresenin banisi Emir Kemâleddin olması muhtemeldir. 1943 yılında kerpiçten yapılmış olan hücreler yıktırılmış ve eyvanın üstü de bir çatı ile örtülerek kiremitlendirilmiştir (Uğur&Koman, 1940, s. 61-62).

İ. H. Konyalı ise medrese hakkında şu bilgileri aktarır;

“Türbeleri ve tekkeleri kapatan, medreseleri hususi idarelere devreden kanunun yürürlüğe girdiği zaman medrese kerpiç duvarlı ve kara örtülü idi. Bu kara toprak

yığına arasında asıl ve eski binanın bazı parçaları çöplüğe düşmüş bir pirlanta gibi gönülleri çekiyordu. Son zamanlarda kerpiç kısımları yıkılmış, eski binadan kalan kısmında üstü örtülmek suretiyle ömrü uzatılmıştır. Medresenin umumi kapısının, girerken sağ tarafında eski medresenin methalinden bir parçanın hâlâ ayakta kaldığı görülmektedir. Burada kurdele gibi işlenmiş bir sütun ile kemer ayağı ve tırnakları ve yığma bir sütun vardır. Bu kapının tam karşısında da eski medresenin eyvanından bir parça kalmıştır. Medrese Büyük Karatâyî Medresesi ve Sahip Ata Dârü'l-Hadisi gibi avlusu kapalı bir tip mi idi, yoksa Kayseri'deki Hand Hatun ve Sahibiye Medreseleri gibi avlusunun ortası açık mı idi? Bunun ancak mütehasısları tarafından yaptırılacak bir kazı ile tespit edilebileceğini sanıyorum" (Konyalı, 1964, s. 876-877).

M. Sözen Medrese binası hakkında şu bilgileri bizlere aktarır:

"XIX. yüzyılın sonlarında, Konya Mevlânâ Dergâhı postnişinlerinden Abdülvahid Celebi buraya müderris olarak tayin edilmiş, o da yeniden öğrenci hücreleri yaptırmış, bu kerpiçten hücreler 1939 yılında yıktırılmıştı. Biz ilk araştırma yaptığımız 1957 yılında, bu kerpiç hücrelerin temel kalıntılarını görmüştük. Herhalde kerpiçten hücreler eski hücrelerin temelleri üzerinde yükseliyordu. Daha sonra, Mehmet Önder'in sondajlarının hemen arkasından, yol açılarak her şey ortadan kalkmıştır. Bugün medreseden beşik tonozu yıkılmış bir eyvanla, taç kapısının bir kanadına ait bir kısım kalmıştır. Yol geçmeden önceki görünüşüne bakarak, bu medresenin acık avlulu olduğu anlaşılırmaktaysa da, kaç eyvanlı olduğu kesinlikle belli değildir. Fakat zengin süslü bir ana eyvanın varlığına karşılık, elde yan eyvanlara ait hiçbir kalıntının bulunmayışı, iki eyvanlı olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Hiç olmazsa ana eyvana uygun yan eyvanlardan az da olsa bir kalıntı günümüze gelebilirdi. Kerpiçten odalar eski temeller üzerine yapılmışsa, gördüğümüz kadarıyla yan eyvanlara ait belirti mevcut değildi. Kesin yargılara varmamakla beraber, bu medreseyi iki eyvanlı olarak kabul edebiliriz" (Sözen, 1972, s. 134-135).

Açık avlulu olması bakımından: Kemâliye Medresesi açık avlulu olarak inşa edilmiştir. Bu yönüyle aşağıdaki yapılarla benzerlik gösterir; Kayseri Çifte Medrese 602/1205 (Kuran, 1969, s.65-67), Huand Hatun Medresesi (635/1237) (Kuran, 1969, s.70-73), Kayseri Saraceddin Medresesi (636/1238) (Kuran, 1969, s. 73-74), Konya Sırçalı Medrese (640/1242) (Kuran, 1969, s. 74-75), Kayseri Haçı Kılıç Medresesi (647/1249-1250) (Sözen, 1970, s. 118-122), Akşehir Taş Medrese (648/1250) (Kuran, 1969, s. 79-82), Sinop Pervane Medresesi (661/1262) (Kuran, 1969, s. 86-88), Kayseri Sahabiye Medresesi (666/1267) (Kuran, 1969, s. 88-90), Sivas Buriciye Medresesi (670/1271) (Kuran, 1969, s. 90-92), Sivas Gök Medrese (670/1271) (Kuran, 1969, s. 92-95), Çorum Alaca Karahisar Medresesi (XII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 63-65), Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 116-124), Ermenek Tol Medrese (739/1339) (Sözen, 1970, s. 131-134), Karaman Hatuniye Medresesi (783/1381-1382) (Sözen, 1970, s. 140-144) ve Niğde Ak Medrese (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201).

İki eyvanlı olması açısından: Kaynaklardan edinilen bilgilere göre medrese giriş eyvanı ile birlikte iki eyvanlıdır. Çorum Alaca Karahisar Medresesi (XII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 63-65), Huand Hatun Medresesi 635/1237 (Kuran, 1969, s. 70-

73), Konya Sırçalı Medrese 640/1242 (Kuran, 1969, s. 74-75), Kayseri Haçı Kılıç Medresesi (647/1249-1250) (Sözen, 1970, s. 118-122), Sinop Pervane Medresesi (661/1262) (Kuran, 1969, s. 86-88), Afyon Çay Taş Medrese (677/1278) (Kuran, 1969, s. 57-59), Eğridir Taş Medrese (701/1301-1302) (Sözen, 1970, s. 166-172), Korkuteli Emir Sinaneddin Medresesi (719/1319-1320) (Sözen, 1970, s. 173-178), Karaman Hatuniye Medresesi (783/1381-1382) (Sözen, 1970, s. 140-144) ve Niğde Ak Medresesi (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201) ile benzerlik gösterir.

Ana eyvanın tonoz örtülü olması bakımından: Selçuklu döneminde ister açık avlulu, isterse kapalı avlulu plan şemasında inşa edilen medrese olsun ana eyvan tonozla örtülmüştür. Her ne kadar Küçük Karatay medresesinin ana eyvan üst örtüsü yıkılmış olsa da üst örtüsünün tonoz olduğu mevcut örneklerden hareketle söylenebilir. Tokat'taki Yağbasan Medresesi (XII. yüzyıl ortaları) (Kuran, 1969, s.16-18), Çorum Alaca Karahisar Medresesi (XII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 63-65), Konya Ali Gav Medresesi (XII. yüzyıl sonu-XIII. yüzyıl başları) (Önge, 1967, s. 11), Kayseri Çifte Medrese (602/1205) (Kuran, 1969, s.65-67), Isparta Atabey Ertokuş Medresesi (621/1224) (Kuran, 1969, s. 46-49), Huand Hatun Medresesi (635/1237) (Kuran, 1969, s. 70-73), Kayseri Saraceddin Medresesi (636/1238) (Kuran, 1969, s. 73-74), Konya Sırçalı Medrese (640/1242) (Kuran, 1969, s. 74-75), Akşehir Taş Medrese (648/1250) (Kuran, 1969, s. 79-82), Kayseri Haçı Kılıç Medresesi (647/1249-1250) (Sözen, 1970, s. 118-122), Antalya Karatay Medresesi (648/1250-1251) (Sözen, 1972, s.137-141), Konya Karatay Medresesi (649/1251) (Kuran, 1969, s. 51-53), Sinop Pervane Medresesi (661/1262) (Kuran, 1969, s. 86-88), Kayseri Sahabiye Medresesi (666/1267) (Kuran, 1969, s. 88-90), Sivas Buriciye Medresesi (670/1271) (Kuran, 1969, s. 90-92), Sivas Gök Medrese (670/1271) (Kuran, 1969, s. 92-95), Kırşehir Cacabey Medresesi (671/1272-1273) (Sözen, 1972, 15-20), Afyon Çay Taş Medrese (677/1278) (Kuran, 1969, s. 57-59), Konya İnce Minareli Medrese (1258-1279) (Kuran, 1969, s. 54-55), Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 116-124), Erzurum Yakutiye Medresesi (710/1310) (Kuran, 1969, s. 124-127), Kütahya Vacidiye Medresesi (714/1314-1315) (Sözen, 1972, s. 80-83), Karaman İbrahim Bey İmareti (836/1432-1433) (Sözen, 1972, s. 34-41), Ermenek Tol Medrese 739/1339 (Sözen, 1970, s. 131-134), Karaman Hatuniye Medresesi (783/1381-1382) (Sözen, 1970, s. 140-144) ve Niğde Ak Medrese (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201) ile benzerdir.

Küçük Karatay Medresesi ana eyvanı, dıştan 8.68x7.61m., içten ise 6.40x6.13m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Selçuklu dönemindeki diğer medreselerde ana eyvan ölçüleri ise şöyledir: Çorum Alaca Karahisar Medresesi 6.50x6.40m., Tokat Yağbasan Medresesi güney eyvan 6.10x5.30m., Ali Gav Medresesi ana eyvanı 6x10x5.40m., Kayseri Sahabiye Medresesi 7.90x7.60, Kayseri Haçı Kılıç Medresesi 8.10x6.65m., Sinop Pervane Medresesi 9.00x6.70m., Kayseri Çifte Medrese 9.70x7.50m., Huand Hatun Medresesi 9.80x8.30m. dir.

Ana eyvanın sağında ve solunda kubbeli odaların bulunması açısından: Kemâliye Medresesi'nin ana eyvanının iki yanında kubbeli birer oda olduğu eski kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu odalardan sağdakinin türbe olduğu da çeşitli araştırmacılar tarafında ileri sürülmektedir. Bu açıdan birçok Selçuklu ve Beylikler

dönemi medreseleri ile benzerlik göstermektedir. Ana eyvanın sağında ve solunda kubbeli birer oda olması açısından Konya Ali Gav Medresesi (XII. yüzyıl sonu-XIII. yüzyıl başları (Önge, 1967, s. 11) Isparta Atabey Ertokuş Medresesi (621/1224) (Kuran, 1969, s. 46-49), Konya Sırçalı Medrese (640/1242) (Kuran, 1969, s. 74-75), Akşehir Taş Medrese (648/1250) (Kuran, 1969, s. 79-82), Konya Karatay Medresesi (649/1251) (Kuran, 1969, s. 51-53), Sivas Buriciye Medresesi (670/1271) (Kuran, 1969, s.90-92), Konya İnce Minareli Medrese (1258-1279) (Kuran, 1969, s. 54-55), Afyon Çay Taş Medrese (677/1278) (Kuran, 1969, s. 57-59), Kütahya Vacidiye Medresesi (714/1314-1315) (Sözen, 1972, s. 80-83), Karaman İbrahim Bey İmareti (836/1432-1433) (Sözen, 1972, s. 34-41), Ermenek Tol Medrese (739/1339) (Sözen, 1970, s. 131-134), Karaman Hatuniye Medresesi (783/1381-1382) (Sözen, 1970, s. 140-144) ve Niğde Ak Medrese (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201) ile benzerlik gösterir.

Ana eyvanın girişin karşısında olması açısından: Kemâliye Medresesi'nde giriş kapısının karşısında günümüze de ulaşmış ana eyvan bulunmaktadır. Bu açıdan birçok Selçuklu Dönemi Medresesi ile benzerlik göstermektedir. Ana eyvanın üzerinin ise tonoz ile örtülü olduğu kabul edilmektedir. Bu açıdan Tokat'taki Yağlıbasan Medresesi (XII. yüzyıl ortaları) (Kuran, 1969, s. 16-18), Konya Ali Gav Medresesi (XII. Yüzyıl sonu-XIII. yüzyıl başları (Önge, 1967, s. 11), Kayseri Çifte Medrese (602/1205) (Kuran, 1969, s. 65-67), Isparta Atabey Ertokuş Medresesi (621/1224) (Kuran, 1969, s. 46-49), Huand Hatun Medresesi (635/1237) (Kuran, 1969, s. 70-73), Konya Sırçalı Medrese (640/1242) (Kuran, 1969, s. 74-75), Akşehir Taş Medrese (648/1250) (Kuran, 1969, s. 79-82), Antalya Karatay Medresesi (648/1250-1251) (Sözen, 1972, s. 137-141), Kayseri Sahabiye Medresesi (666/1267) (Kuran, 1969, s. 88-90), Sivas Gök Medrese 670/1271 (Sözen, 1970, s. 40-48), Sivas Buriciye Medresesi 670/1271 (Kuran, 1969, s. 90-92), Kırşehir Cacabey Medresesi (671/1272-1273) (Sözen, 1972, s. 15-20), Konya İnce Minareli Medrese (1258-1279) (Kuran, 1969, s. 54-55), Afyon Çay Taş Medrese (677/1278) (Kuran, 1969, s. 57-59), Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yüzyıl sonları) (Kuran, 1969, s. 116-124), Erzurum Yakutiye Medresesi (710/1310) (Kuran, 1969, s. 124-127), Kütahya Vacidiye Medresesi (714/1314-1315) (Sözen, 1972, s. 80-83), Karaman İbrahim Bey İmareti (836/1432-1433) (Sözen, 1972, s. 34-41), Ermenek Tol Medrese (739/1339) (Sözen, 1970, s. 131-134), Karaman Hatuniye Medresesi (783/1381-1382) (Sözen, 1970, s.140-144) ve Niğde Ak Medrese (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201) ile benzerlik gösterir.

Ana eyvanda mihrap bulunması açısından: Anadolu Selçuklu medreselerinde İnce Minareli ve Akşehir Taş medreselerinde olduğu gibi mescidin ayrı bir mekân olarak yapılmadığı örneklerde genellikle ana eyvanın yazlık dersane olarak kullanılmasının yanı sıra mescit fonksiyonunu da üstlendiği bilinmektedir. Bu bağlamda Selçuklu, Beylik ve Osmanlı Devleti zamanında inşa edilmiş olan medreselerin ana eyvanlarında genelde bir mihrap uygulamasıyla karşılaşılır. Ana eyvanda kible yönünü gösteren mihrabın varlığı burasının aynı zamanda mescit olarak kullanıldığının da en önemli göstergesidir. Konya Ali Gav Medresesi (XII. yüzyıl sonu-XIII. yüzyıl başları (Önge, 1967, s. 11) Isparta Atabey Ertokuş Medresesi (621/1224) (Kuran, 1969, s. 46-49), Konya Sırçalı Medrese (640/1242) (Kuran, 1969, s. 74-75),

Antalya Karatay Medresesi (648/1250-1251) (Sözen, 1972, s. 137-141), Kırşehir Cacabey Medresesi 671/1272-1273 (Sözen, 1972, s. 15-20), Afyon Çay Taş Medrese (677/1278) (Kuran, 1969, s. 57-59), Karaman İbrahim Bey İmareti (836/1432-1433) (Sözen, 1972, s. 34-41) ve Niğde Ak Medrese (812/1409-1410) (Sözen, 1970, s. 194-201) ana eyvanlarında mihrap bulunması bakımından Küçük Karatay Medresesi ile benzerlik gösterir.

Bütün bu bilgilerden hareketle medresenin açık avlulu, tek katlı ve iki eyvanlı medrese plan şemasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Batı cephe aksındaki taç kapının dışarı taşkın ve ana cepheden daha yüksek olduğu, kalın halat örgülü iki zencirek ve üç farklı geometrik tezyinat ve iki farklı madalyonla bezendiği, basık kemerli bir kapı açıklığı ile de medreseye girildiği anlaşılmaktadır. Doğudaki ana eyvan ile batıdaki giriş eyvanının sivri kemerli ve beşik tonoz örtülü olduğu söylenebilir. Ana eyvanın iki tarafında kare planlı, kübik gövdeli ve kubbe örtülü iki mekân yer almaktaydı. İ. H. Konyalı (Konyalı, 1964, s. 877) ve M. F. Uğur-M. M. Koman (Uğur&Koman, 1940, s.61)'ın verdiği bilgilerden güney batı köşedeki odanın Kemâleddin Turumtaş'ın defnedildiği türbe olduğu söylenebilir. Söz konusu mekânın özgününde türbe yapısı olarak yapıлып yapılmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Karatay Medresesi'nin güneybatı köşesindeki Celâledin Karatay'ın medfûn olduğu kubbeli mekân gibi özgününde türbe olmayıp, Kemâleddin Turumtaş vefât ettikten sonra buraya defnedilerek türbeye dönüştürüldüğü düşünülebilir.

Avlunun güney ve kuzeyinde tonoz örtülü dörderden sekiz talebe odası ile bu odaların önünde beşer adet kâgir ayak ya da sütunun taşıdığı, tonoz örtüye sahip revaklarla çevrili olduğu düşünülebilir. Taç kapı cephesinde, giriş eyvanının iki tarafında tonoz örtülü iki mekân olmalıdır. Avlunun ortasında bir havuz bulunmaktaydı. M. Meinecke'nin çizmiş olduğu plan mevcut fotoğraflardan ve yayınlarda yer alan bilgilerden hareketle tespit edilebilen 1. dönem durumuna en uygun plan şemasıdır (Çizim 9-10-11) (Meinecke, 1976, s. 279).

İkinci dönem eklentisi olarak ise uzun yıllar eğitim faaliyetlerine devam eden medrese XIX. yüzyıl sonlarına doğru Mevlânâ Dergâhı Postnişinlerinden Abdülvahid Çelebi'ye verilmiştir. Çelebi tarafından, yıkılmış ve harap olmuş talebe hücreleri kerpiç malzemedен yeniden yapılmıştır (Çizim 12) (Önder, 1971, s. 173). Medresenin batıdaki girişinin yanı sıra güney cepheye dikdörtgen formlu ikinci bir kapı açıldığı, talebe odalarının mazgal pencerelerinin fevkâni pencereye dönüştürüldüğü, odalarda ocak yapıldığı ve bunun üst örtüye baca olarak yansıdığı duvarların çamur sıvalı olduğu, avludaki revakların ahşap direklerle taşındığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü dönem olarak 1939 yılında Abdülvahid Çelebi'nin yaptırdığı kerpiç hücreler tamamen yıkılmıştır (Atçeken, 1998, s. 230). Günümüze sadece ana eyvan ile iki yanındaki birkaç duvar ve taç kapıya ait parçalar ulaşabilmiştir. Ana eyvan da zaman içerisinde çeşitli müdahaleler geçirmiştir. Özgün tonoz örtüsü yıkıldığı için eyvanın üzeri içten ahşap düz tavan, dıştan iki yöne eğimli, kiremit kaplı kırma çatı ile kapatılmıştır.

Sonuç

Konya'nın Selçuklular tarafından fethedilmesinin akabinde başta cami ve mescit olmak üzere medrese, kervansaray, türbe, hamam vb. gibi çok sayıda yapı inşa edilerek şehrin bir Türk kenti haline gelmesine katkı sağlamışlardır. Bu yapılar içerisinde Selçukluların eğitime verdiği önemin bir göstergesi olarak Şemseddin Ebû Saîd Altun Apa Medresesi, Şerif Mes'ûd Medresesi (639/1241), Sırçalı Medrese (640/1242-43), Karatay Medresesi (649/1251-52) (Konyalı, 1964, s. 851), Küçük Karatay, Tâcü'l-Vezîr, Seyfiyye, Molla Atik, Hatuniyye, Kadı Kalemşâh, Molla-i Cedîd adlarıyla anılan çok sayıda medrese inşa etmişlerdir. Kaynaklarda ve arşiv vesikalarında adı geçen bu medreseler ne yazık ki zaman içerisinde bakımsızlık ve ihmaller yüzünden yıkılıp yok olmuştur. Bunlar içerisinde Sırçalı, Karatay, İnce Minareli Medrese sağlam olarak, çalışmaya konu olan Küçük Karatay Medresesi'nin ise bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Gerek yapıdan gelen izler, ve gerekse eski fotoğraflar ile çeşitli yayınlarda yer alan bilgilerden hareketle yapının özgün durumuna yönelik bir restitüsyon çalışması yapılmıştır. Daha sağlıklı verilerin elde edilmesi için medresenin bulunduğu alanda gerçekleştirilecek kazı çalışması veya yeni bulunabilecek görsel malzeme ile mümkün olacaktır. Tespit edebildiğimiz kadariyle Küçük Karatay Medresesi tek katlı, açık avlulu, giriş eyvanı ile birlikte iki eyvanlı, avlunun iki tarafında revakların arkasında tonoz örtülü odalar, anıtsal bir taçkapısı ile taçkapı ile aynı aks üzerine konumlandırılan ve mescit olarak da kullanılan ana eyvan tasarımı ile Klasik Selçuklu Medreselerinin özelliklerini taşımaktadır.

Extended Abstract

Madrasahs are educational institutions that offer academic programs beyond primary schools, catering to secondary and higher education levels. The exact origins of madrasahs remain uncertain, with various sources presenting differing perspectives on their establishment. However, particular significance is attributed to the Prophet's Masjid al-Nabawi in Medina, which was constructed under his supervision. This revered site served not only as a place of worship but also as a multifunctional center for educational activities (known as suffa), the reception of envoys, the deliberation of decisions regarding war and peace, the confinement of prisoners, the convening of meetings, and the provision of accommodations for guests and the destitute. Furthermore, it housed a few rooms for the Prophet's family.

The Suffa area within the mosque is widely acknowledged as the initial archetype of the madrasa due to its function as a space dedicated to educational pursuits. Alongside the educational activities conducted within mosques, a range of institutions emerged in Baghdad during the reign of Abbasid caliph al-Ma'mun. These institutions, known as the House of Wisdom (Bayt al-Hikmah), House of Knowledge (Bayt al-Ilm), and Daru'l-Ilm, served as hubs for intellectual exchange and translation endeavors.

The proliferation of madrasas occurred during the Karakhanid and Ghaznavid eras. Historical records indicate that madrasas were constructed by Sebük Tekin, the brother of Sultan Mahmud of Ghazni, and İbrahim Tamgaç Han, the ruler of the Karakhanids. Subsequently, during the Great Seljuks period, the construction of

madrasas continued to increase. Vizier Nizam al-Mulk played a significant role during the Seljuk period by providing substantial endowments to support the madrasas he established in Nishapur and Baghdad, thereby ensuring their continuity. Moreover, madrasas were established in other Seljuk cities such as Tus, Basra, Isfahan, Herat, and Belh. The expansion of madrasas, originally initiated by the Karakhanids, Ghaznavids, and Great Seljuks in Central Asia, extended to Syria, Iraq, and Egypt, and later reached Anatolia, where their development reached completion. The subsequent rulers, namely Zengid, Ayyubid, and Mamluks, embraced this trend and erected numerous madrasas in the territories under their dominion.

Following the territorial conquests of the Turks, a strong emphasis on education was demonstrated through the construction of madrasas, alongside other architectural structures such as mosques, masjids, inns, baths, dervish lodges, mausoleums, and palaces. Notably, madrasahs were established in various Seljuk cities including Tokat, Kayseri, Sivas, Afyon, Sinop, and particularly in the capital city of Konya. These endeavors underscored the significance attributed to education within the regions acquired by the Turks.

In Konya, alongside numerous architectural structures, the madrasas have suffered from neglect and deterioration, resulting in either their complete destruction or the limited survival of a few remnants. Among the surviving examples are Nalıncı Tomb and Madrasa, Seyfiyye Madrasa, Molla Hünkar, Şemseddin Altunaba, and Tacü'l-Vezir Madrasa. The subject of this article, Kemâliye Madrasa, which was constructed by Kemaleddin Rumtaş, the brother of the esteemed statesman Celaleddin Karatay, faced a similar fate as other Seljuk monuments that met destruction. Unfortunately, there is no available inscription indicating the exact date of the madrasa's construction. However, in Celâleddin Karatay's charter dated 651/1253, which describes the location of Karatay Madrasa, mention is made of Küçük Karatay Madrasa located across the street. The inscription on the aforementioned Karatay Madrasa states that it was built in 649/1251. Consequently, based on both the foundation charter and the inscription, it can be inferred that Kemaliye/Küçük Karatay Madrasa was constructed prior to 1251.

One of the demolished structures, purportedly removed to make way for the construction of the madrasah, has left behind a small number of surviving stone fragments, including remnants of the main iwan and the portal. This research endeavor aims to reconstruct the original architectural layout of the madrasah by examining archival documents, various sources, and old photographs. Through our investigation, it has been determined that the madrasah featured an open courtyard, two iwans, and a single-story floor plan. Furthermore, the presence of a monumental portal has been unveiled based on the limited architectural fragments that have endured, specifically those belonging to the entrance gate.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

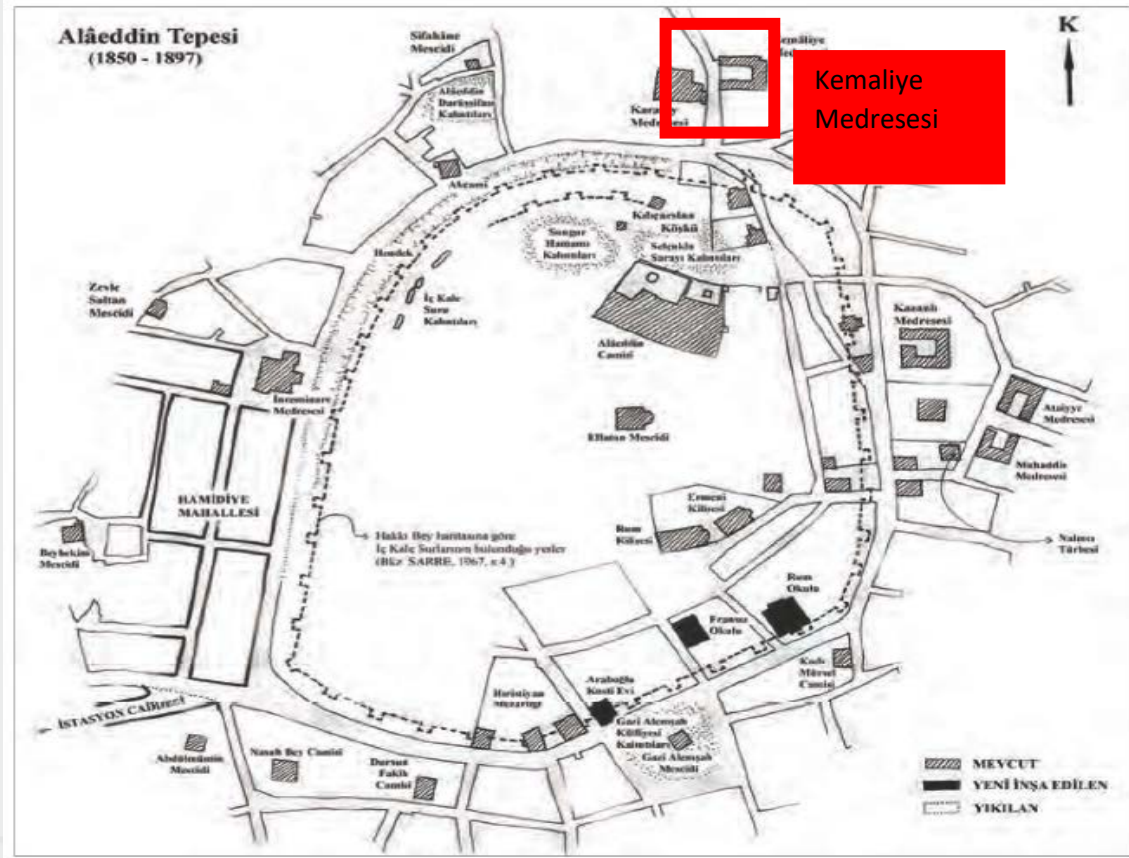
- BOA, İE.EV.. 13/1593, H-04-02-1091.
 BOA, İE.EV.. 29/3359, H-08-02-1114.
 BOA, AE.SAMD.III, 56/5566, H-12-05-1115.
 BOA, C..MF., 42/2090, H-04-01-1200.
 BOA, AE.SAMD.III, 66/3987, H-29-12-1207

Telif ve Tetkik Eserler

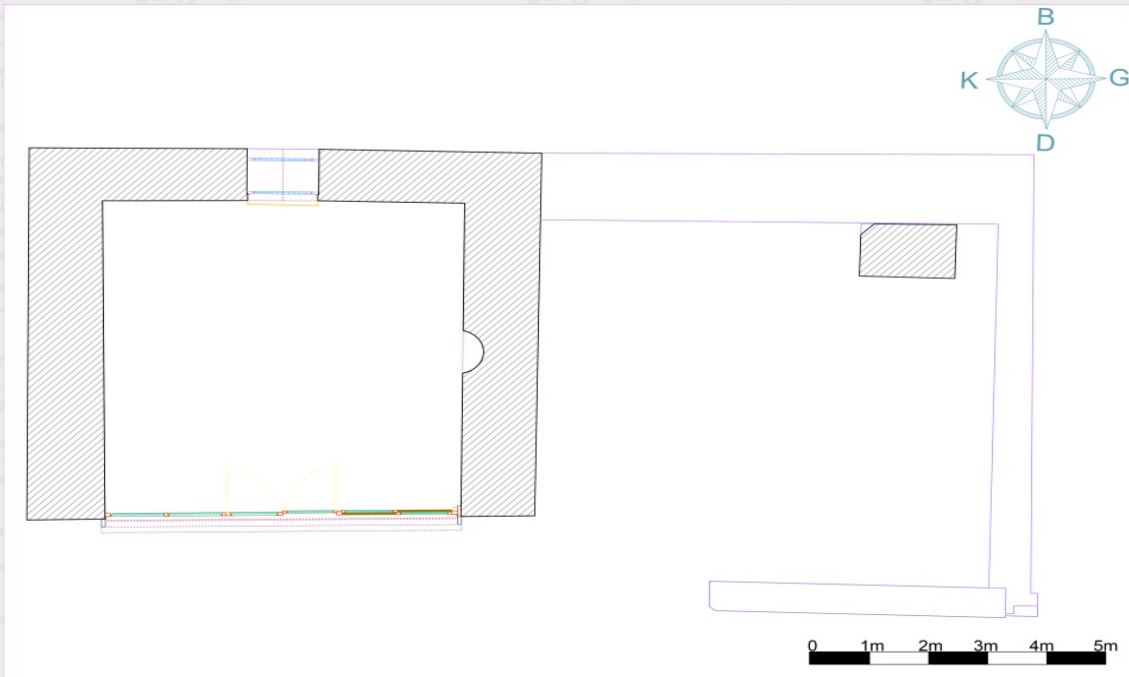
- Arabacı, C. (2017). *Osmanlı dönemi Konya medreseleri*. Konya: KTO Yayınları.
 Atçeken, Z. (1998). *Konya'daki Selçuklu yapılarının Osmanlı devrinde bakımı ve kullanılması*. Ankara: TTK Yayınları.
 Bakırer, Ö. (1981). *Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu Türk mimarisinde tuğla kullanımı I*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
 Çoşkun, F. (1996). *888/1483 tarihli Karaman eyaleti vakıf tahrir defteri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
 Demiriz, Y. (2000). *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
 Doğan, N. (2018). *1639-1631 tarihleri arasında Konya'nın sosyal ve ekonomik durumu (22 numaralı Konya şer'iyeye siciline göre)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
 Durukan, A. (2001). Konya'da Selçuklu mimarisi. *Gez Dünyayı Gör Konya'yı* (s. 90-157). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Erdemir, Y. (2013). Küçük Karatay/Kemâliye Medresesi. *Konya Ansiklopedisi*, (6, s.213-214). Konya: Konya Büyükşehir Bel. Kültür A.Ş. Yayınları.
 Erdoğan, M. A. (1998). Onbeşinci yüzyıl sonlarında kadar Konya medreseleri. *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi* (I, s. 35-40). Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları.
 Gök, H. İ.&Çoşguner, F. (2014). *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*. Ankara: Atıf Yayınları.
 Gürkan, K. İsmail, (1972). Selçuklu hastaneleri. *Malazgirt Armağanı* (s. 33-47). Ankara, Türk Tarih Kurumu.
 Haber, S. (2019). *Konya vakıfları (1476-1501)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
 Hamdizade Abdulkadir (Erdoğan). Alaeddin Cami-i Şerifi ve Karatay Medresesi", *TOEM*, Cüz:33, 1 Ağustos 1915, 1 Ağustos 1331, s. 532-534.
 Karpuz, H. (2009) *Türk kültür varlıkları envanteri Konya*, (Cilt: I-III). Ankara: TTK Yayınları.
 Konyalı, İ. H. (1964). *Abideleri ve kitâbeleri ile Konya tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
 Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri I*. Ankara: TTK Basımevi.
 Mehmed Ziya (2019). *Bursa'dan Konya'ya seyahat*. (Hz. M.F. Birgül-L.A. Çanaklı), Ankara.
 Meinecke, Michael (1976). *Fayencedekorationen Seldschukischer sakralbauten in Kleinasien* (C. 2). Tübingen: Ernst Wasmuth.
 Oğuzoğlu, Y. (1984). 17. yüzyılda Konya şehrindeki idari ve sosyal yapılar. *Konya* (s.97-108). Fevzi Halıcı (Haz.). Konya: Güven Matbaası.
 Önder, M. (1971). *Mevlâna şehri Konya*. Ankara: Konya Turizm Derneği Yayınları.
 Önder, M. (1952). *Konya maarif tarihi*. Konya: Ülkü Basımevi.
 Özdemir, H.A. Kemâleddin Karatay/Rumtaş/Turumtaş. *Konya Ansiklopedisi* (V, s.145-147). Konya: Konya Kültür A.Ş. Yayınları.
 Sak, İ. (2017). *48 numaralı Konya Kadı Sicili (1130-1131 / 1718-1719) (Transkripsiyon ve dizin)*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları
 Sözen, M. (1971). *Anadolu kentleri I*. Doku Yayınevi.
 Sözen, M. (1970). *Anadolu medreseleri, Selçuklu ve Beylikler devri I*. İstanbul: İTÜ Yayınları.

- Sözen, M. (1972). *Anadolu medreseleri, Selçuklu ve Beylikler devri II*. İstanbul: İTÜ Yayınları.
- Şafakçı, H. (2005). *1644-1645 tarihlerinde Konya'nın sosyal ve ekonomik durumu (7 numaralı Konya ser'iyeye siciline göre)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Şafakçı, H.&Ürekli, B. (2022). *Konya Kadı Sicili 1053-1055/1643-1645 Defter 7*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Turan, O. (1948). Selçuk devri vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri. *TTK Belleten* XII/45, 17-158.
- Uğur, M. F.&Koman, M. M. (1940), *Selçuklu büyüklerinden Celâlüddin Karatay ile kardeşlerinin hayat ve eserleri*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
- Uzluk, F. N. (1958). *Fatih devri Karaman eyaleti vakıfları fihristi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Yetkin, Ş. (1986). *Anadolu'da Türk çini sanatının gelişmesi*. İstanbul.
- Ünver, S. (1939), Selçuklarda tababet tarihi. *CHP Konferansları Serisi Kitap II* (s.15-40). Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.
- Ünver, S. (1940). *Selçuk tababeti-XI.-XIV. asırlar (Büyük Selçuklu İmparatorluğu Ve Orta Zamanda Anadolu'da Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Ünver, A. S. (1972). Anadolu Selçuklularında sağlık hizmetleri. *Malazgirt Armağanı* (s.9-31). Ankara: TTK Yayınları.
- Yavuz, A. Tükel (1983), *Anadolu Selçuklu mimarisinde tonoz ve kemer*. Ankara: Kelaynak Yayınevi.

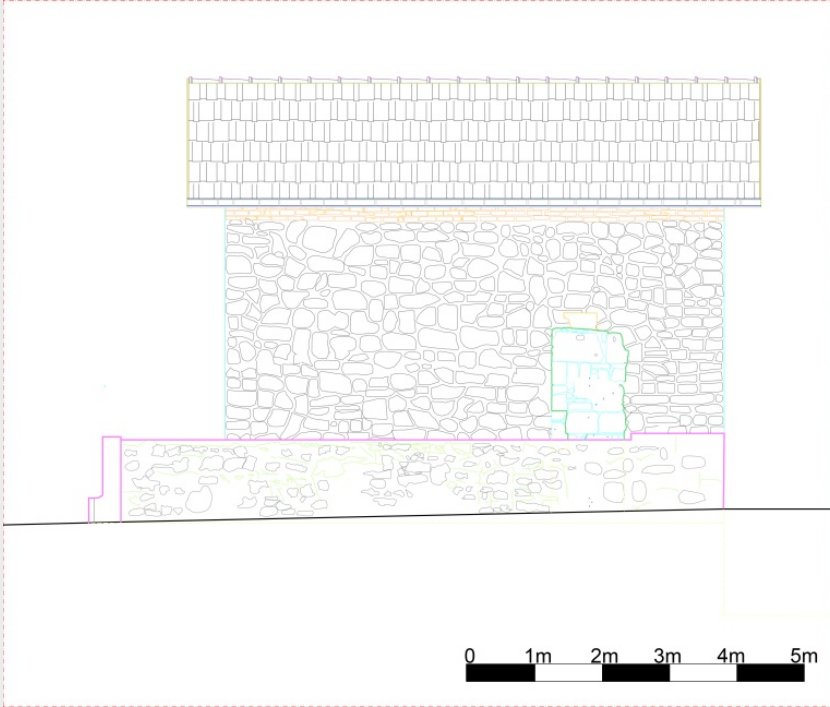
Çizimler

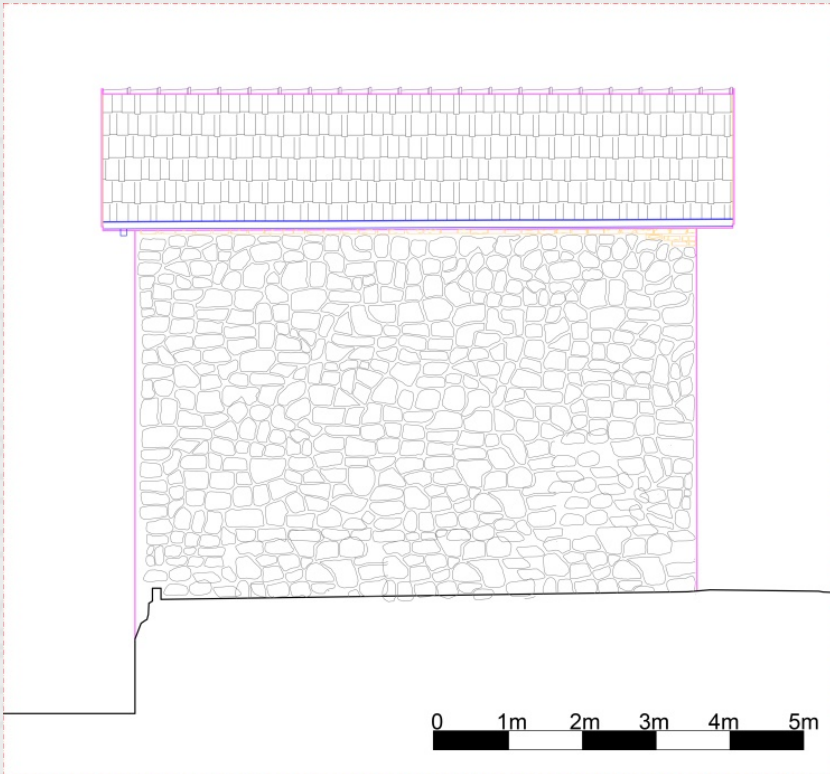
Çizim 1. Alâeddin Tepesi ve yakın çevresinde 19.yüzyılın ikinci yarısından şehre demiryolunun ulaştığı 1897 yılına kadar fiziksel değişimler (M. Önge)

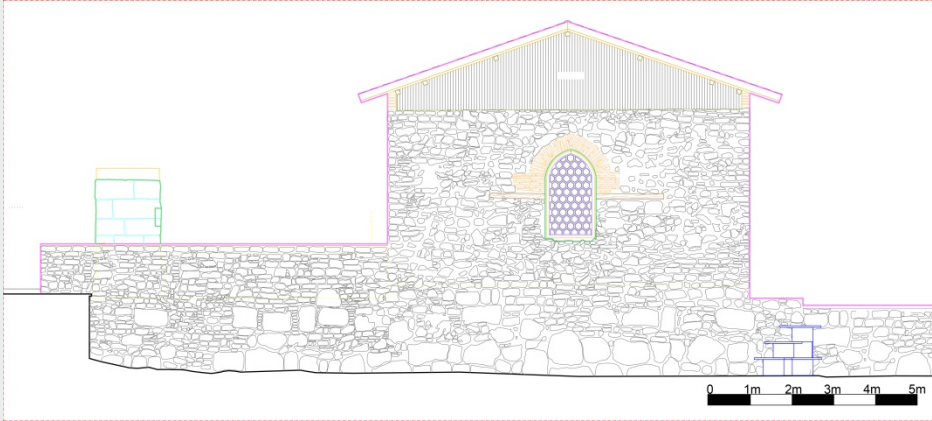
Çizim 2. Kemâliye /Küçük Karatay Medresesi'nin rölöve planı (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

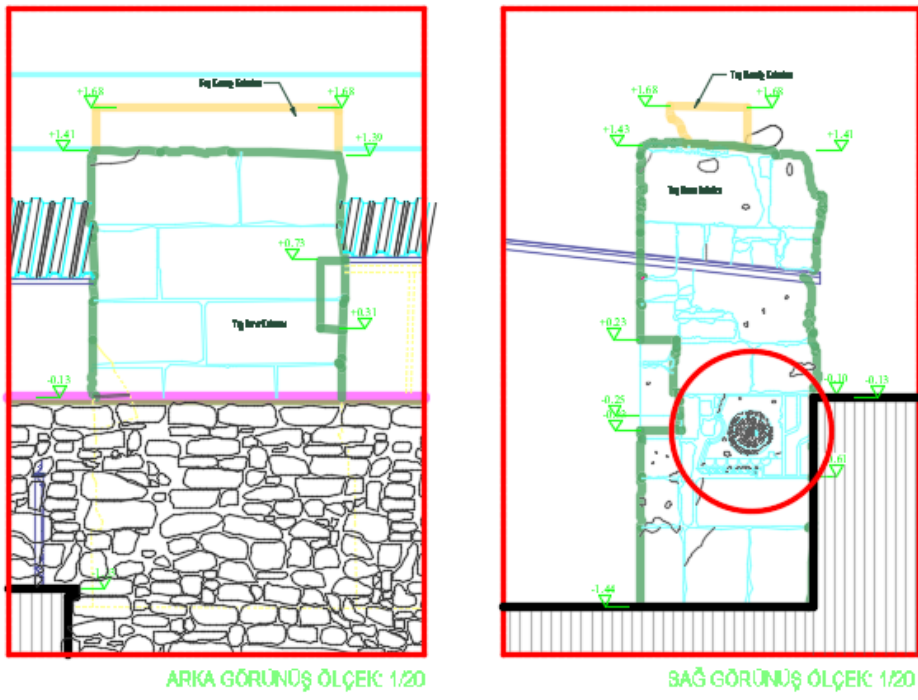
Çizim 3. Güney cephe görünüş çizimi (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

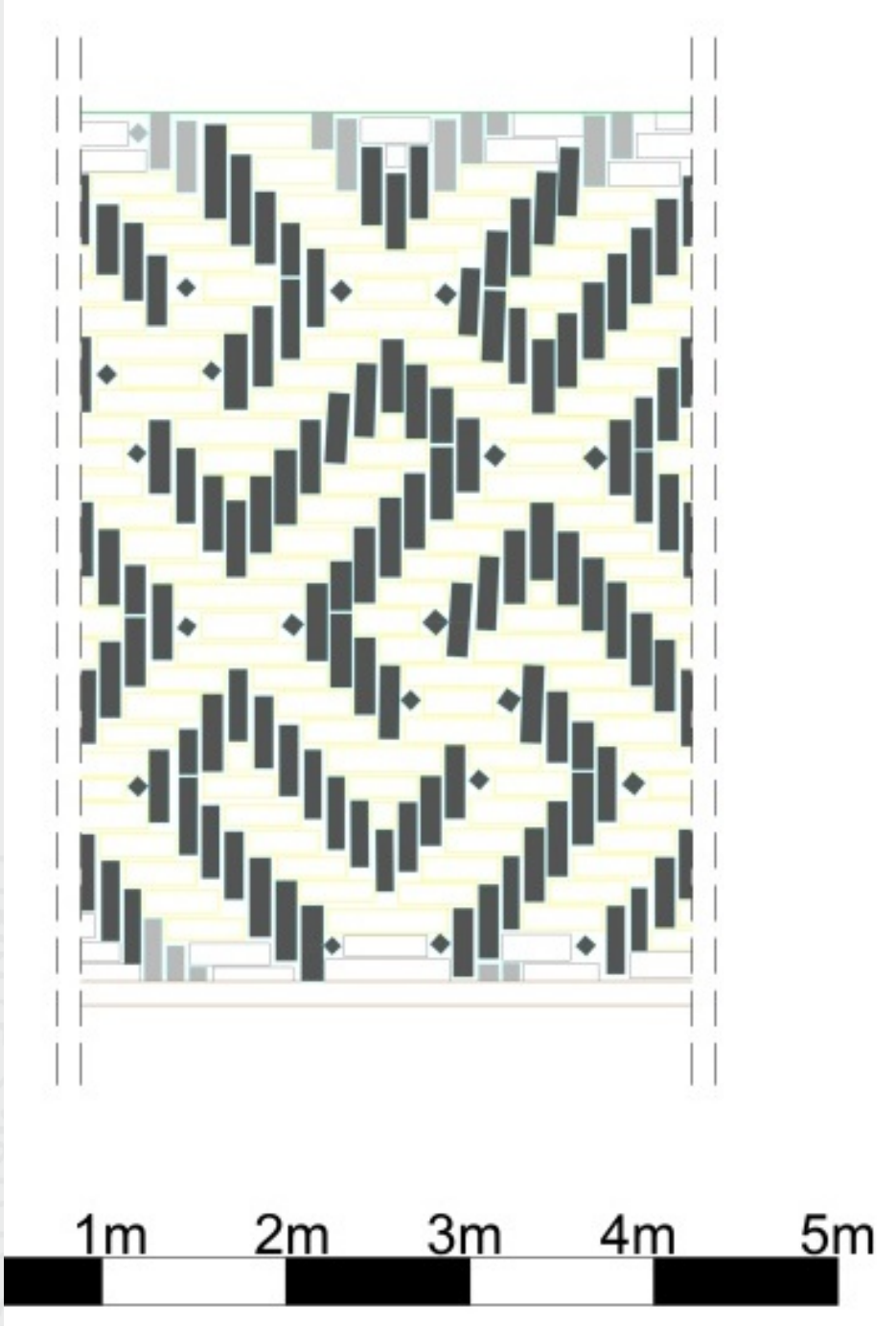
Çizim 4. Kuzey cephe görünüş çizimi (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

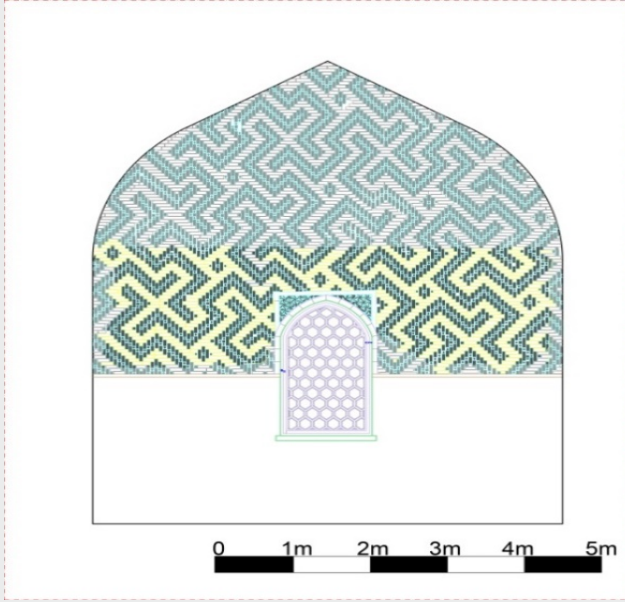
Çizim 5. Doğu cephe görünüş çizimi (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

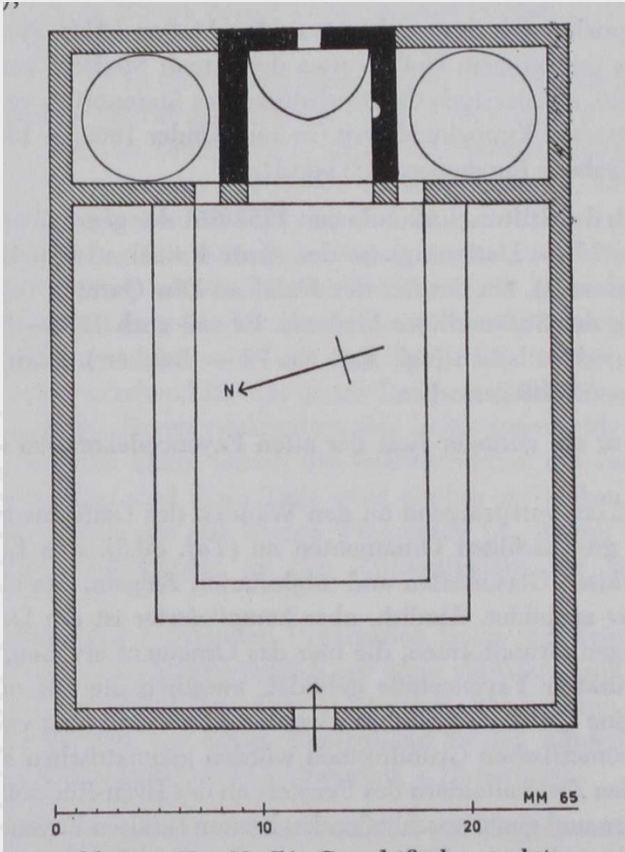
Çizim 6. Arka ve sağ görünüş (Konya VBM Arşivi)

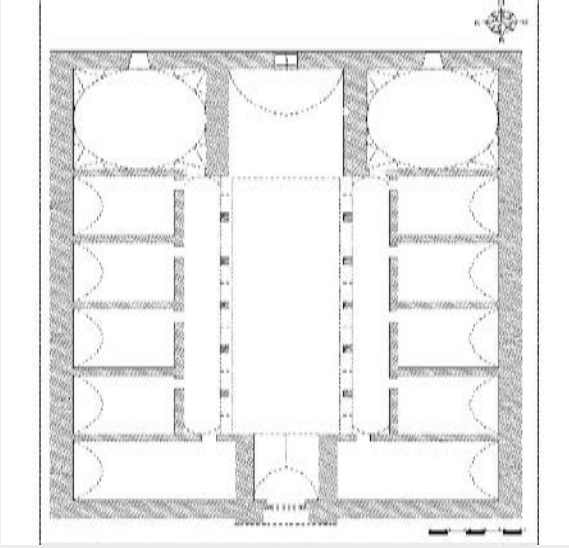
Çizim 7. Kuzey ve güney duvardaki sırlı tuğla süsleme detayı

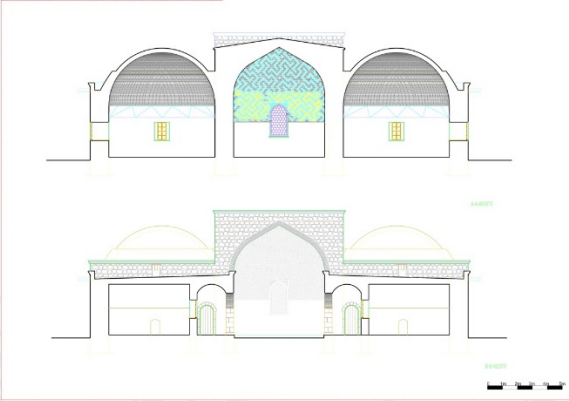
Çizim 8. Doğu cephedeki eyvan arka duvarında yer alan pencere ve duvardaki sırlı tuğla süsleme

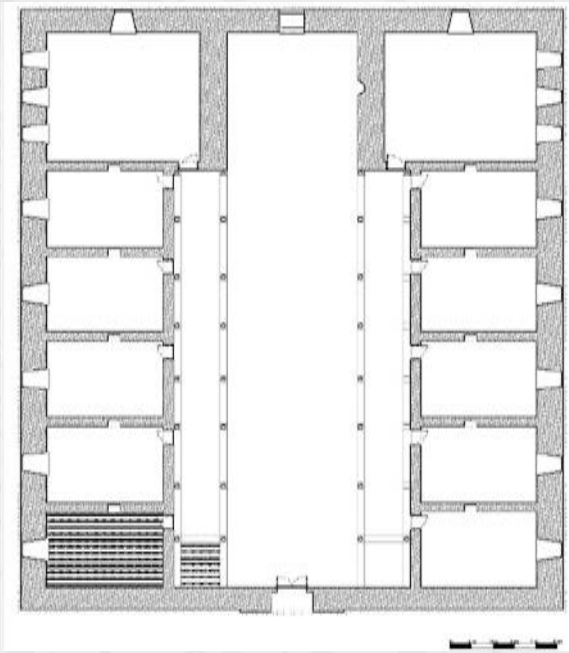
Çizim 9. Medresenin planı (M. Meinecke'den)

Çizim 10. Medresenin birinci dönem restitüsyon çizimi (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

Çizim 11. Birinci dönem restitüsyon kesit çizimleri (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

Çizim 12. Medresenin ikinci dönem restitüsyon çizimi (Konya VBM Arşivinden düzeltilerek)

Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Ana eyvan güney batı cephe görünümü

Fotoğraf 2. Medresenin yıkılmadan önceki durumu (KTO Arşivi'nden)

Fotoğraf 3. Medresenin ana eyvanı (M.Sözen'den)

Fotoğraf 4. Eyvanın kuzey cephesi

Fotoğraf 5. Eyvanın doğu cephesi

Fotoğraf 6. Güneyde yer alan duvar ve taçkapı bakiyesi

Fotoğraf 7. Eyvanın batı cephesi

Fotoğraf 8. Ana eyvan 1998 yılı görünümü (KKTVKBK)

Fotoğraf 9. Eyvanın kuzey duvarı

Fotoğraf 10. Pencere köşeliklerinde yer alan çini süsleme

Fotoğraf 11. Eyvanın doğu cephesi

Fotoğraf 12. Eyvan duvarlarındaki sırlı tuğla süsleme

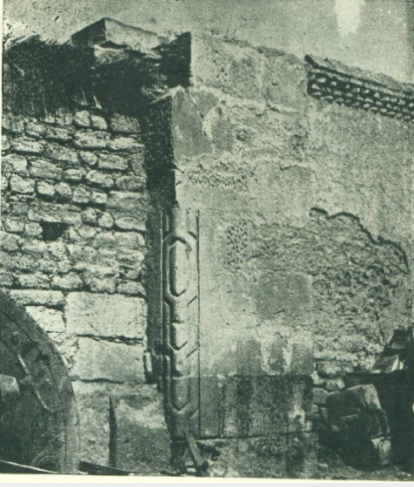
Fotoğraf 13. Duvar yüzeyindeki sırlı tuğla süslemeler

Fotoğraf 14. Duvar yüzeyinde yer alan sırlı tuğla süsleme

Fotoğraf 15. Medresenin mihrabı

Fotoğraf 16. Medrese taçkapısı (M.F. Uğur-M.M. Koman'dan)

Fotoğraf 17. Taçkapıda yer alan süslemeler (M. Sözen'den)

Fotoğraf 18. Medrese kazısında ortaya çıkartılan çini buluntular

Fotoğraf 19. Halat örgülü mimari parça

Fotoğraf 20. Zencerek motifli mimari parça

Fotoğraf 21. Dairevi rozet

Fotoğraf 22. Geometrik süslemeli parça

Keşan Yöresi Tarihi Mezar Taşları

Historical Tombstones of Keşan Region

Murat KARADEMİR *

İbrahim KUNT **

Melike DEMİRTAŞ ***

Öz

Türk sanatının en küçük anıtlarından biri olan mezar taşları, inşa edildikleri dönemin kültürünü, sanat zevkini, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtmaları, şehirlerin geçmişine ışık tutması bakımından oldukça önemlidir. Anadolu'nun çoğu yerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan Edirne'de de mezar taşları hızla bozulmaya başlamıştır. Bu bozulmalardan daha çok mezarlıklar etkilenmekte, cami hazireleri biraz daha iyi durumdadır. Hazire ve mezar taşlarına karşı ilgi ve sorumluluk son dönemde büyük gelişmeler kaydetmiştir. Bu konu ile ilgili yayınlarda giderek çoğalmıştır. Bir yerleşim yerinin tarihi seyrini izleyebilmek adına mezar taşları oldukça önemli bir yere sahip olup Keşan'daki mezar taşları da bu bölgenin tarihi seyrini sunmaktadır. Çalışmamız Keşan ilçe merkezinde yer alan Hersekzade Ahmet Paşa, Bekir Varnalı ve Hacı Mehmet Ağa Camilerinin hazirelerinde bulunan mezar taşları ile Keşan ilçe merkezine 34 km uzaklıkta bulunan Erikli Köyü Mezarlığı ile ilçe merkezinde yer alan Tepe Mezarlığında tespit edilmiş mezar taşlarını kapsamaktadır. İncelenen mezar taşlarından en erken tarihli H. 925/ M.1519 en geç tarihli ise H. 1332/ M.1913-14 yıllarına aittir. Türk sanatında yüzyıllara göre ortaya çıkan motif, kompozisyon ve üslup, gelişim ve değişimlerini Keşan yöresindeki mezar taşlarında görmek mümkündür. Bu açıdan çalışma Keşan'ın Osmanlı tarihine de ışık tutmak adına önemlidir.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

mkarademir@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9776-3789

Konya/TÜRKİYE

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

kunt@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3419-6860

Konya/TÜRKİYE

*** Sanat Tarihiçi, Selçuk Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

melike_demirtas@hotmail.com,

ORCID: 0000-0001-6744-1562

Konya/TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Selçuk University

Faculty of Letters

mkarademir@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9776-3789

Konya/TÜRKİYE

** Prof. Dr., Selçuk University

Faculty of Letters

kunt@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3419-6860

Konya/TÜRKİYE

*** Art Historian, Selçuk University

Faculty of Letters

melike_demirtas@hotmail.com,

ORCID: 0000-0001-6744-1562

Konya/TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Edirne, Keşan, Osmanlı, Mezar, Mezar Taşı.

Abstract

Tombstones, one of the smallest monuments of Turkish art, are very important in terms of reflecting the culture, artistic taste, social and economic situation of the period they were built and shedding light on the past of the cities. As in most parts of Anatolia, the tombstones began to deteriorate rapidly in Edirne, which was the capital of the Ottoman Empire. Cemeteries are mostly affected by these deteriorations, and mosque burials are in a slightly better condition. Interest and responsibility towards the burial ground and tombstones has made great progress in the last period. There has been an increasing number of publications on this subject. To be able to follow the historical course of a settlement, the tombstones have a very important place, and the tombstones in Keşan also present the historical course of this region. Our study includes the gravestones found in the graves of Hersekzade Ahmet Paşa, Hacı Mehmet Ağa and Bekir Varnalı Mosques located in the Keşan

Başvuru/Submitted: 21/09/2022

Kabul/Accepted: 23/03/2023

town center, the Erikli Village Cemetery located 34 km from the Keşan town center and the Tepe Cemetery in the town center. The earliest dated tombstones belong to H. 925/ AD .1519 and the latest dated H. 1332/ AD .1913-14. It is possible to see the motif, composition and style, development and changes that emerged in Turkish art over the centuries on the tombstones in the Keşan region. In this respect, the study is important in terms of shedding light on the Ottoman history of Keşan.

Keywords:

Edirne, Keşan, Ottoman, Tomb, Tombstone

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Arapça bir kelime olan “mezar”, ziyaret yeri, ziyaret edilen ve ölünün gömüldüğü yer anlamlarına gelmektedir. Mezar taşı ise, ölünün gömülü olduğu yeri ve kimliğini göstermek üzere dikilen “şahide” olarak adlandırılmaktadır (Arseven, 1966, s. 1315). Türklerde ilk mezar taşları Orta Asya’da kurgan adı verilen bir ada görünümündeydi ve ceset mumyalanmıştı (Ögel, 1991, s. 57).

Türklerin tarihi serüveni ve geniş bir coğrafyaya yayılımı sonucu farklı etnik unsurların kültürel etkileri ve İslamiyet’in kabulüyle Türkler’de mezar taşı yapısı ve ölü gömme gelenekleri de sürekli bir değişim ve gelişim göstermiştir. Orta Asya’nın balbalları, tamgalı taşları ve petroglifleri İslam’a geçiş ile yerini İslami yeni formlara bırakmıştır (Çetin, 2019, s. 40). Anadolu’nun Türkleşmesi ile Selçuklular ve Anadolu Beylikleri devirlerinde mezar taşları şekillenerek gelişip yayılmıştır. 11- 14. yüzyıla tarihlenen Ahlat Selçuklu Mezarlığı, dünyanın en büyük Türk-İslam mezarlığı olup, mezarlıkta bulunan mezar taşları ölçü ve üslup açısından anıt özelliğine sahiptir (Karamağaralı, 1992, s. 44). Osmanlı döneminde ise zirveye çıkan yeni mezar taşı yapısı beyaz mermerin üzerine işlenen, edebi bir üslup içinde, simge ve semboller, başlık ve süslemeler ile sanatsal bir boyut kazanmıştır (Çağlar & Eralaca, 2018, s. 162).

Çalışmamızda ele alınan Keşan yöresi, Edirne il merkezine 113 km uzaklıkta olup, doğudan Tekirdağ ilinin Malkara, batıdan İpsala ve Enez ilçeleriyle çevrilidir. Kuzeyde Uzunköprü ilçesi ve güneydoğuda Gelibolu ilçesiyle komşudur. Batısında Meriç nehrine kadar uzanan bir ovanın doğu kenarında kuruludur. Konumu itibariyle Trakya’nın ulaşım ağı içinde önemli bir yere sahip olan Keşan ilçesi, Trakya tarihinde önemli rol oynamış bir bölgede yer almaktadır.

Bölgenin tarih öncesine ait yerleşme yeri olarak, Tunca Nehri’nin üst sekisi üzerinde yer alan Çardaklı Mevki kabul edilmektedir (Kansu, 1965, s. 14). İlçeye, M.Ö. 20. yüzyıldan itibaren Karadeniz kuzeyinden ve Tuna üzerinden gelen Traklar yerleşmeye başlamışlardır. M.Ö. 7. yüzyıldan sonra Trakya’da özellikle kıyı bölgelerde yoğunlaşan bir kolonileşmesi söz konusuysa da iç bölgelerde yerli Trak kabilelerinin hâkimiyeti çok güçlü bir biçimde kendisini göstermektedir (Beksaç ve Beksaç, 2012, s. 25). Daha sonra sırasıyla Pers, Odris ve Makedon hâkimiyetine giren bölge Makedonya Krallığı’nın Romalılar tarafından ortadan kaldırılmasıyla M.Ö. 168 yılında Romalıların hâkimiyeti altına girmiştir (Mansel, 1965, s. 22).

10. yüzyıl itibariyle Rhusion adıyla kayıtlara geçen Keşan yerleşmesinin metropolitik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum yerleşmenin öneminin bir göstergesidir (Beksaç ve Beksaç, 2012, s. 29). 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sonrası Trakya’nın büyük bir bölümü Latinler tarafından ele geçirilmiştir. 1206 yılında Rhusion (Keşan) Savaşı olarak bilinen Latin kontları ile Bulgar hanlığı arasında yapılan savaşın sonucunda Latinler yenilmiş, Trakya’dan uzaklaştırılmışlardır (Beksaç ve Beksaç, 2012, s. 29). Bölge bu tarihten sonra Türkler tarafından fethedilinceye kadar Bizans devletinin elinde kalmıştır.

1362 yılında padişah I. Murad döneminde Gazi Evrenos Bey tarafından Keşan, Lüleburgaz, Çorlu, Babaeski ve Dimetoka ele geçirilmiştir (Özalp, 1973, s. 41). Bölgenin

fethedilmesi ile artık Edirne Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçişinde önemli bir merkez olmuştur. Şehir, H. 770/ M. 1368 yılında Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur (Badi, 2000, s. 21). II. Murat zamanında Keşan ve çevresi askeri bir üs olarak kullanılmıştır. Bu dönemde bölge tam anlamıyla bir devlet merkezi ve aynı zamanda ticaret merkezi de olmuştur (Peremeci, 1939, s. 12). II. Beyazıt ve I. Selim dönemlerinde sadrazamlık yapmış olan Hersekzade Ahmed Paşa'nın inşa ettirdiği tek kubbeli cami, medrese, hamam ve bedesten ile Keşan, bu külliyenin etrafına yavaş yavaş taşınmaya başlanmış, böylelikle ilçe merkezi buraya taşınmıştır (Lowry, 2011, s. 75). Cumhuriyet dönemi başlarında Gelibolu'ya bağlı olan ilçe, 1926 yılında Edirne'ye bağlanmıştır (Mısırlı, 2021, s. 315).

Çalışmamız Keşan ilçe merkezinde yer alan Hersekzade Ahmet Paşa, Hacı Mehmet Ağa ve Bekir Varnalı Camilerinin hazirelerinde bulunan mezar taşları ile Keşan ilçe merkezine 34 km uzaklıkta bulunan Erikli Köyü Mezarlığı ile ilçe merkezinde yer alan Tepe Mezarlığında tespit edilmiş mezar taşlarını kapsamaktadır. Yöredeki mezar taşları Osmanlı dönemi mezar taşı geleneği açısından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmamız "Giriş", "Katalog", "Değerlendirme" ve "Sonuç" bölümlerinden oluşmaktadır. Katalog bölümünde her bir mezar taşı için ayrı ayrı gözlem fişi oluşturulmuş, baş ve ayak taşları ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Mezar taşlarının tarihi, kime ait olduğu, kitabesi, hattı, dili, süsleme özellikleri, malzeme ve tekniği detaylı bir şekilde incelenmiştir. Metin okumalarında kitabelerde meydana gelen doğal tahribatlar nedeniyle bazı yazılar okunamamış ve okunamayan yerler boş bırakılmıştır. Katalogda en erken tarihli mezar taşından en geç tarihli mezar taşına doğru bir sıralama yapılmıştır. Tarihi bilinmeyen mezar taşlarının tarihlendirmeleri bölgedeki örneklerle kıyaslanarak yapılmıştır. Değerlendirme başlığı altında mezar taşlarının mezar tipleri, mezar taşı formları, başlık biçimleri, süslemeleri, malzeme ve tekniği, kitabe metinleri ele alınmıştır. Değerlendirme yapılırken mezar taşlarının Edirne ve Anadolu'daki benzer mezar taşları ile karşılaştırmaları yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışma kapsamında elde edilen bulgular aktarılmıştır.

KATALOG

Katalog No: 1**Fotoğraf No:** 1-2**Çizim No:** 1-2**Bulunduğu Yer:** Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi**Tarihi:** H. 925/ M.1519-20**Kime Ait Olduğu:** Perihan Hanım**Mezar Tipi:** Sandık Mezar**Formu:** Baş Taşı; Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli

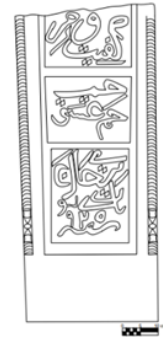
Ayak Taşı; Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Bitkisel Tepelikli

Ölçüsü: Baş Taşı; 81x33x6 cm Ayak Taşı; 150x33x12 cm Lahit; 210x62x55 cm**Yazı Türü:** Celî Sülüs**Dili:** Osmanlı Türkçesi**Malzeme ve Tekniği:** Mermer/Zemin Oyma**Ayrıntılı Tanım:** Gövdesi düşey dikdörtgen formlu baş taşının üst kısmı kırık vaziyettedir. Kitabesi enine silmelerle ayrılmış üç satırdan oluşmaktadır. Mezar taşı her iki yandan burmalı sütunçe ile sınırlandırılmıştır.

Ayak taşı bitkisel tepelikli olarak düzenlenmiş olup gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Tepelik kısmında akantus yaprakları ve kulpsuz vazo içinde gül demeti yer almaktadır. Tepelik kısmından gövdeye geçiş kıvrık dal kompozisyonlu bordür ile sağlanmıştır. Gövde üzerinde selvi ağacı motifi ve onu boğmayarak yükselen üzüm salkımı ve asma yaprakları motifi yer almaktadır. Sonradan baş taşının karşısına yerleştirilmiş olan ayak taşı üslup ve süsleme özellikleriyle 18. yüzyıla tarihlenmektedir. Lahitin her bir kenarında ise katmerli gülbezek motifi yer almaktadır.

Kitabe Metni:

...	...
Perihan	پریهان
Fi Sene	فی سن
925	۹۲۵

Fotoğraf: 1-2**Çizim: 1-2**

Katalog No: 2
Fotoğraf No: 3
Çizim No: 3
Bulunduğu Yer: Bekir Varnalı Cami Haziresi
Tarihi: H. 1089/ M.1678-79
Kime Ait Olduğu: İsmail Ağa
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Çokgen Kesitli, Edirnekâri
Ölçüsü: 90x24 cm
Yazı Türü: Celif Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi çokgen kesitli olarak düzenlenmiş mezar taşında çokgeni oluşturan kenarlar yukarı doğru hafifçe uzatılarak merkezde konik şekilde birleştirilmiştir. Enine silmelerle üç satır ve üç kartuşa ayrılan kitabe çerçevesinin üstünde sivri kemer bulunmaktadır. Kilit noktasından yukarı doğru palmet motifi yer almaktadır. Kemer köşeliklerinde birer gülbezek yer almaktadır. Edirne'deki mezar taşlarında fazlaca görülen bu tip yayınlarda "Edirnekâri" olarak adlandırılmıştır (İşli, 1998, s. 447; Kökrek, 2015, s. 18; Özer, 2007, s. 511). Mensur metnin ilk satırı Arapça, "Kad intekale el-merhûm" kelimeleri, bu şahsın beka yurduna göç ettiğini belirtmektedir.

Fotoğraf: 3

Çizim: 3

Kitabe Metni:
 Kad intekale el-merhûm
 İsmail Ağa
 Rûhiçün el-fâtiha
 Sene 1089

قد انتقل المرحوم
 اسماعيل اغا
 روحیچون الفاتحه
 سنه ۱۰۸۹

Katalog No: 3

Fotoğraf No: 4

Çizim No: 4

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: 17. Yüzyıl¹

Kime Ait Olduğu: -

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Sivri Kemer Tepelikli

Ölçüsü: 105x41x7 cm

Yazı Türü: -

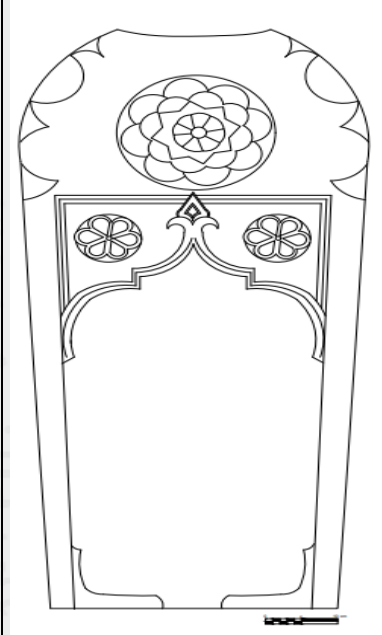
Dili: -

Malzeme ve Tekniği: Taş/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının tepelik kısmı sivri kemer formludur. Gövde yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Alnlık kısmında merkezde sekiz yapraklı gülbezek olmak üzere beş katmerli gülbezek yer almaktadır. Gövde yüzeyinde dikdörtgen çerçeve içine alınmış dilimli kaş kemer formu yer almaktadır. Kemer kilit noktasından yukarıya uzanan palmet tepelik izlenmektedir. Kemer köşeliklerinde ise altı yapraklı gülbezek motifi yer almaktadır. Baş taşı olduğu düşünülen mezar taşında gövde üzerinde kalan izlerden kitabe bulunduğu ancak dökülmeler meydana geldiği görülmektedir.

Fotoğraf: 4

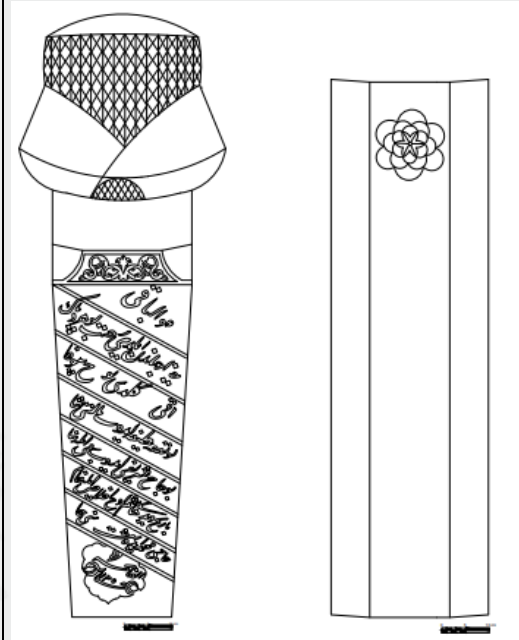
Çizim: 4

¹ Mezar taşının tarihi bilinmemektedir. Ancak gövdesi dikdörtgen formlu Edirnekâri mezar taşlarından Yahya Bey Cami haziresinde bulunan 1600-01 tarihli mezar taşı (Kökrek, 2015, s. 21) ve bölgedeki benzer örnekler ile karşılaştırılarak 17. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Katalog No: 4
Fotoğraf No: 5-6
Çizim No: 5
Bulunduğu Yer: Hacı Mehmet Ağa Cami Haziresi
Tarihi: H. 1125/ M.1713-14
Kime Ait Olduğu: Hacı Mehmed
Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar
Formu: Baş Taşı; Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Erkek Başlıklı
 Ayak Taşı; Gövdesi Çokgen Kesitli, Başlıksız
Ölçüsü: Baş Taşı; 160x28x27 cm Ayak Taşı; 130x33x24 cm Çerçeve; 212x73x14 cm
Yazı Türü: Celî Tâlik
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Baş taşı gövdesi düşey dikdörtgen formlu ve başlıklıdır. Serlevha ile boyun arasında yer alan bordür üzerinde rumi yapraklarından oluşan düğüm motifi yer almaktadır. Geniş bir boyun bölümünün üstünde çapraz kafes dilimli başlıklı, taşkın sarıklı kavuk görülmektedir. Yukarı doğru genişleyen başlık kısmı çapraz kafes şeklinde düzenlenmiş olup sarık yanlara doğru taşkındır. Üç beyitten oluşan manzûmenin son beytinde tarih düşürülmüştür. "Târîh dedi Hâşim üç ihlâs ile tamâm" denilerek aşağıdaki tarihin İhlas kelimesinin ilk harfi olan elifin üç eklenmesiyle tamam olacağı belirtilmiştir. En son mısra olan "Hacı Muhammed ide beheşt-i berrîni câ" ebced hesabıyla 1117 etmektedir. Ayak taşı sekizgen formlu olup ön ve arka yüzeylerde merkezinde altı yapraklı olmak üzere katmerli gülbezek yer almaktadır.

Fotoğraf: 5-6

Çizim: 5

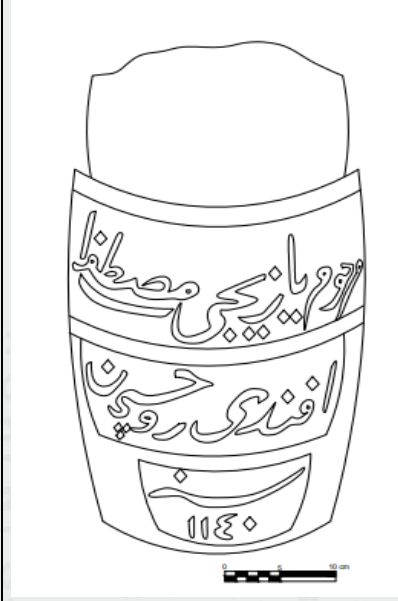
Kitabe Metni:
 Hüve'l-bâkî.. cihandan eyledi rihlet bu merd-i pâk
 Bâkî değıldür geldi ... çerh-i bî-vefâ
 ... latife idüp malını nisâr
 Bu câmi-i şerîfi idüp sa'y ile binâ
 Târîh dedi Hâşim üç ihlâs ile tamâm
 Hacı Muhammed ide beheşt-i berrîni câ
 El-fâtîha sene 1125

هو الباقي
 جهانندن ایلدی رحلت بو مرد پاک ..
 باقی دلکدر کلدی ..چرخ بی وفا
 لطیفه ایدوب مالنی نثار ...
 بو جامع شریفی ایدوب سعی ایله بنا
 تاریخ دیدی هاشم اوج اخلاص ایله تمام
 حاجی محمد ایده بهشت برینی جا
 الفاتحه سنه ۱۱۲۵

Katalog No: 5
Fotoğraf No: 7
Çizim No: 6
Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi
Tarihi: H. 1140/ M.1727-28
Kime Ait Olduğu: Yazıcı Mustafa
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Silindirik Formlu, Başlıksız
Ölçüsü: 47x22 cm
Yazı Türü: Celî Tâlik
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi silindirik formlu olan mezar taşının üst kısmı kırılmıştır. Kitabe bölümü enine silmelerle üç satıra ayrılmıştır. Mezar taşında herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 7

Çizim: 6

Kitabe Metni:
 Merhûm Yazıcı Mustafa
 Efendi rûhiçün
 Sene 1140

مرحوم یازیحی مصطفی
 افندی روحیچون
 سن ۱۱۴۰

Katalog No: 6
Fotoğraf No: 8
Çizim No: 7
Bulunduğu Yer: Erikli Köyü Mezarlığı
Tarihi: H. 1200/M.1785-86
Kime Ait Olduğu: Uğur Mur Alim
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Başlıksız
Ölçüsü: 51x16x9 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Taş/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının başlığı günümüzde bulunmamaktadır. Gövde bölümünde enine silmelerle dört satıra ayrılmış kitabe yer almaktadır. Gövdenin üzerinde dar ve uzun boyun kısmı yer almaktadır. Mezar taşı üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 8

Çizim: 7

Kitabe Metni:

Hayr rabbe
 Uğur Mur
 Alim kabir ruhuna
 Fatıha sene
 1200

خير ربه
 اوغور مور
 علم قبير روخته
 فاتحة سنة
 ۱۲۰۰

Katalog No: 7
Fotoğraf No: 9
Çizim No: 8
Bulunduğu Yer: Erikli Köyü Mezarlığı
Tarihi: H. 1209/M.1794-95
Kime Ait Olduğu: Gâye Hatun
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Sivri Kemer Tepelikli
Ölçüsü: 76x23x9 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Taş/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üst kısmı sivri kemer tepelikle sonlanmaktadır. Mezar taşı yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Kitabe bölümü enine silmelerle üç satıra ayrılmıştır. Mezar taşı üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 9

Çizim: 8

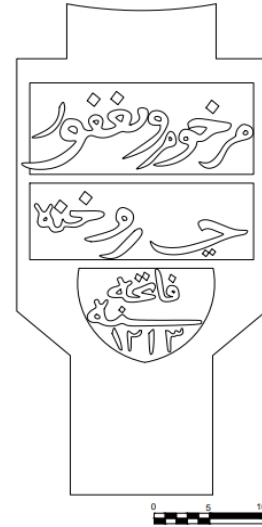
Kitabe Metni:
 Merhûme ve mağfûre
 Gaye /Hâye..... hâtûn
 Ruhuna Fatiha
 Sene 1209.

مرحومة ومغفورة
 (غاية/خاية) خاتون
 روحنة فاتحة
 سنة ١٢٠٩

Katalog No: 8
Fotoğraf No: 10
Çizim No: 9
Bulunduğu Yer: Erikli Köyü Mezarlığı
Tarihi: H. 1213/M.1798-99
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Başlıksız
Ölçüsü: 49x20x10 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Taş/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının başlık kısmı günümüzde bulunmamaktadır. Mezar taşı yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Gövdenin üzerinde dar bir boyun kısmı yer almaktadır. Kitabe bölümü enine silmelerle üç satıra ayrılmıştır. Mezar taşı üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 10

Çizim: 9

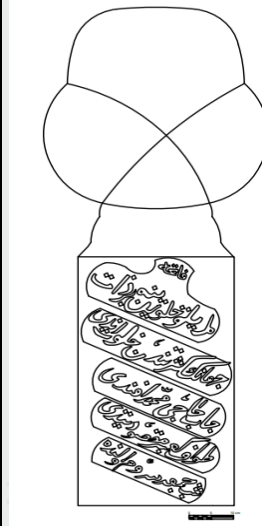
Kitabe Metni:
 Merhûm ve mağfur
 Hayr ruhuna
 Fatıha sene
 1213.

مرخوم و مغفور
 خیر روحنه
 فاتحه سنه
 ۱۲۱۳

Katalog No: 9
Fotoğraf No: 11
Çizim No: 10
Bulunduğu Yer: Hacı Mehmet Ağa Cami Haziresi
Tarihi: 18. Yüzyıl²
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Erkek Başlıklı
Ölçüsü: 98x27x20 cm
Yazı Türü: Celî Tâlik
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşında gövdeden geniş bir boyun ile çapraz sarıklı kavuk başlığa geçilmektedir. Sade başlığın üzerindeki sarık, soldan sağ alta çapraz eğimli olarak sarılmıştır. Sarığın üst kısmında oluşan boşluk “V” biçimindedir. Soldan sağa eğimli kartuşlar ile kitabesinin görünen kısmı altı satırdan oluşmaktadır. Kitabenin ilk satırının bir kısmı kırılmış, son satırları ise toprak altında kalmıştır. Aruzun mefâîlün/mefâîlün/feûlün vezniyle yazılmış olan bu manzûme, Halvetî tarikatından bir zâtın mezar taşı kitabesi olduğunu göstermektedir. Tarikat ehlinin mezar taşının üzerinde bile vahdet-i vücûda vurgu yapması ilginçtir. Buradaki metinde “Cihânın kesretinden halvet etti” denilerek, varlığın birliğinin kaynağı olan Yüce Tanrı’ya doğru gittiği kastedilmektedir.

Fotoğraf: 11

Çizim: 10

Kitabe Metni:

Fâtiha
 Tarîk-i halvetîden yine bir zât
 Cihânın kesretinden halvet etti
 Cenâbı Hacı Muhammed Efendi
 Tavâf-ı Ka’be-i maksûda yetti
 Şeb-i Cum’a ... savm evvelinde

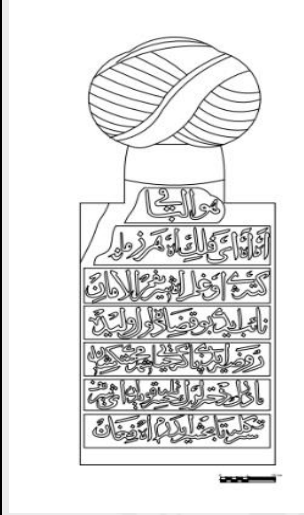
فاتحه
 طريق خلوتيدن ينه بر ذات
 جهانك كثرتندن خلوت ايتدى
 جناب حاجى محمد افندى
 طواف كعبه مقصوده يتدى
 شب جمعه صوم اولنده

² Mezar taşının tarih bölümü toprak altında kaldığı için tarihi bilinmemektedir. Ancak 15-17. yüzyıllara ait kavuklarda başlık ya hiç görünmez ya da çok az görünür. 18-19. yüzyıllara ait kavuklarda başlığın büyük kısmı görünmektedir (Çal, 2000, s. 209). Edirne Gazi Mihal Cami haziresindeki 18. yüzyıl başlarına tarihlenen iki mezar taşı (Doğan, 2009, s. 827) ile karşılaştırıldığında incelediğimiz örnek 18. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Katalog No: 10
Fotoğraf No: 12
Çizim No: 11
Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi
Tarihi: 18. Yüzyıl³
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Erkek Başlıklı
Ölçüsü: 88x32x13 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşında gövdeden geniş bir boyun ile başlığa geçilmektedir. Hafif yana yatık sarık dilimleri, üstten dikey sarık dilimiyle sınırlandırılmıştır. Gövdenin sol üst tarafı kırık vaziyettedir. Kitabe bölümü enine silmelerle sekiz satıra ayrılmıştır. Son satırın bir kısmı toprak altında kaldığından okunamamaktadır.

Fotoğraf: 12

Çizim: 11

Kitabe Metni:

Hüve'l-bâkî
 Ah ah ey felek ah her zaman
 Gitti oğlum ah Şerifim el-aman
 Nâib idi bu kazâda ol velîd
 Ravza idi bana hayât şimdi mihnet-keşân
 Mâderin duhterlerin hasretle koydun ey Şerif
 Hasretinle tâ be-mahşer ederim âh u figân

هو الباقي
 آه آه ای فلک آه هر زمان
 کتدی او علم آه شریفم الامان
 نائب ایدی بو قصاده اول ولید
 روضه ایدی باکه حیاتی شمدی محنتکشان
 مادرك دختر لرك حسرتله قويدك ای شريف
 حسرتكله تا بمحشر ايدرم آه فغان

³ Mezar taşının tarih bölümü toprak altında kaldığı için bilinmemektedir. Ancak Edirne Beylerbeyi Cami haziresindeki mezar taşları (Baş, 2009, s. 553) ile karşılaştırılarak üslup ve dönem karakteristiği olarak 18. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Katalog No: 11

Fotoğraf No: 13

Çizim No: 12

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: 18. Yüzyıl⁴

Kime Ait Olduğu:

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Bitkisel Tepelikli

Ölçüsü: 147x30x9 cm

Yazı Türü: -

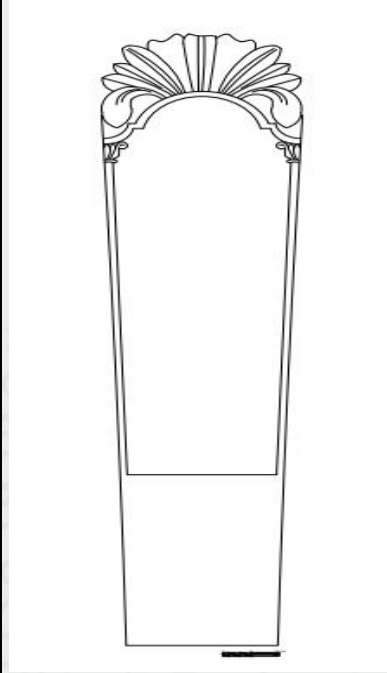
Dili: -

Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşı üst kısmı bitkisel tepeliklidir. İki yandan ince bir bordür ile çerçevelenen gövde bölümünün alınlığı yarım daire kemer şeklinde düzenlenmiştir. Mezar taşı yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Tepelik kısmı ise birbirine simetrik akantus yaprakları ile bezenmiştir. Mezar taşı günümüzde yerde yatık vaziyette olup ayak taşı olduğu düşünülmektedir. Kitabesi bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 13

Çizim: 12

⁴ Mezar taşının kitabesi bulunmaması nedeniyle tarihi bilinmemektedir. 18. yüzyıl mimari ve mimariye bağlı süslemede olduğu gibi mezar taşlarında da değişimin ayak izlerinin hissedildiği dönemdir. Mezar taşı barok-rokoko karakterli bitkisel tepelikli form göstermesinden dolayı üslup ve dönem özellikleri açısından 18. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bkz. (Kurtişoğlu, 2018, s. 34).

Katalog No: 12

Fotoğraf No: 14

Çizim No: 13

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: H. 25 Rebûlâhir 1227/M. 8 Mayıs 1812

Kime Ait Olduğu: Kocaelili Mustafa Ağa

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Erkek Başlıklı

Ölçüsü: 180x45x19 cm

Yazı Türü: Celî Tâlik

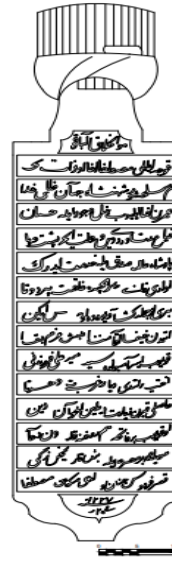
Dili: Osmanlı Türkçesi

Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşında gövdeden dar bir boyun ile başlığa geçilmektedir. Kâtibi kavuk şeklindeki başlığın alt kısmını saran sarık yanlara doğru taşkın şeklindedir. Sarığın alt kenarı boyun üzerinde yuvarlak bir kavisle yukarı doğru daraltılmıştır. Kavuğun başlık kısmı düşey çubuklarla süslenmiştir. Kitabe bölümü enine silmelerle 16 satıra ayrılmıştır. Manzum metin, aruzun remel bahrinin fâilâtün/fâilâtün/fâilâtün/fâilün vezniyle, yedi beyit halinde Zekî mahlaslı bir şair tarafından yazılmıştır. Manzumenin son mısraında tarih düşürme sanatı yapılmış, Kocaelili Mustafa Ağanın ölümüne tarih düşürülmüştür. Bu tarih, manzumenin bitiminde rakamla da kaydedilmiştir. Merhûmun ölüm tarihinin gün ve ayı da 25 Rebûlâhir olarak belirlenmiş, Rebûlâhir kelimesi metinde uzun uzun yazılmak yerine sadece "Ra" harfiyle gösterilmiştir.

Fotoğraf: 14

Çizim: 13

Kitabe Metni:

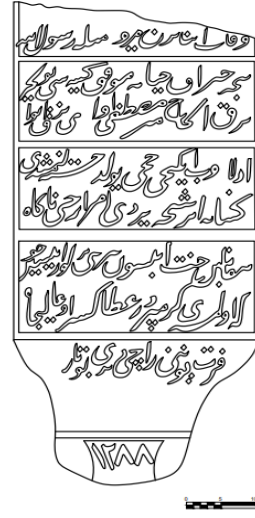
Hüve'l-hallâku'l-bâkî
 Kocaelili Mustafa Ağa o zât-ı mecîd
 Hem silahşör-i şehinşâh-i cihân zıll-i Hudâ
 Ömrün ifnâ eyleyip bezl ü cûd ile hemân
 Hayli müddet urdu dîn ü devlet içre püşt ü pâ
 Pâdişâh-ı âleme sıdk ile hizmet ederek
 Oldu fânî dehr içinde âkıbet pîr-i dü tâ
 Biri ez cümle Keşân'a Voyvoda olmuş iken
 Etmeden hayfâ ikâmet eylemiş azm-i bekâ
 Koyup İslambol'da Seyyid Mîr Ali ferzendini
 İhtiyâr etti diyâr-ı gurbeti vâ hasretâ
 Hâsılı kabrin ziyâret eyleyen ihvân-ı dîn
 Okuyup bir fâtiha hem rûhuna kılıns duâ
 Söyledim bir mısra' ile bende târîhin Zekî
 Kasr-ı Firdevs-i cinân oldu mekân-ı Mustafa
 Sene 1227 / Fî 25 Rebûlâhir

هو الخالق الباقي
 قوجه ايليلي مصطفى آغا او ذات مجيد
 هم سلحشور شهنشاه جهان ظل خدا
 عمرن افنا ايليوب بذل و جود ايله همان
 خيلي مدت اوردي دين و دولت ايچره پشت و پا
 پادشاه عالمه صدق ايله خدمت ايدرك
 اولدي فاني دهر ايچنده عاقبت پير دو تا
 بيري از جمله كشانه ويوه ده اولمش ايكن
 ايتمدن حيفا اقامت ايلمش عزم بقا
 قويوب اسالمبولده سيد مير علي فرزندني
 اختيار ايتدي ديار غربتي وا حسرتا
 حاصلی قبرن زيارت ايلين اخوان دين
 اوقويوب بر فاتحه هم روحنه فلسون دعا
 سويلدم بر مصرع ايله بنده تاريخن زكي
 قصر فردوس جنان اولدي مكان مصطفى
 سنه 1227
 في 25 ر

Katalog No: 13
Fotoğraf No: 15
Çizim No: 14
Bulunduğu Yer: Tepe Mezarlığı
Tarihi: H.1288/M.1871-72
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli
Ölçüsü: 74x32x10 cm
Yazı Türü: Celî Tâlik
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üst kısmı kırılmış vaziyettedir. Bu nedenle başlıklı ya da tepelikli olduğu bilinmemektedir. Tarih bölümünün alt kısmı da kırılmış olan mezar taşının kitabesi günümüzde enine silmelerle dört kartuşa ayrılmış dokuz satır halindedir. Manzûme arûzun mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün vezniyle kaleme alınmıştır. Son satırında tarih düşürme sanatı yapılmış olan kitabenin bu satırı kırık olduğundan, bu tarih düşürme mısraı tam olarak okunamamaktadır. Mezar taşında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Fotoğraf: 15

Çizim: 14

Kitabe Metni:

... Resûlullah
 Nice hayrâtı ihyâya muvaffak künyesi bu'l-hayr
 Yazık el-hâc mîr-i Mustafa öldü yazık eyvah
 Edâ idüp ikinci haccı yolda hastalanmıştı
 Keşan'a erişince erdi emr-i irciü nâgâh
 Makâmın cennet eylesün kabrini pür nûr itsin Hak
 Ki olmuştu kerem perver atâ göster o âlîcâh
 İşidüp fevtini Râcî dedi bir târîh ...
 İrtihâl eyledi Hacı ..
 Sene 1288

رسول الله ...
 نیجه خیراتی احیایه موفق کنیه سی بو الخیر
 یزق الحاج میر مصطفی اولدی یزق ایواه
 ادا ایدوب ایکنجی حجی یولده خسته لشمشدی
 کشانه ایرشجه ایردی امر ارجعی ناکاه
 مقامین جنت ایلسون قیرینی پر نور ایتسین حق
 که اولمشدی کرم پرور عطاکستر او عالیجاه
 ... ایشیدوب فوتتی راجی دیدی بر تاریخ
 ... ارتحال ایلدی حاجی
 سنه ۱۲۸۸

Katalog No: 14

Fotoğraf No: 16

Çizim No: 15

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: 19. Yüzyıl⁵

Kime Ait Olduğu: Mîr İbrahim

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli

Ölçüsü: 74x32x10 cm

Yazı Türü: Celî Sülüs

Dili: Osmanlı Türkçesi

Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşında dar ve kademeli bir boyun kısmının ardından Mecidiye kalıplı fes yer almaktadır. Mecidiye kalıplı fes üstten alta doğru daralmakta olup üst çapı alt çaptan daha geniştir. Başlığın sol tarafında püsküllü bulunmaktadır. Gövde iki yandan ince birer silme ile çerçeveselenmiş alınlık kısmı ise birbirine simetrik gül demetleri ve kıvrım yapraklar ile süslenmiştir. Kitabesi enine silmelerle sekiz satıra ayrılmıştır. Kitabenin sağ orta bölümü kırılmış, son satırı da toprak altında kalmıştır.

Fotoğraf: 16

Çizim: 15

Kitabe Metni:

Hüve'l-bâkî

Gonce-i ömr şerha şerha nev-bahâr olmuş iken
(Geldi) bir bâd-ı helâhil bergimi etti hazân
... ömrümde akarken âb-ı ceyhûn-i hayât
Tufan mevcesi garkâb kıldı nâgehan
İrcî'î fermânı geldi ben icâbet eyledim
Azm-i ukbâ eyleyüp kıldım bekâyî âşiyân
Mîr İbrahîm nâmım terk edip ettim sefer

هو الباقي

غنجه عمر شرحه شرحه نو بهار اولمش

ایکن

برباد هالهله برکمی ایتدی حزان ...

عمرمه اقرکن آب جیحون حیات ...

طوفان موجه سی غرغاب قیلدی ناگهان ...

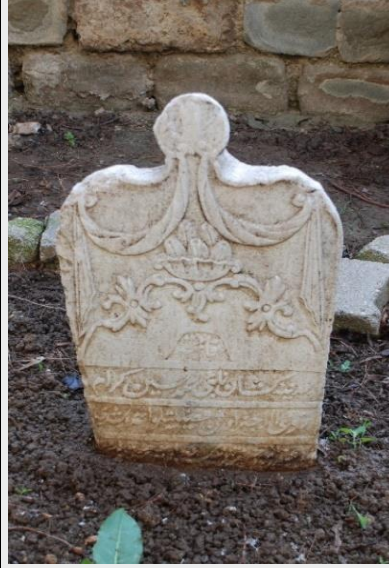
ارجعی فرمانی کلدی بن اجابت ایلدم

عزم عقبا ایلوب قیلدم بقایی آشیان

میر ابراهیم نامم ترک ایدوب ایتدم سفر

⁵ Mezar taşının tarih bölümü toprak altında kaldığı için tarihi bilinmemektedir. Ancak başlık tipinden yola çıkılarak Mecidiye kalıplı feslerin çoğunlukla 19. yüzyılda mezar taşlarında yer aldığı görülmekte ve bu nedenle incelenen örneğin 19. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Katalog No: 15
Fotoğraf No: 17
Çizim No: 16
Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi
Tarihi: 19. Yüzyıl⁶
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli
Ölçüsü: 74x32x10 cm
Yazı Türü: Celî Tâlik
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üst kısmı dilimli kemer tepelikli düzenlenmiştir. En üst kısım soğanı biçimindedir. Gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Alınlık kısmında iki yandan kıvrımları ile perde motifine yer verilmiş hemen altında ise kâse içinde kayısı meyvesi bulunmaktadır. Kitabesi enine silmelerle dört satırdan oluşmakta son satırı ise toprak altında kalmış vaziyettedir.

Fotoğraf: 17

Çizim: 16

Kitabe Metni:

Fâtiha
 Medîne-i Keşân nâibi müderrisîn-i kirâm
 Zevî'l-ihtirâmdan fazîletlü Ahmed Rüşdi
 ...

فاتحه
 مدینه کشان نائبی مدرسین کرام
 ذوی الاحترامدن فضیلتلو احمد رشدی
 ...

⁶ Mezar taşının tarihi toprak altında kaldığı için bilinmemektedir. 19. yüzyıl mezar taşlarında yukarıdan aşağıya doğru daralan dikdörtgen formlu tip süsleme programı olarak tamamen Avrupa'dan gelen sanat akımlarının etkisindedir. Kemer alınlıklarında vazoda çiçek ve meyveler, stilize edilmiş yapraklar görülmektedir (Kurtişoğlu, 2018, s. 42). Bu nedenle mezar taşının 19. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Katalog No: 16

Fotoğraf No: 18

Çizim No: 17

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: 19. Yüzyıl⁷

Kime Ait Olduğu: -

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Kadın Başlıklı

Ölçüsü: 105x32x11 cm

Yazı Türü: -

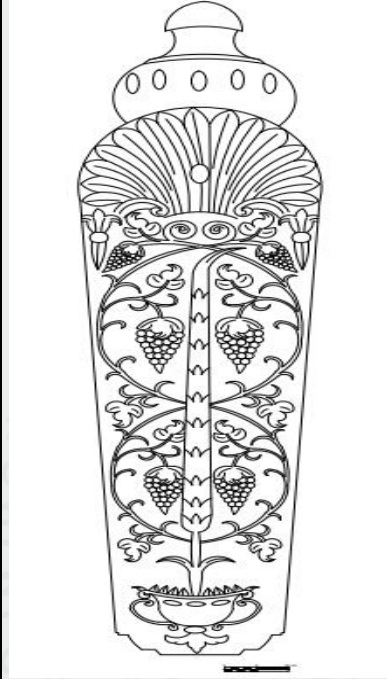
Dili: -

Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üstünde hotoz başlığa benzeyen soğanı bir başlık yer almaktadır. Yukarıdan aşağı doğru daralan gövde dıştan ince bir silme ile çerçeve içine alınmış, tepeliği akantus yapraklarıyla süslenmiştir. Gövde yüzeyinde iki kulplu vazodan yükselen ucu sağa doğru eğimli selvi ağacı yer almaktadır. Selvi ağacının etrafı onu boğumlayan üzüm salkımı ve asma yaprakları ile bezenmiştir. Başlıktaki hotoza bakılarak mezar taşının bir kadına ait ayak taşı olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf: 18

Çizim: 17

⁷ 18. yüzyıldan itibaren kadın mezar taşlarında hotoz başlığın kullanılmaya başlanması nedeniyle (Koçu, 1967, s. 116) incelenen örneğin 19. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Katalog No: 17

Fotoğraf No: 19

Çizim No: 18

Bulunduğu Yer: Hersekzade Ahmet Paşa Cami Haziresi

Tarihi: 19. Yüzyıl⁸

Kime Ait Olduğu: -

Mezar Tipi: Toprak Mezar

Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Kadın Başlıklı

Ölçüsü: 105x32x11 cm

Yazı Türü: -

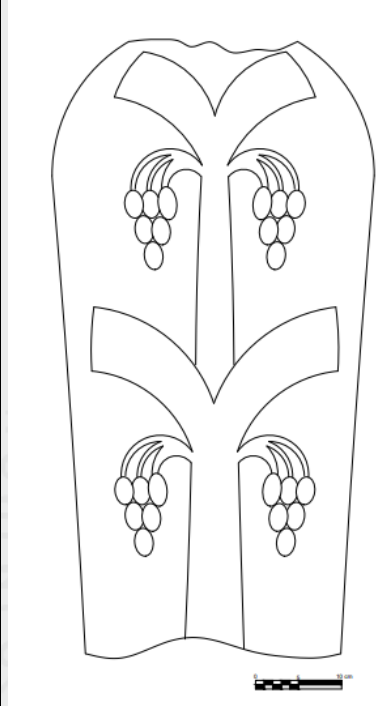
Dili: -

Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma

Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının tepeliği ve alt kısmı kırılmış durumdadır. Sivri kemer tepelikli olduğu düşünülen mezar taşının gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralmaktadır. Gövde yüzeyinde hurma ağacı yaprakları ve salkımları ile işlenmiştir.

Fotoğraf: 19

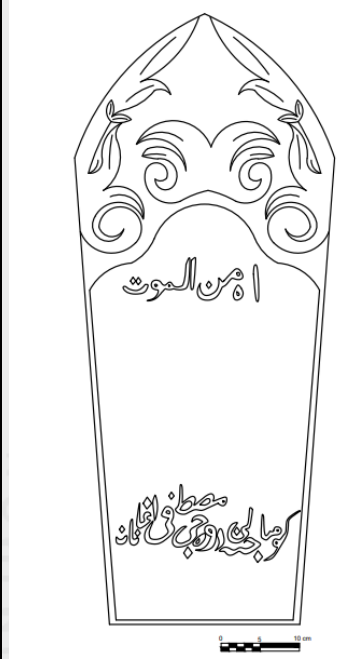
Çizim: 18

⁸ Hurma ağacı motifi her dönem mezar taşlarında yer bulmuş olmasına karşılık Edirne'de çoğu mezar taşında incelediğimiz mezar taşındaki kompozisyon 19. yüzyıla aittir. Edirne Muradiye Cami haziresindeki 14 örnek 19. yüzyıla tarihlenmektedir (Kuşaklı, 2015, s. 278).

Katalog No: 18
Fotoğraf No: 20
Çizim No: 19
Bulunduğu Yer: Tepe Mezarlığı
Tarihi: 19. Yüzyıl⁹
Kime Ait Olduğu: Deveci Mustafa Ağa
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Sivri Kemer Tepelikli
Ölçüsü: 67x25x8 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Mermer/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üst kısmı sivri kemer tepelikli düzenlenmiştir. Yukarıdan aşağı doğru daralan gövde yüzeyinde meydana gelen tahribattan dolayı kitabenin çoğunluğu okunamayacak durumdadır. Tepelik kısmına iki yandan akantus yapraklarıyla perde motifi verilmiş ortasında da yine akantus yaprakları ile süslemeye gidilmiştir. Her iki yandan ince bir silme ile çevrelenen mezar taşının alnlığında dilimli kemer yer almaktadır. Mezar taşının altı toprak altında kaldığından tarihi bilinmemektedir. Kitabenin ilk satırı olan Arapça, Ah mine'l-mevt ibaresi, "Ah ölümden" yani "ölüm bizi ayırdı, ölüm olmasa ayrılmazdık" anlamına gelmektedir. Bu Arapça ibarenin bu şekilde kalıplaşmış olarak mezar taşı kitabelerinin ilk satırlarına yazıldığı görülmektedir.

Fotoğraf: 20

Çizim: 19

Kitabe Metni:
 Ah mine'l-mevt
 ...
 Gümülceli Deveci Mustafa Ağanın
 ...

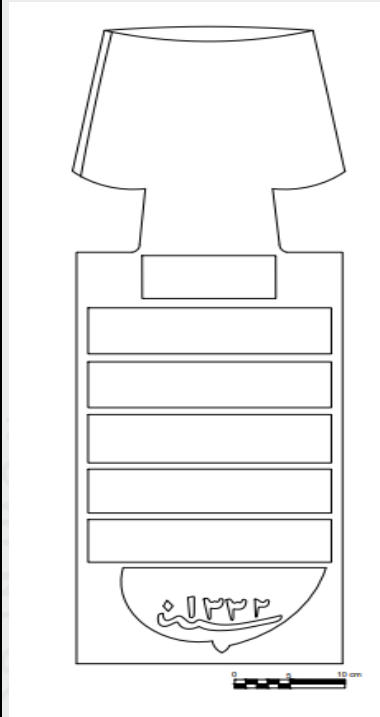
آه من الموت
 ...
 گوملجه لی دوه جی مصطفی اغانک
 ...

⁹ Mezar taşının altı toprak altında kaldığından tarihi bilinmemektedir. Ancak Edirne Gazi Mihal Cami haziresinde yer alan mezar taşlarındaki akantus yaprağı motifleri (Doğan, 2009, s. 835) ile karşılaştırılarak 19. yüzyıla tarihlendiği düşünülmektedir.

Katalog No: 19
Fotoğraf No: 21
Çizim No: 20
Bulunduğu Yer: Tepe Mezarlığı
Tarihi: H.1332/M.1913-14
Kime Ait Olduğu: -
Mezar Tipi: Toprak Mezar
Formu: Gövdesi Dikdörtgen Yatay Kesitli, Erkek Başlıklı
Ölçüsü: 68x20x10 cm
Yazı Türü: Celî Sülüs
Dili: Osmanlı Türkçesi
Malzeme ve Tekniği: Taş/Zemin Oyma
Ayrıntılı Tanım: Gövdesi düşey dikdörtgen formlu mezar taşının üstünde dar bir boyun kısmının ardından Hamidiye kalıplı fes yer almaktadır. Fesin üst çapı alt çapından daha dardır. Yukarıdan aşağıya doğru olan eğim az olup, alt ve üst çap arasındaki yükseklik geniştir. Fesin sol tarafında püskülü bulunmaktadır. Kitabesi enine silmelerle yedi satıra ayrılmıştır. Mezar taşında meydana gelen dökülmelerden dolayı kitabenin çoğunluğu okunamamaktadır.

Fotoğraf: 21

Çizim: 20

Kitabe Metni:
 Sene 1332

سنة ۱۳۳۲

Değerlendirme

Keşan bölgesinde yer alan mezar taşlarını konu olan bu çalışmada bölgede tespit edilmiş toplamda 19 adet mezar taşı tipolojik, malzeme, form, kompozisyon, süsleme ve yazı özellikleri bakımından incelenmiştir. Her bir mezar taşı ayrı bir katalog halinde incelenmiş ve elde edilen bulgular metne aktarılmıştır. Tarihimize ışık tutan mezar taşları hakkında çeşitli tipoloji denemeleri ve araştırmalar yapılmıştır. Bu başlık altında mezar taşlarının değerlendirilmesi yapılırken aynı zamanda yapılmış olan çalışmalardan faydalanılarak benzer örneklerle de karşılaştırması yapılmıştır. İncelenen mezar taşları başta mezar tipleri olmak üzere, mezar taşı tipleri, başlık tipleri, malzeme ve teknik, süsleme ve kitabelerine göre değerlendirilmiştir.

Mezar Tipleri

Keşan'da yer alan mezar taşlarının çoğu toprağa gömülü örneklerdir. Bunun yanında doğrudan toprağa gömülü olmayıp mezar tipolojisi veren örnek sayısı da mevcuttur. Yaptığımız inceleme sonucu 3 mezar tipi belirlenmiştir. Bunlar toprak mezarlar, çerçeveli mezarlar ve sandık tipi mezarlardır. Tipolojide *Aksel Tibet*, *Ekrem Işın* ve *Dilek Yelkenci*'nin Yenikapı Mevlevihanesi Haziresi (Tibet vd., 1996, s. 242-46) ile *Halit Çal* ile *Gazanfer İltar*'ın Giresun'daki mezar taşları (Çal & İltar, 2011, s. 14-15) üzerinde yapmış oldukları tipolojilere uyulmuştur.

İncelenen alanlarda toprağa gömülü halde olan bazı baş ve ayak taşlarının birbirine ait olmadıkları ve bazı mezarların da taşlarına ait olmadıkları tespit edilmiştir. 19 adet mezar taşından 17 tanesi (Kat. No: 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19) bu mezar tipindedir.

İncelenen mezar taşlarından bir tanesi (Kat. No: 4) çerçeveli mezar tipindedir. Dikdörtgen çerçevesi çok yüksek olmayıp çerçevenin kısa kenarlarına baş ve ayak taşları dikilmiştir.

Mezar taşlarından bir tanesi ise (Kat. No: 1) tek parça taştan oyularak meydana getirilmiş sandık tipi mezardır¹⁰.

Mezar Taşı Tipleri

Halit Çal ve Gazanfer İltar'ın tipolojisine göre mezar taşları kadın ve erkek taşları şeklinde değil, mezar taşı gövde kesitinin dikdörtgen, kare, çokgen ve yuvarlak oluşuna, mezar taşının ön görünüşüne, başlıklı olup olmamasına göre tasnif edilmiştir (Çal & İltar, 2011, s. 16-22).

Keşan'da incelenen mezar taşlarında genel itibariyle gövdesi dikdörtgen yatay kesitli form hâkimdir. Mezar taşlarından altı tanesi (Kat. No: 4, 9, 10, 12, 14, 19) gövdesi dikdörtgen yatay kesitli erkek başlıklı, bir mezar taşı (Kat. No: 16) ise kadın başlıktır. İncelenen mezar taşlarından Erikli Köyü mezarlığında bulunan iki örnekte (Kat. No: 6, 8) üst kısımları kırılmasına karşın gövde bölümünün üzerinde boyun yer alması bu mezar taşlarının da başlıklı olduğunu göstermektedir. Kat. No: 1 ve Kat. No: 13

¹⁰ Sandık mezarlar, Anadolu'da her dönem kullanılmış olup, Osmanlı döneminde kullanımı daha da yaygınlaşmış ve bu tip mezarlara tekne lahit denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Tibet vd., 1996, s. 244).

numaralı örnekler de üst kısımlarının kırılmış olması nedeniyle başlıklı ya da tepelikli olup olmadığı bilinmemektedir.

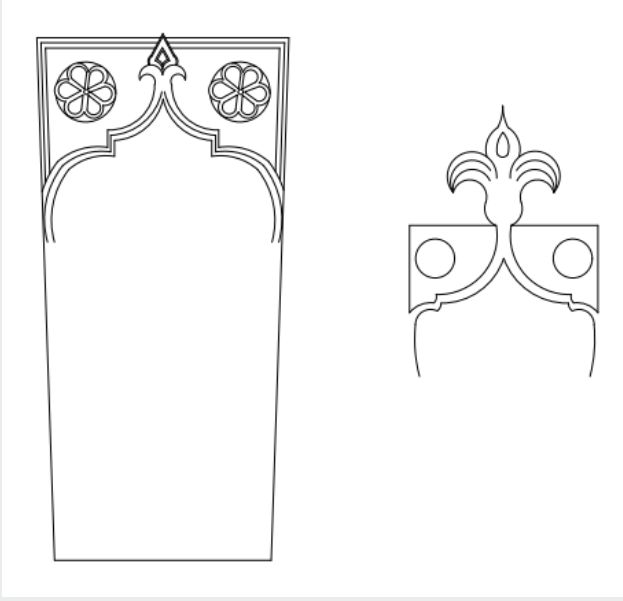
İncelenen mezar taşlarından Kat. No: 1 numaralı mezar taşının ayak taşı ve Kat. No: 11 numaralı mezar taşının gövdeleri dikdörtgen yatay kesitli bitkisel tepeliklidirler. Bu formda mezar taşının tepelik kısmı çeşitli bitki kıvrımlarıyla oluşturulmaktadır. Mezar taşlarından dört tanesinde (Kat. No: 3, 7, 17, 18) gövdeleri dikdörtgen yatay kesitli sivri kemer tepelikli form hâkimdir. Bu tipin Anadolu Türk mezar taşlarında her devirde yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir (Çal & Çal Ataoğuz, 2008, s. 10). Kat. No: 15'te ise gövdesi dikdörtgen yatay kesitli dilimli tepelikli form hâkimdir.

Keşan mezar taşlarının bir tanesi ise silindirik formudur (Kat. No: 5). Mezar taşı düz yüzeyli ve kitabe silindirin bir yüzeyinde kartuş içinde yer almaktadır.

İncelenen mezar taşlarından iki tanesinde (Kat. No: 2, 3) Edirne'de ortaya çıkan ve buradan yayılan *Edirnekâri*¹¹ olarak adlandırılan form görülmektedir. Edirne'ye has özelliklere sahip bu mezar taşları Edirneli taşçılarca yapılmış ve Edirne'de imal edilmişlerdir (İşli, 1998, s. 447). Kat. No: 3'te Edirnekâri aşağı doğru daralan dikdörtgen formlu tipte uygulanmıştır. Kaş kemer, kemer kilit noktasından yukarıya uzanan tepelik ve kemer köşeliklerine yerleştirilen gülbezeler bu grubun en bariz özelliklerindedir. Bu şahidelerin başlıkları sivri kemerlidir ve palmet şeklinde dilimlenmektedir (Kurtişoğlu, 2018, s. 40).

Kat. No: 2'de ise Edirnekâri çokgen kesitli tipte uygulanmıştır. Bu formda kitabelik genellikle sivri kaş kemerle sonlanır ve kilit noktasından yukarı doğru bir stilize lale ya da palmet motifi uzanır. Kemer köşeliklerine birer gülbezek yerleştirilmiştir (Çizim No: 3). Çokgeni oluşturan kenarlar yukarı doğru hafifçe uzatılarak merkezde konik şeklinde birleştirilir. Bu tip etkinliğini 20. yüzyıla kadar sürdürmüştür (Kurtişoğlu, 2018, s. 40). Bu tipin örnekleri Edirne Beylerbeyi Camii haziresinde üç örnekte (Baş, 2009, s. 551) ve Edirne Sarıca Paşa Cami Haziresinde dört örnekte (Karademir vd., 2020, s. 597) görülmektedir.

¹¹ Edirnekâri şahidelerin çoğunluğunda kitabe bölümü bir çerçeve ile kuşatılır. Bu çerçevenin kolları, kitabenin baş kısmında kaş kemer ile sonlanmaktadır. Çerçevenin hemen üzerinde bir adet lale veya rûmî, palmet yer almaktadır. Çerçevelerin her iki yanında ise çoğu zaman gülbezek ya da çarkıfelek motifleri yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Kökrek, 2015, s. 18; İşli, 1998, s. 447; Özer, 2007, s. 507).

Çizim 21: Keşan Yöresinde Görülen Edirnekâri Örnekleri

Başlık Tipleri

Mezar taşlarındaki en önemli özellik kişilerin günlük hayatta taktığı başlıkların aynısının mezar taşlarında karşımıza çıkmasıdır. Bu başlıklar sayesinde kitabe metnine bakılmadan mezarda yatan kişinin mesleğini anlamak mümkündür (Arseven, 1983, s. 182). Osmanlı devri mezar taşlarını, Selçuklu ve Beylikler devri mezar taşlarından ayıran başlıca özelliklerden biri olan ve 16. yüzyıldan itibaren mezar taşlarına işlenen serpuş formu, 19. yüzyıl ilk çeyreğinden sonra görülmez. Yerini II. Mahmut'un yeni kıyafet kanununun uygulanmaya başlanmasıyla fes alır (Haseki, 1997, s. 27). Çoğunluklu olarak erkek mezar taşlarında bulunan başlıklar mezar sahibinin mesleğine göre şekillenmektedir.

Keşan mezar taşlarında başlıklı mezar taşı formu yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yöredeki tarihi mezar taşlarına ait başlık tipolojisi Halit Çal ve Gazanfer İltar'ın yapmış oldukları tipolojiye bağımlı olarak yapılmaya çalışılmış, farklı olanlar ise Edirne'deki hazireler ile karşılaştırılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kat. No: 10'daki mezar taşının başlığı örfi destarlı sarık başlık olarak düzenlenmiştir. Hafif yana yatık sarık dilimleri, üstten dikey sarık dilimiyle sınırlandırılmıştır. Laqueur bu başlık tipini "J" tipi olarak sınıflandırmış, 18. yüzyıldan sonra ilmiyenin üst sınıfında tören kavuğu olarak kullanıldığını belirtmiştir (Laqueur, 1997, s. 155). Giresun'da dokuz adet örneği görülen bu başlık tipini Halit Çal ve Gazanfer İltar "S15" tipinde vermişlerdir (Çal & İltar, 2011, s. 28). Edirne Muradiye Cami haziresinde iki örnekte görülen bu tipin meslekleri belirtilmemiştir (Kuşaklı, 2015, s. 252-253).

İncelenen örneklerden bir mezar taşında (Kat. No: 9) çapraz sarıklı kavuk bulunmaktadır. Bu tip başlıklarda sade başlığın üzerindeki sarık, soldan sağ alta çapraz eğimli olarak sarılmıştır. Sarığın üst kısmında oluşan boşluk "V" biçimindedir. Bu örnek tipinin Edirne Üç Şerefeli Cami haziresinde iki örneği bulunmakta olup, düz

kaş sarıklı kavuklar başlığı altında incelenmiştir (Arslan, 2007, s. 464). Edirne Muradiye Camii haziresinde toplam beş adet örnek görülmekte, meslekleri bilinmemektedir (Kuşaklı, 2015, s. 252). Edirne Sarıca Paşa Cami haziresinde ise iki örneği görülen bu tip (Karademir vd., 2020, s. 598) hazire ve mezarlıklarda çok yaygın olarak kullanılmamıştır.

Kat. No: 4'teki mezar taşında çapraz kafes dilimli başlıklı, taşkın sarıklı kavuk görülmektedir. Yukarı doğru genişleyen başlık kısmı çapraz kafes şeklinde düzenlenmiş olup sarık yanlara doğru taşkındır. Halit Çal ve Gazanfer İltar tarafından "K3" tipolojisinde verilen bu başlık tipinin Giresun'da sekiz örneği bulunmaktadır (Çal & İltar, 2011, s. 29). Laqueur, bu tipi *F-II* başlığında incelemiş örneklerin çoğunda mesleklerin belirgin olmadığını belirtmiştir (Laqueur, 1997, s. 151). Edirne Muradiye Cami haziresinde üç örneği bulunan bu tipin hepsi de 18. yüzyıla tarihlenmektedir (Kuşaklı, 2015, s. 250).

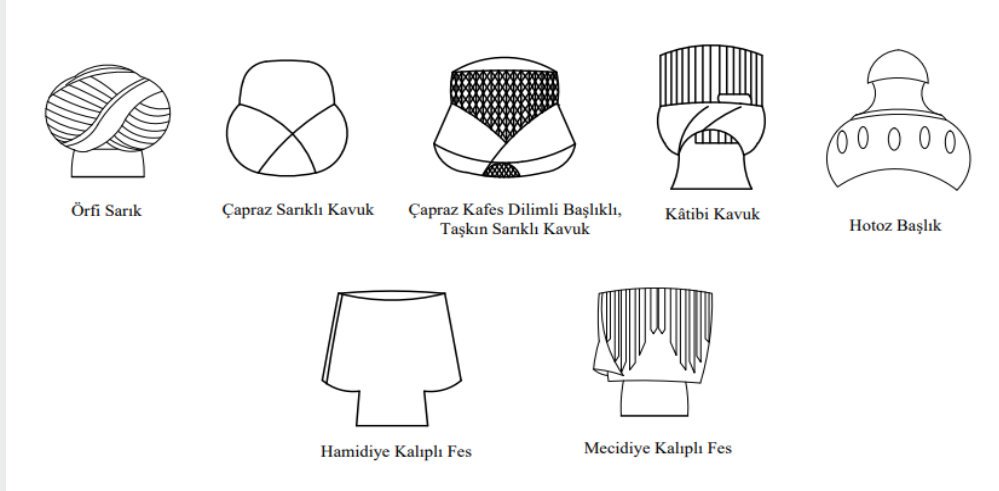
İncelenen örneklerden birinde (Kat. No: 12) kâtibî kavuk yer almaktadır. Kâtibî kavuk 1828 de II. Mahmut zamanında çıkarılan kıyafet nizamnamesinden önce mevki ve unvanları ne olursa olsun memurların giydikleri kavuk çeşididir (İlhan, 2005, s. 1605). Kâtibî kavuk tipi İstanbul Eyüp'teki mezar taşı başlıklarının 22 tanesinde görülmekte ve çubuklu başlıklı, kısa sarıklı kavuk olarak tanımlanmaktadır (Çal, 2000, s. 210). Laqueur tarafından *F-V* olarak sınıflandırılmış olup İstanbul'da 1760-1832 yılları arasında bu başlık tipinin kullanıldığını söylemektedir (Laqueur, 1997, s. 151). Aynı başlık tipi Anadoluhisarı Sultan II. Bayezid Han Mezarlığındaki 70 mezar taşından 11 tanesinde görülmektedir (Yılmaz, 2009, s. 14). Edirne Muradiye Cami haziresinde bu tipe ait altı örnek bulunmaktadır (Kuşaklı, 2015, s. 249).

Kat. No: 14'teki mezar taşının başlığı Mecidiye kalıplı fes biçimlidir. Mecidiye kalıplı fes üstten alta doğru daralmakta olup üst çapı alt çaptan daha geniştir. Başlığın sol tarafında püskülü bulunmaktadır. Laqueur bu başlığı *X-1* tipinde incelemiştir (Laqueur, 1997, s. 157). Hizmetli, kâtip, paşa bu tip fesleri giymekle birlikte mesleklerde kesin bir ayırım yoktur. İstanbul Eyüp'teki 26 fesli başlıktan 12 tanesi Mecidiye kalıbındadır (Çal, 2000, s. 292). Edirne Sarıca Paşa Cami haziresinde üç adet Mecidiye kalıplı fes görülmektedir (Karademir vd., 2020, s. 589). Edirne Muradiye Cami haziresinde bu tipe 9 adet örnek bulunmakta olup bunlar 19 ve 20. yüzyıla tarihlenmektedir (Kuşaklı, 2015, s. 261).

İncelenen örneklerden bir tanesinde ise Hamidiye kalıplı fes (Kat. No: 19) görülmektedir. Bu tip başlıklarda fesin üst çapı alt çapından daha dardır. Yukarıdan aşağıya doğru olan eğim az olup, alt ve üst çap arasındaki yükseklik geniştir. Giresun'da en erken tarihlisi 1890, en geç tarihlisi 1934 yılı olmak üzere 17 mezar taşının başlığında görülmektedir (Çal & İltar, 2011, s. 32). Edirne Üç Şerefeli Cami haziresinde bu tip başlık üç örnekte görülmektedir (Arslan, 2007, s. 467). Kastamonu Atabey Gazi Cami haziresindeki 17 festen yedi tanesi bu tiptedir (Çal & Çal Ataoğuz, 2008, s. 23).

Osmanlı kadın mezar taşları genelde tezyinatlarıyla erkek mezar taşlarından ayrılırlar fakat 16. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde başlıklı mezar taşları da kullanılmıştır (Sürün, 2006, s. 338). 16. yüzyılda fesli kadın şahideleri 18. yüzyıldan

itibaren hotozlu taşlar kullanılmaya başlanmıştır (Koçu, 1967, s. 116). Kat. No: 16'daki mezar taşında hotoz başlık görülmektedir. Soğan biçimli olan bu türün benzer örneği Samsun'da 1841 tarihli bir kadın mezar taşında görülmektedir (Nefes, 2002, s. 53). Giresun'da iki örneği bulunan bu başlık tipini Halit Çal ve Gazanfer İltar *Kd5* tipolojisi başlığı altında incelemiştir (Çal & İltar, 2011, s. 35).

Çizim 22: Keşan'da Görülen Başlık Tipleri

Süsleme

Türk süsleme sanatında zaman içerisinde meydana gelen değişim ve gelişmeleri en iyi aktaran eserlerden biri de mezar taşlarıdır. Keşan bölgesinde yer alan mezar taşları 16 ve 19. yüzyıl arasına tarihlendiğinden bu gelişmeler çok iyi izlenebilmektedir. İncelemiş olduğumuz mezar taşlarında ağırlıklı olarak bitkisel, nesnel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. Bu motifler arasında gül demeti (Kat. No: 1, 14), palmet (Kat. No: 2, 3), selvi ağacı (Kat. No: 1, 16), hurma ağacı (Kat. No: 17), üzüm ve asma yaprakları (Kat. No: 1, 16), akantus yaprakları (Kat. No: 1, 11, 16, 18), kıvrım yaprak (Kat. No: 1, 14), gülbezek (Kat. No: 1, 2, 3, 4), perde (Kat. No: 15, 18), burmalı sütunçe (Kat. No: 1) ve kayısı (Kat. No: 15) motifleri yer almaktadır. Bu süslemelerin hepsinin bir sembolik anlamı ve yapılış amacı bulunmaktadır.

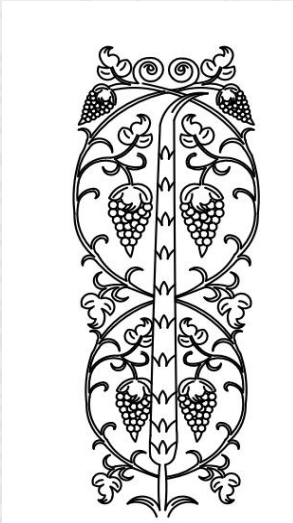
Osmanlı sanatında en yaygın kullanılan bitkisel süsleme güldür. Gül motifi Hz. Muhammed'in sembolü olarak düşünüldüğünden (Demiriz, 1986, s. 348) mezar taşlarında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz örnekler arasında vazo içinde gül demeti, gül dalları yer almaktadır. Benzer örneklerini Giresun'da yer alan mezar taşlarından 14 tanesinde çeşitli varyasyonlarda görmek mümkündür (Çal & İltar, 2011, s. 46). Edirne Muradiye Cami haziresinde 12 adet (Kuşaklı, 2015, s. 274), Gazi Mihal Cami haziresinde ise 14 adet gül motifi (Doğan, 2009, s. 836) hem vazo içerisinde hem de çeşitli biçimlerde görülmektedir.

Çizim 23: Kat. No. 14'te Yer Alan Gül Demeti

İncelenen mezar taşlarından ikisinde alınlık kısmında palmet motifi yer almaktadır. Edirnekâri şahidelerin tepelik kısımlarında özellikle görülen bu motif kitabeyi saran iki kolla aşağı uzanmaktadır. Edirne Gazi Mihal Cami haziresindeki mezar taşlarından 12 tanesinde palmet motifi bulunmakta, hepsi de 15. yüzyıla tarihlenmektedir (Doğan, 2009, s. 842). Edirne Beylerbeyi Camii haziresindeki 29 örnekte palmet motifi bulunmaktadır (Baş, 2009, s. 559).

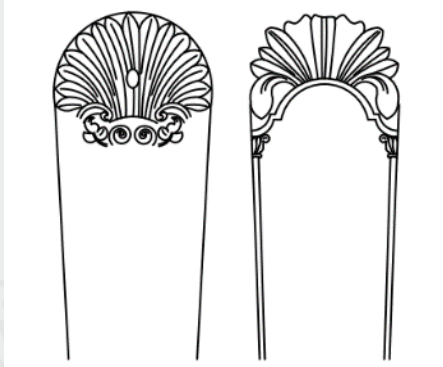
Ebediyeti simgeleyen selvi ağacı motifi, her mezarlıkta karşılaşılan ana motiftir. Mezar taşlarında görülen tek selvi motifi hayat ağacı ile ilişkilendirilmiştir (Çulpan, 1961, s. 141). Kastamonu Ferhat Paşa Camii haziresinde 197 mezar taşından 8 tanesinde selvi ağacı motifi görülmektedir (Gündoğan, 2007, s. 271). Keşan mezar taşlarından iki tanesinde yer alan selvi ağacı motifi tek olarak kullanılmamış, onu saran asma yaprakları ve üzüm salkımı motifleri ile birlikte verilmiştir. Edirne Muradiye Cami haziresinde selvi ağacının etrafını boğumlar yaparak saran asma yaprakları motifi sekiz örnekte görülmektedir (Kuşaklı, 2015, s. 287). Edirne Gazi Mihal Cami haziresindeki dört örnekte de selvi ağacı üzüm ve asma yaprakları ile tasvir edilmiştir (Doğan, 2009, s. 844). Sarıca Paşa Cami haziresinde de beş örnekte selvi ağacının etrafını boğumlar yaparak saran asma yaprakları ve üzüm motifi görülmektedir (Karademir vd., 2020, s. 600).

Çizim 24: Selvi Ağacı ile Üzüm ve Asma Yaprığı Motifleri

Hurma ağacı motifi Keşan'da tek örnekte karşımıza çıkmaktadır. Genellikle mezarlıklarda ayak taşlarında yer alan bu motif cennet nimeti olarak kullanılmıştır (İşcan, 1980, s. 33). Bol meyve taşıyan dalları ise bereketi ve üremeyi simgelemektedir (Laqueur, 1997, s. 131). Edirne Muradiye Camii haziresindeki mezar taşlarından 15 tanesinde hurma ağacı motifine yer verilmiştir. İncelenen örneklerin hepsinde hurma ağacı tüm yüzeyi kaplayacak şekilde yaprak ve meyveleriyle birlikte işlenmiştir (Kuşaklı, 2015, s. 278). Edirne Üç Şerefeli Camii haziresindeki mezar taşlarından altı tanesinde hurma ağacı görülmekte olup, örneklerin hepsinde ayak taşında yer alan hurma ağacı motifi, volüt kulplu ağzı dilimli bir kap içinden çıkmaktadır (Arslan, 2007, s. 452). Giresun'da 19. yüzyılın ilk yarısına ait altı örnekte hurma ağacı motifi meyve ve dalları ile işlenmiştir (Çal & İltar, 2011, s. 48).

Akantus yaprağı, mezar taşlarında sık görülen bir motiftir. Doğal bir simetriye sahip olması gereken düzeni temsil etmektedir (Biçici, 2008, s. 57). Bursa Emir Sultan mezarlığındaki mezar taşlarının büyük çoğunluğunda akantus motifi görülmektedir (Çakar, 2007, s. 496). Edirne Gazi Mihal Camii haziresinde hepsi kadınlara ait olmak üzere sekiz mezar taşında akantus yaprağı kullanılmıştır (Doğan, 2009, s. 835). Giresun'da en erken tarihlisi 1829 olmak üzere toplamda 27 mezar taşında bu motif görülmektedir (Çal & İltar, 2011, s. 45).

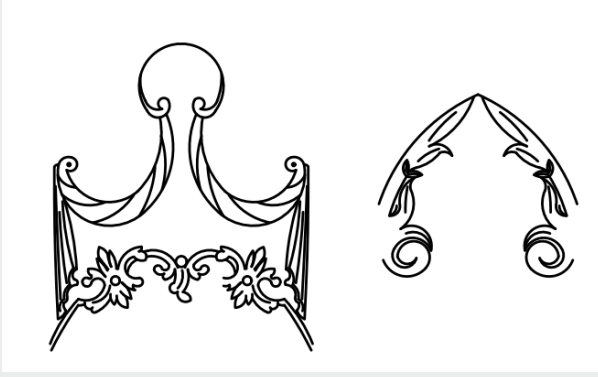
Çizim 25: Mezar Taşlarında Görülen Akantus Yapracağı Motifleri

İncelediğimiz mezar taşlarından dört tanesinde gülbezek motifi yer almaktadır. Bunlardan biri altı yapraklı, biri boş diğerleri ise katmerli olarak düzenlenmiştir. Gülbezek motifi örneklerin alınlık kısmında yer alırken Kat. No: 1'de sandık mezarın tüm kenarlarında yer almaktadır. Edirne Gazi Mihal Cami haziresinde dört örnekte (Doğan, 2009, s. 837) ve Edirne Beylerbeyi Cami haziresinde dört örnekte gülbezek motifi görülmektedir (Baş, 2009, s. 562).

Keşan mezar taşlarından bir örnekte (Kat. No: 1) baş taşının her iki yanında burmalı sütunçe izlenmektedir. Giresun'da altı örnekte görülen bu motife mezar taşlarında gövdeyi yandan sınırlayan bir mimari eleman olarak 14-15. yüzyıllar ve daha sonra da 19. yüzyılda rastlanır (Çal & İltar, 2011, s. 42). Edirne Gazi Mihal Cami haziresindeki mezar taşlarından üç örnekte burmalı sütunçe kullanıldığı görülmektedir (Doğan, 2009, s. 852).

Çalışmamızda iki örnekte perde motifi görülmektedir. Mezar taşlarının alınlık kısımlarında yer alan perde motifi kıvrımlı bir şekilde verilmiştir. 18. yüzyıldan

itibaren daha çok resim sanatında Batı etkisi görülen perde motifi Giresun'da 1835 ve 1840 tarihli iki mezar taşında (Çal & İltar, 2011, s. 41), Edirne Muradiye Cami haziresinde 1906 tarihli tek örnekte görülmektedir (Kuşaklı, 2015, s. 270).

Çizim 26: Keşan'da Görülen Perde Motifleri

Haziredeki örneklerde vazo ve kâselerin hepsinin kaidesi bulunmakta olup, kulpsuz veya çift kulplu olarak verilmişlerdir. Mezar taşlarında vazolar genel olarak tek başlarına değil içlerinden selvi ve gül gibi çeşitli motifler çıkar şekilde gösterilmiştir. Vazo motifi Türklerde Osmanlı devrinde yaygınlık kazanmıştır. Özellikle mezar taşları ve çeşmeler üzerinde sık kullanılan vazo motifleri 16. yüzyılda çoğunlukla sade çalışılmışken sonraki asırlarda daha ayrıntılı işlenmişlerdir (Çal & İltar, 2011: 43). Vazoların içinden genellikle gül demeti ve selvi ağacı yükselmekteyken, kâse bir meyve kâsesi olarak verilmiştir. Edirne Gazi Mihal Cami haziresinde toplamda 10 örnekte vazo ve kâse motifi kullanılmıştır (Doğan, 2009, s. 851). Edirne Sarıca Paşa Cami haziresinde altı örnekte vazo ve kâse motifleri bulunmaktadır (Karademir vd., 2020, s. 599). Kat. No: 15'teki kâse içinde kayısı meyvesi ile birlikte verilmiştir. Bu tarz meyve tabağı motifleri mezarda yatan kişinin öteki dünyadaki mekânının cennet olması şeklinde; yaşayanlar tarafından belirtilen dileğin, kitabe dışında aynı zamanda tasvir yoluyla ifadesidir (Çoruhlu, 1998, s. 119). Edirne Beylerbeyi Cami haziresinde iki örnekte (Baş, 2009, s. 560), Edirne Üç Şerefeli Cami haziresinde 10 örnekte (Arslan, 2007, s. 383) kâse içinde kayısı motifi görülmektedir.

Malzeme ve Teknik

Keşan'da incelenen toplam 19 mezar taşından 14 örnekte mermer (Kat. No: 1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18) geri kalan 5 örnekte (Kat. No: 3, 6, 7, 8, 19) ise taş malzeme kullanılmıştır.

Osmanlı mezar taşlarında daha çok mermer malzeme tercih edilmiştir. Çünkü mermer malzeme doğa şartlarına ve oluşabilecek tahribatlara dayanıklı bir malzemeyken taş malzeme tüm doğa şartlarından kolayca etkilenebilen bir malzemedir. İncelediğimiz örneklerde de mermer malzemedeki yapılmış mezar taşlarındaki yazı ve süslemelerin daha iyi oranla korunduğu gözlemlenmiştir. Mezar taşlarındaki tüm yazı ve süsleme uygulamalarında zemin oyma tekniği kullanılmıştır.

Kitabe Metni

Mezar taşları üzerinde yer alan kitabelerde; Başlangıç İfadesi, Durum Bildirme, Tanrıdan İstek, İnsanlardan İstek, Meslek, Sülale Adları, Ölenin Adı, Tarih gibi ifadeler

yer almaktadır. Mezar taşlarından 15 örnekte (Kat. No: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 19) baş taşı olmasından dolayı kitabe bulunmakta, bir örnek baş taşı olmasına rağmen kitabesi tamamen dökülmüş olduğu için kitabesi bulunmamakta (Kat. No: 3), geriye kalan üç örnek (Kat. No: 11, 16, 17) ise ayak taşı olduğu için kitabesi bulunmamaktadır.

Keşan'da incelenen tüm örneklerde kitabeler Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Dokuz örnekte yazı hattı olarak Celî sülüs (Kat. No: 1, 2, 6, 7, 8, 10, 14, 18, 19), altı örnekte ise Celî tâlik hat (Kat. No: 4, 5, 9, 12, 13, 15) kullanılmıştır. Tarihi belirli olan mezar taşlarında tarih bölümü genellikle taşların alt kısmında verilmiştir. 10 mezar taşında tarih kısmı rakamla verilmiştir (Kat. No: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 19). Yalnız üç örnekte tarih hem rakamla verilmiş olup hem de metin içinde tarih düşürme sanatı kullanılarak ebced hesabı ile verilmiştir (Kat. No: 4, 12, 13). Kitabelerde herhangi bir usta ismine yer verilmezken Kat. No: 12'deki kitabede şair ismi yer almaktadır.

Sonuç

Bu çalışma ile Keşan'da toplam iki mezarlık ve iki hazirede yer alan mezar taşları incelenmiş ve belgelenmiştir. Çalışma kapsamında Hersekzade Ahmet Paşa Cami haziresinde 10, Bekir Varnalı Cami haziresinde bir, Hacı Mehmed Ağa Cami haziresinde iki, Tepe mezarlığında üç ve Erikli Köyü mezarlığında üç olmak üzere toplamda 19 mezar taşı incelenmiştir.

Çalışmada arazinin yapısından dolayı mezar taşlarının yerleşim düzeni, bazılarının duvara ve ağaca yakın bir konumda olması nedeniyle fotoğraf çekimi açısından zorluklar yaşanmış, bazı mezar taşlarında uygun açı elde edilemese de gerek biçim gerek süsleme konusunda en doğru tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Hazire ve mezarlıklarda sandık tipi ve çerçeveli mezarlar dışındaki toprak tipli mezar taşları dağınık olarak yerleştirilmiştir.

Ele alınan mezar taşlarından en erken tarihli H. 925/ M.1519 en geç tarihli ise H. 1332/ M.1913-14 yıllarına aittir. Yapılan incelemeler sonucunda üç adet mezar tipi belirlenmiştir. Bunlar 17 adet toprak mezar, bir adet sandık mezar ve bir adet çerçeveli mezar olmak üzere yörede en çok karşılaşılan tip toprak mezardır. Bölgede mezar taşı tipi olarak daha çok dikdörtgen gövdeli yatay kesitli form tercih edilmiş geriye kalanlardan biri silindirik formlu diğeri ise çokgen kesitlidir.

Bölgede başlık tiplerinde çeşitli sarık, kavuk ve fes biçimleri tercih edilmiş ayrıca bitkisel ve sivri kemer tepelikte yoğun bir kullanım alanı bulmuştur. İncelenen mezar taşlarından süslemeli örneklerin yalnızca kadın mezar taşlarına ait olmadığı erkek mezar taşlarında da uygulandığı görülmektedir. Genellikle gövde ve alınlık bölümünde ağırlaşan süslemelerden en çok tercih edileni bitkisel süsleme olmuştur.

Çalışmada incelenen mezar taşları, Edirne'deki diğer mezar taşları ile form, biçim, süsleme ve kompozisyon açısından benzerlik göstermektedir. Keşan'ın sosyal yapısı ve kültürüne ışık tutan bu mezar taşları içerik, üslup ve süslemeleri ile geçmiş ve gelecek arasında bir köprü görevi üstlenmektedir.

Extended Abstract

Our study includes the gravestones found in the graves of Hersekzade Ahmet Paşa, Hacı Mehmet Ağa and Bekir Varnalı Mosques located in the Keşan town center, the Erikli Village Cemetery located 34 km from the Keşan town center and the Tepe Cemetery in the town center. The tombstones in the region have an important place in terms of the tombstone tradition of the Ottoman period. The earliest dated tombstones belong to H. 925/ AD. 1519 and the latest one belongs to H. 1332/ AD. 1913-14. As a result of the investigations, three tomb types were determined. These are 17 earthen graves, one cist grave and one framed grave, which is the most common type of earthen grave in the region.

Our study consists of "Introduction", "Catalogue", "Evaluation" and "Conclusion" sections. In the catalogue section, a separate observation slip was created for each tombstone, and the head and foot stones were defined in detail. The history of the tombstones, who they belong to, inscriptions, calligraphy, language, ornamental features, materials, and techniques have been examined in detail. Some texts could not be read, and unreadable places were left blank due to the natural destructions that occurred in the inscriptions during the text readings. In the catalogue, an order was made from the earliest dated tombstone to the latest dated tombstone. The dating of the tombstones of unknown date was made by comparing them with the examples in the region. Under the heading of evaluation, tomb types, tombstone forms, headline forms, decorations, materials and techniques, inscription texts of the tombstones are discussed. While evaluating, the tombstones were compared with similar tombstones in Edirne and Anatolia. In the conclusion part, the findings obtained within the scope of the study are presented.

It is possible to see the motif, composition and style, development and changes that emerged in Turkish art over the centuries on the tombstones in the Keşan region. In this respect, the study is important in terms of shedding light on the Ottoman history of Keşan. As in most parts of Anatolia, the tombstones began to deteriorate rapidly in Edirne, which was the capital of the Ottoman Empire. Cemeteries are mostly affected by these deteriorations, and mosque burials are in a slightly better condition. Interest and responsibility towards the burial ground and tombstones has made great progress in the last period. There has been an increasing number of publications on this subject. To be able to follow the historical course of a settlement, the tombstones have a very important place, and the tombstones in Keşan also present the historical course of this region.

The tombstones examined in the study show similarities with the other tombstones in Edirne in terms of form, shape, decoration, and composition. These tombstones, which shed light on the social structure and culture of Keşan, act as a bridge between the past and the future with their content, style, and decorations.

Kaynakça

- Arseven, C. E. (1966). Mezar. *Sanat ansiklopedisi* (C. 3, s. 1316). İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi.
- Arseven, C. E. (1983). Baş giyimi-baş giyeceği. *Sanat ansiklopedisi* (C. I, s. 182-185). İstanbul: Yem Yayınları.
- Arslan, A. (2007). *Edirne Üç Şerefeli Camii haziresi mezar taşları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ayverdi, İ. (2005). Kâtibî. *Kubbealtı lügati – misalli büyük Türkçe sözlük* (C. 2, s. 1605), İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Badi, A. (2000). *Riyaz-ı belde-i Edirne (Edirne şehri tarihi)* (R. Kazancıgil, Çev.). İstanbul: Edirne Valiliği.
- Baş, E. (2009). *Edirne Beylerbeyi Camii haziresinde bulunan mezar taşları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Beksaç, E. & Beksaç, Ş. N. (2012). Keşan ve çevresinin Trakya'nın erken tarihindeki yeri. Z. B. Dizdaroğlu (Haz.), *Keşan'ın 500. yılına tanıklık eden tarihi bir yapı Hersekzade Ahmet Paşa Camii sempozyum bildirileri ve etkinlikler içinde* (s. 26), Keşan: Umut Matbaası.
- Biçici, H.K. (2008). Manisa müzesinde teşhirde bulunan Osmanlı mezar taşlarından örnekler Türkiye. A. Boran & O. Aytekin & M. Top (Ed.), *Prof.Dr. Uluçam armağanı içinde* (55-70). Ankara: Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları.
- Çağlar, İ. M. & Eralaca, H. (2018). Mezar taşlarının göç ve iskân tarihi araştırmalarında yardımcı kaynak olarak kullanımı: Karkın ve Çobanisa örneği. M. Duranlı, R. K. Haykıran & G. K. Demir (Ed.), *1. Türk-İslam mezar taşları kongresi içinde* (s. 162), Aydın.
- Çakar, G. (2007). *Bursa Emir Sultan Mezarlığı'ndaki 18. ve 19. yy. mezar taşları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çal, H. & İltar, G. (2011). *Giresun ili Osmanlı mezar taşları.*, Ankara: s. Giresun Valiliği Yayınları.
- Çal, H. & Çal, A. Ö. (2008). *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve türbesi haziresindeki mezar taşları*. Ankara: Kastamonu Belediyesi.
- Çal, H. (2000). İstanbul Eyüp'teki erkek mezar taşlarında başlıklar. İ. Çalışkan (Haz.), *Tarihi, kültürü ve sanatıyla III. Eyüp sultan sempozyumu tebliğler içinde* (s. 207-225). 28-30 Mayıs 1999. İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Çetin, O. (2019). Osmanlı mezar taşlarının önemi ve sanatsal boyutu. *Cujoss*, XLIII-1, 39-52. <https://www.acarindex.com/pdfler/acarindex-109-7642.pdf> Erişim tarihi: 13.05.2022
- Çulpan, C. (1961). *Serviler I-II*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Demiriz, Y. (1986). *Osmanlı kitap sanatında natüralist üslupta çiçekler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Doğan, B. (2009). *Edirne Gazi Mihal Camisi haziresindeki mezar taşları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Gündoğan, B. (2007). *Kastamonu Ferhat Paşa Camisi haziresi mezar taşları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Haseki, M. (1997). *Plastik açıdan Türk mezar taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- İşcan, N. (1980). *Anadolu mezar taşları süslemeciliği*. Eskişehir: Ülkü Matbaası.
- İŞLİ, H. N. (1998). Edirne mezarları ve taşları. *Edirne: Serhattaki Payitaht*, 447.

- Kansu, Ş. A. (1965). Edirne'nin tarih öncesine ait araştırmalar. Z. B. Dizdaroğlu (Haz.), *Keşan'ın 500. yılına tanıklık eden tarihi bir yapı Hersekzade Ahmet Paşa Camii sempozyum bildirimleri ve etkinlikler içinde* (s. 14-17), Keşan: Umut Matbaası.
- Karademir, M., Demirtaş, M., & Soy, N. B. (2020). Edirne Sarıca Paşa Camii haziresi mezar taşları. M. Kandemir, Y. Koparan, O. Erdal & C. Karakız (Ed.), *Orta Asyadan Anadolu'ya Türk sanatının dününü bugününü içinde* (s. 577-610). Konya: Palet Yayınları.
- Karamağaralı, B. (1992). *Türk mimari eserlerinde Ahlat mezar taşları*. Ankara: Elila Yayınları.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Kökrek, M. (2015). Edirnekârî şâhideler. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 58(346), 18-21. <https://www.academia.edu/16709101> Erişim tarihi: 06.02.2022
- Kurtişoğlu, A. G. (2018). Sadelikten gösterişe Edirne Osmanlı dönemi mezar taşları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(16), 32-56. DOI: 10.33207/trkede.493496
- Kuşaklı, C. Y. (2015). *Edirne Muradiye Camisi haziresi mezar taşları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Laqueur, H. P. (1997). *Hüve'l-baki, İstanbul'da Osmanlı mezarlıkları ve mezar taşları*. (S. Dilidüzgün, Çev.). İstanbul: Türk Vakfı Kültür Yayınları.
- Lowry, H. W. (2011). *Hersekzâde Ahmed Paşa: Bir Osmanlı devlet adamının meslek hayatı ve kurduğu vakıflar* (M. A. Öztürk, Çev.). İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Mansel, A. M. (1965). İlkçağ'da Edirne. *Edirne (Edirne'nin 600. fetih yıl dönümü armağanı içinde* (s. 22), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mısırlı, A. (2021). Tarihsel süreç içinde Keşan kentinin gelişimi ve değişimi. F. Ç. Orhun & B. İşçimen (Ed.), *Keşan araştırmaları-Keşan'ın kurtuluşununun 100. yılı anısına içinde* (s. 315-327). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Nefes, E. (2002). *Samsun yöresinde bulunan mezar taşları*. (Yayımlanmamış doktora tezi). On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Ögel, B. (1991). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özalp, İ. (1973). *İlçemiz Keşan*. Keşan: Tunardan Matbaası.
- Özer, M. (2007). Edirne'deki Osmanlı dönemi mezarlıkları-hazireler, mezar taşları ve türbeler. *Konya Kitabı*, 10, 507-524. <https://www.academia.edu/12243834> Erişim tarihi: 20.03.2022
- Peremeci, O. N. (1939). *Edirne tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Sürün, M. (2006). *İstanbul Şeyh Vefa Camii haziresi (mezar taşları tipolojisi üzerine bir deneme)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Tibet, A., Işın E. & Yelkenci, D. (1996). Yenikapı Mevlevihanesi haziresi. *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, I, 242-248.
- Yılmaz, H. (2009). *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezid Han mezarlığı mezar taşları (Pafta No: 54)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Akdeniz'deki Türk Hâkimiyetinin Görsel Temsili: Tuvallerde Preveze Deniz Zaferi*

Visual Representation of Ottoman Domination in the Mediterranean: Preveza Naval Victory in Oil Paintings

Rumeysa IŞIK YAYLA *

Öz
Galibiyet veya mağlubiyetlerle sonuçlanan Osmanlı savaşlarının tasvir edilmesi, resim sanatı içerisinde nesiller boyu sürdürülen geleneğin bir parçasını oluşturmaktadır. İnsanlar geçmişte yaşanan olayları her ne kadar yazılı kaynaklardan öğrenmiş olsalar da dünyada iz bırakan gelişmeleri, bilhassa da savaşları zaman zaman bu tür betimlemeler aracılığıyla zihinlerinde canlandırmışlardır. Bu durum, kahramanlık fikriyle beslendiğinde yerini hamasî bir imgeye bırakmıştır. Bunun en belirgin yansımalarını, Türk resminde Preveze Deniz Zaferi (1538) konulu tuvallerde görmek mümkündür. Türklerin Akdeniz'de üstünlük kurmalarını sağlayan en büyük donanma savaşlarından biri olarak tarihe geçen bu mücadelenin görsel belge niteliğine dönüşmesi, bu resimler sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü Osmanlıların yenilmezliğini zihinlere kazıyan bu imaj, güçlü Türk imgesinin doğuşunda önemli role sahiptir. Aynı zamanda Osmanlı tarihsel anlatısına görsel açıdan büyük katkı sağlamaktadır. Üstelik ilk ürünlerini de 19. yüzyılın ortalarından itibaren vermeye başlamıştır. Fakat Preveze Deniz Muharebesi'nin bu alandaki önemi, bir Türk ressamın fırçasından çıkan en erken tarihli Osmanlı savaş tablosunu resim sanatına kazandırmış olmasıdır. Bu makalede ise Preveze Zaferi temalı tablolar üzerinden Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki hâkimiyet imajının görsel unsurları tartışılacaktır.

* Arş. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
rumeysa.isikyayla@omu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3100-5889
Samsun / TÜRKİYE

* Research Assistant Dr., Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences Art History Department
rumeysa.isikyayla@omu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3100-5889
Samsun / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti, Akdeniz, Preveze Deniz Zaferi, Barbaros Hayreddin Paşa, Savaş resmi.

Abstract

The representation of Ottoman wars that ended in victories or defeats in depictions on the theme of warfare in the history of painting art constitutes a part of the tradition that has been maintained for centuries. Although people have acquired the events that took place in the past from written sources, they have portrayed the developments that left a mark on the world, especially wars, in their minds from time to time through such descriptions. This situation, when fed with the idea of heroism, left its place to a visual image that turned into heroic emotions. It is possible to feel the most beautiful reflections of this in the paintings on the Preveza Naval Victory of 1538. It was thanks to these paintings that this struggle, which was one of the largest

Başvuru/Submitted: 26/09/2022

Kabul/Accepted: 23/03/2023

* Bu makale, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Programında, Dr. Öğr. Üyesi Gülsen Tezcan Kaya danışmanlığında yürütülen "Yağlıboya Tablolarda Osmanlı Savaşları (14.-17. Yüzyıl)" isimli Doktora Tezinin bir bölümünün geliştirilmiş halidir.

naval battles that enabled the Ottoman Empire to establish a significant superiority in the Mediterranean, turned into a visual document. Because this image, which engraved the invincibility of the Ottomans in minds, triggered the birth of a strong Turkish image in a way. At the same time, it made a great visual contribution to the Ottoman historical narrative. Moreover, it started to produce its first products from the middle of the 19th century. But the greatest contribution that the Preveze Naval Battle has made to this field is that it has brought the earliest Ottoman battle painting from the brush of a Turkish painter to the art of painting. In this article, the dominance of the Ottoman Empire in the Mediterranean has been visually documented through these paintings.

Keywords:

Ottoman Empire, Mediterranean, Preveza Naval Victory, Hayreddin Barbarossa, War painting.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kuruldukları andan itibaren gerçekleştirdikleri savaşlarla adlarından sıkça söz ettiren Osmanlılar, dünyanın en büyük askerî gücüne sahip devletleri arasında yer almışlardır. Bunda siyasi-ekonomik ve toplumsal yapıya dayanan askerî karakterli bir örgütlenmeye hâkim olmalarının payı oldukça büyüktür. Özellikle de devlet politikasını oluşturan ciddi bir yapılanmanın etkisiyle planlanan seferler, genellikle stratejik noktaların fethiyle neticelenirken, askerî gücün buradaki yeri önemlidir. Bu mücadeleler 14. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti'ni dünya tarihine yön veren bir güç haline getirmiştir (Işık Yayla, 2021, s.54). Üstelik bu süreçte fetihlerin çoğunlukla Avrupa topraklarına karşı düzenlenmiş olması, zihinlerde yenilmez Türk imgesinin oluşumunu sağlamıştır. Bu imajın en güçlü yansımaları da zafer temalı eserlerde ortaya çıkmıştır. Böylece birçok ressamın yapıtına konu olan Osmanlı savaşları, tarihsel temalı resimlerin gelişimine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu geleneğin Osmanlı tuval resmi bağlamındaki ilk örnekleri ise dünya denizcilik tarihinin en önemli mücadelelerinden olan Preveze Deniz Zaferi konulu yağlıboya tablolar aracılığıyla ortaya konulmuştur.

Osmanlı'nın Akdeniz'deki Üstünlüğü: Preveze Deniz Muharebesi

İstanbul'un fethiyle Akdeniz'e doğru ilerleyişlerini güçlendiren Osmanlılar, geliştirdikleri politikalarla kısa süre içinde bir deniz imparatorluğu haline gelmişlerdir (Taş & Erdoğan, 2021, s. 543). Bu sayede yalnızca karada değil, denizlerde kazandıkları zaferlerle de dünya tarihine adlarını yazdırmışlardır. Fakat Türkleri Akdeniz'de hâkim konuma getiren süreç, Kanunî Sultan Süleyman dönemiyle birlikte kendini göstermiştir. Çünkü bu yıllarda Batı dünyasının da merkezi olan bu sular, İspanya'nın Kuzey Afrika kıyılarına tamamen hâkim olma çabasına tanık olmuştur (Ballı, 2004, s. 21-22) Bu durum Osmanlıların İspanyol İmparatorluğu'na karşı bölgede hüküm süren Endülüs Müslümanlarına yardım etme girişimini ortaya çıkarmıştır (Turan, 1992, s. 65). Akdeniz hâkimiyetine yönelik yıllarca sürececek olan bu mücadelenin en etkili karşılaşmaları ise deniz muharebelerinde yaşanmıştır (Arıkan, 1964, s. 251-252; Bal, 2011, s. 202; Turan, 2012, s. 194, 200-202). Bu sürecin en önemli unsurlarından biri de Barbaros Hayreddin Paşa'dır. Midillili bir sipahinin oğlu olarak 1473 yılında dünyaya gelen, asıl ismi Hızır olan Hayreddin Paşa'nın denizlerdeki ilk etkinliği ticari olarak başlamıştır (Turan, 1992, s. 65; Lowry, 2014, s. 139-167). Özellikle de kardeşi Oruç Reis ile birlikte Ege-Akdeniz adalarına gerçekleştirdiği seferlerde büyük başarılarla imza atmıştır (Zinkeisen, 2011, 2: 538). Kısa sürede Rodos'tan Midilli'ye, Tunus'tan Cezayir'e kadar ilerleyerek Akdeniz'deki Avrupalı devletlerin donanmalarının birçoğunu yenilgiye uğratmıştır (Büyüktuğrul, 1973, s. 54; Egemen, 1977, s. 672-674; Emecen, 2015, s. 257). 1533 yılında İstanbul'a gelinceye kadar Kuzey Afrika'daki halkları İspanya'ya karşı koruma mücadelesinde bulunan Hızır Reis, bilhassa Cezayir'de önemli bir güç sahibi olmuştur (Soucek, 1971, s. 238-250; Tabakoğlu, 2019, s. 27). Onun denizlerde sergilemiş olduğu bu başarı, Osmanlı hizmetine girmesinin yolunu açarken, hayatını da büyük ölçüde etkilemiştir. Kanunî Sultan Süleyman, kendisini İstanbul'a davet ederek *Cezayir-i Bahri Sefid* yani Akdeniz Adaları Eyaleti'ne beylerbeyi olma yetkisiyle görevlendirmiş, 1534 yılında ise kaptan paşalık unvanı vererek Osmanlı donanmasının

başına getirmiştir (Büyüktuğrul, 1978, s. 636; Bostan, 2009a, s. 143-144; Turan, 1992, s. 66). Bu dönem itibariyle Akdeniz üzerindeki Osmanlı varlığı, artık yeni politikalarla şekillenerek farklı bir sürece girmiştir. Özellikle Sultan Süleyman'ın Hayreddin Paşa ile birlikte geliştirdiği stratejik atılımlar, Akdeniz dünyasının Türk egemenliği altına girmesine imkân tanımıştır. Bunun en güçlü göstergesi de dünya denizcilik tarihinin en önemli savaşlarından biri olan 1538 tarihli Preveze Deniz Muharebesi'nde ortaya çıkmıştır. Bu zafer, Barbaros'un Akdeniz'de sürdürmüş olduğu uzun süreli mücadelelerin bir sonucudur. Çünkü kaptan-ı derya olduktan kısa süre sonra donanmasıyla birlikte denizlere açılan Hayreddin Paşa, İtalya kıyılarına kadar uzanınca, bu durum Batı dünyasında büyük endişe yaratmıştır. Hatta Türklerin Akdeniz'deki ilerleyişini durdurmak için Papalık başta olmak üzere Venedik, Malta, Ceneviz, İspanya ve Avusturya gemilerinin katıldığı Andrea Doria komutasında bir Haçlı donanması oluşturulmuştur (Ágoston, 2022, s. 11; Bostan, 2009b, s. 174; Tabakoğlu, 2019, s. 29).

İttifak donanmasının 1538 yılının Mart ayında, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Preveze Kalesi'ni kuşatması üzerine Turgut Reis'i 20 gemisiyle keşif hareketine gönderen Barbaros Hayreddin Paşa, tüm askerî gücünü toplayarak Preveze'ye doğru ilerlemiştir (Büyüktuğrul, 1978, s. 655; Kâtib Çelebi, 2018, 91-92; Uzunçarşılı, 1988, s. 376). 24 Eylül 1538 tarihinde bölgeye ulaşır ulaşmaz kaleyi tamir ettiren kaptan-ı derya, 120 kadirga ve 20 bin silahlanmış askeriyle Arta Körfezi civarında beklemeye başlamıştır (Bostan, 2007, s. 343). Kuvvet bakımından Osmanlı gücünün yaklaşık üç katı büyüklüğünde olan Haçlı donanması ise 168 kadirga, 140 kalyon ve 60 bine yakın askeriyle Türklerin karşısına çıkmıştır (Bostan, 2009b, s. 175). 23-25 Eylül tarihleri arasında üç ayrı hücumla saldırıya geçen müttefikler, kısa süre içinde Osmanlı kuvvetleri tarafından geri püskürtülmüştür. Haçlı taarruzuna karşı gemilerini tek sıra halinde Arta Körfezi'nden çıkararak Hayreddin Paşa, Preveze açıklarında hilal şeklinde bir savaş düzeni almıştır. Harp nizamına göre merkeze kendi gemilerini, sağ kanada Salih Reis'i, sol tarafa Seydî Ali Reis'i, bu hattın gerisine de Turgut Reis'in filolarını yerleştirmiştir (Turan, 1992, s. 66). 28 Eylül'de Preveze açıklarında başlayan savaş, başlangıçta rüzgârın güneyden esmesiyle birlikte Haçlı donanmasına kolaylık sağlamıştır. Ancak rüzgârın kesilmesiyle düşman kalyonlarına doğru ilerleyişe geçen Osmanlı kadirgaları, Turgut Reis'in katıldığı çevirme hareketiyle Haçlı donanmasını yoğun top ateşine tutmuştur (Bostan, 2009b, s. 175; Peçevî İbrahim Efendi, 1992, s. 156-157; Turan, 1992, 67; Williams, 2015, s. 70). Osmanlı donanmasının başarılı manevraları karşısında geri çekilme kararı alan Andrea Doria, savaşı kaybettiğini anlayınca gece karanlığından faydalanarak harp sahasını terk etmiştir (Braudel, 1990, s. 176; Bostan, 2009b, s. 176). Barbaros'un sergilemiş olduğu bu stratejik başarı, Osmanlıları dünyanın en üstün deniz gücüne sahip donanmaları arasında yer aldıklarını bir kez daha göstermiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 379; Peçevî İbrahim Efendi, 1992, s. 157).

Preveze Deniz Zaferi'nin Tuvallerdeki Temsili

Dünya denizcilik tarihinin en büyük donanma savaşları arasında yer alan Preveze Deniz Muharebesi, Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyetini tesis eden önemli zaferlerden biridir (Bostan, 2009b, 176; Tabakoğlu, 2019, s. 29). Türk denizciliği açısından dönüm

noktası sayılan bu başarının görsel anlamdaki temsili ise en çok tuval resimleri aracılığıyla aktarılmıştır. Günümüze ulaşan Preveze Zaferi temalı tabloların büyük bir kısmı Osmanlı ressamlarının imzasını taşımaktadır. Bunlar arasında; Osman Nuri Paşa, Hasan Cemalettin, Yekta Topal, Naci Kalmukoğlu, Hovhannes Umed Behzad, Giovanni della Tolla gibi isimleri saymak mümkündür.

Savaşı geniş bir perspektifle tuvallerine aktaran sanatçılar, muharebenin daha çok son dakikalarına, yani Barbaros'un elde ettiği galibiyet anına odaklanarak ortak bir kalıp oluşturmuşlardır. Bu nedenle bazı sahneler birbirinin tekrarı olacak şekilde betimlenmiştir. Genellikle resmin merkezinde, kadirganın ucunda ayakta durur vaziyette gösterilen Hayreddin Paşa, bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Barbaros'un yanı başındaki kalyonda bulunan İttifak donanması Kumandanı Andrea Doria ise kollarını iki yana doğru açmış halde Osmanlı askerlerine teslim olmayı beklemektedir. Resimsel kurgunun ön düzleminde denize düşmüş askerlere, arka planda savaş halinde olan filika ve kadirgalara yer verilmiş, savaşın şiddeti gemilerden yükselen duman kütleleriyle vurgulanmıştır.

Osmanlı tuval resminde Preveze Deniz Zaferi temasının ilk uygulayıcılarından biri de Hovhannes Umed Behzad (1809-1874) olmuştur. Bir dönem Sultan Abdülaziz'in saray ressamlığını yapan, Ermeni asıllı sanatçı bu yapıtını, savaş kompozisyonları üzerine çalıştığı bir süreçte (Kürkman, 2004, s. 226-228), 1866 yılında üretmiştir (Resim 1). Yatay yönde gelişen, açık kompozisyon düzenine sahip olan resimde, savaş sahnesi izleyiciye geniş bir perspektiften sunulmuştur. Denizde yaşananları, kalabalık ve hareketli bir şema üzerinden yansıtan ressam, mücadelenin tüm karmaşasını ortaya koymuştur. Tablosunda, çarpışmanın son dakikalarına yoğunlaşan Behzad, Barbaros Hayreddin Paşa'yı muzaffer bir şekilde betimlemiştir. Kadirganın uç kısmında tasvir edilen paşa, elindeki kılıcıyla karşı tarafın askerlerine öfkesini göstermekte, etrafındakiler de onu destekleyici hareketler sergilemektedir. Bitişindeki kalyonun ucunda resmedilen Andrea Doria ise kollarını açmış, adeta teslim olmayı beklemektedir. Savaşçıların bir kısmı saldırı ve savunmaya geçerken, diğerleri de boğuşma esnasında denize düşüp can havliyle kaçmakta, gemilerden kopan parçalara tutunarak kurtulmaya çalışmakta veya ölü halde su yüzeyinde yatmaktadır. Her birinin jest ve mimiklerine yansıyan korku, gerçekçi bir biçimde izleyiciye aktarılmıştır. Gemilerden yükselen dumanlarla kaplanan gökyüzü, kompozisyonun büyük bir kısmını meydana getirmektedir. Bu görüntü resmi kasvetli hale dönüştürürken, aynı zamanda savaşın şiddetini belgelemektedir. Fakat düzleme yansıyan ışık, sahnede dikkatlerin çekilmek istendiği noktaya, resmin merkezine ulaşmıştır. Burada hareketli ve devingen bir form yakalamaya çalışan Behzad, güçlü ışık-gölge kullanımı sayesinde dramatik etkiyi arttırmıştır (Işık Yayla, 2021, s. 551).

Resim 1. Hovhannes Umed Behzad, *Preveze Deniz Zaferi*, 1866, Tuval üzerine yağlıboya, 125 x 200 cm, İstanbul Deniz Müzesi / DB:1753 (Aksaray, 2004, s. 6).

Behzad'ın imzasını taşıyan tablonun bir benzeri, Türk resim sanatında tuval resmine geçişin öncülerinden olan *Osman Nuri Paşa* (1825-1903) tarafından hazırlanmıştır (Resim 2) . Sanatçı, 1859 yılı, Harbiye Mektebi çıkışlıdır (Aksaray, 2004, s. 128; Özyiğit, 2021, s. 881). Henüz öğrenciyken 1856'da; önce Sultan Abdülmecid'in (salt.1839-1861), ardından da Sultan Abdülaziz'in (salt.1861-1876) yaverliğini üstlenmek üzere saraya alınarak ressamlık görevine getirilmiştir (Çoruhlu, 1999, s. 470; Kaya, 2011, s. 124-125; Özyiğit, 2021, s. 887). Fakat İstanbul Deniz Müzesi koleksiyonunda sergilenen Osman Nuri Paşa'nın *Preveze Deniz Zaferi* isimli bu tablosu için şimdiye kadar bir tarih önerisinde bulunulmamıştır. Eserin tarihlenmesinde, değerlendirilmesi gereken en önemli veri, Hovhannes Umed Behzad'ın 1866 tarihli, aynı temalı yapıtıdır (Resim 1). Kanaatimce Behzad'dan etkilenen Osman Nuri Paşa *Preveze Deniz Zaferi* adlı eserini, Sultan Abdülaziz'e yaver-ressamlık yaptığı süreçte, 1866-1867 yıllarında üretmiş olmalıdır. Dolayısıyla Osman Nuri Paşa'nın imzasını taşıyan *Preveze Deniz Zaferi* isimli tuval resmi, bugüne kadar bilinen bir Türk ressamın fırçasından çıkan en erken tarihli Osmanlı savaş tablosu olarak kayıtlara geçebilir (Işık Yayla, 2021, s. 248).

Resim 2. Osman Nuri Paşa, *Preveze Deniz Zaferi*, Tuval üzerine yağlıboya, 86 x 25 cm, İstanbul Deniz Müzesi / DB: 524 (R. Işık Yayla Arşivi, 2019).

Kompozisyon şeması ve üslup birliği açısından Osman Nuri Paşa'nın resmi, Umed Behzad'ın aynı konulu çalışmasıyla büyük benzerlik göstermektedir. Üstelik kendisi Behzad ile birlikte Sultan Abdülaziz'e ressamlık da yapmıştır. Bu ilişki, iki sanatçının aynı zaman diliminde, hatta aynı ortamda birlikte çalıştıklarını ortaya koymaktadır (Işık Yayla, 2021, s. 249). Mücadele sırasında yaşananları, Behzad gibi anlık görüntülerle sunan Osman Nuri Paşa, güçlü ışık-gölge kullanımını sayesinde sahneyi daha fazla dramatiklemiştir. Aslında bu tema, ilk olarak 1859 yılında İspanyol ressam Vicente Urrabieta'nın aynı konulu litografisinde resmedilmiştir (Resim 3). Fakat burada, yaşanan savaşın belgelenmesinden çok Haçlı donanmasına mensup Machín de Munguía isimli bir kaptanın savaşta kahramanlığı öne çıkarılmıştır.

Resim 3. Vicente Urrabieta, 1538 Preveze Deniz Savaşı'nda Machin de Munguia'nın Kahramanlığı, 1859, Litografi, 291 x 431 cm (N.D. Karabelas, 2006, Resim No: 2).

Osman Nuri Paşa ile Hovhannes Umed Behzad'ın tuvallerine yansıyan Preveze Deniz Muharebesi kurgusu, suluboya tekniği ile Tunuslu İbrahim tarafından da tekrarlanmıştır (Resim 4). 1867 tarihli eser, bu temanın ilk yapıtları arasında sayılmaktadır. Hatta aynı şema, 1907 yılında Hasan Cemalettin'in tuvalinde de yinelenmiştir (Resim 5). Hayatı hakkında bilgi sahibi olunamayan sanatçı, Asker Ressamlar Kuşağı temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca onun bu tablosu, daha geç tarihli olmasına karşın oluşturulan resimsel kalıbın bu yıllarda henüz değişmediğini ortaya koymaktadır. Fakat sahne, diğerlerine göre daha mat renklerin tercih edildiği anlatımcı bir yaklaşımla tasarlanmıştır. Tunuslu İbrahim'in suluboya resmi gibi kahverengi ve grimsi tonların hâkim olduğu kısıtlı bir palet tercih eden sanatçı, açık-koyu alanlar yaratarak çatışma anının etkisini güçlendirmiştir.

Resim 4. *Tunuslu İbrahim, Preveze Zaferi*, 1867, Kâğıt üzerine suluboya, 51 x 77 cm, İstanbul Deniz Müzesi / DB: 2711 (Aksaray, 2004, s. 171).

Resim 5. *Hasan Cemalettin, Preveze Deniz Savaşı*, 1907, Tuval üzerine yağlıboya, 22,5 x 34 cm, İstanbul Deniz Müzesi / DB:1966 (Aksaray, 2004, s. 167).

Osmanlı ressamlarından Giovanni della Tolla'nın (1845-1935) (Davidian, 2014, s. 27, 32) 1888 tarihli tablosunda da (Resim 6) Umed Behzad ve Osman Nuri Paşa'nın ortak kompozisyon şeması devam ettirilmiştir. Ancak bu resimde, diğerlerinden farklı olarak mücadelenin geçtiği kompozisyonun arka fonuna kale tasviri eklenmiştir. Çarpışmanın yaşandığı kıyının gerisinde yükselen yapı, Preveze'deki Bouka Kalesi'ne¹ atıfta bulunmaktadır. Bu görüntü, muharebenin gerçekleştiği konum hakkında belgeleyici rol oynamışsa da istihkâmın hayalî olarak resmedildiği ortadadır. Muhtemelen sanatçı, gerçekçi olmaktan çok işlevsel bir gereklilikten yapıyı sahneye eklemiştir. Çünkü Osmanlı-Venedik Savaşları (1684-1699) sırasında Preveze'nin Osmanlı topraklarından çıkışını (1684) (Danişmend, 1972, s. 459; Uzunçarşılı, 1988, s. 477; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, 2013, s. 255) konu alan farklı bir tabloda (Resim 7) kale, kentin topografyasını öne çıkarır tarzda resmedilmiştir. Yani savaşla çağdaş bir zaman diliminde üretilen eserde savunma yapısı, Giovanni della Tolla'nın uygulamasından tamamen ayrılmaktadır.

¹ Bouka Kalesi, Yunanistan'ın kuzeybatısında bulunan Preveze şehrindeki kalelerden biridir. Eski yerleşimin kuzeybatısında yükselen yapı, 1478'de Osmanlılar tarafından inşa edilmiştir. Evliya Çelebi Preveze'yi ziyaretinde Bouka Kalesi'ne de gelmiştir. Hatta burada 250 askerin ve 100 küçük evin yer aldığını bildirmiştir. Fakat Bouka Kalesi, Preveze'nin 1684 yılında Venediklilerin eline geçmesiyle beraber ateşe verilerek havaya uçurulmuştur. Bk. (Karabelas,2010, s. 395-433).

Resim 6. Giovanni della Tolla, *Preveze Deniz Muharebesi*, 1888, Tuval üzerine yağlıboya, 74 x 94 cm, İstanbul Harbiye Askerî Müzesi / 434 (R. Işık Yayla Arşivi, 2019).

Bouka Kalesi, benzer şekilde Preveze'nin kaybını konu alan 1690 tarihli anonim bir tabloda da belgelenmiştir (Resim 8). Yapıtında, Arta Körfezi'nin hemen girişinde yaşanan 1684'teki çarpışma anını tuvaline yansıtan sanatçı, savaş sahnesine bir de İttifak liderlerini ve onları temsil eden devlet armalarını yerleştirmiştir. Bu görüntüler, Barbaros Hayreddin Paşa'nın zaferine karşı bu defa Preveze'ye Haçlıların hâkim olduğunun görsel kanıtlarıdır.

Resim 7. Anonim, Francesco Morosini'nin *Preveze Kalesi'ni Ele Geçirmesi*, 17. yüzyılın sonu, Tuval üzerine yağlıboya, 120 x 184 cm, Venedik Correr Müzesi / CI. I n.1334².

Resim 8. Anonim, *Preveze'nin Fethi* (1684), 1690, Tuval üzerine yağlıboya³.

² Anonim, Francesco Morosini'nin *Preveze Kalesi'ni Ele Geçirmesi*: Erişim: www.archiviodelacomunicazione.it/sicap/OpereArte/3743/?WEB=MuseiVE Erişim Tarihi: 22.04.2022, Erişim tarihi: 22.04.2022

Preveze Zaferi için oluşturulan betimleme tarzı, 20. yüzyılın ilk yarısı itibariyle değişmeye başlamıştır. Bunun ilk uygulayıcılarından biri de Naci Kalmukoğlu (1896-1956)⁴ olmuştur. Ukrayna'nın Harkov kentinde dünyaya gelen ve Kalmuk Türklerinden olan sanatçının, 20. yüzyıla tarihlenen *Preveze Deniz Muharebesi* isimli tablosu (Resim 9), etkili ışık kullanımı ve lekesel düzenlemelerin vurgulandığı Rus Akademik tarzındaki desen anlayışıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır (*Naci Kalmukoğlu Resim Sergisi*, 2014, s. 4). Figürü çok fazla öne çıkarmadan, savaş devinimini güçlü bir anlatımla ortaya koyan sanatçı, biçim ve üslup çözümlenmeleriyle farklı bir tutum sergilemiştir. Benzer etkiyi, konunun resimlenmesinde de göstermiştir. Burada henüz savaş sona ermemiş, tüm şiddetiyle devam etmektedir. Resmin merkezine yerleştirilen yeşil sancaklı iki Osmanlı kadırgasının üzerindeki askerler sıkıştırmaya çalıştıkları Haçlı gemisine doğru hızla küreklerini çekmektedir. Düzleme diyagonal olarak yerleştirilen sağdaki başarda, Barbaros Hayreddin Paşa'ya tahsis edilmiş olmalıdır. Hatta köşkün önünde gösterilen kişi de büyük olasılıkla kendisidir. Alışılmış görüntüsünden farklı olarak detaylarından arındırılmış şekilde tasvir edilen kaptan paşanın hareketleri, çarpışmayı dikkatlice yönettiğini ortaya koymaktadır. Kendilerine doğru ilerleyen İttifak gemisi ise yelkenlerini açmış vaziyette mücadeleye katılırken, ince boya dokusu içinden lekesel bir görüntü oluşturmaktadır. Üslup açısından 20. yüzyılın tarihsel resmine gelişmiş bir biçim anlayışıyla katkı sağlayan Naci Kalmukoğlu, bu sayede gelenekten kopan yeni bir anlatıma yönelmiştir.

Resim 9. Naci Kalmukoğlu, *Preveze Deniz Muharebesi*, 20. yüzyıl, Tuval üzerine yağlıboya, 54 x 70 cm, İzmir Arkas Sanat Merkezi (Dostal, 2013, s. 104).

³ Anonim, Preveze'nin Fethi (1684). Erişim: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/The_conquest_of_Preveze.jpg. Erişim tarihi: 22.04.2022.

⁴ Kalmuk Türklerinden olan Naci Kalmukoğlu (1896-1956), Harkov Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim almıştır. 1920'li yıllarda İstanbul'a yerleştikten sonra Celal Esad Arseven'in desteğiyle resme merak salmıştır. Manzara, natüremort ve portre türü üzerine yoğunlaşan sanatçı, İstanbul'daki sinema ve otel gibi birçok yapının dekor işlerinde çalışmıştır. Bk. (Dostal (haz.), 2013, s. 30, 36-50).

Preveze Deniz Zaferi teması, zaman içinde değişen üslup özellikleriyle farklı bir niteliğe ulaştırılmıştır. Örneğin Asker Ressamlar Kuşağı temsilcilerinden Yekta Topsal'ın (d.1906)⁵ tasvir ettiği savaş sahnesi, daha durgun bir görünümle resimlenmiştir (Resim 10). Bu etki resimsel kurgudan, sergilenen üsluba kadar rahatlıkla hissedilmektedir. Gerek yanındaki yardımcısına bir şeyler izah etmeye çalışan Barbaros Hayreddin Paşa'nın tavrı, gerekse birbirleriyle mücadele halinde olan askerlerin hareketleri, dramatik bir görünümle aktarılmıştır. Özellikle bir gemiden diğerine doğru rampa hareketi başlatan askerlerin oluşturduğu karmaşıklık, kişilerin tanınmasına engel olmuştur. Sanatçı, izleyiciye aktarmak istediği savaş heyecanını yansıtmaktan geri durmamıştır. Coşkun anlatıma rağmen en aza indirgenmiş ayrıntıları, yoğun renk alanlarıyla dengeleyen Topsal, sisli atmosfer etkisini tüm düzenlemeye uyarlamıştır.

Resim 10. Yekta Topsal, *Preveze Deniz Muharebesi*, 20. yüzyıl, Tuval üzerine yağlıboya, 103 x 88 cm, İstanbul Harbiye Askerî Müzesi (Karatepe, 2011, s. 523).

Yekta Topsal'ın tercih ettiği kompozisyon şeması, Millî Saraylar Resim Müzesi'ne *Osmanlı Donanmasının Bir Deniz Savaşı* ismiyle kayıtlı olan ve 19. yüzyılın sonlarına

⁵ Makedonya'dan Anadolu'ya göç eden bir ailenin oğlu olan Yekta Topsal, eğitimini Askeri Lisede tamamlamıştır. Şevket Dağ ve Sami Yetik'ten resim dersleri almış olup, daha çok Empresyonist tarza yönelmiştir. Bk. (Özdemir, 1994, s. 44).

tarihlenen anonim bir tabloda daha yinelenmiştir (Resim 11). Resmin merkezinde bulunan ve taşıdığı bayrak dolayısıyla Osmanlı kadırgası olduğu anlaşılan gemideki kişi, büyük olasılıkla Barbaros Hayreddin Paşa'dır. Üstelik bu eser, Yekta Topsal'ın kullandığı resimsel düzen ile birebir örtüşmektedir. Topsal, eserini (Resim 10) oluştururken büyük olasılıkla daha erken tarihli bu tablodan (Resim 11) yararlanmıştır. Konuya bu etkiler doğrultusunda bakıldığında, yapıttaki isimlendirme sorunsalı da çözüme kavuşmuş olacaktır. Yani koleksiyona *Osmanlı Donanması'nın Bir Deniz Savaşı* ismiyle kayıtlanan yağlıboya tabloda, kanaatimce Preveze Deniz Zaferi konu edilmiştir.

Resim 11. Anonim, *Osmanlı Donanması'nın Bir Deniz Savaşı*, 19. yüzyılın ikinci yarısı, Tuval üzerine yağlıboya, 77.7 x 97.8 cm, İstanbul Millî Saraylar Resim Müzesi / 11-1502 (R. Işık Yayla Arşivi, 2019).

Sonuç

Barbaros Hayreddin Paşa'nın zaferiyle sonuçlanan Preveze Deniz Muharebesi, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki hâkimiyetini tescil eden önemli başarılarından biridir. Üstelik bu zafer, Avrupalılar nezdinde Osmanlıların yenilmez bir devlet olarak algılanmasını sağlamıştır. Türk donanmasının bu mücadeleden başarıyla ayrılmış olmasının görsel anlamdaki tanıkları olan bu tablolar ise verilmek istenen askerî ve politik mesajların aracılığını yapmışlardır. Çünkü bu eserler güçlü Türk imgesinin oluşumuna katkı sağlarken, aynı zamanda Osmanlı ordusunun yenilmezliğini

vurgulamaktadır. Dönemi açısından bakıldığında buradaki amaç, Osmanlıların denizlerdeki gücünü görsel anlamda ispat etmektir. Özellikle de gösterilmek istenen hamaset, Türk savaş resmine yeni bir tasvir geleneği kazandırarak, 19.-20. yüzyıl tuvallerine konu olmuştur. En önemlisi de bir Türk ressamın fırçasından çıkan en erken tarihli Osmanlı savaş tablosunun tespitinin yapılmasını sağlamıştır.

Preveze Deniz Zaferi ile birlikte değişen güç dengesi üzerinden görsel bir kalıp oluşturmaya çalışan sanatçılar, zaman zaman aynı kompozisyon şemasını tekrar etmek durumunda kalmışlardır. Şematik anlayıştan öteye gidemeyen bu tutum, yüzyıl değiştikçe küçük farklılıklar da olsa benzer düzenlemelerle sürdürülmüştür. Bu durum, olay anıyla doğrudan ilişkili olan kahramanlar için de geçerlidir. Burada en önemli rolü, Barbaros Hayreddin Paşa üstlenmiştir. Kazanmış olduğu zaferle Osmanlıların Akdeniz’de üstünlük kurmasını sağlayan, dünyanın en büyük denizcilerinden biri olan kaptan paşa, imparatorluk tarihini yücelten bu galibiyetin kutlanması adına hemen her resimde yerini almıştır. Ancak burada mühim olan; hem zafer kazananın, hem de mağlup edilenin birlikte resmedilmiş olmasıdır. Söz konusu uygulama, aslında metin-resim ilişkisi kurmayı kolaylaştıran yöntemlerden biridir. Çünkü kişiler, tarihî kaynaklardan edindikleri bilgileri bu yapıtlar sayesinde zihinlerinde canlandırmışlardır. Aynı düşünce, İttifak Donanması Kumandanı Andrea Doria için de geçerlidir. Kendisi yenilgiye uğratılmış taraf olsa dahi söz konusu resimlerde zarar gören bir hareketle karşı karşıya gelmemiştir. Her şeyden önce düşmana karşı bir saygı vardır. Üstelik tarihî metinlerden elde edilen bilgiler ışığında, savaş sonunda Andrea Doria’nın rehin alınması dahi söz konusu değildir. Hatta kendisi muharebeyi kaybettiğini anlayınca akşam karanlığından faydalanarak harp sahasını terk etmiştir. Fakat onun buradaki varlığı, üstünlük kurulan devletlere karşı güç gösterisinde bulunmanın görsel imajını yansıtmaktadır. Bu da askerî deneyimi olan kişilerin kahramanlıklarını vurgulayan, yenilgi veya zaferi tarihsel tavra dönüştüren bakış açısının tuvallerdeki temsilidir. Bu yüzden sanatçılar, hamilerinin desteğiyle askerî kesimin özellikle de Barbaros Hayreddin Paşa’nın kazanmış olduğu zaferi yansıtma ve kahramanlığını övme gibi gereksinimleri ön planda tutmuşlardır. Bunda siparişi veren yönetici zümrenin de etkisi büyüktür. Çünkü buradaki mesaj, Osmanlı Devleti’nin gücünü bu yapıtlar vasıtasıyla tüm dünyaya duyurmaktır. Aradan yıllar geçmiş olsa dahi Osmanlı ordusunun denizlerdeki itibarını belgelemektir. Dolayısıyla Preveze Deniz Muharebesi’ni konu alan her tablo, geçmiş tarihe ışık tutan bir zaferin görsel anlamdaki temsilcisi olmuştur.

Extended Abstract

In prehistoric times, when the social structure was not yet developed, the first struggle process started by human beings with the instinct of self-protection against the outside world emerged mostly in the conflicts between hunting communities. In these ages, people who started to work by using fire, which is a kind of protective weapon, learned to protect themselves against the dangers around them with piercing-cutting tools made of stone or bone. However, this situation has opened the doors of a new process since the transition to land-dependent settled life. Individuals, who felt the need to secure their gains, resorted to some actions by force to protect the land they

owned as a property. These developments, which opened the way to war, turned into a great advantage thanks to the military technology and culture shaped according to the needs of the societies. However, some states have chosen to fight as a solution to destroy the opposing forces for their interests that they could not solve through diplomacy. For this reason, they have caused many living things to be removed from life and many societies to be erased from the pages of history. The paintings, which take their subjects from the wars in world history, are of immense importance in terms of understanding how much this process occupies in the memories. Because these works are an indication that the history of war is always intertwined with art. At the same time, this is proof that war or violent conflicts have turned into an iconography that can constantly renew itself in the art of painting. While they reveal the political and intellectual structure of the period in which they were produced, on the other hand, they made the society realize the historical memories of the past or period.

The same point of view is also valid for the paintings in which the Ottoman Empire, one of the longest-lived states established in history, gave a new quality to the history of war. However, the most effective products of this process in terms of painting were given with the Battle of Preveza. Because this battle, which is one of the biggest naval battles in the world maritime history, is an important victory that established the Ottoman dominance in the Mediterranean. The visual representation of this pride, which is considered a turning point in terms of Turkish maritime, is mostly revealed through oil paintings.

While almost all of the works that have survived to the present day bear the signature of artists who grew up in the Ottoman lands, most of them were created by the representatives of the Soldier Painters Generation. Among them, it is possible to count names such as Osman Nuri Pasha, Hasan Cemalettin, Yekta Topsal, Naci Kalmukoğlu, Hovhannes Umed Behzad, Giovanni della Tolla. The painters, who focused more on the moments when Barbaros Hayreddin Pasha defeated Andrea Doria in their works, created a common pattern for the Preveze Naval Victory. The crucial point here is that Osman Nuri Pasha (1825-1903), one of the pioneers of the transition to canvas painting in the Western sense in the history of Turkish painting, was one of the first practitioners of the Preveze Naval Victory theme in the sense of painting. A similar compositional order was repeated by Hovhannes Umed Behzad, Tunisian İbrahim, Hasan Cemalettin and Giovanni della Tolla. In fact, this theme was first depicted in the lithograph of the same theme by Spanish painter Vicente Urrabieta in 1859. But here, the heroism of a captain of the Alliance navy is highlighted rather than documenting the war. The theme of the Preveza Naval Victory, which has transformed into a distinctive style of expression according to the stylistic features that have changed over the years, started to change after the first half of the 20th century. One of the first implementers of this was Naci Kalmukoğlu and Yekta Topsal. However, each of them was the visual witness of the successful separation of the Ottoman navy from the Battle of Preveza, and they mediated the military and political messages that were intended to be conveyed.

This victory, which made the Ottomans perceived as an invincible state in the eyes of Europeans, is a testament to the extent to which a nation that was previously unknown to Westerners now dominates the world. The oil paintings in question, which are the visual witnesses of this, have almost become the indicators of the heroic struggle for the homeland. Because while these works paved the way for the formation of a strong Turkish image, they also contributed to the invincibility of the Ottoman army. The aim here is to visually prove that the Ottomans were one of the world's greatest powers, not only on land but also in the seas. For this reason, almost all of the oil paintings on the Preveza Naval Victory, as a product of the historical process, shed light on the political, social and social life of each era, and were transferred to the next generations by adding a documentary value to the period.

Kaynakça

- Ágoston, G. (2022). Karşılaştırmalı perspektifle Osmanlı askeri ve deniz gücü: İnebahtı öncesi ve sonrası. *Tarih Dergisi*, 76, 11-19.
- Aksaray, Y. B. (Ed.) (2004). *İstanbul deniz müzesi resim koleksiyonu*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi.
- Anonim, Preveze'nin fethi (1684). (Erişim Tarihi: 22.04.2022): https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/The_conquest_of_Prevez_a.jpg.
- Arıkan, M. (1964). Türk-İspanyol münasebetleri bakımından Aragon Kraliyet Arşivi'nin ehemmiyeti ve Türklerle ilgili vesikalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 251-273.
- Bal, F. (2011). XVI. yüzyılda Osmanlı-İspanya iktisadî ilişkileri: Akdeniz'de rekabet. *Öneri Dergisi*, 9/36, 201-211.
- Ballı, F. (2004). *İnebahtı deniz seferi'nin Akdeniz dünyasındaki önemi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bostan, İ. (2007). Preveze deniz muharebesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 343-345.
- Bostan, İ. (2009a). Barbaros Hayreddin: ilk deniz beylerbeyi (1534). (İ. Bostan-S. Özbaran, ed.). *Başlangıçtan XVII. yüzyılın sonuna kadar Türk denizcilik tarihi*. 1. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, 143-153.
- Bostan, İ. (2009b). Preveze deniz zaferi ve sonrasında Akdeniz dünyası. (İ. Bostan-S. Özbaran, ed.). *Başlangıçtan XVII. yüzyılın sonuna kadar Türk denizcilik tarihi*. 1. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, 173-183.
- Braudel, F. (1990), *Akdeniz ve Akdeniz dünyası*. II. (M. A. Kılıçbay, çev.). İstanbul: Eren Yay.
- Büyüktuğrul, A. (1973). Preveze Deniz Muharebesine ilişkin gerçekler. *Belleten*, XXXVII/145, 51-85.
- Büyüktuğrul, A. (1978). Preveze Muharebesine ilişkin belgeler (Muharebenin 440. yıldönümü dolayısıyla). *Belleten*, XLII/168, 629-665.
- Çoruhlu, T. (1999). Osmanlı asker ressamı. *Osmanlı*, XI. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, 468-472.
- Danışmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, 3. İstanbul: Türkiye Yay.
- Davidian, V. K. (2014). Portrait of an Ottoman Armenian artist of Constantinople: rereading teotig's biography of Simon Hagopian. *études Arméniennes contemporaines*. 4, 11-54.
- Dostal, İ. H. (Haz.), (2013). *O bir yıldızdı: Naci Kalmukoğlu*. İzmir: Arkas Yay.
- Egemen, R. (1977). *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi: 1451-1566*. III/2. Ankara: Genelkurmay Bas.
- Emecen, F. M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Işık Yayla, R. (2021). *Yağlıboya tablolarında Osmanlı savaşları (14.-17. yüzyıl)*. (Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karabelas. N. D. (2006). *In Charta Prints of Preveza*. Preveza: Actia Nicopolis Foundation.

- Karabelas, N. D. (2010). The castle of Bouka (1478-1701): Fortified Preveza through sources. *Proceedings of the second international symposium for the history and culture of Preveza (16-20 September 2009)*. (I. M. Vrelli-C. S. Zachou, ed.). Preveza: University of Ioannina, 395-433.
- Karatepe, İ. (Haz.) (2011). *Askeri Müze resim koleksiyonu*. İstanbul: Askeri Müze ve Kültür Sitesi Yay.
- Kâtib Çelebi. (2018). *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*. (İ. Bostan, haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yay.
- Kaya, G. S. (2011). Türk Resim Sanatı'nın gelişiminde asker ressamların etkisi. *Milli Saraylar: Kültür-Sanat-Tarih Dergisi* 7, 121-129.
- Kürkman, G. (2004). Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni ressamlar 1600-1923. İstanbul: Matüsaleem Yay.
- Lowry, H.W. (2014). Lingerin questions regarding the lineage, life & Death of Barbaros Hayreddin Paşa, *Frontiers of the Ottoman Imagination Studies in Honour of Rhoads Murphy*. (M. Hadjianastasis, ed.). Leiden: Brill Pub., 139-167.
- Naci Kalmukoğlu resim sergisi*, (2014). T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi Sanat Galerisi. İstanbul: Mas Matb.
- Özdemir, H., (1994). *Türk resim sanatında asker ressamların öncülük rolü*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özyiğit, H., (2021). İlk devir Türk ressamlarından bir kesit ve resim sanatına katkıları. *Belgi Dergisi* 22, Yaz/II. 879-905.
- Peçevî İbrahim Efendi, (1992). *Peçevî tarihi*, 2. (B. S. Baykal, haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, I. (A. Özcan-Y. Uğur vd., ed.). İstanbul: Klasik Yay.
- Soucek, S. (1971). The rise of the Barbarossas in North Africa. (T.H. Kun-H. İnalçık, ed.). *Archivum Ottomanicum*, 3. 238-250.
- Şûrâ suresi-31-35. Ayet Tefsiri, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim. (Erişim Tarihi: 03.03.2022): <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C5%9E%C3%BBr%C3%A2-suresi/4303/31-35-ayet-tefsiri>.
- Tabakoğlu, H.S. (2019). *Akdeniz'de savaş: Osmanlı-İspanya mücadelesi (1560-1574)*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Taş, E. & Erdoğan, A. (2021). Osmanlı minyatürlerinde sefer vasıtaları (16.-18. Yüzyıllar). *Art-Sanat*, 16. 529-555.
- Turan, Ş. (1992). Barbaros Hayreddin paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 65-67.
- Turan, T. (2012). Çatışmadan ateşkese Osmanlı-İspanyol ilişkileri (1301-1581), *History Studies*, 4/3, 193-217.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı tarihi*, 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Williams, A. (2015). Akdeniz çatışması. *Kanuni ve çağı: Yeni çağda Osmanlı dünyası*. (M. Kunt-C. Woodhead, ed.). İstanbul: Alfa Yay., 58-77.
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi*. (N. Epçeli, çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.

Pakistanlı ve Hindistanlı Seyyahların Seyahatnamelerinde Konya Kültürü

Konya Culture in the Travelogues of Pakistani and Indian Travelers

Recep DURGUN * Öz

Urdu edebiyatında seyahatname türü her ne kadar yeni bir tür olsa da son asırda hatırı sayılır bir birikime sahiptir. Seyahatnameler seyahat edilen bölge ilgili önemli bir bilgi kaynağıdır. Bu eserler kültürler arası etkileşimde de önemli bir rol oynamaktadır. Pakistanlı ve Hindistanlı seyyahların XX. yüzyılda Türkiye'ye olan ilgileri artmıştır. Pakistan ve Hindistan'dan gelen seyyahların çoğu İstanbul'dan sonra en çok Konya'yı ziyaret etmişlerdir. Bunun en önemli sebebi Mevlana Celeddin Rumi'ye olan sevgi ve bağlılıklarıdır. Bu seyyahların Konya'yı ziyaretinin temel amacı Rumi'nin türbesinin ziyaret ederek sevap kazanmaktır. Dolayısıyla Pakistanlı ve Hindistanlı seyyahların Türkiye seyahatnamelerinin Konya bölümleri Konya'nın coğrafi konumu, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı hakkında bilgi aktarmalarının yanında Mevlana ve Mevlevilik ile ilgili bilgileri içermesi açısından da önemli kaynaklardır. Teknolojik gelişim, seyahat araçlarının çeşitliliği sonucu seyahatlerin kolaylaşması, ticari faaliyetlerdeki çeşitlilik, düzenlenen ilmi kongrelerin yaygınlaşması ülkeler arasındaki insani hareketliliği artırmıştır. Buna paralel olarak Hindistan ve Pakistan'dan da Türkiye'ye gelen kişi sayısı artmıştır. Bunun doğal sonucu olarak seyahatnameler de artmıştır.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Urdu Dili ve Edebiyatı Bölümü
durgunrecep@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9305-0637
Konya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Selçuk University,
Faculty of Literature, Department of
Urdu Language and Literature
durgunrecep@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9305-0637
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Urdu dili, seyahatnameler, Konya, Pakistan, Hindistan.

Abstract

Despite being relatively a new genre in Urdu Literature, the travelogues inscribed in the last century possess a considerable body of literature. Travelogues are substantial information sources regarding the travel region. These works also play a major role for intercultural interaction. In the 20th century an increasing amount of interest of Pakistani and Indian travelers on Turkey becomes more striking. Most of the travelers from these countries visited Konya following Istanbul, which rests on their love and devotion to Rumi. The major reason for their visit to Konya is to commit deeds and earn celestial rewards. Hence, in addition to reporting significant information about the geographical location, and the economic, political, and cultural structure of Konya, these travelogues also serve as substantial sources for providing information about Rumi and Mevlevism as well. Technological

Başvuru/Submitted: 19/01/2023

Kabul/Accepted: 18/07/2023

development, ease of travel as a result of the diversity of travel tools, diversity in commercial activities, and widespread scientific congresses have increased human mobility between countries. Parallel to this, the number of people coming to Turkey from India and Pakistan has increased. As a natural result of this, travelogues have also increased.

Keywords:

Urdu Language, travelogue, Konya, Pakistan, India.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Seyahatname diğer türlere nispetle Urdu edebiyatında yeni bir edebi türdür. Ancak bu tür yeni olmasına karşın kısa sürede önemli bir birikime ulaşmıştır. Her ne kadar seyahatnameler tarihi vesika özelliği taşımasa da, insanların farklı toplumların tarih, kültür medeniyetleri tanımaları için önemli eserler sınıfındadır. “Dünyanın dört bir yanında farklı kültür, dil ve medeniyete sahip toplumlar vardır, insanın oturduğu yerden bu toplumlar hakkında bilgi sahibi olması çok zordur. Uzak diyarlara seyahatler yaparak bunları yazan İbni Batuta ve Marko Polo gibi seyyahların seyahatnamelerinden paha biçilemez bilgiler edinilebilir. Urdu edebiyatı da seyahatname türünden yoksun değildir. Kutsal topraklardan tutun da dünyanın dört bir yanına yapılmış seyahatlerden hatırı sayılır bir seyahatname birikimi meydana gelmiştir” (Fatıma, 2014, s. 21). Özellikle XXI. yüzyılla birlikte seyahat araçlarının gelişimi ve yolculuğun kolay hale gelmesi, teknolojik icatlara paralel olarak iletişim araçlarındaki çeşitlilik ve gelişim, ticari faaliyetlerin artması, farklı ülkelerde düzenlenen kongreler ülkeler arasındaki insan hareketliliğini artırmıştır (Dittah, 2020, s. 170). Hindistan ve Pakistan’dan Türkiye’ye seyahat eden kişiler, ister edebiyatçı olsun ister olmasın seyahatleri süresince gözlemlerini ve deneyimlerini kaleme almışlar bu da Urdu seyahatnamelerinde artışı hızlandırmıştır.

Pakistanlı ve Hindistanlı edebiyatçı ve seyyahların önemli güzergâhlarından biri de Türkiye’dir. “Urdu dilinde Türkiye hakkında kaleme alınmış seyahatnamelerde şehir tasvirlerinin yanı sıra, eğitim, sosyal durum ve kültür gibi hayatın önemli unsurlarına yer verildiği gibi bunların Hindistan ve Pakistan’daki durumla karşılaştırılmasına yer verilmiştir” (Ahmed, 2018, s.4). Türkiye hakkında yazılmış ilk Urdu dilindeki seyahatname Allam Şibli Numani’nin “Sefername-i Rum-u Şam-u Mısır” isimli eseridir (Gul, 2021, s. 174). Numani’nin 1894 yılında yayımlanan bu eserinde Osmanlı Devleti dönemindeki İstanbul tarihi, sosyal hayat, eğitim, kadınların eğitimi, askeri okullar, tarihi binalar, Türklerin yaşam tarzı, yeme içme gibi pek çok konuda önemli bilgiler vardır. Numani yolculuk yaptığı geminin İzmir Limanı’nda verdiği mola esnasında burada kısa bir gezinti yaparak, gözlemlerini şehir hakkında kısaca bilgilerle aktarmıştır. Daha sonra İstanbul’a gelen Numani Türkiye hakkında yazdığı tüm bilgileri bu şehirden yazmıştır dolayısıyla bu seyahatnamede Konya ile ilgili bilgiye rastlanmaz (Numani, 1894). Türkiye hakkında yazılmış Urdu dilindeki ilk seyahatnamelerden bir diğeri sayılan Munşi Mahbub Alem’in kaleme aldığı Sefername-i Yurup adlı eserdir. Bu seyahatnamede de Türkiye’nin tarihi, sosyal yapısı, eğitim durumu, kadınların sosyal hayatta yeri, tarihi mekânlar ve camiler ile ilgili ayrıntılı bilgiler vardır. Ne yazık ki Mahbub Alem de Konya’ya gelmemiştir (Alem, 1908). Dolayısıyla bu ikinci önemli seyahatnamede de Konya hakkında bir bilgi yoktur.

XX. yüzyılın ortalarından sonra Türkiye’ye gelen Hindistanlı ve Pakistanlı seyahatname yazarlarının İstanbul’dan sonra en çok önem verdikleri şehir, 1071 Malazgirt Savaşıyla kapıları açılan Anadolu’nun en eski şehirlerinden ve uzun bir süre Anadolu Selçuklu Devleti’nin iki asır başkentliğini yapmış kadim medeniyet şehri Konya’dır. Konya’ya gösterilen ilgi tesadüfi değildir, tıpkı Tanpınar’ın *Beş Şehir* seçkisinde bu şehrin de bulunması gibi. “Kitaptaki beş şehrin hikâyesi veya tasviri,

tanıtılması için söylenebilecek ortak özellik, eskinin değerleriyle geleceğe uzanan Türk şehirlerinin tarihi ve kültürel maceralarını ve ümitlerin aksettirmesidir” (Harmanlı 2016: 34). Batılı ve Doğulu seyyahların yolunun Konya’ya düşmesinin en önemli gerekçesi farklı medeniyetleri beşiklik etmesi ve kentin önemli tarihi yolların geçiş yolu üzerinde bulunmasıdır (Eravşar, 2016, s. 271). Hindistan ve Pakistanlı seyyahların Konya’yı ziyaretlerinin başlıca sebebi ise alt kıtada iyi tanınan Hz. Mevlana Celaleddin Rumi’nin türbesini ziyaret etme isteğidir. Seyyahlar ülkelerine döndüklerinde kaleme aldıkları seyahatnamelerde gezdikleri yerlerin sadece coğrafi özelliklerini dile getirmekle kalmayıp aynı zamanda bölgenin kültürel özelliklerini eserlerine yansıtmışlardır. Bu makalenin temel amacı Pakistanlı ve Hindistanlı seyyahların seyahatnamelerinde Konya’ya bakış açılarını ortaya koymaktır. Ayrıca Duru’ya (2012) göre her ne kadar Batılı seyyahların çoğu, seyahatnamelerinde öznel değerlendirmeler yapmış olsalar da eserlerinin Mevlevilik tarihi açısından önemli kaynaklar olduğu gibi Pakistanlı ve Hindistanlı seyyahların da Türkiye gezilerinde önemli bir yer tutan, zaman zaman gözleme dayalı zaman zaman tarihi bilgi aktarımı şeklinde Mevlana ve Mevlevilik ile ilgili anlatılar da önemli kaynaklardır.

Urdu Seyahatnamelerinde Konya

Dr. Seyyit Ahter Çağferi’nin 2011 yılında İlm-u İrfan Publications tarafından Lahor’da yayımlanan *Seyyahon ki Cennet Turki (Seyyahların Cenneti Türkiye)* isimli seyahatnamesinde Konya’ya on iki sayfa ayırmıştır. Yazar, seyahatnamesinin Konya bölümünü sadece Mevlana Celaleddin Rumi ve Şemsi Tebrizi’ye ayırmıştır. Bu bölümde Mevlana ve Şems’in türbelerinden ayrıntılarıyla bahsedilmiştir. Ayrıca Rumi’nin aile efradından zikredilmiş ve menkıbelere de yer verilmiştir. “Her şehrin kendine has güzel kokusu olur. Otobüsümüz Konya’ya girer girmez acayip bir ruhani atmosfere girdiğimizi hissettik. Yolun sağında solunda yüksek binalar, büyük büyük dükkanlar, oteller ve restoranlar vardı. Çarşı oldukça kalabalıktı.” (Çağferi, 2011, s. 162). Çağferi’nin anlatımında kullandığı tasvirlerden kendisinin iyi bir gözlemci ve edebiyatçı olduğu anlaşılmaktadır.

Çağferi seyahatnamesinin Konya bölümünün büyük bir kısmını Mevlana Celaleddin Rumi ve Şemsi Tebrizi’ye ayırmıştır. Çağferi’nin Mevlana Türbesi’nin anlatırken kullandığı tasvirler çok canlıdır. “Mezarın yeşil kubbesi yuvarlak değil silindirik. Üzerinde yukarı doğru şeritler var. İç avlunun ortasında bir fıskiye var. Sağ taraftaki küçük bir kapı içinde küçük ve büyük tencereler, ocak, kantar, semaver, ibrik ve tepsilerin olduğu mutfağa açılıyor. Uzun sakallı ve bıyıklı erkek heykelleri yemek pişirmekle meşguller. Bir de ortasında bir çivi olan sema talimi tahtası mevcut” (Çağferi, 2011, s. 163). Seyahatnamesinin dili ve üslubundan çok iyi bir gözlemci olduğu anlaşılan Çağferi’nin derin edebiyat bilgisi de eserine yansımıştır. Tasvirleri çok ilgi çekicidir. Şems-i Tebrizi türbesine giderken gördüğü manzarayı şöyle tasvir eder: “Otobüsten indiğimiz yer bize çok eski bir bölge olduğunu kendisi anlatıyordu. Eski binalar, eski hamamlar, eski cami, eski ağaçlar ve eski çarşı vardı” (Çağferi, 2011, s. 164).

Çağferi seyahatnamesinde Konya’nın coğrafi özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Seyahatnamenin tamamına bakıldığında Çağferi, tarihi,

coğrafi, padişahlar, dini ve sosyal hayat, kültür ve medeniyet, yaşam tarzı ve siyasi konularla ilgili ayrıntılı yorumlar yapmıştır. Konya eski ve yeni medeniyetin harmanladığı bir şehir olması sebebiyle de seyyahların ilgisini çektiği için Cağferi de insanları gözlemlerken “Kadınları çoğunun başı ipekten başörtüleriyle kapalı ve vücutlarını iyice örten elbiseler giymişlerdi” (2011, s. 142) şeklinde ifadesiyle sosyolojik yapı hakkında da kısaca değerlendirme yapmıştır. Seyahatnamenin yazarı Konya’nın sosyolojik coğrafi, ekonomik, siyasi, sosyal yapısına yer vermek yerine Konya’nın en tanınan manevi mimarlarından Celaleddin Rumi ve tasavvufla ilgili konuları ifade etmeyi tercih etmiştir. *Seyyahon ki Cennet*, her açıdan tam edebi değeri olan bir eserdir. Bu seyahatnamenin hem üslubu hem de edebi yönü oldukça kuvvetlidir. Seyyah yolculuğu esnasında gözlemlendiği şeyleri en ince ayrıntılarıyla aktarmış kimi zaman da sade düşüncelerini sade bir üslupla, ilmi ve edebi ifadeleri de teşbih, istiare ve kinaye sanatlarını kullanarak süslü ve ağıdalı bir ifade tarzını seçmiştir. Bu seyahatname sadece Türkiye hakkında bilgi vermekle kalmayıp okuyucusuna da adeta seyyahla birlikte yolculuk yapıyormuş hissi vererek haz almasını sağlamaktadır.

Prof. Dr. Gulam Hüseyin Zülfikar’ın 2001 yılında Elfisad yayınları tarafından Lahor’da yayımlanan *İstanbul Turki: sefer u Hızır min* adlı seyahatnamesi’nin kapak fotoğrafı Mevlana Türbesi’dir. Uzun süredir Konya ve Mevlana’ya ziyaretiyle yanıp tutuştuğunu belirten Zülfikar, Mevlana Türbesi’ni oldukça ayrıntılı bir biçimde okuyucusuna aktarır:

“Mevlana Rumi’nin türbesine girdiğinizde üç uzun yol görürsünüz. İçeri girer girmez iki tane büyük içinde el yazmalarının bulunduğu vitrin görünür. Bunların içinde Mevlana’nın kendisini tashih ettiği süslemeli Mesnevisi de bulunur... Diğer tarafta Mevlana’nın aile efradı ve yakınlarının mezarları ve ileride Hz. Mevlana’nın nur dolu kabri bulunur. Asıl kabirler aşağıda toprak içindedir. Yukarıdaki sandukalar semboliktir” (Zülfikar, 2001, s. 198-199). Zülfikar’ın seyahatnamesi bütün sanatsal özellikleri taşımaktadır. Uzun yıllar Türkiye’de Urdu dili öğretimini görevini üstlenen ve iyi bir edebiyatçı olan Zülfikar, seyahatnamesini teşbih, istiare, tasvir ve şiirlerle süsleyerek daha çekici hale getirmiştir.

Zülfikar seyahatnamesinde Mevlana Celaleddin-i Rumi müzesini öyle ayrıntılı anlatır ki okuyucusunu da bu ziyarete adeta ortak eder. Yazar daha sonra Selçuk Üniversitesi ile ilgili genel bilgiler aktarır. Seyahatnamede Konya kültürü ve geleneğine dair herhangi bir bilgi bulunmaz. Zülfikar seyahatnamesinde tarih ve coğrafya hakkında oldukça titiz davranmış, kolay bir anlatım üslubu seçmiş, yer yer tasvirlerle detaylar hakkında bilgiler vermiştir.

Tahir Enver Paşa’nın *Turki min Paşa* adını verdiği seyahatnamesinin Konya bölümü bu şehrin yemek kültürünün en önde gelen yemeği etli ekmeğin övgüsüyle başlar. Paşa, hem yemeğin sunumu hem de lezzetinden övgüyle bahseder. Diğer seyahatnamelerde olduğu gibi Paşa da Konya ile Mevlana Celaleddin Rumi’yi birbirinden ayıramaz iki parça olarak tavsif eder. “Konya ve Mevlana Celaleddin Rumi birbirlerinin vazgeçilmezleridir. Bunlardan biri aklıma geldiğinde diğeri kendiliğinden gelir” (Paşa, 2019, s. 243). Paşa’nın seyahatnamesinde Konya bölümü oldukça uzun anlatılmış olmasına rağmen bölümün çoğu Mevlana Celaleddin

Rumi'nin hayat hikâyesi ve Mevlana Müzesi'nin tanıtımıyla doludur. Bu bölümde Konya ile ilgili sosyolojik, kültürel ve ekonomi değerlendirmeler de vardır.

“Konya’da bir tur attığımızda en yüksek binan Kule Site olduğunu gördük. Bu bina kır iki katlı ve 163 metre uzunluğunda. Konya Orta Anadolu’dadır. Nüfus bakımından Türkiye’nin yedinci büyük şehridir. Ekonomisi ve sanayisi gelişmiştir. Burada pek çok otomotiv parçaları, makinalar, zirai araç gereçler, kimyevi üretim tesisi, kâğıt, tekstil ve deri fabrikaları mevcuttur. Pek çok şehir gibi Konya’nın tarihi de çok eski dönemlere dayanmaktadır. Modern tarih döneminde gerçek değerine Selçukluların burayı başkent yapmasıyla kavuşmuştur.” (Paşa, 2013, s. 243)

Yazar şehrin coğrafi konumundan bahsettikten sonra ekonomik, tarihi, sosyal ve kültürel yönleri hakkında da kısa bilgiler verir. Daha sonra şehrin tarihinden de kısaca bahseder. Şehrin başlangıçtan günümüze aldığı isimleri zikrettikten sonra, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki durumu hakkında da kısa bilgiler verdikten sonra Mevlana Celaleddin Rumi'nin şehre geliş hikâyesini anlatır. Ardından Mevlana'nın burada geçirdiği kırk beş yılı ayrıntısıyla birlikte ortaya koyar. Mevlana'nın eserleri ve öğretileri ve Mevlevilik hakkından ayrıntılı bilgilerle birlikte menkıbeler de anlatır. Mevlevilik ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermesi bu kitabı Urdu dilini bilenler için önemli bir kaynak haline getirmektedir.

Hekim Muhammad Said Dehlevi'nin kaleme aldığı ve 1960'ta Karaçi'de Hemderd Akademi tarafından yayımlanan Türkiye, Avusturya, Yugoslavya ve İsviçre'deki gözlemlerini kaleme aldığı seyahatnamesinde Konya'ya hatırı sayılır bir yer ayrılmıştır. Dehlevi'nin seyahat esnasında yolculuğa dair her ayrıntıyı kaleme alması seyahatnamenin hacmini artırmış ve zaman zaman bu eseri bir seyahatnameden çok hatırat olduğu fikri okuyucuda uyanmaktadır. Dehlevi, Konya şehrinin iki ana sembolü olduğunu bunlardan birinin Mevlana Celaleddin Rumi diğersinin ise halı olduğunu belirtir. Konya bahsinin hemen önünde uzun uzadıya Mevlana Celaleddin Rumi'nin hayat hikâyesi, eserleri, felsefesi ve tasavvuf ile ilgili geniş bilgiye yer vermiştir. Yaklaşık kırk sayfalık Konya bahsinin yirmi sayfası Mevlana Celaleddin Rumi'ye ayrılmıştır.

Dehlevi daha sonra Konya şehrinin tarihi önemine dikkat çekerek Konya isminin nereden geldiği üzerine ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Eski medeniyetlerden günümüze kadar Konya'da hüküm sürmüş devletler hakkında kısa bilgiler verilerek bu şehrin tarihi gelişimi üzerinde ayrıntılarıyla durmuştur. “Konya'nın tarihi önemi: Konya da diğer pek çok şehir gibi tarihi bir öneme sahiptir. Hitit, Roma, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti dönemlerinden beri tarihi ve coğrafi olarak bu şehir önemli olagelmıştır” (Dehlevi, 1960, s. 107). Seyahatnamede Dehlevi'nin eser kaleme almada cevheri açıkça görünmektedir. Kendine has üslubuyla gözlemlerini en ince ayrıntısına kadar aktararak okuyucusunu da yolculuğuna ortak etmektedir. Bu seyahatname onun edebiyat bilgisine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Urdu seyahatnamelerde yaygın olan meşhur şiirlerini kullanımını bu eserde görmekteyiz. Aktardığı tarihi bilgilerden Dehlevi'nin tarih hakkında da derin bilgiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Seyahatname 1960'ların Konya'sı hakkında Hintli bir gezginin gözünde bilgilerin aktarılmış olması bu eseri daha da değerli

kılmaktadır. Dehlevi'nin Konya seyahati günübürlük bir yolculuk olduğu için Konya'nın sosyolojik, ekonomik, siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgiler içermemektedir. Bunun yerine Dehlevi Konya ve Mevlana hakkında önceden araştırıp edindiği bilgileri aktarmıştır.

Profesör İbadet Barelvi, Ankara Üniversitesi Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda iki yıl görev yaptıktan sonra kaleme aldığı "Turki min Do Sal" isimli seyahatnamesinde Türkiye'nin pek çok ilini gördüğünü zikreder. Seyahatnamenin ön söz kısmında Barelvi Türkiye ve Türk halkı hakkındaki düşüncelerini şöyle beyan eder: "Bu defasında Türkiye'yi daha yakından tanıma fırsatı buldum ve Türk halkının gelenek, görenek ve kültürüne dair her yönü beni adeta kendin aşık eder bir tarzda karşıma geldi. Ben bu aziz ve müstesna milletin her şeyine hayran kaldım. İşte bu hayranlığımın hikâyesini bu seyahatnamede kaleme aldım" (Barelvi, 1986, s. 7).

İbadet Barelvi, Mevlana Türbesi'ni ziyarete giderken gördüğü gözlemediği Konya manzarasını ayrıntılı bir biçimde dile getirirken aynı zamanda Konya'nın tarihi hakkında da kısa bilgiler vermeyi ihmal etmez. "Yolda yeni inşa edilmiş binalarla birlikte eski binalar da görünüyordu. Konya bir zamanlar Selçuklulara başkentlik etmiş bir şehirdir, bundan dolayı burada Selçuklu sultanlarının inşa ettirdiği cami ve saraylar da mevcuttur. Selçuklulardan önce bu bölge Roma ve Bizanslıların egemenliği altındaydı. Bu döneme ait eser kalıntıları az da olsa mevcuttur. Mevlana Celeleddin Rumi'nin türbesi, Alaaddin Camii, Sultan Selim Camii, İslamî dönemin hatıralarını tazeleyen muhteşem eserlerdendir" (Barelvi, 1986, s. 9). Barelvi seyahatnamesinde 'afiyet olsun', 'istiyorum', 'güle güle' vb. gibi Türkçe ifadeler kullanmış bunların Urdu dilindeki karşılıklarını parantez içinde vermiştir. Böylece seyahatnamedeki anlatımın daha canlı hale getirmiştir. Konya'ya gelmeden önce bölge kültürü ile alakalı araştırma yaptığı ve bilgi edindiği anlaşılan Barelvi, buranın yemek kültürüyle ilgili bilgileri de okuyucusuna aktarır. Barelvi üç kez Konya'ya gelmiş her defasından Mevlana Celeleddin Rumi'nin türbesini ziyaret etmiştir. Konya ile en çok bilgiyi ilk ziyaretinin ardından vermiştir. Dil ve edebiyatçı olan Barelvi'nin seyahatnamesi oldukça akıcı ve basit dile sahiptir. Gezdiği bölgedeki gözlemlerini ayrıntılı tasvirlerle ve zaman zaman Türkçe kalıp cümleler kullanması eserin anlatım gücünü artırmaktadır. Barelvi seyahatnamesini Mevlana, İkbâl ve diğer bazı şairlerin beyitleriyle süslemiştir.

İkbâl Mandvia'nın 2016 yılında yayımlanan "Cennet-i Arz İstanbul" isimli seyahatnamesinde Türkiye'nin sadece dini mekânlarına değinilmiş, gezilen şehirlerin sosyal, siyasi, içtimai, ekonomik ve kültürel yönleriyle ilgili bilgilere yer verilmemiştir. Eserin ön söz kısmında Türkiye'nin Müslümanlar için bir kültürel merkez ülkesi olduğuna vurgu yapılmıştır (Mandvia, 2016: 10). Eserin kırk yedi-ellinci sayfaları arasında Mevlana Celeleddin Rumi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler seyyahın daha önceden edindiği bilgilerdir zira kendisi Konya'ya gelme imkânı bulamamıştır. Mevlana ilgili anlatı bölümünde tasvirler öyle canlıdır sanki seyyah burayı kendi gözüyle görmüştür. Ancak ne yazık ki yazının son bölümünde Mandiva burayı görme hasretini dindiremediği için son derece üzgün olduğuna dair ifadeler kullanmıştır.

Halil Ahmed'in 1973 yılında İslamic Publications tarafından yayımlanan *Turki: Kadim ve Cedid* adlı seyahatnamesinde Konya önemli bir yer tutar. Ahmed Konya'yı

Türkiye'nin dört önemli şehrinden biri olarak tavsif ederken Mevlana Celeleddin Rumi'nin şehre kattığı değerden şöyle bahseder: "Konya Anadolu Selçuklulara üç asır başkentlik yapmıştır. Fakat şehir bugünkü şöhretini ne onu başkent yapan Sultan Mesud Kılıçarslan'dan, ne Bizanslılarla yaptığı savaşlarda büyük başarı elde eden I. Gıyaseddin Kılıçarslan, ne İzzeddin Keykavus, ne de Anadolu Selçukluların altın devrini yaşadığı Alaaddin Keykubad'dan alır. Şehir şöhretini halen tüm dünyanın gönüllerine hitap eden büyük İslam mutasavvıfı Mevlana Celeleddin Rumi'ye borçludur." (Ahmed, 1972, s. 220). Ahmed'in seyahatnamesi 1970'li yıllarının Konya'sının sosyal kültürel yönlerini aksettirmesi açısından son derece önemli bilgiler içermektedir. Yazar, köylerde, kasabalarda ve şehirlerde gördükleri kadınların kıyafetlerini mukayese ederek hem Cumhuriyet devrimlerinin meydana getirdiği değişime işaret eder, hem de bu devrimlerin köy ve şehir hayatındaki etkilerini karşılaştırarak kılıf kıyafet alanındaki değişimlerin şehirlerdeki kadınları daha fazla etkilediğine hükmeder. Halil daha sonra gözlemlerinde Konya'nın, Türkiye'nin en dindar ve muhafazakâr şehirlerinden biri olduğunu vurgular. Ayrıca Konya halkının kendi çabalarıyla yaptırdığı imam hatip liseleri ve İslam Enstitüsü'nde övgüyle bahseder. "Eğer Anadolu'da eş kenarlı bir üçgen çizecekseniz bunun bir kenarı Ankara, bir kenarı Kayseri ve diğer kenarı da Konya olmalıdır. Konya, Türkiye'nin en doğulu en dindar şehirlerinden biridir. Şehir başlangıçta planlı bir yerleşime sahipmiş gibi görünse de şimdilerde camileri, minareleri ve düz çatılı binalarıyla düzensiz bir görünüm arz ediyor" (Ahmed, 1972, s. 237). Ahmed seyahatnamesinin ilerleyen sayfalarında Hititler döneminde ve Roma İmparatorluğu döneminde Konya tarihiyle bilgiler vermesi onun şehre gelmeden önce buranın tarihiyle ilgili derin araştırmalar yaptığının bariz göstergesidir. Hititler dönemi, Roma dönemi, Anadolu Selçuklular dönemi ve Osmanlı döneminde Konya'daki ilmi, ictimai ve siyasi gelişmeler hakkında yazar kronolojik bilgiler aktarmıştır. Şehrin tarihi geçmişi hakkında bilgi verdikten sonra okuyucusuna günümüz Konya'sı hakkında bilgiler verirken tarihi arka plana daima göz önünde tutar. "Yolda Selçuklular ve Osmanlılar dönemine ait eski eserler davetkâr bir manzarayla bizi karşılıyor. Şehirde ruhani bir atmosfer var. İstanbul gibi burada da çok sayıda cami var. Çekici minareleri ve yeşil kubbeleriyle camiler gönlümüze cezbediyor. Hz. Mevlana'nın türbesinin hemen yanındaki Sultan Selim Cami, şehirdeki Osmanlı eserlerinden en güzellerinden biridir." (Ahmed, 1972, s. 239). Ahmed daha sonra Alaaddin Tepesi hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra, Konya'da bulunan tarihi camiler hakkında kısa bilgiler aktarır. Seyahatnamede İplikçi Camii, Hatun Mescidi, Kapu Camii ve Aziziye Camiilerinin banileri hakkında bilgilerle birlikte bu camilerin yapım tarihi ve mimari özelliklerine de kısaca değinilmiştir. Ahmad sonraki sayfalarda Konya'da bulunan tarihi yapılar üzerinde Selçuklu ve Osmanlı mimarisini karşılaştırarak "Selçuklular 'Celal'e Osmanlılar ise 'Cemal' ağırlık vermişlerdir ibaresiyle (Ahmed, 1972, s. 262) Osmanlıların Selçuklulardan aldıkları mirası daha da estetik hale getirdiklerini ifade eder.

Halil Ahmed kaleme aldığı seyahatnamesinde Türkiye'nin geçirmiş olduğu siyasi, ekonomik, sosyolojik ve kültürel değişimleri ayrıntılarıyla zikretmiştir. Eserde Konya'nın siyasi, kültürel ve sosyolojik yapısının yanında mimari eserleri hakkında geniş ve doyurucu bilgileri aktarır. Seyahatnamede kullandığı tasvirlerle seyyah

okuyucusunu da kendi yolculuğuna dâhil etmeyi başarır. Eserde verilen tarihi bilgilerin doğruluğu ve kronolojik sıraya dikkat edilmiş olduğu göz önüne alınırsa Ahmed'in gelmeden önce Konya ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi edindiği anlaşılmaktadır.

Muhammed Mübeşşir Nezir'in "Sefername Turki" isimli 2009 yılında elektronik kitap olarak yayımladığı şehir sayısı bakımında Türkiye hakkında en geniş Urdu dilindeki seyahatnamelerden biri olmasına karşın Konya'nın tarihi, kültürel, siyasi ve sosyolojik unsurların yer almadığı bir eserdir. Bunun yerine seyyah Konya'ya Mevlana Celaleddin Rumi ile özdeşleştirmiş ve Mevlana, Mesnevi, Sema, Mevlevilik ve tasavvuf ile ilgili geniş bilgiler vermeyi tercih etmiştir (Nezir, 2009, s. 145-160). Eserin Konya bölümünde yazar, birden "Tasavvufun Evrensel Yönü", "Tasavvufun Müspet Yönü" ve İslam ve tasavvuf gibi konulara yer vererek bir seyahatnamede olmaması gereken konuları ele almıştır. Bundan dolayı eser seyahatname türünden zaman zaman uzaklaşmıştır.

Mevlana Mufti Abdurrauf Sukhri'nin kaleme aldığı ve Mektebetu'l-İslam tarafından Karaçi'de yayımlanan seyahatnamede Konya'ya geniş yer ayrılmasına rağmen şehrin tarihi, kültürel, sosyolojik yönlerinden ziyade Mevlana ve Mevlevilik ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Eserde Mevlana Celaleddin Rumi'nin türbesi ve Şemsi Tebrizi Camiinin şadırvanı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ayrıca Mevlana Celaleddin Rumi'nin günümüz Konya halkı üzerindeki etkisine de kısaca değinilmiştir. "Konya bugün gelişmiş bir şehirdir. Dünyanın her tarafından bu şehre ziyaretçiler gelmektedir. Avrupa ülkelerinden gelen kadınlar bu şehirde yarı açık dolaşmaktadırlar ancak yerli Müslümanlar ve onların hanımları böyle değiller. Müslüman kadınlar uzun elbiseler giymekte ve başlarını da kapatmaktadırlar. Bu da sekiz asır önce burada yaşamış Mevlana Celaleddin Rumi'nin etkisiyledir. Şehirdeki dükkânlarda, evlerde, çarşıda pazarlarda insanların Mevlana Celaleddin Rumi'ye sevgi ve bağlılıklarını gösteren sembollere rastlanmaktadır" (Sukhri, [t.y.], s. 123-124).

Hukukçu ve uzun süre avukatlık yapmış olan Muhammed Şerif, altmış dokuz kişilik hukuk heyeti ile hukukla ilgili bir toplantı için yapmış olduğu Türkiye gezisini yine aynı yıl *Zuban-ı Yar-i Men Turki* isimli seyahatnamesini Lahor el-Faysal yayın evinden yayımlatmıştır. Şerif, İstanbul ve Bursa'yı kapsayan gezisini Osmanlı Devleti tarihini de içeren bilgilerle aktarmıştır. İstanbul ve Bursa'nın tarihinin yanı sıra bu iki ilde toplumsal durum, ekonomi, coğrafi ve kültüre ve geleneğe dair önemli bilgiler aktarmıştır. Şerif'e göre heyette bulunan üyelerin tamamının Konya'ya gitme arzuları olduğu halde yolun uzun ve yorucu olacağı endişesiyle içlerinde sadece Çohdri Muhammedin Ensari'ye nasip olduğunu belirtir. "Otobüsle on saat gidiş on saat geliş bu çok yorucu fakat aşk ve sevgiye paha biçilemez" (Şerif, 2013, s. 65) ibaresiyle seyyah, Hz. Mevlana Celaleddin Rumi'ye duyulan aşkı itiraf eder ancak farklı sebeplerle kendisine bu yolculuğun nasip olmadığını ifade eder. Çohdri Muhammedin Ensari'nin Konya'da sadece iki saat geçirdiğini bununda Hz. Mevlana Celaleddin Rumi'nin türbesinde geçtiğini ifade ederek arkadaşının duyduğu aşk için katlandığı yolculuk zahmetine vurgu yapar. Şerif'in gidemediği halde Konya'dan uzun uzadıya bahsetmesi Hz. Mevlana Celaleddin Rumi sebebiyle Konya'ya duyduğu hasretin önemli bir göstergesidir. Ayrıca seyahatnamesinin kapağına sema ayini icra eden

dervişlerin fotoğrafını koymasda Şerif'in Mevlana ve Konya'ya beslediği sevginin göstergesidir.

Firuz Şah Geylani'nin 2014 yılında yapmış olduğu gezisini aynı yıl *Yar-i Turki* ismiyle Lahor Cumhuri Publications tarafından yayımlanmıştır. Geylani, Konya'nın coğrafi konumu hakkında bilgi verdikten sonra bu şehre yaklaştıkça kalbinin daha hızlı atamaya başladığını belirterek şehre karşı duyduğu sevgiyi izhar eder. Anna Marie Şimmel'in Konya ve Mevlana Celaleddin Rumi'ye karşı aşkıdan bahsederek bu şehrin Allah dostlarının kesişme noktası olduğunu vurgular. Seyyah daha sonra Konya'nın kısa tarihinden bahseder. Şehre niçin bu isim verildiğini ise "iki yorgun dervişin 'artık burada konalım' ibaresiyle buranın adının Konya olduğunu belirterek tarihi gerçeklikten uzak menkıbeye yer verir.

Geylani seyahatnamesinin Konya bölümünün büyük bir bölümünü Hz. Mevlana'nın hayatı ve Konya'daki yaşamına dair tarihi bilgilere ayırır. Türbe ziyareti esnasında çok duygulandığı ifade eder. "Gerçi benim Farsçam çok iyi değil ama yine Rumi'nin huzurunda okuduğum rubaiyi anladım ve gözyaşlarına hâkim olamadım. Etrafımdaki Avrupalı turistler şaşkın şaşkın bana bakıyorlar, kim bilir içlerinde bu adam ne oldu diyorlardı" (Geylani, 2014, s. 74). Geylani'nin Konya ziyareti çok kısa olduğu için ifadeleri gözlemden çok bilgi aktarımı tarzındadır.

Prof. Dr. Zahid Munir Amir, 2019 yılında yapmış olduğu Türkiye seyahatini *Türki Name: Diyar-ı Şems* adlı seyahatnamesiyle kaleme almıştır. Seyahatname 2019 yılında Lahor'da Book Corner tarafından yayımlanmıştır. Kitabın kapağında hem Sultanahmet Camii hem de sema ayini icra eden dervişler vardır. Munir, seyahatnamesinin Konya bölümüne Konyalıların Mevlana Celaleddin Rumi'ye karşı ilgisizliği ve bilgisizliği üzerine sitemleriyle başlar. "Yanında oturan kişinin Mevlana ile ilgisi eski Rumların İslam'la ilgisi gibiydi. Gerçi sorularına cevap veriyordu ama bu cevapların daha çok bilgisiz temelsiz olduğu anlaşılıyordu ve çok pahalıya geliyordu. Pahalı çünkü ne zaman konuşsa ağızından etrafı saran kötü bir koku yayılıyordu" (Amir, 2019, s. 96).

Şehre gelmeden önce kendisinden önce Konya'ya gelen İbni Batuta gibi seyyahların seyahatnamelerinden bilgi edinen Zahid Munir Amir, Mevlana Celaleddin Rumi'nin türbesinin karşısında bir çeşmede abdest alırken su doldurmak üzerine yanlarına gelen iki genç bayana "Mevlana'yı ziyarete mi geldiniz? Sorusu üzerine bayanların "Hangi Mevlana" diye sormaları şaşkınlığı artık üzüntüye dönüşür (Amir, 2019, s. 103). Daha sonra Mevlana Türbesi'ni ziyarete başlayan Münir, burada gördüğu her şeyi ayrıntılarıyla okuyucularına aktarır. Anlatılan bilgilere bakılırsa bunların sadece gözleme dayalı olmayan iyi bir araştırmacı ve edebiyatçı olan Münir'in bilgi birimi sayesinde tarihi gerçeklik çerçevesinde oldukları görülmektedir. Aynı zamanda yer yer Rumi'den beyitlerle anlatımını çekici hale getirir.

Sonuç

Urdu dilindeki kaleme alınmış Türkiye seyahatnamelerinde Pakistanlı ve Hindistanlı yazarlar, zaman zaman gezdikleri şehirler ile ilgili bilgi verirken çok fazla tarihi detaya yer vermişlerdir. Bu da eserin seyahatname türünden uzaklaşarak bir tarih kitabıymış izlenimi uyandırmaktadır. Ayrıca pek çok Konya'yı ziyaret eden pek

çok seyyahın şehir ile ilgili bölümlerinin büyük bir bölümünü Mevlana Celaleddin Rumi'ye ayırmış olmaları şehir hakkındaki bilgileri kısıtlı bırakmıştır.

Hindistanlı ve Pakistanlıların Türkiye'ye genellikle kısa süreli seyahatler yapmışlardır. Bu seyahatlerin genel amacı kutsal mekânları görmektir. Herhangi istihbari bilgi taşıma amacı taşımamaktadır. Bunun doğal sonucu olarak batılıların kaleme aldığı seyahatnamelerle karşılaştırıldığında Hindistan ve Pakistanlı seyyahların seyahatnameleri gezilen şehirler ve insanlar hakkında ayrıntılı bilgi içermemektedir. Çünkü batılıların Anadolu'ya yaptıkları seyahatlerin temel amacı buradaki Hitit, Yunan, Bizans ve Roma uygarlıkların izlerini sürmek ve tespitler yapmak veya bölgenin demografik yapısıyla ilgili istihbari bilgiler toplamaktır.

Hint Yarımadasından Konya'ya yapılan seyahatlerin ortak noktası inanç esaslıdır. Alt Kıtada çok iyi tanınan Mevlana Celaleddin Rumi'yi ziyaret iştiağı şehrin siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihi yönünü zaman zaman ikinci planda bırakmıştır. Rumi ile ilgili verilen bilgilerin çoğu gözleme değil ziyaretten önce veya sonra edinilmiş kitabi bilgilere dayanmaktadır. Ayrıca anlatımlara bakıldığında Konya'nın tarihi mekânlarıyla verilen bilgilerin de gözlemden çok tarihi kaynaklardan edinilmiş bilgilere dayandırıldığı saptanmıştır. Yine de Urdu diline kaleme alınmış Türkiye seyahatnamelerinin Konya bölümleri Hint Alt Kıtası okuyucuları için hem şehir hakkında, hem de Mevlana Celaleddin Rumi ve Mevlevilik hakkında bilgi edinebilmeleri için önemli birer kaynaktırlar.

Extended Abstract

Despite being relatively a new genre in Urdu Literature, the travelogues inscribed in the last century possess a considerable body of literature. Travelogues are substantial information sources regarding the travel region. These works also play a major role for intercultural interaction. In the 20th century an increasing amount of interest of Pakistani and Indian travelers on Turkey becomes more striking. Most of the travelers from these countries visited Konya following Istanbul, which rests on their love and devotion to Rumi the major reason for their visit to Konya is to commit deeds and earn celestial rewards. Hence, in addition to reporting significant information about the geographical location, and the economic, political, and cultural structure of Konya, these travelogues also serve as substantial sources for providing information about Rumi and Mevlevism as well. Technological development, ease of travel as a result of the diversity of travel tools, diversity in commercial activities, and widespread scientific congresses have increased human mobility between countries. Parallel to this, the number of people coming to Türkiye from India and Pakistan has increased. As a natural result of this, travelogues have also increased.

Türkiye is one of the leading countries that Indian and Pakistani travelers want to visit in terms of its history, civilization, cultural and social structure. The most important reason of these is the common cultural and religious ties. As a result of the loss of the War of Independence in 1857, with the end of the Turkish domination in the Indian Sub-Continent, Indian Muslims' interest in the Ottoman state increased. In the Balkan Wars and the War of Independence, Indian Muslims provided great financial

assistance to the Turks. The interest of Indian travelers in Anatolia, which started at the end of the 19th century, increased day by day.

One of the cities that Indian and Pakistani travelers most want to see in Türkiye is Konya. One of the main reasons for this is that it is a historical city with an ancient tradition and the tomb of Mevlana Celaleddin Rumi is in this city. Mevlana Celaleddin Rumi is well known in the Indian Subcontinent as well as all over the world. Therefore, Indian, and Pakistani travelers coming to Konya dedicate a large part of the Konya section of their travel books to the life works and poems of Mevlana Celaleddin Rumi. The respect and love for him can be seen in all travel books about Türkiye.

When we examine the travel books of Indian and Pakistani travelers to Türkiye, we see that these travelers mostly visited Konya for a day or a few days. Therefore, it is difficult to find detailed information about Konya in these works compared to the travel books of western travelers. In addition, there are very detailed information about the Mevlana Tomb. They tried to convey the observations made during short trips. On the other hand, before some of the travelers came, the research they made about Konya culture and history reflected the information they obtained in their works.

In their travel books written in Urdu, Pakistani and Indian writers gave a lot of historical details while giving information about the cities they visited from time to time. This gives the impression that the work is a history book by moving away from the travel book type. In addition, the fact that many travelers visiting Konya have reserved a large part of the sections related to the city to Mevlana Celaleddin Rumi, leaving the information about the city limited.

Indians and Pakistanis generally made short trips to Türkiye. The general purpose of these trips is to see the holy places. It is not intended to carry any intelligence information. As a natural result of this, when compared to travel books written by westerners, the travel books of Indian and Pakistani travelers do not contain detailed information about the cities and people visited. Because the main purpose of the travels of the westerners to Anatolia is to trace the Hittite, Greek, Byzantine, and Roman civilizations here and to make determinations or to gather intelligence about the demographic structure of the region.

The common point of travels from the Indian Peninsula to Konya is faith-based. The desire to visit Mevlana Celaleddin Rumi, who is very well known in the Indian Subcontinent, has sometimes left the political, social, economic, and historical aspects of the city in the background. Most of the information given about Rumi is not based on observation, but on book information obtained before or after the visit. In addition, when the narratives are examined, it has been determined that the information given about the historical places of Konya is also based on the information obtained from historical sources rather than observation. Nevertheless, the Konya chapters of Turkey travelogues written in Urdu are an important source for readers of the Indian Subcontinent to learn about the city as well as about Mevlana Celaleddin Rumi and the Mevlevi Order. In the travel books we examined, there is a lot of information about the food and drink, clothing, sociological structure, traditions, and customs of Konya

culture. These travelogues perform an important task for the recognition of Turkish culture in Konya in the Indian Subcontinent.

Kaynakça

- Ahmed, A. (2018). Sefername bilad-i İslamiye min Kahire aur İstanbul ki tasvir nigari. İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası. S. 32. s. 1-34.
- Ahmed, H. (1972). *Turki kadim aur cedit*. Lahor: İslamic Publications.
- Alem, M. (1908). *Sefername-i Yurup*. Patna: Munshi Mohammad Abdul Aziz Pub.
- Amir, Z.(2019). *Turkiname: diyar-ı Şems*. Lahor: Book Corner.
- Barelvi, İ. (1986). *Turki mi do sal: Eyk sefername*. Lahor: İdare-i Edeb u Tenkid.
- Cağferi, S.(2011). *Seyyahon ki cennet Turki*. Lahor: İlm-u İrfan Publications.
- Dehlevi, H.(1960). *Yurup name: Turki, Yugoslavya, Avusturya aur Switserlan ke halat-i sefer*. Karaçi: Hemderd Akademi
- Dittah, R. (2020). *Urdu Sefername min Efsaneviyyet*. Doktora Tezi. Lahor Garrison University.
- Duru, R. (2012). *Meleviname: çeviri metinler ve resimlerle batılı seyahatnamelerinde Melevilik*. Konya: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Eraşar, O. (2016). İngiliz Seyahatnamelerinde Konya. *Seyahatnamelerde Konya*. 267-311. (A. Çaycı, ed.). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi.
- Eşref, A. (1993). *Zovk-i Deştneverdi*. Lahor: Seng-i Mil Publications.
- Fatıma, S. (2014). Havatin ke Urdu sefername: 2002 se 2012. Karaçi: Encumen-i Terakki Urdu.
- Geylani, F.(2014). *Yar-ı Turki*. Lahor: Cumhuri Publications.
- Gul, C. (2021). *Urdu sefernamon min Turki Tehzib u Temeddun ki Akkasi*. Doktora Tezi. Peşaver Sarhad University.
- Harmancı, A. (2016). Tanpınar'ın Konyası. *Seyahatnamelerde Konya*. 33-44. (A. Çaycı, ed.). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi.
- Mandivia, İ. (2016). *Cennet-i arz İstanbul*. Karaçi: Şiri Printing Press.
- Mubarek, H.(2010). *Apne İstanbul min*. Faysalabad: Misal Publications.
- Nezir, M.(2009). Sefername Turki. [y.y.].
- Numani, Ş. (1894). *Sefername-i Rum-u Mısr-u Şam*. Agra: Matbaa Mufed Aam.
- Paşa, T.(2019). *Turki min paşa*. Lahor: Cumhuri Publications.
- Sukhri, M.[t.y.]. *Turki ka sefername*. [y.y.]
- Şerif, H. (2013). *Zuban-ı yar-i men Turki*. Lahor el-Faysal Naşiran.
- Zulfikar, G.(2001). *İstanbul Turki*. Lahor: El-fisad Publictations.

Attila'nın Batı Roma İmparatorluğu İle İlişkileri ve Roma'yı İşgal Tasarısı

Attila's Relations with the Western Roman Empire and the Plan to Invade Rome

Şenol YURDAKUL * Öz

Avrupa Hun hükümdarı Attila, öncülü olan Hun yöneticileri gibi Doğu ve Batı Roma imparatorluklarıyla siyasi ve askeri ilişkiler kurmuştur. Bu çalışmanın konusu bağlamında Attila'nın Batı Roma İmparatorluğu ile ilişkileri, başlangıçta dostluk ve askeri müttefiklik temeli üzerine inşa edilmişken ilerleyen zamanda Galya ile İtalya'nın işgaline kadar gidecek bir sürece evrilmiştir. Attila'nın İtalya'yı işgali, kadim başkent Roma'yı kuşatma tasarısını da içine almıştır. Bu makale, eldeki mevcut kaynaklara göre Attila'nın Batı Roma yönetimiyle ilişkilerinin tarihsel süreçteki seyrini ele almakta, Attila'nın Galya ve İtalya'yı işgalinin altında yatan sebeplerle bu işgallerin Batı Roma İmparatorluğu ile Avrupa tarihi açısından ne gibi sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

* Dr. Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
senolyurdakul@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6090-0287
Karaman / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Attila, Iusta Grata Honoria, Catalauni Savaşı, Hunlar, Batı Roma İmparatorluğu.

Abstract

* Dr., Karamanoğlu Mehmetbey
University Faculty of Letters
Department of History
senolyurdakul@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6090-0287
Karaman / TÜRKİYE

Attila, the ruler of the European Hun Empire, like his predecessor Hun rulers, established political and military relations with both Eastern and Western Roman empires. In the context of this article, Attila's relations with the Western Roman Empire were initially built on the basis of friendship and military alliance but later evolved into a process that would lead to the occupation of Gaul and Italy. Attila's invasion of Italy also included the plan to besiege the ancient capital Rome. This article deals with the historical course of Attila's relations with the Western Roman Empire based on available sources and tries to reveal the reasons behind Attila's invasion of Gaul and Italy and the consequences of these invasions for the Western Roman Empire and European history.

Keywords:

Attila, Iusta Grata Honoria, Battle of Catalauni, Huns, Western Roman Empire.

Başvuru/Submitted: 13/06/2022

Kabul/Accepted: 13/10/2022

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın Batı Roma İmparatorluğu ile ilişkileri, başlangıçta politik dostluk ve askeri destek temeli üzerine inşa edilmişken ilerleyen süreçte, kadim başkent Roma'nın işgaline kadar giden bir sürece evrilmiştir. Söz konusu bu ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için Attila öncesi Hun-Roma münasebetlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Bu noktada, Gotlar lehine sonuçlanan ve Doğu Roma İmparatoru Valens'in (364-378) de hayatını kaybettiği 9 Ağustos 378 tarihli Hadrianopolis Savaşı önem arz etmektedir (Maenchen-Helfen, 1973, s. 29; Kelly, 2016, s. 28, 29). Söz konusu savaşta Hunların Gotlarla birlikte hareket edip etmedikleri net değildir. Bununla birlikte 380 yılında Roma'nın batıdaki *augustus*'u olan Gratianus'un, Hunlarla karşılıklı yardımı ve saldırmazlığı garantileyen bir antlaşma imzaladığı bilinmektedir. Yine Germen kökenli bir asker olan Magnus Maximus'un 384 yılında imparatorluğun batı; 387 yılında doğu yakasında çıkardığı isyanın bastırılmasında Hunların yardımına başvurulması da kayda değerdir (Ünver, 2020, s. 158-160). Doğu Roma imparatoru I. Theodosius'un (379-395), askeri destekleri karşılığında Got ve Hun teşekküllerine Tuna Nehri'nin kuzeyinde toprak tahsis etmesi (Kelly, 2016, s. 57), Hunların Roma'nın muhafız alayları ve muhtemelen de bir ödeme karşılığında barbar düşmanlarına karşı müttefikleri olarak istihdamlarını artırmıştır (Maenchen-Helfen, 1973, s. 41-44, 91; Váczy, 2014, s. 71-73). Hunları Avrupa'ya taşıyan Balamber'in ölümü sonrası, Roma tarihçilerinin Avrupa'daki ilk Hun yöneticisi olarak bahsettikleri Uldız döneminde Doğu Roma imparatoru Arcadius'un (395-408)¹, Hunları Alaricus'un Gotlarına karşı kullanma tasarısı ve 405 yılında Batı Roma ordu komutanı Flavius Stilicho'nun Roma'yı tehdit eden Got ilerleyişi karşısında Uldız'ın yardımına başvurması, iki Roma yönetimi ile Hunlar arasındaki diplomatik bağları güçlendirmiştir (Maenchen-Helfen, 1973, s. 59, 60; Váczy, 2014, s. 87; Kelly, 2016, s. 62, 63). Barbar halkların imparatorluğun iki yakasında oluşturdukları tehdidin boyutunun gittikçe artması, Romalıların dâhili ve harici düşmanlarına karşı mücadelesinde Hunların önemini artırmıştır (Maenchen-Helfen, 1973, s. 475, 476). Bununla birlikte 408 yılında Arcadius'un ölümü üzerine tahta, çocuk yaştaki II. Theodosius'un (408? - 450) geçmesini fırsat bilen Uldız'ın, Trakya'yı işgal ettiği (Thompson, 2004, s. 33 vd.; Başta, 2015, s. 44) ve bu aşamadan itibaren Batı Roma ordu komutanı Stilicho ile ittifakını güçlendirdiği anlaşılmaktadır (Kelly, 2016, s. 65). Uldız'ın bu, Doğu Roma'ya karşı saldırgan; Batı Roma'ya karşı ılımlı bir politika izleme stratejisi, Attila'nın son zamanlarına kadar takip edilmesi yönüyle dikkat çekmektedir (Váczy, 2014, s. 87; Çoban, 2019, C. 7, s. 58, 59).

420'li yıllara gelindiğinde, Rua ve kardeşi Oktar'ın ortak idaresi zamanında (Iord. *Get.* XXXV.180), Batı Roma ordu komutanı Flavius Aetius'un imparatorluk içerisindeki çıkarlarını koruma noktasında Hunların askeri desteğine başvurması, iki taraf

¹ 395 yılında Roma İmparatoru I. Theodosius'un ölümü üzerine çocuklarından Arcadius, Doğu'nun; Honorius, Batı'nın imparatoru olmuştur. Bu şekilde ikiye bölünen imparatorluğun Doğu kısmında Constantinopolis yönetim merkezi olma özelliğini korurken Batı kısmında başkent Roma eski önemini kaybetmiş ve IV. yüzyılın ortasından itibaren yönetim merkezi önce Milano, ilerleyen süreçte ise İtalya'daki Ravenna olmuştur (Fields, 2015, s. 6; Maas, 2015, s. 16; Kelly, 2016, s. 25).

arasındaki ilişkilerin daha da güçlenmesini sağlamıştır (Kim, 2020, s. 83, 84). Hun-Doğu Roma ilişkileri ise Hunların 422 yılında Trakya'yı yağmalamalarıyla bu dönemde de gergin geçmiştir (Maenchen-Helfen, 1973, s. 477; Kelly, 2016, s. 91). 432 yılında Oktar'ın ölümüyle Rua'nın tek başına Hun yöneticisi olduğu dönemde de Hun-Batı Roma ilişkilerinde Flavius Aetius sayesinde pürüz yaşanmadığı anlaşılmaktadır (Man, 2006, s. 121, 122). Dahası Hunlar, *magister utriusque militiae* olarak terfi eden Bonifatius ile karşı karşıya geldiği iç savaşta, Aetius'un Ravenna'daki eski pozisyonunu 433 yılında yeniden elde etmesini sağlamışlardır (Fields, 2015, s. 42, 43; Kelly, 2016, s. 107). Hun-Doğu Roma ilişkilerinin ise kaçakların iadesi nedeniyle Rua döneminde de gergin geçtiği anlaşılmaktadır (Prisc. fr. 1)

Rua'nın 434 yılındaki ölümü üzerine (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 1) Hun tahtına yeğenleri Bleda ve Attila'nın geçtiği anlaşılmaktadır². Bu ortak idare zamanında da Flavius Aetius'un Hunlarla ittifakını devam ettirdiği ve Batı Roma yönetiminin Hunlardan, Gotları (Fields, 2015, s. 43; Kelly, 2015, s. 198) ve diğer sorun çıkaran halkları kontrol altına almak için yararlandığı görülmektedir. Aetius, Hunlara bu destekleri karşılığında Roma sınır yerleşimleri olan Valeria ve Pannonia'nın kontrolünü ele geçirmelerine izin vermiştir (Kelly, 2015, s. 198; Fields, 2015, s. 43; Kelly, 2016, s. 112-114). Bu dönemde Litorius komutasındaki Hun-Roma müttefik ordusunun, Galya'daki Toulouse (Tolosa) kentine düzenlediği saldırıda Vizigot kralı Theodoricus karşısında başarısız olması da kayda değerdir. Attila, bu aşamadan sonra ilgisini Doğu Roma İmparatorluğu'na yöneltmiştir (Herbert, 2011, s. 90; Kelly, 2015, s. 198; Schultheis, 2019, s. 112).

Attila ve Bleda kardeşlerin Doğu Roma politikasında, 439 yılındaki³ Margus Barışı'nın önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte iki kardeşin 441 yılında Trakya'ya saldırılarıyla, Tuna hattında sağlanan barış ortamı da bozulmuştur (Herbert, 2011, s. 95; Kelly, 2016, s. 119, 123). Bu bağlamda Hunlar, 441 yılı yazından 442 yılı baharına kadar olan dokuz aylık süreçte (Fields, 2015, s. 25), çoğu iyi bir şekilde tahkim edilmiş çok sayıda kenti ele geçirerek bölgede büyük tahribata neden olmuşlardır⁴. Attila'nın Constantinopolis'i de hedefine aldığı bu ilk Balkan seferi, 27 Ağustos 443 tarihinde "Anatolius Barışı" olarak da bilinen antlaşmayla sonuçlanmıştır. Antlaşma, Romalıların Hunlara vadesi geçmiş borçları ödemeleri, yıllık verginin üç katına çıkarılması ve Romalı tutsaklar için ödenmesi gereken fidye miktarı

² Iordanes konuyla ilgili olarak (Iord. Get. XXXV.180), "Is namque Attila patre genitus Mundzucio, cuius fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum tenuisse narrantur, quamvis non omnio cunctorum quorum ipse. Post quorum obitum cum Bleda germano Hunnorum successit in regno,..." ifadelerini kullanmaktadır.

³ Margus Barışı için 434 / 435 yılı önerilmekle birlikte W. Herbert (2011, s. 93), bu barışı 439 yılına yerleştirmenin daha doğru olacağını düşünmektedir.

⁴ Hun saldırısına uğrayan kentleri; Sirmium (Sremska Mitrovica), Singidunum (Belgrad), Margus (Oraşje), Viminacium (Kostolac), Naissus (Niş), Philippopolis (Plovdiv = Filibe), Serdica (Sofya), Arcadiopolis (Lüleburgaz) ve Ratiaria (Archar) gibi önemli yerleşimler oluşturmaktadır (Prisc. fr. 1b; Marc. Com. s.a. 441, 442; Maenchen-Helfen, 1973, s. 116; Váczy, 2014, s. 91; Lenski, 2015, s. 232, 233; Kelly, 2016, s. 125, 126; sefer güzergâhı için ayrıca bkz. Ek 2).

gibi hususları imza altına almıştır (Prisc. fr. 5; Kennedy, 2002, s. 39; Çapan, 2013, s. 44; Fields, 2015, s. 22).

2. Attila-Batı Roma İlişkileri

Attila'nın, 444 veya 445 yılında kardeşi Bleda'yı öldürerek tek başına Hun yöneticisi olduğu kaydı mevcuttur⁵. Kariyeri olasılıkla amcası Rua döneminde başlayan Attila, söz konusu dönemde savaş ve baskın yapmanın teknikleri ile diplomasinin inceliklerini öğrenmiştir (Fields, 2015, s. 17, 22; Çoban, 2019, C. 7, s. 59). İlk zamanlarında temelleri Uldız tarafından atılan Hun dış politikasına sadık kaldığı anlaşılan Attila, buna uygun olarak –en azından yönetiminin son zamanlarına kadar– Batı Roma yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuştur. Batı Roma yönetimi de Attila'nın tek başına Hun yöneticisi olmasıyla, kendisine *magister militum* unvanı verme ve Sava kıyısındaki Pannonia topraklarını Hunlara terk etme gibi tekliflerde bulunarak ilişkilerin sorunsuz sürmesini sağlamıştır (Çoban, 2019, C. 7, s. 59, 60). Bu politika, Attila'nın yönünü imparatorluğun Doğusuna çevirmesi noktasında katkı sağlamış olmalıdır. Nitekim Attila'nın 447 yılında ilkinden daha büyük çaplı ikinci bir Balkan seferine çıktığı görülmektedir.

Attila'nın, Batı Roma İmparatorluğu ile ilişkilerini daha sağlam zemine oturtabilmek için önem arz eden ikinci Balkan seferi için birçok sebep öne sürülmektedir. Her şeyden önce Iordanes'in tüm Hunların ve neredeyse tüm İskitya kabilelerinin lideri olarak tanımladığı Attila'nın⁶ bir dünya imparatorluğu kurabilmesi, Doğu Roma'yı kesin olarak hâkimiyet altına almasıyla mümkün olacaktı. Birinci Balkan seferinden itibaren İmparator Theodosius'un Balkanlarda Hunlara karşı bir savunma hattı oluşturma girişimi, 439 yılında imzalanan Margus Barışı koşullarının yerine getirilmemesi gibi zorlayıcı nedenler mevcuttu (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 6; Erkoç, 2017, C.1, s. 61). Bu koşullar altında, 1 Eylül 445-31 Ağustos 446 ile 1 Eylül 446-31 Ağustos 447 tarihleri arasında Constantinopolis'te kıtlık, salgın ve deprem gibi hadiselerin yaşanması, Attila'nın Doğu Roma'ya saldırısı için beklediği fırsat ortamını yaratmış gibi görünmektedir (Venning, 2006, s. 59; Kelly, 2015, s. 204; Erkoç, 2017, C.1, 2017, s. 69). Hun hükümdarı, İmparator Theodosius'tan teslimi gecikmiş kaçakları ve haracı istemiştir. İmparatorun diplomasi kapısını açık bırakmasına rağmen (Kelly, 2016, s. 132, 133; Erkoç, 2017, C.1, s. 64) büyük bir orduyla harekete geçen Attila, Trakya'ya girişinin ardından Hadrianopolis'e (Edirne) kadar ilerleyerek kenti

⁵ Priscus (Prisc. fr. 9a, 180, 181), Attila ve Bleda'nın Hun tahtına geçtiklerini ancak Attila'nın, gücünü bir cinayetle artırmak ve komutası altındakilere gözdağı vermek amacıyla kendi ailesinden kimseleri ortadan kaldırmaya başladığını kaydetmektedir. Bu açıdan Attila, kardeşi Bleda'yı da ortadan kaldırmış, bütün halkı kendi yönetimi altında birleştirerek itaat altına aldığı halklardan oluşan bir orduyla, Romalılar ve Gotlar gibi güçlü milletlere boyun eğdirmeye çalışmıştır. Iordanes de (Iord. Get. XXXV.181) Hun topraklarının büyük kısmını yöneten Bleda'nın, Attila tarafından hilelerle öldürüldüğünü kaydetmektedir. N. Fields ise (2015, s. 17), Attila'nın Bleda'yı öldürdüğüne dair dönemin kaynaklarının destekleyici bir kanıt sunmadığını belirtmekle birlikte iki kardeşin birbirlerinden nefret ettiklerini düşünmektedir. Yine Bleda'nın, zamanında "gökyüzünün iki güneşi olamayacağı" şeklindeki söylemini, hırslı kişiliğiyle ilişkilendirmektedir. Dolayısıyla Attila'nın kendisine rakip olarak gördüğü kardeşi Bleda'yı ortadan kaldırmak istemesi muhtemeldir.

⁶ ...Attila, *Hunnorum omnium dominus et paene totius Scythiae gentium solus in mundo regnator*,... (Iord. Get. XXXIV. 178).

kuşatmıştır. Akabinde Durostorum (Silistre), Marcianopolis (Preslav), Arcadiopolis, Calliopolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbaş Limanı) yerleşimlerini ele geçirmiştir (Theoph. Chron. A.M. 5942; Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 6; krş. Erkoç, 2017, C.1, s. 83; ayrıca bkz. Ek 2). Hunların, Constantinopolis'e 100 km mesafede olan Arcadiopolis'e (Lüleburgaz) kadar ulaşmaları (Luttwak, 2012, s. 64), tehdidin boyutunu göstermekle birlikte başkenti kuşatmayı göze alamayan Hunlar, güneye doğru Yunanistan yönünde ilerleyerek Thermopylae sahasına kadar ulaşmışlardır (Fields, 2015, s. 28). Bu noktada, Hunların Hadrianopolis ve Herakleia (Marmara Ereğlisi) dışında bütün Trakya'yı ele geçirerek yağmaladıkları şeklinde tarihsel kayıt mevcuttur (Theoph. Chron. A. M. 5942)⁷. Hunların Constantinopolis'i tehdit eder bir noktaya gelmelerine, Doğu Roma yönetimi savaşla karşılık vermiştir. 447 yılında Khersonesos'ta (Gelibolu Yarımadası) yapılan savaş, Romalıların aleyhine sonuçlanmıştır. Bu gelişme üzerine İmparator II. Theodosius'un, Doğu Roma ordu komutanı Anatolius'u görevlendirmesiyle Athyra'da (Büyükçekmece) "İkinci Anatolius Barışı" olarak da bilinen bir antlaşma imzalanmıştır. Oldukça ağır şartlar taşıdığı anlaşılan bu antlaşmanın⁸ tarihi net olmamakla birlikte 448 veya 449 yılında yapılmış olması muhtemeldir (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 6 vd.; Thompson, 2004, s. 94 vd., 108 vd.; Venning, 2006, s. 59; Herbert, 2011, s. 123).

Attila'nın Balkanlara yönelik iki seferi, bölgede büyük tahribata neden olmakla kalmamış aynı zamanda Doğu Roma'nın Tuna hattındaki savunma mekanizmasının çöküşüyle neticelenmiştir. Yine Hunlar, Doğu Roma'yı haraca bağlayarak isteklerini kabul ettirmişlerdir⁹. Dahası bu seferler esnasında Trakya'da yaşayan ve bizzat olaylara şahit olan Callinicus, (Call. Vita Hyp. 52.3-9), Hunların Trakya'da çok sayıda şehri ele geçirerek büyük katliama ve tahribata neden olduklarını kaydetmektedir. Bu aşamadan sonra Doğu Roma sınırının harap olması ve şehirlerinin yağmalanmasıyla Attila'nın yönünü yeni bir zenginlik ve saygınlık kaynağı olarak Batı Roma'ya çevirdiği değerlendirilmektedir (Macdowall, 2015, s. 5-6). Yine "Balkanlarda yapılan arkeolojik çalışmaların, V. yüzyılın ortasından sonuna kadar bölgede Hunların yerleşim ve inşa faaliyetlerinde durgunluğa yol açtığını gösterdiği" şeklindeki tespit de (Lenski, 2015, s. 236, 241, 245) Callinicus'u haklı çıkarır niteliktedir.

⁷ Altıncı yüzyılda yaşayan Marcellinus Comes de 447 yılına dair anlatısında (Marc. Com. s.a. 447.2), "Ingens bellum et priore maius per Attilam regem nostris inflictum paene totam Europam excisis inoasisque civitatibus atque castellis conrasit" şeklindeki ifadesiyle, Attila'nın neredeyse tüm Avrupa'yı harabeye çevirip, şehirleri ile kalelerini işgal ederek yağmaladığını nakletmektedir.

⁸ Priscus'tan anlaşıldığı kadarıyla (Prisc. fr. 5) antlaşma; kaçakların Hunlara teslimi, birikmiş borçların ödenmesi, Romalıların hiçbir barbar tutsağı kabul etmemesi gibi hususları içermekteydi. Priscus, Romalıların bu antlaşmayı imzalarken gönüllü oldukları izlenimi vermeye çalıştıklarını ancak korktuklarından ve savaşmayı arzulamadıklarından şartları böylesine ağır bir antlaşmayı imzalamak zorunda kaldıklarını kaydetmektedir. Yine Hunlara ödenecek haraçların karşılanması için zamanın zenginlerinin, eşlerinin mücevherlerini ve mobilyalarını satmak zorunda kaldıkları şeklindeki söylemi de kayda değerdir.

⁹ Doğu Roma İmparatorluğu, yüklü bir vergiye bağlanmıştır. Bu, Türk devlet geleneğine göre bir devletin kesin olarak hâkimiyet altına alınması için yeterli addedilmekteydi. Bununla birlikte Doğu Roma yönetimi iç politikada kendinden daha güçlü rakibine haraç ödemek zorunda kaldığında bunu, söz konusu halklara imparatorun bahsettiği bir armağan olarak gösterme eğiliminde olmuştur (Prisc. fr. 8; Ostrogorsky, 1999, s. 62; Ahmetbeyoğlu, 2000, s. 4 ve 2003, s. 7; Váczy, 2014, s. 111).

2.1. Attila'nın Galya Seferi

İkinci Anatólius Barışı karşısında çaresiz kalan Doğu Roma yönetiminin Attila'yı 449 yılında suikast ile ortadan kaldırma planı, Attila'nın komployu önceden haber almasıyla sonuçsuz kalmıştır (Pris. fr. 8.1. ve 12; Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 8). Attila, şahsını hedef alan bu girişime rağmen Doğu Roma yönetimine karşı daha ılımlı ve tavizkar olurken Batı Roma yönetimine karşı daha saldırgan bir politika izlemeye başlamıştır (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 9; Váczy, 2014, s. 93). Bu ani politika değişikliği, Galya seferine ve ardından İtalya'nın işgaline kadar gidecek sürecin de hazırlayıcısı olmuştur. Attila'nın Batı Roma yönetimine karşı söz konusu ani politika değişikliğinin nedenleri bilinmemekle birlikte daha önce de belirtildiği üzere Balkanların Hunlarca yeterince yağmalanmış olması, Attila'nın bir kez daha Balkanlara inmektense yönünü kaynak bakımından zengin Galya'ya çevirmesiyle neticelenmiş gibi görünmektedir (Macdowall, 2015, s.10). Yine Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius'un son zamanlarında haraç taleplerinden ötürü bozulmaya yüz tutmuş ilişkilerin, ardıl imparator zamanında daha da kötüleşmesi başka bir neden olmalıdır. Bu bağlamda II. Theodosius'un 28 Temmuz 450 tarihindeki ölümü sonrası tahta geçen Flavius Marcianus Augustus'un (450-457) önce, Attila'ya verilen tavizlerden sorumlu tuttuğu Chrysaphius'u idam ettirdiği bilinmektedir. Dahası Marcianus'un, Theodosius zamanından devreden borçları isteyen Attila'ya "Ona verecek altınım yok ama demirim var" şeklinde karşılık verdiği söylentisi mevcuttur (Baştav, 2015, s. 122; Türel, 2015, s. 341, 342; Kelly, 2016, s. 252). Dolayısıyla asker kökenli Marcianus'un (Hughes, 2012, s. 150) Attila'ya karşı sert bir politika izlemesi, imparatorluğun Doğu yakasından artık daha fazla kazanç elde edemeyeceğini anlayan Attila'nın, yönünü yeni bir zenginlik kaynağı olarak gördüğu Batı yakasına çevirmesiyle ve 451 yılında Galya'yı işgaliyle neticelenmiş olmalıdır.

Attila'yı, Galya'yı işgale teşvik eden faktörlerden biri de bölgedeki siyasi parçalanmışlık olarak görülmektedir. Bu noktada bölgede Theodoricus'un Vizigotları, Franklar, Alamanni, Burgonlar ve Alanlar gibi oluşumlar mevcuttu. Dolayısıyla Attila, bir kez daha Balkanlara inmektense birbirlerine rakip küçük krallıkların olduğu Galya'ya sefer yapmayı çıkarlarına daha uygun bulmuş olmalıdır (Macdowall, 2015, s. 9). Attila'nın böyle bir seferle, Aetius'a karşı bölgedeki nüfuzunu garanti altına alma amacı taşıdığı da açıktır. Nitekim Priscus, Attila'nın Galya seferine çıkmasının bahanesini, Frank kralının ölümünün ardından oğulları arasında yaşanan taht kavgası olarak göstermektedir. Bu açıdan Attila, taht mücadelesinde kralın büyük oğlunu desteklerken Roma generali Aetius, kralın küçük yaştaki oğlunu destekleyerek evlat edinmiş ve bol hediyelerle müttefiki olarak yurduna geri göndermiştir (Prisc. fr. 16). Attila'nın Frankların Ripuarii kolunun taht kavgasına müdahil olması, kuzeyde hamiliğini üstlendiği bir Frank krallığı tesis ederken güneyde Vizigotların yerini almaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilmektedir (Herbert, 2011, s. 185, 186; Macdowall, 2015, s. 10). Böyle bir girişim, Hun nüfuz alanında olup Ren havalisinde yaşıyan diğer kavimler üzerinde de nüfuz sağlama amacını taşımış olmalıdır. İki liderin Frank tahtı için farklı adayları destekleyerek Galya bölgesinde nüfuz kazanma mücadelesi, 440'lardan itibaren Galya'daki pozisyonunu Hunların desteğiyle

koruyabilen Aetius'un, Attila ile iş birliğini sonlandırmakla kalmamış aynı zamanda iki taraf arasında bir çatışmayı da doğurmuştur (Kim, 2020, s. 100, 101). Dolayısıyla Galya'da nüfuz kazanma mücadelesinin, Attila'nın Galya'yı işgali noktasında belki de en önemli sebep olduğu söylenebilir. 448 yılında Attila'nın sarayına sığınan Eudoxius isimli bir Bagaudae lideri de (Hughes, 2012, s. 154) bölgede bir Hun destekçisi kazanmayı tasarlayan Attila'nın Galya'yı işgalinde teşvik edici faktörlerden biri olmalıdır. Bir başka teşvik edici faktör ise Iordanes'ten anlaşıldığı kadarıyla Vandal kralı Geisericus'un Vizigot kralı Theodoricus'un kızıyla evli olan oğlu Hunnericus'un eşini kötürüm vaziyete getirerek baba yurduna geri göndermesi olarak görülmektedir. Bu gelişme, Vizigot kralının intikam seferi düzenlemesinden korkan Geisericus'un Attila'yı Theodoricus'a karşı kışkırtmasıyla neticelenmiştir (Iord. *Get.* XXXVI. 184). Ancak bu hadise, işgalin gerçek nedenlerinden ziyade bahanelerinden biri olmalıdır.

Tüm bu anlatılanlara ek olarak Attila'nın Galya'yı işgaline neden olan faktörlerden üzerinde en çok durulana, bir saray dedikodusu ya da Batı Roma imparatoru III. Valentinianus'un (425-455), kızkardeşini taht kavgasında saf dışı bırakmaya yönelik girişimi değilse Honoria meselesi olarak görülmektedir. Theophanes'in vakayinamesinde, Attila'nın İmparator Valentinianus'un kızkardeşi Honoria ile evlilik talebinin reddedilmesi üzerine Galya seferine çıktığı kaydedilmektedir (Theoph. *Chron.* A. M. 5943). Bu noktada, yirmi altı yaşında imparatorluk tahtına varis olma hakkı da veren *augusta* unvanını elde eden Iusta Grata Honoria (bkz. Ek 3; *CIL*, XI, 276), kâhyası Eugenius ile 449 yılında tasvip edilmeyen bir ilişki yaşayınca önce iktidar yetkesini kaybetmiş ardından ise imparatorluk tahtı için tehdit oluşturmayacağı düşünülen *consul* rütbesine haiz İtalyan aristokrat Flavius Bassus Herculanus ile nişanlanmıştır (Luttwak, 2012, s. 65; Fields, 2015, s. 28; Kelly, 2016, s. 223, 224). Zoraki bu evliliğin intikamını almak isteyen Honoria, hadım Hyacinthus'u nişan yüzüğüyle birlikte¹⁰ Attila'ya göndererek yardım istemiştir (Prisc. *fr.* 62). Söz konusu yardım talebinin tarihi net olmamakla birlikte Priscus'un anlatısı esas alındığında 450 yılı içerisinde; Iordanes'in anlatısı esas alındığında ise Catalauni Savaşı sonrası gerçekleşmiş olabileceği değerlendirilmektedir. Honoria'nın mektubunun ise 450 yılı yazı başında Attila'ya ulaşmış olabileceği varsayılmaktadır (Kaçar, 2018, C.1, s. 551; ayrıca bkz. Venning, 2006, s. 61). Attila, Honoria'nın teklifini muhtemelen danışmanlarıyla müzakere etmiş ve Hyacinthus vasıtasıyla Ravenna sarayına bu zoraki evliliğinin gerçekleşmeyeceği mesajını da iletmıştır. Bununla birlikte Honoria'nın bu davranışı, Ravenna sarayı tarafından hoş karşılanmamış durumdan haberdar olan Valentinianus, Hyacinthus'un kellesini vurdururken kız kardeşi Honoria'yı ise bağışlamıştır (Prisc. *fr.* 62). Honoria'nın güçlü bir şahsiyet olan annesi Galla Placidia gibi imparator eşi veya annesi olması halinde, Valentinianus'un konumunu zayıflatma ihtimali vardı (Croke, 2015, s. 114; Kelly, 2016, s. 223, 224). Bir başka risk unsuru ise Attila'nın bir Roma prensesiyle evlenmesi ve özellikle de bu evlilikten bir oğlu olması halinde, imparatorluk taht kavgalarında ana aktörlerden biri olma ihtimaliydi. Dolayısıyla III. Valentinianus, tüm bunları göz önünde bulundurmuş olmalıdır.

¹⁰ C. Kelly (2016, s. 224), Honoria'nın Attila'ya gönderdiği yüzüğü, mühür yüzüğü olarak nitelemekte ve bununla daha inandırıcı olmayı amaçladığını ifade etmektedir.

Pricus'un 450 yılı başlarına ait bir anlatısı (Kelly, 2016, s. 230, 231), Doğu Roma İmparatoru Theodosius ölünce yerine geçen Marcianus'un da Honoria meselesinden haberdar edildiğini göstermektedir. Attila, Batı Roma yönetim merkezi Ravenna sarayına elçiler göndererek nişanlısı Honoria'ya karşı herhangi bir yanlış muamelede bulunulmamasını, Batı Roma topraklarının yarısının ve saltanat esasının nişanlısına teslimini istemiş, aksi halde intikam alacağını bildirmiştir. Batı Roma yönetimi ise Honoria'nın bir başkasıyla evli olmasını ve Roma tahtında sadece erkeklerin hak sahibi olduğunu öne sürerek Attila'ya olumsuz cevap vermiştir (Prisc. fr. 15, 16). Elçilerin gönderilme tarihleri net olmamakla birlikte, Constantinopolis'e gönderilen elçilerin Marcianus'un (450-457) tahta geçtiği 25 Ağustos 450 tarihinden hemen sonra (Baştav, 2015, s. 122); Ravenna sarayına nişanı ilan etmekle görevli elçilerin ise 450 yılının sonlarına doğru ya da 451 yılının ocak veya şubat ayında gönderilmeleri mümkündür (Kelly, 2016, s. 230, 235).

Honoria'nın kendisine gönderdiği mühür yüzüğünü evlenme isteği olarak algılayan Attila'nın (Kelly, 2016, s. 230), bu evlilikte ısrarcı olmasının altında makul gerekçelerin yattığı söylenebilir. Bir Roma prensesiyle evlilik, Attila'ya her şeyden önce "eşit düzeyde diplomatik bir tanınmayı" sağlayacaktı (Fields, 2015, s. 28, 29). Yine böyle bir evlilik, Attila'ya kısa vadede yakın politik bir müttefik kazandırırken uzun vadede imparatorluk hanedanı ile kurulacak iş birliğine bağlı olarak yeni fırsatlar sunacaktı (Kaçar, 2018, C.1, s. 551, 552). Attila'nın önünde, İmparator Theodosius'un yeğeniyle evlenen ve 408 yılındaki ölümüne kadar Roma dünyasının en güçlü şahsiyetlerinden biri olmayı başarmış Vandal kökenli general Stilicho; Honoria'nın annesi Galla Placidia ile 414 yılında evlilik gerçekleştiren Got kralı Athaulf; III. Valentinianus'un kızı Eudocia ile nişanlanan Vandal kralı Geisericus'un oğlu Hunnericus gibi örnekler de mevcuttu (Croke, 2015, s. 103, 114; Kaçar, 2018, C.1, s. 551). Barbarlar ve Romalılar arasında yaygınlık kazanan imparatorluk bağlantılarını kullanarak iktidar ve nüfuz elde etmeye yönelik bu uygulamadan Attila da yararlanmak istemiş olmalıdır. Bu noktada Doğu Roma imparatoru II. Theodosius'un, zamanında Attila'ya *magister militum*¹¹ unvanını vermesi önemli bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir. Zira Roma tarihinde Honoria gibi imparator yakını kadınların Romalı generallerle nişanlanması sıra dışı bir durum değildi (Croke, 2015, s. 103, 114, 119). Bu açıdan söz konusu unvanı alan Attila'nın, imparatorluğun baş askeri destekçisi olarak Aetius'un yerine geçmek istemiş olabileceği de değerlendirilmektedir (Kennedy, 2002, s. 50). Gerçekten böyle olup olmadığı bilinmeksizin, Attila'nın Honoria meselesini Batı Roma İmparatorluğu'nu baskı altına alma ve içten fethetme aracı olarak kullanmayı tercih ettiği söylenebilir. Yine Attila'nın kendisine *magister militum* rütbesi bahşedilmesine rağmen imparatorun bir memuru olmaktansa dünya imparatoru olmayı arzuladığı açıktır. Bu bağlamda Honoria ile evliliği, Hun hükümdarına tüm Kuzey Avrupa'yı ele geçirme, Atlantik'ten Urallara ve Alplerden Baltık Denizi'ne kadar sınırları olan bir hanedan yaratma imkânı tanıyabilirdi (Man,

¹¹ *Magister militum* unvanı, Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde general ya da üst düzey ordu komutanı gibi bir anlam ihtiva etmektedir. Attila bağlamında ayrıca bkz. (Prisc. fr. 8; Üstün, 2013, s. 307).

2006, s. 287; Maas, 2015, s. 3, 9; Herbert, 2011, s. 185). Dolayısıyla Attila'nın bir dünya imparatorluğu kurma tasarısının gerçeğe dönüşebilmesi noktasında Honoria ile evliliğinin önemli bir adım olacağı açıktır.

Her halükârda büyük bir sefere çıkmayı kafasına koymuş olan Attila, Priscus'tan anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğun hangi yakasının üzerine yürüyeceği konusunda kararsız kalmış ancak tercihini Batı Roma'dan yana kullanmıştır (Prisc. *fr.* 15). Bu aşamada ise doğrudan İtalya üzerine yürümek yerine Honoria'yı elde etmek için Romalılara; Geisericus'un minnetini kazanmak için Gotlara; ölen Frank kralının oğulları arasındaki taht anlaşmazlığını çözmek için Franklara karşı savaşabileceği Galya üzerine yürümeyi uygun görmüştür. Attila'nın Vizigotlarla hesaplaşmadan Romalılarla mücadele edemeyeceğinin farkında olması da (Macdowall, 2015, s. 10; Kelly, 2016, s. 234, 235) doğrudan İtalya yerine Galya üzerine yürümesiyle neticelenmiş olmalıdır. Bu noktada Attila'nın, Romalıların Gotların bu kısmıyla olası iş birliğini önlemek için iki tarafa elçiler gönderdiği bilinmektedir. O, Batı Roma yönetimine seferin Vizigot kralı Theodoricus'a yönelik olduğunu bildirirken (Iord. *Get.* XXXVI. 185; Prosper, s.a. 451; Başstav, 2015, s. 124; Kaçar, 2015, C. 2, s. 611) Vizigot kralına da benzer bir mesaj göndermiştir. Nihayetinde Attila'nın, 451 yılının mart ayı sonunda harekete geçtiği görülmektedir (Kennedy, 2002, s. 51; Kelly, 2016, s. 236).

Attila'nın batı yönünde Ren Nehri'ni aşarak Galya'ya ilerlediği esnada, Flavius Aetius'un İtalya'da olduğu anlaşılmaktadır (Macdowall, 2015, s. 12). Flavius Aetius, 425, 430 ve 436 yıllarında Vizigotlara; 428 ve 432 yıllarında Franklar ile Bagaudae'ya ve 436-437 yıllarında Burgonlara karşı Hunlardan yararlanma yoluna gitmişti (Mitchell, 2016, s. 288). Aetius, uzun süre desteğini aldığı Hunların bu beklenmedik saldırısı karşısında, muhtemelen süvari ve piyade karışımı ancak zayıf bir orduyla¹², Alpleri aşarak Galya'ya giriş yapmıştır (Sidon. *Ap. Carm.* VII. 328-330; Thompson, 2004, s. 231; Luttwak, 2012, s. 67; Macdowall, 2015, s. 12, 32). Attila'nın harekete geçtiği zaman itibarıyla Galya'daki Roma ordusunun, sayı ve nitelik bakımından azlığı (Macdowall, 2015, s. 32) ile İtalya'daki sahra ordusundan birliklerle desteklenmemiş olması dikkat çekmektedir. Bu durum, İmparator Valentinianus'un İtalya'yı savunmasız bırakmak istememesi ya da askeri bir darbe ihtimaline karşı, Iordanes'in askeri yönüne övgüde bulunduğu Aetius'un gücünü kısıtlı tutmak istemesiyle ilişkilendirilmektedir. O sıralar, İtalya'da yaşanan kıtlığın ordunun savaşma kapasitesini düşürmesi de bir başka neden olarak gösterilmektedir (Iord. *Get.* XXXIV.176; Theoph. *Chron.* A.M. 5946; Başstav, 2015, s. 126; Macdowall, 2015, s. 30).

İmparator Valentinianus, Attila'nın gerçek niyetinin Galya'yı işgal etmek olduğunu anladığında, Vizigot kralı Theodoricus'a elçilik heyetiyle bir mektup göndermiş ve kırıncılıkları bir kenara bırakarak bu ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeyi önermiştir¹³. Iordanes'ten anlaşıldığı kadarıyla teklifi kabul eden kral, imparatora

¹² Kırş. (Macdowall, 2015, s. 30-32).

¹³ Iordanes'ten anlaşıldığı kadarıyla İmparator Valentinianus, Theodoricus'a özetle şu mesajı iletmiştir: "Ulusların en cesuru! Tüm dünyayı esaret altına almayı arzulayan ve savaşmak için adil bir sebebe ihtiyaç duymayan; ne yaparsa yapsın doğru olduğunu düşünen bu despota karşı birleşmek aklın yoludur... Hunlar, ulusları tüm taraflar için şansın eşit olduğu meydan şavaşı yoluyla yok etmez; endişe etmemiz için çok daha

destek olmak üzere oğulları Thorismund ile II. Theodoricus'u da yanına alarak büyük bir ordunun başında yola çıkmıştır (Iord. *Get.* XXXVI. 189, 190). Batı Roma yönetiminin Vizigotlarla ittifak arayışı, Attila'nın Germen ağırlıklı barbar halklardan oluşan büyük bir koalisyon ordusuna komuta etmesiyle ilintili olmalıdır (Prosper, s.a. 451; Fields, 2015, s. 31). Zira Attila'nın Galya seferine çıktığı ordunun Neuri, Gepid, Alan, Ostrogot, Bastarnae, Scirri, Turcilingi, Heruli, Rugii, Sarmat, Bellonoti, Geloni, Burgon, Quadi, Marcomanni, Suebi, Thuringii, Bructeri, Boii, Alamanni gibi topluluk ve halklardan oluştuğu görülmektedir (Iord. *Get.* XXXVIII, 199; Sidon. Ap. *Carm.* VII. 321-324; Herbert, 2011, s. 203; Hughes, 2012, s. 156; Macdowall, 2015, s. 36; Mitchell, 2016, s. 295).

Attila'nın ordusuyla Ren'i aşmasının ardından nehrin 150 km kadar batısındaki Metz'e (Divodurum Mediomatricorum) ulaşarak halkını ve rahiplerini katletmek suretiyle 7 Nisan 451 tarihinde şehri ele geçirdiği anlaşılmaktadır (Greg. Tur. *Hist. Franc.* II.6; Váczy, 2014, s. 140; Kelly, 2016, s. 239, 240)¹⁴. Havalıyı yağmalayan Attila, Frank kralı Chlodio'un 449 yılındaki ölümü sonrası oğulları arasında yaşanan taht kavgasına müdahil olarak kralın büyük oğlunu tahta yeniden geçirmiştir (Herbert, 2011, s. 204; Schultheis, 2019, s. 113, 114). Fransa'nın güneyindeki Orleans'a (Aureliani) kadar ilerleyen Hunlar, 451 yılının nisan ayından haziran ayına kadar Fransa'nın kuzeyinde büyük tahribata neden olmuşlardır (Herbert, 2011, s. 209; Váczy, 2014, s. 140; Macdowall, 2015, s. 44). Beşinci yüzyıl yazarı Hydatius (*Hydat. Chron.* 150) ve VI. yüzyılda yaşamış Tourslu Gregorius, Hunların Metz'den çıktıktan sonra Galya'nın birçok şehrini tahrip ettiklerini kaydetmektedirler. Hristiyan azizlerinin efsaneyle karışık anlatıları, bu şehirlerin tespitini zorlaştırmakla birlikte Reims (Durocurtorum), Mainz (Mogontiacum), Strasbourg (Argentoratum), Köln (Colonia Agrippinensis), Worms ve Trier (Augusta Treverorum) gibi şehirlerin Attila'nın hedefi olması muhtemeldir (Macdowall, 2015, s. 43; ayrıca bkz. Hughes, 2012, s. 157). Tüm bunlar yaşanırken *magister utriusque militiae* rütbeli Aetius, daha önce de belirtildiği üzere 450-451 yılının kuraklık ve kıtlık ortamında büyük bir ordu toplayamamış, aciliyet gerektiren bu durum karşısında Vizigot kralı Theodoricus'un yardımına bel bağlamıştır (Kennedy, 2002, s. 51; Váczy, 2014, s. 140). O, bu yardımı garantilemiş olmakla birlikte muhtemelen askeri kuvvet açısından zayıflığının da farkında olmasıyla Galya içlerine çekilmiştir (Kim, 2020, s. 102).

Attila'nın ise olasılıkla başına geleceklerinden korkan ve şehri teslim edeceğinin sözünü veren Alan lideri Sangibanus'un daveti üzerine, 451 yılı haziran ayı başında, güçlerini Orleans'ta topladığı anlaşılmaktadır (Greg. Tur. *Hist. Franc.* II. 7; Macdowall, 2015, s. 47, 48; Mitchell, 2016, s. 295). Bu aşamada Orleans'ta neler olup bittiği çok bilinmemektedir. Orleans'ta hiçbir kuşatma olmadığı tartışılmakla birlikte (Macdowall, 2015, s. 47 vd.), Attila'nın Orleans'a gelerek burada Roma generali Aetius ile karşı

büyük bir sebep olan kurnazlıkla saldırırlar. Kendimiz için konuşmayı bir kenara bırakalım, peki ya siz böylesine bir kibirin cezasız kalmasına razı olabilir misiniz? Savaşlarda kudretlisiniz; kurgunluklarımızı bir kenara koyun ve [bizimle] ortak çıkar için güçlerinizi birleştirin...." (Iord. *Get.* XXXVI, 187, 188; ayrıca bkz. Prosper, s.a. 451; Kelly, 2016, s. 237).

¹⁴ Attila'nın sefer güzergâhı için ayrıca bkz. Ek 2.

karşıya geldiği ancak Ligus nehri kıyısındaki bir çarpışmada, ordusunun büyük kısmını kaybederek çekilmek zorunda kaldığı şeklinde tarihsel kayıt mevcuttur (Theoph. Chron. A. M. 5943). Tourslu Gregorius ise Attila'nın Orleans'ı koçbaşlarıyla dövdüğünü, surlar düşmek üzereyken Aetius'un, müttefiki Gotlarla yetişerek Hunları püskürttüğünü kaydetmekte bunu şehrin piskoposu Annianus'un şefaatine bağlamaktadır (Greg. Tur. Hist. Franc. II. 7; ayrıca bkz. Herbert, 2011, s. 211; Macdowall, 2015, s. 47). Attila'nın muhasara tedbirleri karşısında, 14 Haziran'da kuşatmayı kaldırarak geri dönmesi de mümkündür (Kennedy, 2002, s. 51; Başstav, 2015, s. 127; Kaçar, 2015, C. 2, s. 611). Böyle olması halinde Hunlar, yurtlarına doğru çekilmeye başlamışlar, bunu bir ricat olarak algılayan Aetius ve müttefikleri Hunları takip ederek Chalons'ta (Duro-Catalanum) yakalamışlardır (Kim, 2020, s. 102). Hun ordusunun, meşakkatli bir güzergâhı takip etmeyi gerektiren¹⁵ çekilme sebebi bilinmemekle birlikte VI. yüzyılda yaşamış Tourslu Gregorius; Aetius ve Theodoricus'un karşı koyuşunun, Attila'yı Orleans'tan Campus Mauriacus'a¹⁶ çekilerek burada savaş için birliklerini düzenlemeye mecbur bıraktığını kaydetmektedir¹⁷. J. Man (2006, s. 245), Hun ordusunun çekildiği sahada yaşanan savaş, Attila zaten çekilmek üzereyken onu çatışmaya zorlayan artçı bir harekât olarak değerlendirmektedir. Hyun Jin Kim ise (2020, s. 107, 108) bu çekilmenin askeri bozgunundan ziyade, Romalıları kesin sonuca götürecek bir savaşa çekmek için tipik bir bozkır stratejisi olan sahte ricat taktiğiyle ilişkili olabileceğini düşünmektedir. Bir başka varsayım ise Attila'nın, ordusunu savaş için daha uygun bir araziye sevk etmek için böyle bir yol izlediği şeklindedir (Váczy, 2014, s. 141). Yine Attila'nın, iyi tahkim edilmiş bir yerleşimin önlerinde savaşmaktansa düşmanı lojistik kaynaklarından mümkün olabildiğince uzak bir bölgeye çekmeyi tasarlamış olması da ihtimal dâhilindedir.

Neticede iki ordu, olasılıkla 20 Haziran günü lokasyonu belirsiz ancak kabaca Reims (Durocurtorum), Châlons-en-Champagne ve Troyes (Tricassium) üçgeniyle sınırlandırılan bir yerde karşı karşıya gelmişlerdir¹⁸. Savaş, yapıldığı yere istinaden Catalauni; Campus Mauriacus; Chalons Savaşı gibi değişik isimlerle adlandırılmıştır (Kennedy, 2002, s. 51; Luttwak, 2012, s. 67, 68). Iordanes'e göre meydan savaşı şeklinde cereyan eden çarpışma öncesi Attila fal baktırmış, falcıların savaşın Hunlar aleyhine neticeleneceği fakat düşman generalinin de savaşta öleceği kehanetine rağmen savaşa girmiştir (Iord. Get. XXXVI. 192 ve XXXVII. 195, 196)¹⁹. Bunda belki Attila'nın savaşta ölecek düşman generalini Aetius'a yorması etkili olmuştur. Savaşta, Iordanes'in tüm kralların kralı ve hepsinden sorumlu tek kişi olarak tanıttığı Attila'nın (Iord. Get.

¹⁵ Yaklaşık 180-200 km uzunluğundaki bir alandan geri çekilmenin, en iyimser tahminle iki hafta sürdüğü değerlendirilmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 11; Macdowall, 2015, s. 50).

¹⁶ Catalauni düzlükleri olarak da bilinmektedir.

¹⁷ *Attilanem fugant qui Mauriacum campum adiens se praecingit ad bellum* (Greg. Tur. Hist. Franc. II.7).

¹⁸ Savaş alanının lokalizasyonuna ilişkin olarak bkz. (Berktay, 1999, s. 73; Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 11; Venning, 2006, s. 61; Hughes, 2012, s. 163; Luttwak, 2012, s. 82; Váczy, 2014, s. 141; Kaçar, 2015, C. 2, s. 611 dn. 9; Kelly, 2015, s. 194; Macdowall, 2015, s. 4, 55 vd.; Kelly, 2016, s. 244, 250; Schultheis, 2019, s. 67).

¹⁹ Ayrıca bkz. (Koçak, 2013, s. 583; Kaçar, 2015, C. 2).

XXXVIII. 201) askeri gücü için Priscus ve onu tekrarlayan Iordanes, 500.000 gibi bir rakam zikretmektedir (Prisc. fr. 9a 182; Iord. Get. XXXV. 182; krş. Chron. Pasch. p. 587). Ancak on binlerce insanı ve çok sayıda atı beslemenin zor olmasından dolayı (Macdowall, 2015, s. 29), bu rakam oldukça abartılı gibi görünmektedir. N. Fields (2015, s. 33), Hun askeri gücünün verilen rakamın beşte biri olabileceğini belirtmektedir. S. Macdowall (2015, s. 29, 30), 20.000-40.000 civarında bir sayı tahmininde bulunurken H. Kennedy ise (2002, s. 51) Attila'nın ordusunun 30.000 kadar adamdan oluştuğunu varsaymaktadır.

Hun ordusunun Catalauni düzlüklerindeki konuşlanışı bağlamında ise Attila, kendi güvenliğine öncelik vermesinden ötürü en cesur adamlarını merkeze yerleştirmiştir. Ardaricus liderliğindeki Gepidler ve diğer müttefikler sağ kanadı; Valamer önderliğindeki Ostrogotlar ise sol kanadı tutmuşlardır (Iord. Get. XXXVIII. 198; Hughes, 2012, s. 165; Fields, 2015, s. 33). Bu savaşta rakip tarafın durumuna bakıldığında ise Iordanes, Roma İmparatorluğu'nun kendisine bel bağladığı Aetius'un oldukça iyi bir askeri hazırlık yaptığını ve ordusunu her taraftan yardımcı kuvvetlerle güçlendirdiğini kaydetmektedir. Bu yardımcı kuvvetleri ise Franklar'ın iki kolu –Salii ve Ripuarii-, Sarmatlar, Armoricalılar, Liticanialılar, Burgonlar, Saksonlar ve Olbrionalılar ile diğer Kelt, Germen ve Got kavimleri oluşturmaktaydı (Iord. Get. XXXVI. 191; Lutwakk, 2012, s. 67 vd., 82)²⁰. Bu şekilde bir araya gelmiş koalisyon ordusunun sol kanadında Aetius'un komutasındaki Roma imparatorluk ordusu; sağ kanadında Theodoricus'un komutasındaki Vizigotlar konuşlanmışlardı. Sadakatinden şüphe edilen ve kaçması önlenmek istenen Alan kralı Sangibanus ise hattın orta kısmına yerleştirilmişti (Iord. Get. XXXVIII. 197; Hughes, 2012, s. 165).

Nihayetinde Attila'nın öğleden sonra üç gibi geç sayılabilecek bir saatte harekete geçmesiyle savaş başlamıştır. Hun hükümdarının geç bir saati seçmesi, olasılıkla baktırdığı falın etkisiyle de savaşın aleyhine gelişmesi halinde halinde karanlıktan yararlanarak kolayca çekilme amacına yönelikti (krş. Kaçar, 2015, C. 2, s. 611 dn. 10). Yine iki tarafın büyük hacimli ordusunun savaş düzenine geçmesinin zaman alacağı gerçeği de bu gecikmede hesaba katılmalıdır. Havanın kararmasıyla savaş, Vizigotlar'ın Attila'yı ve ordusunu çembere aldığı sürece evrilmiştir. Iordanes'e güvenecek olursak Attila ve adamları canlarını, ordugâhlarını çevreleyen yük arabalarını kendilerine siper etmek suretiyle kurtarabilmişlerdir (Iord. Get. XL. 210; Váczy, 2014, s. 141, 142). Batı Roma ordu komutanı Aetius ise savaş alanının cesetlerle dolu olmasına ve Hunların ordugâhlarından çıkmamalarına binaen zafer kazandığını sanmış ancak Attila'nın büyük bir mağlubiyet almadıkça mücadeleyi bırakmayacağını düşünmüştür. Bunda da haklı çıkmıştır; zira Attila, askerlerinin silahlarını birbirine vurdurmak suretiyle gürültülü bir ortam yaratmış ve yeni bir saldırıya hazır olduğunun işaretini vermiştir (Iord. Get. XL. 212). Bu aşamada, Romalılar ve müttefiki Gotlar, Attila'ya karşı nasıl bir yol izleyeceklerini müzakere etmişlerdir. Yoğun ok atışının hareket kabiliyetini kısıtlayacağı düşüncesi ve rakibin erzak yetersizliği, yıpratma taktiği uygulama yönünde karar almalarıyla neticelenmiştir (Iord. Get. XL. 213). Savaş Romalıların lehine sonuçlanmak üzereyken Vizigot kralı Theodoricus savaş

²⁰ Aetius'un ordusundaki bazı ulusların kökenlerine ilişkin olarak ayrıca bkz. (Hughes, 2012, s. 155).

alanında hayatını kaybetmiş, oğulları Thorismund ve II. Theodoricus babaları için savaş alanında cenaze töreni düzenlemişlerdir (Iord. *Get.* XLI. 214). Thorismund, babasının intikamı almak istemiş ancak harekete geçmeden önce daha tecrübeli Aetius'a danışmıştır (Iord. *Get.* XLI. 215). Aetius, Hunların tümüyle imhası halinde Gotların imparatorluğu istila edebileceklerini düşünerek Thorismund'a babasının mirasını devralmak üzere bir an önce krallığının başına dönmesini salık vermiş, o da bu tavsiyeye uyarak yurduna dönmüştür (Iord. *Get.* XLI. 216; Prosper, s.a. 451). Vizigotların çekildiği istihbaratını alan Attila ise bunun bir tuzak olabileceğini düşünerek uzun süre ordugâhını terk etmemiştir (Iord. *Get.* XLI. 218). Bununla birlikte o akşam savaş yaşanmamış, sabah olunca yeni bir çatışma olmamış, ertesi gün ise Romalılar ve Gotlar kamplarını dağıtmışlardır (Kelly, 2015, s. 194). Dolayısıyla Catalauni düzlüklerindeki savaşın bu şekilde sonlandığı gibi bir izlenim vardır. Iordanes, bu savaşı tarihin en kanlı savaşlarından biri olarak kaydetmekte ve iki tarafın can kaybını 165.000 kişi olarak açıklamaktadır (Iord. *Get.* XL. 207, 208 ve XLI. 217; Krş. Hydat. *Chron.* 150, Prosper, s.a. 451; ayrıca bkz. Luttwak, 2012, s. 69; Schultheis, 2019, s. 85). Ancak bu kaybın Iordanes'in verdiği rakamın beşte biri olabileceği değerlendirilmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 12, 13).

Catalauni düzlüklerinde 20 Haziran 451 tarihinde yapılan savaştan kimin galip ayrıldığı hususu da net değildir. Ancak ağırlıklı görüş, Roma ve müttefiklerinden oluşan ordunun Hun ve Germen koalisyonunu yenilgiye uğrattığı şeklindedir²¹. Böyle olduğu varsayımından hareketle bu savaşa, Batı Avrupa ile Hristiyan âlemini Attila ve Hunlarından kurtaran dünya tarihindeki en önemli savaşlardan biri olduğu gözüyle bakılmaktadır (Kim, 2013, s. 73; Fields, 2015, s. 38; Kaçar, 2015, C. 2, s. 608 vd.)²². Yine bu savaş, Hunların Romalıları meydan savaşında mağlup edemediklerinin kanıtı olarak değerlendirilmektedir (Kely, 2015, s. 195). Savaşı Roma-Vizigot ittifakının kazanması halinde, savaş sonunda Hunların yurtlarına dönmelerine izin verildiği açık hale gelmektedir (Manchen-Helfen, 1973, s. 481). Bu noktada Batı Roma ordu komutanı Aetius'un harekete geçmemesi, Attila ile gizli bir antlaşma yaptığı şeklinde yorumlanmaktadır (Herbert, 2011, s. 224, 225). Gerçekten böyle olup olmadığı bilinmemekle birlikte görüşler, Roma generali Aetius'un ikbalini düşünerek Attila'nın çekilmesine göz yumduğu etrafında toplanmaktadır. Daha önce de bahsedildiği üzere Vizigot kralının ölümü üzerine oğul Thorismund, Attila'nın üzerine yürümek istemiş ancak Aetius'un "yurduna dönerek babasından boşalan tahtı devralması" yönündeki tavsiyesine uyarak savaş alanından ayrılmıştı. Aetius'un, Thorismund'un Hunlara saldırısına sıcak bakmaması, Gotların Hunları imha etmesi halinde sıranın Batı Roma İmparatorluğu'na geleceği endişesiyle ilişkilendirilmektedir (Iord. *Get.* XLI. 218). H. Kennedy (2002, s. 51), Aetius'un Hunların imhasını ve böylece Vizigotların insafına kalmayı arzulamadığını, başlıca amacının barbarlar arasında bir güç dengesi kurmak olduğunu ifade etmektedir. Yine Hunların Gotlarca imhası halinde Gotların Galya'nın tamamını talep etmesi (Váczy, 2014, s. 142) ve imparatorluğun mülteci akınına uğraması gibi riskler mevcuttu. C. Kelly de (Kelly, 2016, s. 250) Galya'daki Roma

²¹ Bunun için bkz. (Prosper, s.a. 451; Kelly, 2015, s. 193; Macdowall, 2015, s. 4; Kim, 2020, s. 73, 104 vd).

²² Krş. (Man, 2006, s. 245; Kaçar, 2015, C.2, s. 618; Kim, 2020, s. 102, 103).

hâkimiyetinin devamının, Hun hükümdarı Attila'nın sağ kalmasına bağlı kaldığını düşünmektedir. Savaştaki ağır zayıflığın geçici ittifak oluşumunda çözülmeye sebep olmasının da (Maddowall, 2015, s. 89) Aetius'un Hunlara yol vermesinde etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Catalauni Savaşı'nın sonucu bağlamında diğer görüşler, savaşı kazanan tarafın belli olmadığı (Fields, 2015, s. 38); iki tarafın da savaşı kazanamadığı ya da savaşı Attila'nın kazandığı etrafında toplanmaktadır. Bu noktada T. Kaçar (2018, C.1, 550, 551), Catalauni Savaşı'nın sonuçlarını değerlendirirken Iordanes'in bazı pasajlarından hareketle, savaşı Attila'nın kaybettiğinin anlaşıldığını ancak bu pasajlardaki bazı detayların bunu tartışmalı hale getirdiğini ifade etmektedir. Yine savaşta Vizigot kralının öldürülmesini, kralın oğlu Thorismund'un ve Roma ordu kumandanı Aetius'un savaş esnasında bir süreliğine ordularının komutasını kaybettiklerinin bilinmesini, savaşın tek kaybedeninin Attila olmadığı şeklinde yorumlamaktadır. Bu görüş, akla daha yakın gibi durmaktadır. E. N. Luttwak ise (2012, s. 69) Attila'nın büyük ölçekli bir akın planladığını ancak çok fazla direnişle karşılaşması nedeniyle telafi edilemeyecek bir kayıp verdikten sonra harekâtı sonlandırarak yurduna döndüğü savında bulunmaktadır.

Attila, Galya seferinin ardından yurduna döndükten sonra, olasılıkla İtalya seferi için Galya'daki kayıplarını telafi etmekle meşgul olmuştur (Prosper, s.a. 452). Yine bu evrede Doğu Roma tahtına yeni geçmiş Marcianus'un (450-457), birikmiş haraçları ödemeye yanaşmaması üzerine eyaletlerini yerle bir etmekle tehdit etmiştir. Catalauni Savaşı'ndan altı ay sonra Doğu Roma yönetiminin, üst düzey askeri görevli Apollonius'u Attila'nın sarayına gönderdiği ancak iki tarafın da uzlaşmaya sıcak bakmadıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada, Attila'nın uzlaşmaya yanaşmaması, imparatorluğa karşı büyük bir savaş başlatmayı ve Constantinopolis'i kuşatmayı tasarladığı şeklinde yorumlanmaktadır (Luttwak, 2012, s. 70 vd; Kelly, 2016, s. 251, 252). Böyle olması halinde Attila'nın Catalauni düzlüklerindeki savaş sonrası, gücünü hala koruduğu da açık hale gelmektedir.

2.2. Attila'nın İtalya Seferi

Hunların Galya seferinin ardından yurtlarına çekildikleri evrede, Doğu ve Batı Roma yönetimleri Hun kaynaklı yeni bir saldırıya ihtimal vermezlerken Attila'nın seferden dokuz ay sonra yeniden saldırıya geçtiği anlaşılmaktadır (Hydat. *Chron.* 153; Kelly, 2016, s. 253). Bu saldırının yönü ise Catalauni Savaşı deneyiminden ötürü Galya yerine İtalya olmuştur (Kennedy, 2002, s. 52). Attila'nın İtalya'yı işgali bağlamında birçok neden öne sürülmekle birlikte bunlardan en çok üzerinde durulanı, önceki yıl Galya'da felakete ve prestij kaybına uğramasından sorumlu tuttuğu Batı Roma yönetimine karşı duyduğu öfke olarak görülmektedir (Thompson, 2004, s. 157, 158; Baştav, 2015, s. 131; Kelly, 2016, s. 254). Yine Roma-Vizigot müttefik ordusunun savaş sonrası ayrışmasıyla Attila'nın onları tek tek yenebileceği düşüncesi (Prisc. *fr.* 66a 219; Çapan, 2013, s. 81), Galya seferinde Catalauni Savaşı'nın nedenlerinden olan ve hala çözümlenememiş Honoria meselesi, işgalin diğer sebepleri arasında gösterilmektedir (Kaçar, 2018, C.1, s. 551, 552). Daha önce de bahsedildiği üzere III. Valentinianus, kız kardeşi Honoria'nın Attila ile evliliğine karşı çıktığı halde bunda ısrarcı olan Attila,

Batı Roma sarayına defalarca elçi göndererek Honoria'yı ve payına düşen toprakları istemiş ancak her defasında reddedilmişti. Bu noktada, talepleri reddedilen Attila'nın Romalılara karşı askerî harekât başlattığı şeklinde kayıt mevcuttur (Theoph. *Chron.* A.M. 5943).

Neticede 452 yılı baharının sonlarında Pannonia'dan yola çıkan Hun ordusu, yaklaşık 550 km boyunca hiçbir direnişle karşılaşmadan güneybatıya doğru hareket ederek atların geçişine engel teşkil etmeyen Jülyen Alpleri (Alpes Iuliae) üzerinden İtalya'ya giriş yapmıştır²³. Hunların, Herodianus'un (Herodian. VIII.1.5-6) İtalya için doğal savunma hattı şeklinde bahsettiği dağ silsilesini aşmaları esnasında Batı Roma generali Aetius'un pasif kalması dikkat çekmektedir. Aetius'un neden böyle davrandığı bilinmemekle birlikte Hun kaynaklı böyle bir saldırıyı beklememesi mümkündür (Maenchen-Halfen, 1973, s. 135). Böyle olması halinde, Aetius'un yeterli önlem almadığı da açık hale gelmektedir. Önceki yıl Galya'da yaşanan ve ağır zayıyla sonuçlanan şiddetli çarpışma, kayıplarını kısa sürede telafi edememiş, harpte psikolojik üstünlüğünü yitirmiş Aetius'un belki de Attila ile karşılaşma cesaretini kendinde bulamamasıyla neticelenmiştir. Dahası İmparator Valentinianus'un kıskançlığından ya da tahtını kaybetme korkusundan ötürü, Hunların İtalya'yı işgal ettikleri tarih itibarıyla Aetius'u çoktan gözden çıkardığı gibi bir izlenim vardır. İmparatorun 454 yılında Aetius'u kendi elleriyle öldürdüğüünün bilinmesi (Theoph. *Chron.* A.M. 5946; Macdowall, 2015, s. 17), artık Aetius'a daha fazla bel bağlamak istemediğini de düşündürmektedir. Neticede Hunlar, süratle İtalya'nın iç kısımlarına ilerleyerek (Luttwak, 2012, s. 70) Venetia eyaletinde yolları üzerinde ilk şehir olan Aquileia'yı kuşatmışlardır. Burası Avrupa'nın orta kesimi ile Akdeniz arasında ticari köprü²⁴ olmanın yanı sıra darphanesiyle, sarayıyla varıl ve büyük bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir. İmparatorluğun doğu sınırını savunmasından ötürü güçlü bir tahkimata sahip olan ve geçmişte kuşatmalara karşı direnişle ünlenen kent, Attila'yı da üç ay boyunca uğraştırmıştır (Herodian. VIII.2.3-4; Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 13; Man, 2006, s. 248; Luttwak, 2012, s. 70, 71; Kelly, 2016, s. 255). Şehri, Roma'nın en cesur askerlerinin savunmasından ötürü ilerleyemeyen Hunlar durumu müzakere ederken Attila'nın, evlerin çatılarından yavrularıyla birlikte havalanan leylekleri görünce, adamlarına bu olayı "Geleceği görebilen kuşlara bakın, mahvolacak kenti terk ediyorlar ve yuvalarını bırakıp kaçıyorlar çünkü kuşlar gelecek olayları görürler ve yaklaşmakta olan korkudan dolayı davranışlarını değiştirirler." diyerek yorumladığı iddiası mevcuttur. Attila'nın bu sözleri, askeri motivasyonu yeniden artırmış ve kuşatmayı kaldırmaktan vazgeçen Hunlar, kenti ele geçirmişlerdir (Prisc. *fr.* 66a 220, 221; 66b; Iord. *Get.* XLII. 221; Prosper, s.a. 452; Kely, 2015, s. 201; Türel, 2015, s. 341). Aquileia'nın düşüş tarihi net olmamakla birlikte, Priscus'un anlatısına göre bu tarihin ağustos ayı sonu eylül ayı başı olabileceği değerlendirilmektedir (Maenchen-Helfen, 1973, s. 133). Hunların, üç ay süren kuşatma esnasında erzak sorunu yaşamalarına (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 13) ve İtalya'daki veba salgınından etkilenmelerine rağmen

²³ Bunun için bkz. (Maenchen-Helfen, 1973, s. 135; Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 13; Herbert, 2011, s. 240; Hughes, 2012, s. 178; Luttwak, 2012, s. 70; Macdowall, 2015, s. 89; Kelly, 2016, s. 254).

²⁴ Ulaşım açısından önemi için bkz. (Man, 2006, s. 248).

(Kely, 2015, s. 201; Türel, 2015, s. 341) Aquileia'yı almakta ısrarcı olmaları dikkat çekmektedir. Bu, olasılıkla kentin jeopolitik ve stratejik öneminden dolayı Attila'nın kenti ele geçirmeden ilerlemek istememesiyle ilişkili bir durumdu. İyi savunulan ve uzun kuşatmalara dayanmayı mümkün kılacak iase tedbirleri alınmış Aquileia'nın (Schultheis, 2019, s. 89, 90) Hunlarca yakılıp yıkılması, bu kentin başına gelenleri duyan diğer şehirlerin de kapılarını Hunlara açmasıyla neticelenmiştir (Kennedy, 2002, s. 53, 54; Luttwak, 2012, s. 72). Böylece Attila'nın İtalya'da hızlı bir şekilde ilerlemesi mümkün olmuştur (Kaçar, 2018, C.1, s. 552).

Aquileia'nın düşüşünün ardından Hunların, Venetia bölgesinde Patavium (Padua), Concordia, Altinum'u ele geçirdikleri görülmektedir. Akabinde ise Vicentia (Vicenza), Verona, Brixia (Brescia) ve Bergomum (Bergamo) üzerinden Po Nehri'nin oluşturduğu vadi boyunca ilerleyerek Ticinum (Pavia) ve Milano (Mediolanum) yerleşimlerini hedef aldıkları anlaşılmaktadır²⁵. Bunlardan Milano, Alaricus'un Honorius'u Ravenna'ya çekilmeye zorladığı tarih olan 340 yılından 402 yılına kadar Batı Roma İmparatorluğu'na başkentlik yapmanın yanı sıra saray, hipodrom ve anıtsal hamam gibi yapılarıyla ön plana çıkan bir şehirdi. Hunlar, V. yüzyıl Turin piskoposu Maximus'un "Bir zamanlar bize ait gibi görünenler yağmayla elimizden alındı veya kılıçla ve ateşle yok edildi. Fakat vatandaşların pek çoğu kenti önceden terk edip artık arabaları ganimetlerle dolu olduğu için yavaş ilerleyen Hunları kolayca geride bırakmışlardı" şeklindeki sözlerinden de anlaşılacağı üzere Milano'yu yağmalayarak yüklü miktarda ganimet elde etmişler (aktaran Kelly, 2016, s. 257) ve kentte büyük yıkıma neden olmuşlardır (Prosper, s.a. 452). Sekizinci yüzyılda yaşayan Paulus Diaconus da Hunların Mediolanum ve Ticinum'u ele geçirdiklerini ancak sakinlerini katletmediklerini, bunun Hunların ılımlı olmalarından değil arabalarının ağır ganimet yüklü olmasından dolayı daha hızlı kaçan Milanolulara yetişememelerinden kaynaklandığını nakletmektedir (aktaran Maenchen-Helfen, 1973, s. 139). Bu noktada E. N. Luttwak (2012, s. 72), Kuzey İtalya'nın merkezini işgal eden ve ortasından Po Nehri'nin aktığı geniş ovanın nadiren kıtlık yaşadığı ve taşınır mallar açısından zengin olduğu tespitlerinde bulunmaktadır. Hydatius ise kıtlık halinin ve gökten gelen ilahi bir hastalığın Hunlara zarar vermesinden bahsetmektedir²⁶. Attila'nın Milano'yu yağmalamasının ardından yaşandığı söylenen ilginç bir anekdot da kayda değerdir. Buna göre Attila, altından yapılmış tahtlarında oturan Doğu ve Batı Roma imparatorları ile onların önlerinde ölmüş vaziyette yatan İskitleri²⁷ temsil eden bir resmi görünce (Thompson, 2004, s. 159, 160) yerel bir ressama kendisi tahtta otururken iki Roma imparatorunu ayaklarına çuvala altın dökerken resmetmesi emrini vermiş, eski resmi de bununla değiştirmiştir. Gerçekten böyle olup olmadığı bilinmemekle

²⁵ (Iord. *Get.* XLII. 219; Thompson, 2004, s. 159, 160; Herbert, 2011, s. 265; Hughes, 2012, s. 179; Kelly, 2015, s. 201; Kelly, 2016, s. 257; Schultheis, 2019, s. 90).

²⁶ Hydatius (*Chron.* 154), Hunların İtalya'yı işgalleri bağlamında "...*Huni, qui Italiam praedabantur, aliquantis etiam civitatibus inruptis, divinitus partim fame, partim morbo quodam plagis caelestibus feriuntur: missis etiam per Marcianum principem Aetio duce caeduntur auxiliis pariterque in sedibus suis et caelestibus plagis et per Marciani subiguntur exercitum et ita subaeti pace facta cum Romanis proprias universi repetunt sedes...*" ifadelerine yer vermektedir.

²⁷ Burada Hunları ifade etmektedir.

birlikte böyle olması halinde, bu iki imparatorun III. Valentinianus ile II. Theodosius olabileceği değerlendirilmektedir (Sinor, 1994, s. 195; Schultheis, 2019, s. 90).

Attila, Milano'yu yağmalamasının ardından güneye inmek yerine Apeninlerin kuzeyinde kalarak 452 yılı yazı sonu itibarıyla, Milano'nun 130 km güneydoğusundaki Mantua'ya kadar ilerlemiştir (Kelly, 2016, s. 259). Hun liderinin Kuzey İtalya şehirlerini yağmaladıktan sonra dikkatini artık Roma'ya çevirmesinin önünde bir engel olmadığı söylenebilir. Attila ve ordusu, İtalya'nın kuzeyinde hızla ilerlerken Aetius'un Hun taarruzundan kurtulmak için İmparator Valentinianus'a İtalya'yı terk etme önerisinde bulunduğu iddiası mevcuttur (Hughes, 2012, s. 178 vd.). Bu noktada Hydatius, Hunların üstesinden gelineme sebeplerinden birini de Doğu Roma İmparatoru Marcianus'un Aetius'a yardım amaçlı gönderdiği destek birlikleri olarak göstermektedir (Hydat. *Chron.* 154). Ancak gönderilen yardımın zaman alacak olması karşısında Aetius, muhtemelen İmparator Valentinianus'un da onayını alarak, uzlaşma yolunu seçmeyi tercih etmiş olmalıdır (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 14; Váczy, 2014, s. 143). Bu bağlamda Batı Roma yönetimi, başkanlığını Hristiyan dünyasının en büyük ruhani lideri "Büyük" lakaplı Papa I. Leo'nun (440-461) üstlendiği ve 450 yılı *consul*'ü Gennadius Avienus ile Roma şehri valisi Trigetius'un yer aldığı bir elçilik heyeti oluşturmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 14; Váczy, 2014, s. 143; Baştav, 2015, s. 132; Schultheis, 2019, s. 92). Heyette yer alan kişilerin en üst düzey kişilerden seçilmesi, daha önceleri Doğu Roma yönetiminden kendisine yüksek seviyeden temsilciler göndermesi istediği bilinen Attila'yı yatıştırma amacına yönelik olmalıdır. Priscus'a atfedilen bir pasajda Attila'nın Roma üzerine yürüyüp yürümeme konusunda kararsız kalıp bu konuda müzakereler sürdürürken barış elçisi misyonu üstlenen Papa Leo'nun Attila ile bizzat görüştüğü kaydedilmektedir (Prisc. *fr.* 17, 223 = Iord. *Get.* XLII. 223).

Söz konusu görüşme, yaz mevsimi sonunda Mantua'nın dışında doğrudan Roma'ya giden yol ayrımı olan Po ile Mincio Nehirlerinin keşiştiği yerin yakınında gerçekleşmiştir (Váczy, 2014, s. 143; Baştav, 2015, s. 132; Kelly, 2015, s. 201 vd.). Heyet, 410 yılında kadim şehri yağmalamasının ardından çok geçmeden ölen Vizigot kralı Alaricus'un sonunu hatırlatarak Attila'yı Roma'ya saldırmaktan vazgeçirmeye çalışmış, bunda da başarılı olmuştur. Nitekim Priscus ve Iordanes, Attila'yı Roma üzerine yürümekten alıkoyan şeyin Papa Leo'nun tavsiyeleri olduğunu kaydetmektedirler (Prisc. *fr.* 17, 222; Kaçar, 2018, C.1, s. 552). Prosper de (Prosper, s. a. 452) Attila'nın tüm heyeti nazikçe kabul ederek heyette en yüksek rahibin mevcudiyetinden grur duyduğunu, adamlarına düşmanlığa son vermelerini buyurarak akabinde barış vaadiyle Tuna Nehri'nin ötesine döndüğünü nakletmektedir. Neticede Attila ve ordusu İtalya'dan çekilmiş, Hun liderini çekilmeye ikna ettiği düşünülen elçilik heyetinin başkanı Papa I. Leo ise siyasi saygınlık kazanarak hagiografik övgülere mazhar olmuştur (Croke, 2015, s. 122; Macdowall, 2015, s. 90; Schultheis, 2019, s. 92).

Hunların İtalya'dan çekilmesiyle sonuçlanan müzakere şartlarının neler olduğu bilinmemekle birlikte (Kelly, 2016, s. 259) önceki görüşmelere nazaran daha ağır şartlar taşınması hatta Papa Leo'nun Attila'dan aman dilemesi muhtemeldir (Herbert, 2011, s. 274). Yine heyetin Attila'ya, Hunlara tutsak düşmüş çok sayıda Romalının serbest

birakılması için bol miktarda altın (Ahmetbeyoğlu, 2003, s. 14; Hughes, 2012, s. 182, 183; Luttwak, 2012, s. 72) ve hediye getirmesi de olasıdır. C. Kelly (2016, s. 260) bunu, Attila'nın Honoria'ya ilişkin iddialarının gecikmiş bir kabulü olarak yorumlamaktadır. Yine o, Valentinianus'un kız kardeşini Attila'ya vermeyecek olsa da çeyiz teklif etmeye hazırlanmış olabileceğini düşünmektedir. Attila'nın yurduna dönerken Honoria'nın payına düşen mirasla birlikte kendisine teslimini istemesi ve aksi halde İtalya'ya öncekinden daha büyük zarar verecek yeni bir sefer düzenleme tehdidinde bulunması (Prisc. fr. 17, 223 = Iord. Get. XLII. 223), esasında Attila'nın İtalya'dan hoşnut olmadan ayrıldığını akla getirmektedir.

Tüm bunlarla birlikte Attila'nın İtalya'dan çekilme sebebini salt Papa Leo'nun çabalarına bağlamak yanlış olacaktır. Roma'yı kuşattığı takdirde sonunun Alaricus gibi olacağı korkusunun ise bu çekilmede etkisinin olup olmadığı net değildir. Ancak Hunların Tengricilik adı verilen bir inanç sistemine bağlı olduklarının bilinmesi (Türel, 2015, s. 336), Attila'nın çekilme sebepleri arasına bu korkuyu da eklemeyi olanaklı kılmaktadır. Ş. Baştav (2015, s. 81), Attila'nın batıl inançları yüzünden Roma'yı kolaylıkla işgal edebilecekken bundan vazgeçtiği savında bulunmaktadır. Bu noktada, Attila'nın söz konusu savaşta fal baktırması ve rahiplerin savaşı kaybedeceğini bildirmelerine rağmen savaşa girmesi, yaşantısında batıl inançları reddetmezken aklına koyduğunu gerçekleştirmek için bu inançları hiçe sayabileceği gibi iki ayrı duruma işaret etmektedir. Böyle olması halinde, Attila'yı Roma'ya saldırmaktan alıkoyan esas sebebin Papa Leo başkanlığındaki heyetin diplomatik başarısı ya da Roma'yı kuşattığında Alaricus ile aynı sonu paylaşacağı korkusu olmadığı söylenebilir. Bu açıdan bölgedeki kıtlık, açlık, salgın hastalık gibi ciddi sorunların mevcudiyeti gözden kaçmamalıdır. Nitekim Aetius'un 451 yılında Galya'ya doğru harekete geçtiği esnada İtalya'nın kıtlıktan perişan vaziyette olduğu bilinmektedir (Thompson, 2004, s. 162). Yine Hunların 452 yılı yazında işgale kalkıştıkları topraklar da kıtlıkla mahvolmuş topraklardı. Papa Leo başkanlığındaki heyetle müzakere evresiyle de örtüşen ve geniş bir bölgeyi etkilediği anlaşılan bu kıtlık durumu, sayıları on binlerle ifade edilebilecek Hun ordusunun erzak teminini zorlaştırarak savaşma kapasitesini de düşüren en önemli faktörlerden biri olmuş gibi görünmektedir. Attila'nın daha önce Catalauni düzlüklerinde çarpışırken ve Aquileia gibi kentleri kuşatırken uğradığı asker kayıpları da önemli bir çekilme sebebi olmalıdır (Hydat. Chron. 154; Herbert, 2011, s. 275; Hughes, 2012, s. 180). Özellikle İtalya'daki seferleri esnasında görülen veba salgınının, Attila'nın ordusunu da etkilemesi söz konusuydu. Dolayısıyla Attila'nın hastalık kaynaklı yeni bir kaybı göze alması ve ordusunu tehlikeye atmasının mantıklı bir davranış olmayacağı değerlendirilmektedir (Hydat. Chron. 154; Kennedy, 2002, s. 53, 54; Thompson, 2004, s. 163; Herbert, 2011, s. 275; Váczy, 2014, s. 143; Baştav, 2015, s. 132; Elton, 2015, s. 127).

Attila'nın İtalya'dan çekilmesinde, daha önce de bahsedildiği üzere Constantinopolis'teki yönetimin sert bir politika izlemeye başlaması da başka bir etken olmalıdır (Kelly, 2015, s. 201, 202). Attila, İtalya'dan çekilirken Doğu Roma imparatoru Marcianus'un, kardeş Batı Roma'ya yardım maksatlı olduğu düşünülen Hun topraklarına saldırısı gerçekleşmiştir (Váczy, 2014, s. 143). 452 yılı içerisinde

gerçekleşmesi muhtemel bu saldırı, Attila'nın Tuna sınırında sağlam bir güvenlik tedbiri almadan ordusunu batıya sevk etmesinin riskini de ortaya koymuştur (Kelly, 2016, s. 260, 292; Hughes, 2012, s. 181). Dolayısıyla Attila'nın iki cephe arasında kalma ve Tuna hattındaki merkezinin de tehlikeye düşme riski karşısında (Baştav, 2015, s. 133) bir an önce yurduna dönmesini gerektiren zorlayıcı koşullar mevcuttu. İmparator Marcianus'un Batı Roma ordusuna destek amaçlı bu saldırısı, Attila'nın Doğu Roma'ya karşı bir cezalandırma seferi düzenleme tasarısıyla neticelenmiş olmalıdır. Priscus, Attila'nın İtalya'yı esir aldıktan sonra yurduna dönerek Doğu Roma imparatoru Marcianus'u, Theodosius zamanında taahhüt edilen ödemelerin yapılmaması halinde savaş açmakla ve ülkesini mahvetmekle tehdit ettiğini kaydetmektedir (Prisc. fr. 19). Bu olay, 452 yılı sonunda gerçekleşmiş gibi görünmektedir (Kelly, 2016, s. 261). Bununla birlikte Attila'nın 453 yılındaki ölümü söz konusu cezalandırma seferinin gerçekleşmesini engellemiştir.

Attila'nın 452 yılındaki İtalya seferinin sonuçları bağlamında ise büyük süvari kayıpları olsa da seferin Hunlar açısından başarılı olduğu söylenebilir. Priscus'un Attila'nın İtalya'yı esir ettikten sonra yurduna döndüğünü kaydetmesi, Hunların bozgun ya da askeri başarısızlık yaşadıklarına dair bir aktarımda bulunmaması (Kim, 2020, s. 109), bu görüşü destekler niteliktedir. Yine Attila'nın bu sefer sonucunda yüklü miktarda ganimet ve altın kazanımı sağladığı açıktır (Luttwak, 2012, s. 72; Kim, 2013, s. 83). Attila'nın Papa Leo ile görüşüp İtalya'dan ayrılması sonrasında dahi Honoria meselesi üzerinden Batı Roma yönetimini; ödenmemiş haraçlar üzerinden ise Doğu Roma yönetimini tehdit edebilmesi, İtalya seferinden eli güçlü olarak ayrıldığını göstermektedir. Attila'nın İtalya seferinin Batı Roma açısından sonucu ise O. J. Manchen-Helfen'in de (1973, s. 141) tespit ettiği üzere başarısızlıktan daha kötü olmuştur. Bu sefer, her şeyden önce İmparator Valentinianus'un İtalya'nın işgali karşısında siyasi ve askeri zayıflığını göstermekle kalmamış, Batı Roma topraklarının bir barbar ordusuna karşı imparatorluk yönetimince savunulamayacağı ve kontrol edilemeyeceği gerçeğini de ortaya koymuştur (Kim, 2013, s. 83; Kelly, 2016, s. 260, 261). Hunların İtalya'yı işgali esnasında gerekli önlemleri almamakla itham edilen Aetius (Maenchen-Helfen, 1973, s. 141,482) ise Hun tehdidinin ortadan kalkmasıyla 21 Haziran 454 tarihinde Ravenna sarayına çağrılarak bizzat İmparator Valentinianus tarafından öldürülmüştür. Bu olayın üzerinden altı ay geçtikten sonra 455 yılı içinde ise bu kez imparatorun kendisi, Aetius'un Hun kökenli korumaları olan Optila ve Thraustila tarafından tertip edilen bir suikasta kurban gitmiştir (Maenchen-Helfen, 1973, s. 482; Fields, 2015, s. 40; Macdowall, 2015, s. 91).

Attila'nın İtalya'daki seferlerinin Batı Roma dünyasında derin tesirler bırakması da kayda değerdir. Bu bağlamda özellikle Hristiyan asıllı yazarlar tarafından, günahkâr Hristiyanlığı cezalandırıp yola getirmesi için Tanrı tarafından gönderilen bir bela, ilahi öfkenin sopası ya da Tanrı'nın Kırbacı olarak tanımlanan Attila'nın (Eckardt, 2014, s. 163; Fields, 2015, s. 59; Kelly, 2016, s. 241 vd.) gerek Doğu gerekse Batı Roma yönetimleri için bir tehdit unsuru olmaktan çıkması, 453 yılındaki ölümüyle gerçekleşmiştir. Bu noktada İldiko isimli bir kadınla evlenen Attila, düğün gecesi aşırı sarhoş bir haldeyken burun kanaması geçirmiş, kanın boğazına dolması sonucu da

boğularak ölmüştür (Iord. *Get.* XLIX. 254; *Chron. Pasch.* p. 587; Kelly, 2016, s. 261). Hayatını kaybetmesinin ardından İç Asya cenaze törenlerine benzer şekilde (Sinor, 1994, s. 197; Ligeti, 2014, s. 38), mezarının üzerinde “*strava*” adı verilen büyük bir şenlik tertip edilmiş ve cenazesi; altın, gümüş, demir olmak üzere üç ayrı tabutun içine konularak defnedilmiştir. Priscus’a göre bunlardan demir olanı, milletlere boyun eğdirişini; gümüş ve altın olanı ise Roma İmparatorluğu’nun iki yakasından elde ettiği değerli şeyleri simgelemektedir (Iord. *Get.* XLIX. 258). Attila’nın ölümü sonrası varisleri taht kavgasına tutuşmuş, tabi halklar ayaklanmış ve 454 yılında Nedao Irmağı kenarında yapılan savaşta Attila’nın oğlu İlek öldürülmüştür. İlek’in kardeşleri ise daha önce Got yurdu olan Karadeniz kıyılarına çekilmiş, böylece Hun hâkimiyeti de sona ermiştir (Iord. *Get.* L. 259-263; Prosper, s.a. 453; Theoph. *Chron.* A.M. 5946; Kely, 2016, s. 263).

Attila’nın ölümü sonrası, iki defa büyük sefer düzenlediği Batı Roma İmparatorluğu’nun içeriden Vizigotlar, Burgonlar dışarıdan ise Franklar ve Alamanni gibi halkların yoğun saldırısına maruz kaldığı anlaşılmaktadır (Berktay, 1999, s. 75). 455 yılından itibaren Roma’nın Vandallarca işgali, 4 Eylül 476 tarihinde imparatorluğun Batı yakasının son imparatoru Romulus Augustulus’un, Odoacer tarafından tahttan indirilmesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Odoacer’in egemenliğine ise Ostrogot kralı Theodoricus son vermiştir (Chaliand, 2001, s. 90; Kim, 2020, s. 151). 500 yılı itibarıyla ise Romalıların, batıdaki eyaletlerinin tümünü kaybettikleri anlaşılmaktadır (Maas, 2015, s. 14). C. Kelly’e göre (Kelly, 2016, s. 273, 274) Hunların önce Galya’ya ardından süratle İtalya üzerine yürümeleri, bu karmaşık olayları harekete geçirici bir faktör olmuştur. Bu bağlamda Kelly, Hun tehdidi olmaması halinde Galla Placidia’nın Flavius Aetius’u 430’lu yılların başında ortadan kaldırdığına, 430’lar ile 440’lardaki Hun akınlarının olmaması halinde Kuzey Afrika’da Vandalları yenmenin mümkün olabileceğini, Attila’nın Batı Roma seferinin gerçekleşmemesi halinde ise İmparator Valentinianus’un Galya’daki Gotlarla ittifak kurmak zorunda kalmayacağını düşünmektedir. Yine o, Aetius’un da Catalauni Ovası’ndan Gotların ve Hunların ayrılmasına izin vermeyeceğini varsaymaktadır. Tüm bu anlatılanlara ek olarak Attila’nın İtalya seferi, Aquileia kuşatması, Papa Leo ile görüşmesi, Roma *augusta*’sı Honoria ile evlenme meselesi toplumların hafızasında yer etmesi, destanların, hikâyelerin, masalların ve sanat eserlerinin konusu olması yönüyle de dikkat çekmektedir²⁸.

Sonuç

Roma İmparatorluğu ile ilk temasları MS IV. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştiği söylenebilecek Hunların, adı geçen imparatorluğa toprak ve para kazanımı karşılığında askeri destekçiler olarak hizmet sundukları anlaşılmaktadır. Hunların, imparatorluğun iki yakasına uygun uzaklıktaki lokasyonlarının bu iş birliğini kolaylaştırdığı söylenebilir (bkz. Ek 1). Hunların Doğu Roma’yla dostluk ve karşılıklı çıkar ilişkisi üzerine temellenen ilişkilerinin, Uldız’ın Doğu Roma’ya karşı sert; Batı Roma’ya karşı ılımlı politika izlediği tarihe kadar sürdüğü görülmektedir. Uldız’ın bu

²⁸ Bunun için bkz. (Eckardt, 2014, s.153-240; Herbert, 2011, s. 293, 313; Luttwak, 2012, s. 34; Ligeti, 2014, s. 5; Kim, 2020, s. 111; sanat eserlerinin konusu olması bağlamında bkz. Ek 5, 6).

politikası, Attila'nın yönetiminin son zamanlarına kadar devam etmesi yönüyle dikkat çekmektedir. Hunların, Bleda ile Attila'nın ortak idaresi zamanında ve Attila'nın tek başına yönetici olduğu dönemde, Roma ordu komutanı Flavius Aetius'a, imparatorluk içindeki çıkarlarının korunması ve iç tehditlere karşı koyabilmesi hususlarında destek verdikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Attila'nın son zamanlarında Batı Roma-Hun ilişkilerinin bozulduğu görülmektedir. Attila'nın 451 yılında Galya ve 452 yılında İtalya olmak üzere Batı Roma İmparatorluğu'na yönelik iki büyük saldırı gerçekleştirdiği, bunlardan ilkinin sonucu belli olmamakla birlikte ikincisinin Hunlara büyük prestij ve kazanç sağladığı anlaşılmaktadır. Attila, bu iki seferinde III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria ile evlilik meselesini, Batı Roma yönetimi üzerinde baskı kurma aracı olarak kullanmak istemiştir. Bu açıdan Doğu Roma yönetimine karşı kullandığı haraç kozunun yerini, Batı Roma için Honoria meselesi almış gibi görünmektedir. Attila'nın İtalya seferi, bölgenin kuzeyinde büyük tahribata neden olmasıyla dikkat çekmektedir. Hedefinde Roma olduğu anlaşılan Attila'nın, Papa Leo'nun ikna çabalarıyla Roma'yı kuşatmaktan vazgeçtiği söylene de sefer esnasında bölgedeki açlık, kıtlık ve salgın hastalık gibi zorlayıcı nedenlerin etkisi göz ardı edilmemelidir. Attila'nın, Papa Leo başkanlığındaki heyetle müzakeresi neticesinde İtalya'dan kazançlı bir şekilde ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hunların köklü bir imparatorluk karşısında başarılı olmaları, kudretli olmalarının yanı sıra rakiplerinin içinde bulunduğu güç durumuyla da ilişkili olmuş gibi görünmektedir. Hunların Galya ve İtalya seferleriyle Batı Roma'nın askeri insan gücünde azalmaya neden olmaları, zaten bu gücünü ikame etmekte sıkıntı yaşayan imparatorluk yönetiminin işini daha da zorlaştırmıştır. Yine de Aetius'un güçlü bir düşman karşısında büyük bir koalisyon gücünü toplayabilmesi kayda değerdir. Bu çalışmadan çıkarılabilecek bir başka sonuç ise Attila'nın iki Roma yönetimiyle ilişkilerinde yağmala çekil taktiği izlediği, yağmaladığı topraklarda garnizon vesair bırakarak kalıcı olmayı arzulamadığı, istediğini alana kadar askeri güç ve diplomasiyi bir arada kullanarak şantaj temelli politika izlediğidir. Hun hükümdarının bu seferlerinin barbar halkların saldırılarını arttığı bir dönemle örtüşmesi, mesaisinin büyük kısmını Hunlara harcayan Batı Roma yönetiminin mücadelede elini zayıflatmış gibi görünmektedir. Attila'nın, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışında tek sebep olmamakla birlikte bu yıkılış sürecini hızlandırdığı ve söz konusu imparatorluğun toprakları üzerinde Avrupa devletlerinin temelini atan krallıkların kurulmasına giden yolun taşlarını döşediği de açıktır.

Extended Abstract

The aim of this study is to examine the relations of the Hun ruler Attila with the Western Roman Empire and the invasion plan of Rome in all aspects according to the available sources and to examine the course of these relations in the historical process and the consequences for the Western Roman Empire, the Huns, and the history of Europe. In the context of the outline of the study, the study is based on the interpretation of the information obtained by going through the ancient literature and supporting it with modern literature. The study, which focuses on Attila's Gallic and Italian expeditions, consists of the titles of Introduction, Attila-Western Roman Relations, Attila's Gallic Expedition, Attila's Italian Expedition, and Conclusion. As is

already known, Attila; the ruler of the European Hun Empire, like his predecessor Hun rulers, established political and military relations with both Eastern and Western Roman empires. In the context of this article, Attila's relations with the Western Roman Empire were initially built based on friendship and military alliance but later evolved into a process that would lead to the occupation of Gaul and Italy. Attila's invasion of Italy also included the plan to besiege the ancient capital Rome. To better understand this relationship, it is useful to refer to the Hun-Roman relations before Attila. In this context, the Battle of Hadrianopolis, which took place on August 9, 378, is important. This war, which ended in favor of the Goths and in which the Roman emperor Valens lost his life, was a turning point for the Huns. The Huns stood out as military supporters of the two Roman administrations in the post-war period. Moreover, their support paved the way for them to settle in the imperial lands.

By the time of Uldız, this Hun Ruler was aggressive against the Eastern Roman administration; he followed a moderate policy against the Western Roman administration. This policy was followed until the end of Attila's rule. During the rule of Uldız, Hun-Western Roman relations became stronger thanks to the Western Roman army commander Flavius Aetius. The increasing number of barbarian attacks on the Roman borders increased the importance of the Huns in the defense of the imperial lands. It is understood that the Huns continued their strong military support to Flavius Aetius during the joint administrations of both Rua and Oktar and Bleda and Attila. Moreover, the Huns were allowed to take control of Valeria and Pannonia, the frontier settlements of the Roman Empire, in return for their support. In the following process, Attila became the sole ruler of the Hun by eliminating his brother Bleda. Adhering to the foreign policy of Uldız, he acted moderately against Western Rome, followed an aggressive policy against Eastern Rome and continued this policy until the last years of his administration. At this point, Attila organized two separate expeditions to the Balkans and captured many cities in his second expedition in 447, causing great destruction in the region and tying Eastern Rome to tribute. The expedition also resulted in Attila turning his eyes to Western Rome, which he saw as a new source of wealth. The Roman administration, in the face of the gravity of the situation, found the solution to eliminate Attila by assassination, but this did not happen because the Hun leader had heard of the conspiracy beforehand. However, from this stage onwards, Attila followed a moderate policy against the Eastern Roman administration; he started to follow an aggressive policy against the Western Roman administration. This sudden change of policy resulted in his invasion of Gaul in the spring of 451.

In the context of the reasons for Attila's invasion of Gaul, reasons such as the political fragmentation in the region, the desire to gain influence in the region against Aetius, the Eastern Roman administration's unwillingness to pay tribute any longer, the Huns having plundered the Balkans sufficiently and the Honoria issue are put forward. Among these reasons, the most emphasized one is seen as the Honoria issue. Western Roman Emperor Valentinian the Third's sister, Justa Grata Honoria, asked for help by sending the signet ring to Attila to get rid of the pressure on him. Perceiving this ring as a request for marriage, Attila sent emissaries to the Western Roman

administration and asked for Honoria and the imperial lands that belonged to Honoria. The Western Roman administration, on the other hand, rejected this offer, arguing that Honoria was married to someone else and that only men were entitled to the Roman throne. Attila insisted on this marriage, which would provide him with great political gains, and when this request was not accepted, he invaded Gaul in March 451. Attila's invasion of Gaul not only became a breaking point in Hun-Western Roman relations, but also caused a conflict between two political entities. Flavius Aetius could not show a serious resistance against this attack of the Huns, whom he had been helping as his military supporters for a long time. The occupation ended with war on the Catalauni Plain on 20 June. However, it is not clear which side won the war.

After this war, Attila withdrew to his homeland and occupied Italy nine months later. The most important reason for the invasion of Italy by the Hun leader is seen as the anger he felt against the Western Roman administration, which he blamed for the disaster and loss of prestige in Gaul the previous year. The issue of Honoria must be another reason. The Huns, who crossed the Alps and entered Italy in 452, advanced rapidly and plundered many cities. There was no obstacle for Attila to take over Rome, which has lost its feature of being the center of political power but had preserved its characteristic of being the symbolic ancient capital. The urgency of the situation resulted in Flavius Aetius seeking reconciliation with Attila, possibly with the approval of Emperor Valentinian. As a result, a delegation headed by the greatest spiritual leader of the Christian world, Pope Leo I, nicknamed the Great, was assigned to conduct negotiations with Attila. The delegation's efforts to persuade Attila yielded results and the Huns withdrew from Italy. However, compelling reasons such as famine, starvation, and epidemic disease in the region were also effective in this withdrawal. Attila's expedition to Italy is successful for the Huns; for the Western Roman Empire, it was almost a defeat. Again, this expedition left deep traces in the memory of the societies and resulted in Attila being described as the "Scourge of God" by writers of Christian origin. The fact that Attila ceased to be a threat to the two Roman administrations was possible with his death on his wedding night in 453. However, Attila's Gallic and Italian campaigns accelerated the dissolution process of the Western Roman Empire and played an important role in the later political and social shaping of the region.

Kaynakça

1. Antik Literatür

- Call. *Vita. Hyp.*: Callinicus, *Vita Hypatii*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Callinocos, *Vie d'Hypatios, Introduction, texte critique, traduction et notes* by G. J. M. Bartelink. Paris 1971: Éditions du Cerf.
- Chron. Pasch.: *Chronicon Paschale*. Kullanılan Çeviri: *Chronicon Paschale 284-628 AD* (Translated with introduction and notes by Michael Whitby and Mary Whitby (Vol. 7, 2nd Edition). Liverpool 2007: Liverpool University Press.
- Greg. Tur.: Gregorius Turonensis. Kullanılan Metin: *Sancti Georgii Florentii Gregorii, Episcopi Turonensis, Historiae Ecclesiasticae Francorum libri decem* (Tomus I). Paris 1836.
- Herodian: Herodianus, *Ab excessu divi Marci libri octo*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodianus* (with an English translation by C. R. Whittaker, Vol. II, Book V-VIII). Cambridge 1970: Harvard University Press.
- Hydat. Chron.: Hydatius, *Chronicon*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Chronicle of Hydatius and the consularia Constantinopolitana two contemporary accounts of the final years of the Roman Empire* (Translated by R. W. Burgess). Oxford 1993: Clarendon Press.; *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. T. Mommsen* (Ed.), (MGHAA 11, Vol. II). Berlin 1894: Weidmann.
- Iord. *Get.*: Iordanes, *De origine actibusque Getarum*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Iordanis, Romana et Getica*. T. Mommsen (Recunsuit), (MGHAA V, 1). Berlin 1882: Weidmann; T. Gürel, Iordanes bellum Catalaunum. *Libri, 2*, 2016, 344-365. doi: 10.20480/lbr.2016019
- Marc. Com.: Marcellinus Comes, *Chronicon*. Kullanılan Metin: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. T. Mommsen* (Ed.), (MGHAA 11, Vol. II). Berlin 1894: Weidmann.
- Prisc. *fr.*: Priscus, *Fragmanlar*. Kullanılan Çeviri: *Fragmenta et excerpta Attila ve Bizans tarihi* (Çeviri ve Notlar T. Kaçar, 1. bs.). İstanbul 2020: Alfa Yayınevi.
- Prosper: *Epitoma Chronicon*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Chronica minora saec IV. V. VI. VII T. Mommsen* (Ed.), (MGHAA 9, Vol. I.). Berlin 1892: Weidmann; S. Muhlberger, The Copenhagen continuation of Prosper: A translation. *Florilegium*, 6, 1984, 71-95.
- Sidon. *Ap. Carm.*: Sidonius Apollinaris, *Epistulae et Carmina*. Kullanılan Çeviri: W. B. Anderson, *Sidonius poems and letters with an English translation* (Book I-II). Cambridge 1963: Harvard University Press.
- Theoph. *Chron.*: Theophanes, *Chronographia*. Kullanılan Çeviri: C. Mango & R. Scott, *The chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern history AD 284-813*. Oxford 1997: Clarendon Press.

2. Modern Literatür

- Ahmetbeyoğlu, A. (2000). 1550. yıldönümünde “Anatolius Barışı” hakkında düşünceler. *Tarih Dergisi*, 36, 1-6.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2003). Büyük Hun hükümdarı Attila. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 1-20.
- Baştav, Ş. (2015). *Hun kağanı Attila* (1. bs.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Berktaş, H. (1999). Vizörden Bizans: Haritalarla düşünmek. *Cogito*, 17, 68-112.
- Chaliand, G. (2001). *Göçebe imparatorluklar Moğolistan'dan Tunaya*, MÖ V. yy-XVI. yy. (1. bs.) (E. Sunar, çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinorum*
- Croke, B. (2015). Dynasty and aristocracy in the fifth century. (M. Maas, ed.). *The Cambridge companion to the age of Attila* içinde (s. 98-124). Cambridge: Cambridge University Press.
- Çapan, F. (2013). *Balkanlarda Bizans-Türk ilişkileri (IV-X. yüzyıllar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Çoban, H. (2019). Attila ve Avrupa Hunları – Batı Roma ilişkilerinde evlilik meselesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 (17), 57-68.
- Eckardt, S. (2014). Destanlardaki Attila. (G. Nemeth, ed.), Çev. T. Demircan, *Attila ve Hunlar* (2. bs.) içinde (s. 153-140). Konya: Kömen Yay.
- Elton, H. (2015). Military developments in the fifth century. M. Maas (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Attila* içinde (s. 128-139). Cambridge: Cambridge University Press.
- Erkoç, H. İ. (2017). Attila'nın 447 yılı Balkan seferi. A. Koyuncu (Ed.), *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler Cilt 1* içinde (s. 60-87). Ankara: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları.
- Fields, N. (2015). *Attila the Hun: Leadership, strategy, conflict*. Oxford: Osprey Publishing.
- Herbert, W. (2011). *Attila Hunların hükümdarı ve ataları* (M. L. Yener, çev.). İzmir: İlya Yayınevi.
- Hughes, I. (2012). *Aetius: Attila's nemesis*. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd.
- Kaçar, T. (2015). Iordanes'in Catalauni savaşı anlatısı üzerine bir inceleme. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, Cilt 2 içinde (s. 607-620). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Kaçar, T. (2018). Iordanes'i nasıl okumalıyız? *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri 15-17 Eylül 2014*, Cilt 1 içinde (s. 545-556). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kelly, C. (2015). Neither conquest nor settlement: Attila's empire and it's impact. M. Maas (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Attila* içinde (s. 193-208). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelly, C. (2016). *Attila, Hunlar ve Roma imparatorluğu'nun çöküşü* (1. bs.) (T. Kaçar, çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayımları.
- Kennedy, H. (2002). *Mongols, Huns & Vikings: Nomads at war*. London: Cassel.
- Kim, H. J. (2013). *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, H. J. (2020). *Hunlar* (1. bs.) (H. Erdem, Çev.). Ankara: Gumbel Yayınevi.
- Koçak, K. (2013). Bozkır kültürü dinamiklerine göre Avrupa Hunlarının kuruluşu. A. V. Can, K. Şahin, M. K. Uçar (Ed.), *11. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 10-16 Haziran 2013, Kırgızistan Celalabat Bildirileri içinde (s. 579-584). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Lenski, N. (2015). Captivity among the barbarians and it's impact on the fate of the Roman Empire. M. Maas (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Attila* içinde (s. 230-246). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ligeti, L. (2014). Asya Hunları. G. Nemeth (Ed.), Çev. T. Demircan, *Attila ve Hunlar* (2.bs.) içinde (s. 23-56). Konya: Kömen Yay.
- Luttwak, E. N. (2012). *Bizans İmparatorluğu'nun büyük stratejisi* (1. bs.) (M. E. Tunca, Çev.). İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Maas, M. (2015). Reversal of fortune: An overview of the age of Attila. M. Maas (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Attila* içinde (s. 3-25). Cambridge: Cambridge University Press.
- Macdowall, S. (2015). *Catalaunian fields ad 451 Rome's last great battle*. Oxford: Osprey Publishing.
- Maenchen-Helfen, O. J. (1973). *The World of the Huns, studies in their history and culture*. Berkeley-London-Los Angeles: Universtiy of California Press.
- Man, J. (2006). *Attila the barbarian king who challanged Rome* (1. bs.). New York: St. Martin's Press.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu tarihi (MS 284-641)* (T. Kaçar, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (1999). Bizans imparatoru ve hiyerarşik dünya düzeni (Ö. Arıkan, çev.). *Cogito*, 17, 51-67.
- Schultheis, E. M. (2019). *The battle of the Catalaunian Field ad 451: Flavius Aetius, Attila the Hun and transformation of Gaul*. South Yorkshire: Pen & Sword Books.
- Sinor, D. (1994). The Hun period. D. Sinor (Ed.), *The Cambridge history of early inner Asia* içinde (s. 177-205). New York: Cambridge University Press.
- Thompson, E. A. (2004). *The Huns*, revised and with afterword by Peter Heather. Oxford: Blackwell Publishing.
- Türel, T. (2015). Ammianus Marcellinus, Priscus ve Iordanes'de Attila ve Hun tasvirleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 325-348.
- Ünver, T. (2020). *Zosimus'un Pagan perspektifinden Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü: Historia Nova örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Üstün, A. (2013). Paniumlu Priscus: Bir müverrihin entelektüel ve mesleki portresinden kesitler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53 (2), 295-314.
- Váczy, P. (2014). Avrupa'da Hunlar. G. Nemeth (Ed.), Çev. T. Demircan, *Attila ve Hunlar* (2. bs.) içinde (s. 57-152). Konya: Kömen Yay.
- Venning, T. (Ed.) (2006). *A chronology of the Byzantine Empire*. New York: Palgrave Macmillian.

EKLER

Ek 1: MS V. yüzyılın ortası itibarıyla Hunlar, Romalılar ve Barbar halklar (Macdowall, 2015, s. 11).

Ek 2: Attila'nın Balkan, Galya ve İtalya seferleri (Thompson, 2004, Map 2).

Ek 3: Augusta unvanlı Iusta Grata Honoria'ya ilişkin solidus örneklerinden biri (https://www.wildwinds.com/coins/ric/honoria/RIC_2053.jpg Erişim Tarihi: 20.01.2022)

Ek 4: Soldan Sağa III. Valentinianus, Honoria ve Galla Placidia'ya atfedilen Brescia Madalyonu (<http://www.jasperburns.com/gasbresc.html> Erişim Tarihi: 20.01.2022)

Ek 5: Galya'da Attila'nın Adamları Tarafından Yağmalanan Bir Roma Villası (Georges Rochegrosse Yapıtı) <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-37bf-a3d9-e040-e00a18064a99> [from The New York Public Library, Erişim Tarihi: 21.10.2021])

Ek 6: *Büyük Leo ile Attila'nın Buluşması* (Raffaello Sanzio Yapıtı)
 (<https://www.raffaelsanzio.org/The-Meeting-Between-Leo-The-Great-And-Attila.html> Erişim Tarihi: 11.12.2020)

Antakya Kazası'nda Ailenin Yapısı (1760-1766)

Family Structure in Antakya District (1760-1766)

Ece DOKUZOĞLU * Öz

Bayram ÜREKLİ **

Bir yerin aile yapısını anlamak sosyal ve ekonomik yapısını anlamak kadar önemlidir. Bu çalışmada 1760-1766 yılları arasında Antakya Kazası'nda ailenin yapısını araştırmak hedeflenmiştir. Osmanlı Devleti'nde hukuki işlemlerin kaydedildiği kadı sicilleri aile yapısı hakkında da hayli bilgi vermektedir. Bu sebeple araştırma için belirtilen tarihler arasındaki şerhiye sicillerinden faydalanılmıştır. Çalışmanın amacı 1760-1766 yılları arasında Antakya Kazası kadı sicillerindeki belgelerde ailenin oluşumu ve dağılımının yanı sıra ailenin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgileri de tespit etmektir. Ailenin yapısını iyi anlamak için nişan, evlenme, mehir, boşanma, eş ve çocuk sayılarıyla ilgili bilgiler ele alınmıştır. Ayrıca ailenin yaşam alanı ve kullanılan eşyalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Aile oluşumunda tarafların anlaşarak nişanlanması ve bu nişanın bozulmasıyla çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye yansıdığı, aynı zamanda boşanma için de mahkemeye başvurulduğu görülmektedir. Evlenme sırasında veya evlilik sonrasında erkeğin kadına vermesi gereken mehir miktarı ile ailenin yaşadığı mahalle, ev tipleri ve kullanılan eşyalarla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler Antakya Kazası'nda aile yapısı, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşayışını belirli ölçüde de olsa ortaya koymaktadır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi,
Selçuk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
ecedokuzoglu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3850-7443
Konya / TÜRKİYE

** Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
burekli@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-00028985-9190
Konya / TÜRKİYE

* Master's Student,
Selcuk University
Institute of Social Sciences
ecedokuzoglu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3850-7443
Konya / TÜRKİYE

** Prof. Dr. Selçuk University
Faculty of Letters,
Department of History
burekli@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-00028985-9190
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Antakya, Aile, Evlenme, Boşanma, Mahalle, Mehir.

Abstract

Understanding the family structure of a place is as important as understanding its social and economic structure. In this study, it is aimed to investigate the structure of the family in Antakya District between 1760-1766. The qadi registers, in which legal transactions were recorded in the Ottoman Empire, also give a lot of information about the family structure. For this reason, the qadi registers between the abovementioned dates were used for the research. The aim of the study is to determine the information about the social and economic structure of the family as well as the formation and distribution of the family in the documents in the Antakya District qadi registers between 1760-1766. To better understand the family structure, information about engagement, marriage, bride wealth, divorce, and the number of spouses and children were added. In addition, the living space of the family and the items used were tried to be determined. In family formation, it is seen that the disagreements that arise with the engagement of

Başvuru/Submitted: 20/04/2022

Kabul/Accepted: 02/06/2022

the parties by agreement and the breaking of this engagement are reflected in the court. At the same time, it is seen that he applied to the court for divorce. Information about the amount of bride wealth that the man should give to the woman during or after marriage, the neighborhood where the family lives, the types of houses and the goods used are given. This information reveals the social, economic, and cultural structure of family and understanding of the society in Antakya.

Keywords:

Antakya, Family, Marriage, Divorce, Neighborhood, Mahr.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Aile, kadın ve erkeğin evlenmesiyle oluşan toplumun en küçük ve çekirdek birimidir. Aile tipleri bölgelere, sosyal ve iktisadi yapıya göre değişmekte olup; geniş aile, bir aile reisi başkanlığında eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı, hala, teyzeden oluşmakta, çekirdek aile ise, karı koca ve çocuklardan meydana gelmektedir (Aydın, 1989, C. 2, s. 196). Fertlerin aile kurmaları, hem onların yaşam alanlarını belirlemekte hem de neslin devamını sağlamaktadır.

Toplumun en temel birimini oluşturan aile, o toplumun siyasi, sosyal, ekonomik ve ahlaki yapısını anlamak açısından önem taşır. Osmanlı ailesi, eski Türk aile anlayışı ve İslamiyet'in kabulüyle beraber teşekkül eden hukuk sistemine göre oluşmuştur (Çakır, 2012, C. 31, s. 42). Osmanlı devlet- toplum anlayışının Hint, İran siyasi düşüncesiyle harmanlanmış İslam siyasi düşüncesi, Orta Asya Türk ve Moğol gelenekleri ile Bizans mirasından etkilendiği söylenmektedir (Tuğluca, 2016, s. 17).

Osmanlı'da aile hukukunun esasları fıkıh kitaplarında bulunmaktadır. Kanunnamelerde aile ile ilgili yer alan hükümler ise yine şer'i hukuka bağlıdır (Dinç, 2005, s. 3). Bu nedenle Osmanlı ailesi hakkında yapılan çalışmaların kaynağını kadı sicilleri oluşturur denilebilir. Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukuki ilişkilere dair bilgiler içeren bu defterler Osmanlı'nın aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanının tarihini yansıtmaktadır (Uğur, 2010, C. 39, s.8). Osmanlı Devleti, gayrimüslimler (Sak, 2012, s. 120) arasındaki aile oluşumuna ve dağılımına karışmamış ve bunu kendi din adamlarının yetkisinde bırakmıştır (Dinç, 2005, s. 3). Bu durumda şer'iyye sicillerinde gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma ile ilgili belgelerine pek rastlanmamaktadır. Farklı etnik ve dinî grupları içinde barındıran Osmanlı Devleti'nde birbirinden farklı aile tipleri bulunsa da zaman içerisinde kültürel etkileşim sonucu din farklılığına rağmen aile kurumlarında benzerlikler ortaya çıktığı görülmektedir (Ünal, 2012, s. 47).

İşte bu çalışma da 1760-1766 tarihleri arasında Antakya'da ailenin yapısı ve işlevi hakkında araştırma yapmak için o dönemde kaydedilen kadı sicillerine başvurulmuştur. 18. yüzyıl Antakya Kazasında nişan, evlenme, mehir, boşanma ile ilgili kadı sicillerinde yer alan belgelere bakıldığında Antakya'da ailenin nitelik ve niceliklerine dair tespitler yapılabilir. Fakat bu konularla ilgili 1760-1766 yıllarında sicil belgelerinin belirli miktarda olduğunu zikretmeliyiz.

Nişanlanma

Evlenmelerinde mani olmayan iki kişinin birbiriyle evlenmeyi karşılıklı olarak istemesine nişan (nişanlanma) denmektedir (Acar, 2007, C. 33, s. 152). İslam hukuk terminolojisinde hitbe olarak tanımlanan nişanlanma, evlenme vaadi olarak oluşmaktadır (Tezcan, 2014, s.16). Naşan bir erkeğin evlenmek istediğini kadının kendisine veya ailesine bildirerek nikâhına talip olmasıyla gerçekleşmektedir. Aile birliğinin ilk adımı olan nişanlanma hem kız, hem de erkek tarafının birbirini tanıması, birbirlerinin aile, neseb, maddi varlık olarak uyup uymadıklarını anlamaları açısından önemli bir süreçtir (Sak, 2006, s. 493,494).

Osmanlı Devleti, İslam hukukuna göre, kadın ve erkeğin nişan merasiminden sonra birbirini özgürce görmesine izin vermemiştir (Ekinci, 2020, s. 341). Erkek nişanlı olan kadının elini, yüzünü, ayaklarını görebilirken, kadın ise erkeği yolda, işinde uzaktan görebilmektedir (Sak, 2006, s. 495). Nişanlılık döneminin olumsuzluklara ve dedikodulara sebep olabileceği ihtimalinden dolayı uzun sürmesi istenmemektedir (Ünal 2012, s. 49).

Nişanın sonradan bozulması da olağandır ve bu durumun pek çok sebebi bulunmaktadır. Nişanın kız tarafından bozulmasının sebepleri arasında, kızın bir başkasıyla evlenmek isteği, küçük yaşta ailelerinin namzedlediği fakat buluş çağına geldiklerinde namzedliği kabul etmemesi, nişanlılık sürecinin uzaması ve damat adayının nikâhı kıymaya yanaşmaması gibi durumlar sayılmaktadır (Sak, 2006, s. 504, 505). Nişanlanma süreci bir niyet olup hukuki yönü bulunmamakta ve bireylere hukuki sorumluluk yüklememektedir (Ekinci, 2020, s. 341). Nişanın bozulması durumunda hukuki süreç başlamaktadır ve bu durumun ilki, mehre mahsuben verilen hediyeler ve ödemelerin durumudur (Sak, 2006, s. 496). Nişan bozulurken iade edilen eşya veya mallar miktar olarak belirtilmektedir (Tezcan, 2014, s. 17). Nişanın bozulması durumunda ortaya çıkan sorunların mahkemeye taşınmasıyla elde edilen kayıtlara bakıldığında; nâmzedli olmadığı halde, nâmzedli olduğunu iddia etmek, nâmzedliğin belirli sebepten sona ermesiyle verilen mallar için dava açmak ve anlaşarak nâmzedliği sona erdirmek olarak, incelenmektedir (Abacı, 2001, s.139).

Kimi zaman kız tarafının, kızını evlendirmek için nişanlanacak olan kişiden değerli mallar alıp, daha sonra vazgeçtiği görülür. Antakya'da 9 Şubat 1763 tarihli bir mahkeme kaydında Ahmed isimli bir kişi, daha önce mahkeme Naibi Emin Efendi hizmetinde iken el-Hâc Abdullah Ağa adlı birinin, kendisinden kızını evlendirmek sözüyle yüz elli fındık altını alarak aldattığını belirtmiş ve hakkını almak için mahkemeye başvurmuştur (Avcı, 2020, s. 214).

Nişandan sonra taraflardan birinin vefat etmesi durumunda da tab'i olarak nişanın bozulmasıyla verilen değerli malların geri istenmesi de görülmektedir. Örneğin 6 Mart 1763 tarihinde Antakya'nın Kârsu köyünden el- Hâc Kadir, karındaşı için köy şeyhinin kızını isteyip iki yüz guruş başlık vermiştir, ancak aynı senede karındaşı öldüğünden dolayı verilen meblağı geri istemişse de alamamış ve mahkemeye başvurup hakkını geri istemektedir (A.Ş.S, No. 7, s. 78, b. 132; Avcı, 2020,s. 229).

Nikâh vaadinde bulunup ve daha sonra vazgeçilen durumlar da mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Antakya'da 31 Aralık 1764 tarihinde mahkemede kaydolan belgeye göre es-Seyyid İbrahim isimli biri, Şerafeddin Ağa Mahallesinde Araboğlu'nun dul kızı Fatma ile mahalle ihtiyarlarıyla ittifak ederek evlenmek için söz verip karşılığında da iki yüz guruş ve bir akçeyi Fatma'ya teslim etmiştir. İbrahim nikâh kıymak için geldiğinde Fatma'nın başkasıyla nikâhlendiğini görmüş ve bu sebepten verdiği iki yüz guruş akçeyi geri almak için mahkemeye başvurmuştur (Tatar, 1998, s. 130).

Antakya sicillerindeki örneklere bakıldığında, evlenme vaadiyle verilen belirli miktarlardaki para ve eşyanın nişanın bozulması durumunda geri alınmasının her

zaman mümkün olmadığı, anlaşmazlıkların çıktığı ve kişilerin mahkemeye başvurarak bu değerli mallarını talep ettiği görülmektedir.

Evlenme

Ailenin oluşması için, bir kadın ve bir erkek anlaşarak evlenmeye karar verip, kadından evlenmelerine herhangi bir engelin bulunmadığına dair belge ibrazı ve iki kişinin şahitliğinde nikâh akdinin tescil edilmesiyle gerçekleşmektedir (Dinç, 2005, s. 3,4). Kadı, sicile evlenecek olan bireylerin adını, mahalle ve köylerini, belirlenen mehir miktarını ve nikâhın gerçekleştiği günü yazmaktadır. Köylerdeki nikâhı köyün imamı kıymakta ve kadıya gitmeden köy veya mahalle imamına iki şahit eşliğinde nikâh kıydırmak mümkün olmakta, ancak nikâh için izin kâğıdı almak gereklidir (Ünal 2012, s. 49). İzinname alınarak mahallenin imamı huzurunda kıyılan nikâhların da devlet kontrolünde olduğu ve bunların da netice itibarıyla devleti temsil eden kadının bilgisi dâhilinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Aydın, 1982, s. 6).

İslam hukukunda nikâhta taraflar için yaş sınırlaması yoktur. Hangi yaşta olurlarsa olsunlar mümeyyiz ve baliğ olma şartı olmadığından nikâh kıyılmaktadır. (Akyılmaz, 2002, s. 666). Evlilik bir sözleşme sonucu yürürlüğe girmekte ve yürürlüğe girmesi için de gelinin rızası gerekmektedir (İmber, 2000, s. 81). Ayrıca gelinle birlikte en yakın velisi olan babasının izni de gereklidir (İmber, 2000, s. 82). İslam hukukunda ailede baba hukuku ve otoritesi geçerli olmasına rağmen bu yetki sınırsız olmayıp aile yapısının bir parçasını oluşturan kadının da kocası üzerinde maddi ve manevi hakları bulunmaktadır (Özdemir, 1990, s. 1004). Bu haklardan vazgeçilmez olan mehrin ödenmesidir. Kocanın karısına verdiği mehir kadının mal varlığına dâhil olur ve koca ile baba bu mehirden hak iddia edemez. Ayrıca nikâh akdi sırasında mehirden bahsedilmese bile kadın mehre hak kazanmış olur (Akyılmaz, 2002, s. 670).

Mehir

Sözlükteki ücret manasına gelen mehir, evlenme sırasında veya öncesinde evlenecek erkeğin, kız tarafına verdiği para veya malı ifade etmektedir (Aydın, 2003, C. 28, s. 389). Satışı veya kullanılması yasak olmayan şeyler mehir olarak verilebilmektedir (Cin, 1974, s. 214,215). Mehir için, kişinin sosyal statü, rütbe, mevki ve mali durumu tespit edilip ona göre tayin edilmekte ve en az 10 dirhem gümüş veya ona denk bir mal olması gerekmektedir (Ünal, 2012, s. 50). Mehir tamamen kadına aittir. Uygun mehir kadının toplumsal statüsünü en iyi yansıtan tutar olduğunu göstermektedir. Mehir kadının ailesinde baba tarafı, kadınların aldığı ortalama mehre göre tespit edilmektedir (İmber, 2000, s. 95).

Taraflarca tayin edilen mehre, mehr-i müsemma denilmiş olup, ödeme şekli iki kısımda verilmektedir (Cin, 1974, s. 217). Birincisi mehr-i muaccel'dir. Mehr-i muaccel, İslam hukukuna göre nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında şahitler huzurunda geline verilmektedir (Özdemir 1989, C. 9, s. 114). İkincisi ise mehr-i müeccel'dir. Mehr-i müeccel, nikâh sonrasında veya vefat halinde terekenin taksiminde zevceye ödenmektedir (Ortaylı, 1980, C. 1, s. 36). Mehr-i müeccelin verildiği, zevcenin tasdikıyla mahkemeye kayıt olunmaktadır (Ortaylı, 2018, s. 96).

Ayrıca mehrin tespit edilemediği durumlarda veya şüphe durumlarında, kızın emsal ve akranına bakılarak mehir tespit edildiğinde buna mehr-i misil denilmektedir (Ortaylı, 2018, s. 97; Aydın, 2003, C. 28, s. 390).

İncelediğimiz dönemde Antakya Şer'iyeye Sicillerindeki tereke belgelerinde değişik miktarlarda mehr-i müeccel (mehr-i muahhar) fiyatları tespit edilmiştir. En düşük mehir miktarı 5 guruş iken en yüksek mehir miktarı 500 guruş olduğu görülmektedir. (Bakınız Tablo 1)

Tablo 1: Tereke Belgelerindeki Mehr-i Müeccel Fiyatları

Yıl	Mahalle	Tereke Sahibinin İsmi	Eşinin İsmi	Mehir Miktarı	Belge No
1762	Tut	El-Hâc Mehmed ibn Monlâ Yusuf	Ayşe bint-i Mustafa	60 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 38/b.65
1763	Habibü'n-Neccâr	Uzun Halil Ağa ibn Süleyman	Rukiyye Hâtun bint-i Beki Mehmed Ağa	400 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 39/b.66
1763	Tut	Fâtıma bint-i İsmail	Ebubekr ibn Âli	50 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 160/b. 291
1763	Tabi-i Soflar	Es-Seyyid Abdurrahman	Fatma bint-i Mehmed	50 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 166/b. 297
1763	Habibü'n-Neccâr	Abdülkadir ibn Mustafa	Zeyneb bint-i Ahmed Beğ	10 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 171/b. 309
1763	Sofular	El-Hâc Mehmed Beşe ibn-i el- Hâc Ahmed	Fâtıma bint-i Mehmed	100 Guruş	A.Ş.S, No. 7, s. 173/b. 312
1765	Mahsen	Mutsfa Ağa İbn-i Ömer Ağa	Zeyneb bint-i Nebigah Hamza Ağa	500 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 31/b. 46
1765	Tut	Es-Seyyid Mehmed ibn-i İbrahim	Zeyneb bint-i el-Hâc Ebû Bekir	100 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 36/b. 53
1765	Sofular	Aişe bint-i Abdullah	Molla Mehmed ibn-i İbrahim	5 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 47/b. 72
1765	Kantara	El-Hâc Mehmed Efendi ibn-i Mustafa	Emine bint-i Mustafa	55 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 55/b. 80
1766	Mukbil	Ali Beşe ibn-i Mehmed	Amine bint-i Ahmed	20 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 67/b. 90
1766	Habibü'n-Neccâr	Emine bint-i Hacı Ahmed	İsmail ibn-i İsmail	100 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 90/b. 128
1765	Mahsen	Oğuzoğlu İbrahim Beşe İbn-i Monlâ Ali	Ayşe bint-i Ahmed	100 Guruş	A.Ş.S, No. 8, s. 91/b. 129

Ayrıca 1763 tarihinde, Kastel Mahallesi'nden iki zevcesi olan el- Hâc Ebubekir Ağa ibn İslam, zevcesi el- Hâce Zeliha Kadın bint-i Mustafa Ağa ve diğer zevcesi Hatice Hatun bint-i Mirza Beğ'in 500'er guruş mehr-i mu'ahhar-ı tereke belgesinde görülmektedir (A.Ş.S, No. 7, s.126/b. 211; avcı, 2020, s. 313). İki eşine de aynı miktarda mehir vermiştir. Tablodaki mehir miktarları şahısların ekonomik durumlarına göre değişiklik göstermektedir.

Boşanma

Kadın ve erkek, aralarındaki evliliği türlü anlaşmazlıklardan ötürü sonlandırabilir. İslam hukukunda evliliği sona erdirme yetkisi erkeğe tanınmış olmakla birlikte kadın da isterse nikâh sırasında kendisine de boşanma yetkisi verilmesine dair hüküm koydurabilmektedir (Ünal, 2012, s. 53). Koca bilerek veya kaza eseri boşanma işlemini başlatabilirken, kadına; “ergenlik seçisi” (hıyârü'l- buluğ) uygulaması, kocanın kadına bu ret hakkını tanınması veya kocayla anlaşarak kadının maddi yitime uğraması sonucu hul olması (muhâla'a) bakımından üç şekilde boşanma durumu doğmaktadır (İmber, 2000, s. 80,81). Aile kurumunu sonlandıran boşanma sicillerde talak, talak-ı selâse, talak-ı bain, hul, muhâla'a veya fesh-i nikâh terimleri ile ifade edilmektedir (Abacı, 2001, s. 150,151).

Talâk

İslâm hukuk literatüründe talâk; evlilik birliğinin koca ve belli durumlarda kadın tarafından tek yanlı irade beyanıyla sona erdirilmesi anlamındadır (Acar, 2010, C.39, s. 497). Bu durumda erkek varsa çocuklarına nafaka ve karısına nikâh akdi sırasında belirlenen mehr-i müecceli ödemek zorundadır (Ünal, 2012, s. 53). Talâk ile boşanmalara mahkeme kayıtlarında sık rastlanmamaktadır ve bunun nedeni olarak talâkın kayıt altına alınmayı gerektirmemesi veya erkeklerin maddi yükümlülükten kurtulmak düşüncesiyle talâk ile boşanmayı tercih etmemesi gösterilebilir (Tezcan, 2014, s. 37).

Talâkın üç çeşidi bulunmaktadır. Birincisi derhal zevciyeti izale eden talâk-ı bâyin'dir (Pakalın, 1993, C. 3, s. 390). İkincisi kadının iddeti içinde kocanın vazgeçme hakkı olan talâk-ı ric-i'dir (Acar, 2010, C. 39, s. 499). Boşanmanın talâk-ı rici olması için evliliğin fiilen başlaması (zifaf gerçekleşmiş) ve boşanmanın belirgin sözlerle yapılmış olması gerekmektedir (Tezcan, 2014, s. 37).

Üçüncüsü ise üç talâkla vaki olan talâk-ı selâse'dir (Acar, 2010, C. 39, s. 500). Bu tür boşanmalarda erkek yükümlü olduğu ve vaad ettiği maddi karşılığı ödemek zorunda olduğundan, kadınlar mehir ve nafakalarını istemek için mahkemeye başvurmakta ancak bu yol ile olan boşanmalarda kadınların haklarından vazgeçtiği görülmektedir (Tezcan, 2014, s. 39). 1762 tarihinde Antakya'nın Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Fâtıma bint-i Ahmed, yine aynı mahalleden olan Mehmed ibn Ahmed'le yüz guruş mehr-i mu'accel ve elli guruş mü'accel ile evlenmiştir. Mehr-i mu'acceli olan yüz guruşu ve kırmızı beştemâl fiyatı dokuz guruş ve kaftan fiyatı on iki guruş ki toplam yüz yirmi bir guruşu Mehmed adı geçen Fâtımaya tamamen teslim ettiğini ancak Fatıma kanunen oturacağı evi ve günlük nafakasını ödemediğini mahkemeye bildirmiştir. Mehmed ise cevabında meskeni ve günlük nafakasını ödemeye gücü olmadığını ve bundan dolayı hüsn-i zinde-gânelerinin olmayacağını belirterek Fâtıma Hatunu mahkemede talâk-ı selâse ile tatlik eyleyerek mehr-i muaccel ile mehr-i müeccelinin nısfı lazım geldiğini yüz guruşun yetmiş beş guruşunu adı geçen Fâtıma Hatun'da ibkâ ve yirmi beş guruş ile peştemâl ve kaftânı Mehmed'ten teslim aldıklarını belirtmiştir (A.Ş.S, No. 7, s.49/b. 85; Avcı, 2020, s.181)F Bu örnekte olduğu gibi kadın, kocasının sorumluluğunda olan mehir ve nafaka ödemelerini yapmadığı ve kocanın

ödemeyi yapma gücü olmadığı durumlarda kadının bazı haklarından vazgeçtiği görülmektedir. Belgede Fâtıma mahkemede Bekci oğlu el Hâc Mehmed Beşe'yi vekil tayin etmiştir (A.Ş.S, No. 7, s.49/b. 85; Avcı, 2020,s. 181).

Muhâla'a

Fıkıhta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade etmekte ve karşılıklı anlaşmayla gerçekleştiği için bu işleme muhâla'a denilmektedir (Atar, 2005, C. 30, s. 398). Bu tür boşanma talepleri çoğunlukla kadınlar tarafından gelmekte ve kadın genelde alması gereken mehirden vazgeçerek kocasından kendisinin boşanmasını istemektedir (Gül, 2008, s.113).

Muhâla'a türü boşanmayı gösteren belgeler bir çeşit hüccet olup, bu hüccetin alınmasındaki amaç kadının yeni evlilik yapabilmesini sağlamak ve kocayı ise ileride olası mehir davalarından korumaktır (Abacı, 2001, s. 155). Muhâla'a mali yönü olan hukuki tasarruf olduğu için bu yola başvurmak isteyen kadının tam eda ehliyetine sahip olması gerekmektedir (Akyılmaz, 2002, s. 671). Muhâla'anın geçerli olması için nikâhın sahih olması muhâla'ada kocanın boşanmaya ehliyetli, kadının da boşanmanın mahiyetini bilmesi, muhâla'a bedeli tespitinde kadının bâliğ, âkil ve muhâla'anın anlamını bilmesi gibi şartlar bulunmaktadır (Sak & Aköz, 2004, s. 94).

Osmanlı ailesinde muhâla'anın sebepleri arasında genellikle eşler arasındaki geçimsizlik öne çıkmakla birlikte, kocanın başka yere gitmeye karar vermesi, gittiği yerden belirli bir süre geri gelmemesi, sefere gitmesi gibi sebepler görülmektedir (Sak & Aköz, 2004, s. 97). Bu durumda kadın mehr-i müeccelinden, kendisinin ve çocuklarının nafakasından vazgeçmekte ya da aralarındaki anlaşmaya göre eşine bir miktar para veya mal vermektedir (Ünal, 2012, s. 53).

Eşlerin muhâla'a yoluyla boşanmalarına karşılıklı anlaşarak karar verdikleri de görülmektedir. 1763 tarihinde Antakya'nın Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Şerife, kocası Ebubekir ibn Mustafa Beşe Cerrâhı aralarında hüsn-i zindegâneleri olmaması sebebiyle tatlik eylemiştir. Bu sebeple Şerife otuz guruş mehr-i mu'âhhar, iddet-i nafaka ve sükna talebinde bulunduğu zaman aralarında on guruş ile sulh olduğu, Şerife'nin bunu kabul ederek kararlaştırılan miktarı tamamen aldığı ve mehr-i mu'âhhar, iddet-i nafaka ve sükna taleplerinden vazgeçtiği görülmektedir (A.Ş.S, No. 7, s. 158/b. 283; Avcı, 2020, s. 366). Burada dikkat çeken nokta kadının otuz guruş olan mehr-i muahhar, nafaka ve sükna talebinde bulunmasına rağmen kocasıyla on guruş miktarda anlaşarak sulh yapması ve boşanmak için diğer haklarından vazgeçmesidir.

Eş ve Çocuk Sayısı

Osmanlı'da ailenin niceliğini tayin eden önemli unsur, eş ve çocukların sayısıdır (Tuş & Ürekli, 2002, s. 274). Antakya'da 1760-1766 tarihleri arasındaki tereke belgelerinden eş ve çocuk sayısını tespit etmek mümkündür. Eş sayısının durumunu tek hanımı olanlar veya birden fazla hanımı olanlar olarak sınıflandırabiliriz. Çok eşliliğe birçok sebep sayılmaktadır. Bunlardan biri önceki hanımından çocuğu olmamışsa nesebin devamlığını sağlama ve çocuk sahibi olma isteği bulunan kişilerin

ikinci evlilik yapmasıdır. Diğeri ise üretimin beden gücüne bağlı olarak yapıldığı dönemlerde fazla nüfusun üretim artışına katkıda bulunacağı düşüncesinin etkileyici olmasıdır (Öztürk, 2002, C. 10, s. 668). Antakya’da 1760-1766 tarihleri arasında tereke belgelerinde birden fazla zevcesinin olduğu belirtilen sadece bir kişi görülmektedir. Bu kişi, Kastel Mahallesi’nden el-Hâcc Ebubekr Ağa ibn İslam’dır ve zevceleri el-Hâc Zeliha Kadın bint-i Mustafa Ağa ile Hadice Hatun bint-i Mirza Beğ’dır (A.Ş.S, No. 7, s. 126/b. 211; Avcı, 2020, s. 306). Bu örnekte tereke sahibinin varlıklı olduğu görülmektedir. Antakya’da incelediğimiz dönemde çok eşlilik durumunun yaygın olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca 1760-1766 tarihleri arasında tereke belgelerine kaydedilen çocuk sayısına dikkat edildiğinde; en fazla çocuk sayısının 3 olarak belgelere kaydedildiği görülmektedir.

Mahalle

Mahalle, birbirini tanıyan, birbirinin hareketlerinden sorumlu ve dayanışma içinde bulunan kişilerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yer olarak adlandırılmaktadır (Gül, 2008, s. 71). Özer Ergenç ise, “aynı mescide ibadet eden kişilerin aileleriyle birlikte yerleştiği şehrin bir kesimi” olarak tanımlar (Ergenç, 1984, s. 69). İctimai kültürel birim olan mahalle aynı dinden insanlardan, aşiret mensuplarından ya da sürgünle gelen hemşehrilerden veya birbirini tanıyan ve birbirine kefil olan hanelerden oluşmaktadır (Ortaylı, 2018, s. 41,42). Düğünler, doğumlar, akrabalık durumları mahalle ile ilişkilidir. Bu sebeple mahalleler aile yaşamını etkileyen önemli unsurlardandır. Osmanlı’da vergi ve nüfus tespitleri için aile reisleri ve ailenin kazanç sağlayan erkekleri sayılmıştır (Sahillioğlu, 1991, C. 4, s. 108).

Antakya’da incelediğimiz dönemi gösteren mahalleler için sicildeki avarız listelerinden faydalanılmıştır. Her bir avarız hane sayısı 7 hane olarak kabul edilerek gerçek hane sayısına ulaşılmıştır. Her haneyi de ortalama 5 kabul edersek (Göyünç, 1997, C. 15, s. 552) kişi sayısını görmek mümkündür. (Bakınız Tablo 3)

Tablo 3: Antakya Mahallelerinin Avarız Hanelerine Göre Hane Sayısı ve Nüfusu

A.Ş.S, No.7, s. 20/b.39	23 Temmuz 1762		A.Ş.S, No.8, s. 7/b.14	1 Temmuz 1764	
Mahalle Adı	Hane Sayısı	Kişi Sayısı	Mahalle Adı	Hane Sayısı	Kişi Sayısı
Meydân	28	140	Meydân	28	140
Dört Ayak	70	350	Dört Ayak	70	350
Sekkâkin	7	35	Sekkâkin	7	35
Tâbi-i Sofilar	87.5	437.5	Tâbi-i Sofilar	87.5	437.5
Sofilar	120.75	603.75	Sofilar	119	595
Kanavât	40.25	201.25	Kanavât	35	175
Gaydur	40.25	201.25	Nahirun	35	175
Uncılar	35	175	Uncılar	35	175

Debbus	21	105
Şeyh Ali	28	140
Hammâre	26.25	131.25
Habibü'n-Neccâr	161	805
Tut	182	910
Kantara	61.25	306.25
Sârı Mahmud	35	175
Sâha	19.25	96.25
Şenbek	21	105
Mukbil	21	105
Cami-i Kebir	40.25	201.25
Mahsen	105	525
Günlük	28	140
Kastal	28	140
İmrân	28	140
Toplam: 23	1233.75	6168.75

Debbus	21	105
Şeyh Ali	28	140
Hümmâre	21	105
Habibü'n-Neccâr	161	805
Tut	182	910
Kantara	56	280
Sârı Mahmud	35	175
Saha	14	70
Şenbek	21	105
Mukbil	21	105
Cami-i Kebir	35	175
Mahsen	105	525
Günlük	28	140
Kastal	28	140
İmrân	28	140
Toplam: 23	1200.5	6002.5

Antakya'da en çok hane sayısının olduğu mahalleler Tut, Habübü'n Neccâr, Sofilar ve Mahsen mahalleleridir. En az hane sayısının olduğu mahalleler ise Sekkâkin, Sâha, Debbus, Şenbek ve Mukbil mahalleleridir. Nüfus olarak da en fazla kişi Habibü'n-Neccâr Mahallesi'nde, en az ise Sekkâkin Mahallesi'nde ikamet etmektedir.

Mekân ve Eşyalar

Ailenin içinde yaşadığı ortak yaşam alanları evlerdir. Evlerde, ekonomi, kültür, günlük hayat, gelenek ve görenek olarak yaşamın parçasını görmek mümkündür. Bu sebeple ev ve aile kavramları birbiriyle bağlantılıdır.

İncelediğimiz dönemde Antakya'da insanlar, çoğunlukla "bir bâb" olarak belirtilen tek katlı veya iki katlı, "tahtâni" ve "fevkâni" evlerde yaşamaktadır. Evlerin çoğunun bir tarafı herkesin geçmesine mahsus (tarik-i âmm) olan yollara veya az da olsa o eve mahsus (tarik-i hâss) yollara bakmaktadır. Belgelerde bahsedilen evlerin genellikle kenarları yollarla çevrilidir. Evlerin odalarına bakıldığında, büyük odalar, sofa, oda mutfak, tuvalet gibi bölümlerin adı geçmektedir.

Şer'iyye sicillerindeki tereke belgelerinde evlerde kullanılan eşyalarla ilgili bir hayli bilgi edinmek mümkündür. Belgelerde geçen eşyalara bakıldığında, yatak odası, mutfak, oturma odasında kullanılan eşyalar olarak birbirinden ayrılmaktadır.

Tereke belgelerinde tespit edilen yatak odasında kullanılan eşyalar; döşek, yasdık, cit yorgan, köhne yorgan ve minder gibi örnekler vardır (A.Ş.S, No.7, 108/182; Avcı, 2020, s. 451, 454).

Belgelerde ki mutfak eşyaları ise; tebsi, sahan, köhne sitil, su tası ve tebsi, kepçe, Kıbrıs tabağı, kemik kaşık, fincan, kazan, kapaklı sahan, çorba tası ve kapak, hoşab tası, kapak, mürtebani keyl leğeni, köhne ıbrık, tencere ve leğence, kahve ıbrığı, sini, köhne uzunca tebsi ve güğüm gibi örnekler sıralanabilir (A.Ş.S, No.8, s.31-32/b.46).

Tespit edilen oturma odasında kullanılan eşyalar ise; kilim, fener, ayna, deste minder, simli saat, iskemle sofrası gibi örnekler sıralanabilir (A.Ş.S, No.7, s.10-11/b.24). Ayrıca halı köhne, seccade, minder, şamdan, iyne gibi örnekler vardır (A.Ş.S, No.8, s.36/b.53; Tatar, 1998, s. 135).

Tereke defterlerinde tespit edilen giyim için kullanılan eşyalar; köhne kedi cübbe kürk, köhne ma-i cuka şalvar, köhne cuka dolama, köhne don ve gömlek, çizme, mest, kavuk, kemer kuşak köhne beyaz şal, müsta'mel Hama kuşağı, terlik köhne alaca entari, gömlek, köhne kırmızı cuka cübbe gibi örnekler vardır (A.Ş.S, No.7, s.40/b.68). Bunlarla birlikte Mişmiş işleme köhne oya, boğça, çiçeklüye kablu kedi cebe kürk, mor tellü kablu kakum cebe kürk, al çiçeklü entari, kırmızı telli entari, izar ve peçe gibi örnekler sıralanabilir (A.Ş.S, No.8, s.31-32/b.46; Avcı,2020, s.451,454)

Örnek verilen eşyalar kişilerin yaşam statüsüne ve maddi durumuna göre değişmektedir ancak Antakya'da kullanılan eşyalar Anadolu'nun başka bir şehrinde yaşayan insanlara göre farklılık gözetmemekte ve benzer eşyalar kullanılmaktadır.

Şer'iyeye sicilleri içerisinde yer alan tereke defterleri kişilerin sosyo-ekonomik yapısını yansıtmaktadır. Terekeler, ölenlerin aile yapılarına ait bilgilerin yanında her türlü giyim ve kullanım eşyaları, mallarını ve bunların fiyatları hakkında bilgi vermektedir.

Sonuç

Bir toplumun sosyo- ekonomik durumu, gündelik yaşamı hakkında ipuçlarına ulaşmak için aile yapısını anlamak önemlidir. Toplumda sosyal yapının temeli olan aile yapısı toplumun sosyal, ekonomik ve eğitim durumunu da göstermektedir.

Ailenin resmi olarak oluşması için yapılan evlilikten önce tarafların birbiriyle anlaşarak nişanlanması hukuki bir süreç olmayıp örf ve adetlere göre icra edilmekte, asıl hukuki sürecin nişanın bozulmasıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Antakya'da incelediğimiz dönemde nikâh vaadinde bulunup vazgeçme durumlarına rastlanmıştır. Evlenecek olan taraflardan erkek tarafı kız tarafına belli bir miktar para vererek söz aldığı ama daha sonra kız tarafının bu sözden döndüğü, verilen değerli malları geri vermediği ve bu sebepten ötürü mahkeme yolu açılmıştır.

Evlenme sırasında veya öncesinde evlenecek erkeğin, kız tarafına verdiği para veya malı ifade eden mehir, iki kısımda incelenmektedir. Birincisi İslam hukukuna göre nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında şahitler huzurunda geline verilen mehr-i muaccel, ikincisi ise nikâh sonrasında veya vefat halinde terekenin taksiminde

zevceye ödenen mehr-i müeccel'dir. Antakya'da bu dönemde mehir 5 guruş ile 500 guruş arasında farklılık göstermektedir.

Antakya'da bu dönem aralığında iki evli çiftin karşılıklı anlaşarak yani muhâla'a yoluyla boşandığı tespit edilmiştir.

Antakya'da ailenin yaşadığı mahallelerin tespiti avarız listeleri vasıtasıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. En çok hanenin bulunduğu mahalleler Tut, Habübü'n Neccâr, Sofilar, Mahsen ve Dört Ayak mahalleleridir. Ailenin yaşadığı evler tek katlı veya iki katlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca evlerin iç mekânları olarak mutfak, yatak odası, oturma odası gibi bölümler ve burada kullanılan eşyaların tespiti de yapılmıştır. Antakya'da incelediğimiz dönemde yatak odasında yastık, döşek, minder, gibi sıradan eşyaların kullanıldığı görülmektedir. Mutfak bölümünde ise tepsi, mürtebani, tencere, sini, güğüm gibi eşyalar kullanılmaktadır. Oturma odasında kullanılan eşyalara bakıldığında kilim, fener, iskemle, halı tespit edilmiştir. Antakya'da gündelik yaşamda toplumun içinde kişilerin giyim kuşamına dair, kürk, don, kaftan, çizme, fes şalvar, gömlek, entari kuşak gibi eşyalar görülmektedir. Ayrıca tereke belgelerinde çok eşlilik hakkında tespit yapmak mümkün olmakla birlikte Antakya'da çok eşli evliliğe sadece bir ailede rastlanmaktadır. Bu durum Antakya'da çok eşli evliliğin yaygın olmadığını göstermektedir. Bu durum Antakya'da çok eşli evliliğin yaygın olmadığını göstermektedir, çünkü yaygın olması durumunda tereke kaydına yansması gerekirdi.

Extended Abstract

The family is one of the important factors that play a role in shaping the social, economic, and moral structure of the society. Establishing a family of individuals not only ensures the continuation of the generation, but also determines the living space of the individuals. In this study, it was aimed to investigate the structure of the family in Antakya District between 1760-1766. The source to be used on the subject is the qadi registers, which are the main source of information about the Ottoman family. Looking at the notebooks recorded in the researched dates, there are many documents in the notebooks to understand the family structure. For these reasons, the qadi registers among the specified dates were used for the research. In the study, it has been tried to give information about the formation and distribution of the family, the houses that make up the living space of the family, the neighborhoods, the items used by the individuals, the status of the number of spouses and children, and the family structure of the Antakya District.

Engagement, which is known as the first step for the formation of the family, is important for the boys and girls to get to know each other. When we look at the documents related to the betrothal, the legal process that does not start during the engagement process starts when the engagement is broken, and the disagreements of the parties are reflected in the court records. There are many reasons for breaking the engagement. In the documents of the Antakya qadi registers between 1760 and 1766, it is seen that disagreements arose because the valuable goods given to each other by the parties could not be taken back after the engagement was broken.

The amount of mahr that the man to marry should give to the woman is also important for the family. The amount of mahr varies according to the financial situation of the people. In the research conducted on this issue, the amount of mahr determined within the families in the inheritance documents is given in a table.

Documents recorded in the registers on the distribution of the family relate to the dissolution of the marriage due to disagreements. In contracted divorces, it is seen that women give up some of their rights. This is evident from the examples reflected in the registers. The number of spouses and children is one of the factors that determine the quantity of the family. For this reason, it is possible to determine the number of spouses and children of families in the estate documents. There is only one family with more than one wife in the estates on the specified dates. This shows that polygamy is not common. There is also the number of children in the families in the estates.

It gives information about the family structure of the neighborhoods where people live, houses and used items. The number of households and people from the avarız lists for the neighborhoods in the examined period is given in the table. In addition, when we look at the shape of the houses where the family spends their daily life, it is seen that they live in single-story or two-story houses, the sides of the houses are surrounded by roads in general, and sections such as kitchens, large rooms and toilets are mentioned in these houses. Looking at the items used by the family, it can be said that the items used in Antakya are like the items used in other cities of Anatolia.

Kaynakça

- Abacı, N. (2001). *Bursa şehri'nde Osmanlı hukuku'nun uygulanması: (17. Yüzyıl)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Acar, H. İ. (2010). Talâk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, s. 496-500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Acar, H.İ. (2007). Nişan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 33, s. 152-154) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akyılmaz, G. (2002). Osmanlı aile hukukunda kadın. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 10, s. 664-685) Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Antakya şeriyeye sicili No: 7; NO: 8.
- Atar, F. (2005). Muhâlea. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, s. 399-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Avcı, Y. (2020). *7 numaralı Antakya şer'iyeye sicili'nin transkripsiyonu ve tahlili* (H. 1175-1777/M. 1761-1764). (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Aydın, Mehmet Â. (2003). Mehîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 28, s. 389-391). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Aydın, Mehmet Â. (1989). Aile. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, s. 196-200). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Aydın, Mehmet. Â. (1982). Osmanlı hukukunda nikâh akitleri. *Osmanlı Araştırmaları*. 3(3), 1-12. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10974/131324>
- Cin, H. (1974). *İslâm ve Osmanlı hukukunda evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Çakır, İ. E. (2012). Osmanlı toplumunda eş ve çocuk sayısı, statü, servet: 1671-1679 Sofya örneği. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 31(31), 41-60. Erişim adresi: <https://dSPACE.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64483/18780.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Diñç, G. (2005). Şer'iyeye sicillerine göre XIX. yüzyıl ortalarında Antalya'da ailenin sosyo-ekonomik durumu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 17(17), 1-19. Erişim adresi: <https://dSPACE.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64333/42.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Ekinci, M. A. (2020). Osmanlı Devleti'nde "aile"nin hukuki yapısı üzerine bir çözümleme. *Kesit Akademi Dergisi*, 22, 338-347. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kesitakademi/issue/59811/863542>
- Ergenç, Özer. (1984). Osmanlı şehirlerindeki mahallenin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, (C. IV, s. 69-78). İstanbul.
- Gül, A. (2008). *Antakya kazası'nın sosyal ve ekonomik yapısı (1709-1806)*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Göyünç, N. (1997). Hane. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 15, s. 552-553), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İmber, C. (2000). Kadınlar, evlilik ve mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-fetâvâ'sında mehr. (Madeline C. Zilfi, ed.). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* içinde (s. 77-101). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

- Ortaylı, İ. (1980). Anadolu'da XVI. yüzyılda evlilik ilişkileri üzerine bazı gözlemler. *Osmanlı Araştırmaları*. 1(1), s. 33-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10976/131376>
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı toplumunda aile*. İstanbul: Timaş Yay.
- Özdemir, R. (1989). Kırşehir'de ailenin sosyo-ekonomik yapısı (1880-1906). *Osmanlı Araştırmaları*. 9(9), s.101-157. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10969/131219>
- Özdemir, R. (1990). Tokatta ailenin sosyo-ekonomik yapısı (1771-1810). *Belleten*, 54(211), s. 993-1052. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/62572/945318>
- Öztürk, S. (2002). Osmanlı'da çok evlilik. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 10, s. 686-704). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 3) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avâız. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 4, s. 108-109). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sak, İ. - Aköz A. (2004). Osmanlı toplumunda evliliğin karşılıklı anlaşma ile sona erdirilmesi: muhâla'a (18. Yüzyıl Konya şer'iyye sicillerine göre). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 91-140. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26281/276925>
- Sak, İ. (2006). Osmanlı toplumunda nâmzedin (nişanın) bozulması ve sonuçları: Konya örneği (18. yüzyılın ilk çeyreğine âit Konya şer'iyye sicillerine göre). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 493-523. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61792/924128>
- Sak, İ. (2012). Şer'iyye sicilleri ışığında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının aile hayatı: Konya örneği (1700-1725), *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, 117-135.
- Tatar, Ö. (1998). *8 numaralı Antakya şer'iyye sicili H. 1178-1179/ M. 1764-1765*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Tezcan, B. (2014). *XVI-XVII. yüzyıl şer'iyye sicillerine göre Konya'da kadın*, (Yüksek Lisans Tezi) Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Tuğluca, M. (2016) *XVII. yüzyıl sonu şikâyet defterlerine göre Osmanlı Devlet- toplum ilişkisinde şikâyet mekanizması ve işleyiş biçimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Tuş, M. – Ürekli B. (2002). Osmanlı'da ailenin niceliği, eş durumu ve çocuk sayıları: Konya örneği. *Kafalı Armağanı* (s. 269-279). Ankara: Akçağ Yay.
- Uğur, Y.(2010). Şer'iyye sicilleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 39, s. 8-11). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ünal, M. A. (2012). *Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi*. İstanbul Paradigma Yay.

Yan Pototski'nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)

Astrakhan and its Surroundings According to Yan Pototsky's Travel Notes

Zafer SEVER * Öz

Modern çağın ilk seyahat yazarlarından biri olarak görülen Yan Pototski çağdaşları tarafından tarihçi, dilbilimci, coğrafyacı, arkeolog, doğa bilimci ve daha birçok meziyetlere sahip bir ilim adamı olarak kabul edilir. Hemen hemen bütün Slav topraklarına, Avrupa'ya, Asya'ya, Afrika'ya ve daha birçok yere seyahat eden Pototski, seyahatlerinin ardından birçok yazı kaleme aldı. Bu seyahatlerden biri de 1797-1798 yıllarında Astarhan ve Kafkasya'ya yaptığı seyahattir. Pototski seyahatinin ilk yılını Astarhan ve çevresine ayırmıştır. Bu kısım ilk olarak Petersburg'da yayın yapan Severnyy Arhiv Dergisi'nin 1828 yılında çıkarılan I ve II. sayılarında yayımlandı. Bir bahar günü Moskova'dan seyahatine başlayan Pototski önce kara yoluyla Serapta'ya oradan da bir gemiyle Astarhan'a geçti. Bu seyahatte Astarhan ve çevresinde yaşayan Kalmuklar, Kazaklar, Tatarlar, Kozaklar, Budistler başta olmak üzere diğer bozkır halkları hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Pototski'nin seyahati 18. asrın sonunda bölgenin demografik yapısını, çok kültürlü ve çok dilli olmasını göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle çalışma bölge hakkında araştırma yapacaklara tarihsel ve kültürel bağlamda katkı sağlayacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi,
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr., Erzurum
Technical University Faculty of
Literature, Department of Histor
zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Yan Pototski, Astarhan, Kalmuklar, Tatarlar, Budistler.

Abstract

Considered one of the first travel writers of the modern era, Yan Pototsky is considered by his contemporaries a historian, linguist, geographer, archaeologist, naturalist, and scientist, and many other merits. Pototsky, who traveled to almost all Slavic lands, Europe, Asia, Africa, and many other places, wrote many articles after his travels. One of these travels is to Astrakhan, and the Caucasus made in 1797-1798. Pototsky devoted the first year of his trip to Astrakhan and its surroundings. This part was first published in the I and II issues of the Severnyy Archive Magazine which is published in St. Peterburg. Pototsky, who started his journey from Moscow on a spring day, first went to Serapta by land and then to Astrakhan in a ship. There is interesting information about other steppe peoples in this trip, especially Kalmyks, Kazakhs, Tatars, Cossacks, and Buddhists living in and around Astrakhan. Pototsky's journey is important in terms of showing the

Başvuru/Submitted: 08/03/2022

Kabul/Accepted: 22/04/2022

region's demographic structure at the end of the 18th century, being multicultural and multilingual. For this reason, the study will contribute to those who will research about the region in the historical and cultural context.

Keywords:

Yan Pototsky, Astrakhan, Kalmyks, Tatars, Buddhists.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

16. asrın ortalarında Çarlık Rusya önce Kazan'ı daha sonra ise bölgenin önemli geçiş güzergâhında yer alan ticaret merkezi Astarhan'ı işgal etti. Böylece asırlardır Tatarların İdil/İtil adını verdiği nehrin ismi Volga olarak değişti (Ünal, 2008, s. 238; Koç, 2012, s. 473-479). Bu değişim aslında İdil-Ural ve civarında yaşayan diğer Türk-Tatar unsurların tarihinin de değişim noktası idi. Çarlık Rusya Kazan, Astarhan ve ardından Sibir hanlıklarının işgaliyle uçsuz bucaksız ve bir o kadar da bakir toprakların sahibi oldu. Bu nedenle 18. asırdan itibaren Ruslar Sibiry'a, Türkistan'a ve Kafkasya'ya doğru keşif seferleri yaptı. Keşif yapanlar asker, mühendis ve toplumun farklı kesimlerindendi. Yeni kültürler birçok gezginin merakını cezbedi. Bu nedenle bu coğrafyalara çeşitli amaçlarla sayısız seyahat yapıldı (Özkan, 2019, s. 15-17). II. Katerina döneminde (1762-1796) Kafkasya'ya ilgi daha da arttı. Kafkasya'nın giderek Rus kontrolü altına girmesiyle birlikte Rus İlimler Akademisi bölgeye ayrı bir önem verdi. Özellikle Avrupa kökenli P. Pallas, S. G. Gmelin, Y. Reyneggs gibi ilim adamları bölgeye sefer düzenledi (Türker, 2014, s. 186). Bu isimlerden biri de Yan Pototski idi.

Yan Pototski (İvan Osipoviç) 8 Mart 1861 yılında Ukrayna'nın Pikova kentinde soylu bir aileye mensup olarak dünyaya geldi. Babası Polonyalı devlet adamı Yosef Pototski annesi ise Kontes Anna Teraza Pototskaya'dır. Çağdaşları onu tarihçi, etnograf, arkeolog ve doğa bilimci olarak tanımlıyordu. Gençliğini Venedik ve Lozan'da geçirmiş, Viyana Askeri Mühendislik Akademisi'nde uzun yıllar eğitim almıştır. Yan Pototski genç yaşından itibaren seyahat tutkusu olan biriydi. Orduda görevliyken İtalya, Sicilya, Malta ve Tunus'u ziyaret etti. Bu seyahatin ardından Türkiye ve Mısır'da bulunan Pototski bu yolculuğu hakkında *Türkiye ve Mısır'a Seyahat* adlı eserini yazdı. Bir süre Hollanda ve Fransa'da yaşadı. 1797-1798 yıllarında Astarhan ve Kafkasya'ya¹ seyahat gerçekleştirdi. 1805 yılında Çarlık Rusya'nın Özel Konsey Üyesi sıfatıyla Uzak Doğu'ya gönderildi. 1806 yılında ise İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin onursal üyesi seçildi. Daha sonra meşhur romanı *Zaragoza'da Bulunan El Yazması*'ni kaleme aldı. Bu kitap onun dünyaca bir üne sahip olmasına neden oldu. Toplamda yirminin üzerinde esere sahip olan Pototski, genel olarak çalışmalarını Fransızca kaleme aldı. 2 Aralık 1815'te bir din adamının kutsamış olduğu kurşunla intihar ederek yaşamına gizemli bir şekilde son verdi (Petrov, 1905, s. 692-697; Burıkin, 2012, 88-89).

Pototski'nin Astarhan seyahati (1797) yaklaşık otuz yıl sonra Petersburg'da yayın yapan *Severnıy Arhiv*² dergisinin 1828 yılında çıkarılan I ve II. sayılarında ilk kez yayımlandı (Sever, 2021, s. 41). Mayıs ayında Astarhan seyahatine çıkan Pototski gezisini ağustos ayının sonunda tamamladı. Seçmiş olduğu bu tarihlerden onun karların erimesini beklediği, eşsiz doğanın içerisinde yeni maceralara atılmak istediği anlaşılmaktadır. Kullandığı güzergâh, zaman zaman başvurduğu ulaşım araçları onun neden yaz mevsimini seçtiğini göstermektedir. Rusya'nın ve bölgenin iklim koşulları

¹ Yan Pototski'nin 1798 yılında Kafkasya'ya yaptığı seyahat için bk. (Sosina, 2003, s. 48-98).

² Faddey Bulgarin tarafından 1822-1828 yılları arasında toplam 168 sayı yayımlanan, tematik konularda yayın yapan dergi. Dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Sever, 2021, s. 36-38).

düşünüldüğünde seyahat için en uygun zamanın da yaz ayları olarak belirlenmesinin oldukça doğal olduğu düşünülebilir. Pototski'nin seyahat notlarının girişindeki şu cümleler dikkat çekicidir: “*Sorunlu Avrupa’ya elveda! Sessiz sakin Asya’da dinleneceğim*”. Yine seyahatine başlamadan önce okuyucularına şu ifadelerle seslenir: “*Okuyuculara tek bir şey için söz veriyorum, onlara gördüğüm her şeyi anlatacağım. Zaman zaman bilim adamları tarafından bile iyi karşılanacağını umduğum açıklamalar ekleyeceğim*” (*Severnuy Arhiv*, 1828, s. 61-62). Pototski'nin bu sözleri seyahatin sadece bir gezi olmadığını aynı zamanda bilimsel bir keşif de olduğunu ortaya koyar. Pototski, Avrupa tarihine ve kültürüne son derece hâkimdir. Zaman zaman genişçe yer verdiği tarihsel bilgiler ve örnekler bu görüşü destekler niteliktedir. Pototski'nin notlarını önemli kılan da onun bölge hakkında önceden bilgi sahibi olmasıdır. Bu da tecrübeli bir elden çıkan bu notları daha da güvenilir kılmaktadır.

Seyahat notlarının bir bölümünde tarih kitaplarına olan ilgisini belirten Pototski, daha önce Bologna Enstitüsü’nde bulunduğundan dolayı şanslı olduğunu, ancak şimdi kendisini daha önce kitaplarda okuduğu bilgilerin tam ortasında bulduğunu ifade eder. Bir nevi teorik bilgilerini artık pratiğe döker. Daha önce gördüğü halklar hakkında sadece kitaplarda okuduğu bilgiler artık bütün çıplaklığıyla kendine özgü özellikleri, benzerlikleri, farklılıkları ve efsaneleriyle karşısındadır. Kendi söylemiyle artık birbiriyle çok az ilgili olan çok sayıda fikri hatırlamak için hayal gücünü ve hafızasını çalıştırması gerekmiyordu. Tek zorlandığı konu düz/yassı yüzlü insanların farklı diller konuşması, farklı yüzlere sahip insanların ise aynı dili konuşmasıdır. Ortak noktanın ise herkesin kendisini Cengiz Han’ın soyundan görmesidir (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 233-234).

1. Moskova’dan Serapta’ya Seyahat

Pototski'nin seyahatinin başlangıç noktası Moskova, nihai varış noktası ise Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yer alan Astarhan’dır. Pototski Mayısın 15’inde güneye doğru yolculuğa çıkar ve Moskova Nehri’ni takip ederek anlatımına başlar. Seyahatin ilk güzergâhı Moskova’dan Serapta³ bölgesinedir. Bu güzergâh güzel doğası ve kalabalık nüfusuyla öne çıkar. Yol üzerindeki bazı köylerde kutlamalara denk gelir. Pototski buradaki kadınların başlarında dikkat çekici altınla işlenmiş başlık ve örtülerin olduğunu, bunların sanki İstanbul’dan sipariş edildiklerini söyler. Birçok gezginin daha önce Rus köylüsünün yoksulluğundan bahsettiğini ancak kendi gördüklerinin bunu hiç de yansıtmadığını, bu yüzden kendi gözlemlerini aktaracağını belirtir. Ancak Moskova’dan uzaklaştıkça bu zenginliğin ve güzel köylerin azaldığını bu durumun evlerin yapısından, kullanılan pencerelerden bile belli olduğunu aktarır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 62-63).

Seyahatin ilk duraklarından biri Kolomna’dır. Pototski, Kolomna’dan övgüyle söz eder. Her evin önünde yangın çıkması durumuna karşı bir kütük üzerinde su varillerinin olduğunu gözlemler. Pototski giderek bozkır coğrafyasına doğru yaklaşır. Oka Nehri’nin diğer taraflarında artık doğa farklılaşır, çam ve huş ağaçlarının yerini başka bitki ve ağaçlar alır. Kolomna’dan sonra eski bir Rus yerleşim yeri olan Ryazan’a

³ Eski bir Alman kolonisi

gelir. Pototski'ye göre bu şehrin sakinlerinin giydikleri kıyafetler, oturdukları meskenler ve gelenekleri Moskova yakınlarındaki yerleşim yerlerinden çok farklıdır. Kadınlar kırmızı kenarlı beyaz kaşkorse kumaştan elbise giyerler. Başlarında boncuk asılı bir başlık vardır. Pototski onların bu görünüşlerinden eski bir tanrının rahibeleri gibi göründüklerini belirtir. Yine kadınların İtalyan dansına benzer bir oyunla eğlendiklerini, bu oyunda tek farkın top yerine yumurta olduğunu ifade eder. Ayrıca bu bölge bereketli toprakların olduğu sulak bir yerdir. Ryazan'dan sonra yola koyulan Pototski yolda ilginç başlıklı kadınlara rastlar. Kadınların kafalarında uçurtma olduğunu düşündürtecek başlıkların olduğunu söyleyerek bunu başka türlü tarif edemeyeceğini belirtir. Hemen bu ilginç başlığı çizmek için harekete geçmesine rağmen kadının kendisini fark ettiğini ve saklandığını söyler (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 63-64).

Daha önce de ifade edildiği gibi Pototski'nin bu seyahati sıradan bir gezi değil aynı zamanda bir ilim yolculuğudur. Bu yüzden yanında çeşitli kaynak eserler de bulundurmıştır. Ancak birkaç saat durup kaynaklarına bakma gereği duyduğu zaman Joseph de Guignes (1721-1800), Barthelemy d'Herbelot (1625-1695), François Petis de la Croix (1653-1713), Ebu'l Gazi Bahadır Han (1603-1664) gibi çok kıymetli yazarların eserlerini yanına almadığı için büyük üzüntü duymuştur. Fakat yanına aldığı önemli bir atlastan bahseder. Bu atlas M.Ö. 2000 yılından 18. asra kadar olan dünya haritalarının olduğu kronolojik bir atlasır. 37 haritanın olduğu bu atlasla eski devirlerden beri kurulan devletlerin isimleri yer alır. Ayrıca elinde bulunan beş yıl emek verdiği haritayı da yanında Asya'ya götürür. Pototski'nin sıradaki güzergâhı Tambov şehridir. Tambov'a varmadan önce Kozlov ve Tambov şehirleri arasında göçebe halkların baskınlarına karşı birçok eski kaleye rastlar. Tambov'da yaşayan insanların uyusuk olduklarını Moskova köylüleri kadar çevik olmadıklarını söyleyen Pototski, köylü ve kadın görmek istiyorsanız güneş battığında meyhaneye gidilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre köyün en keyifli ve canlı anı budur (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 64-66). Pototski, Tambov'dan sonra bölgedeki son Rus şehri olan Novohepersk'e gelir. Novohepersk Kalesi, Don Kozaklarının ülkesine girildiği kapıdır. Pototski bu notları açık bir havada Kozakların balık pişirdiği ateşin başında kaleme alır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 66-67).

Kozakların yaşadığı bölgede seyahatine devam eden Pototski, birkaç nehir geçtikten sonra Kozak köylerine varır. Köyde rastladığı ilk kişiler iyi giyimli, hafif çakır keyif sokaklarda şarkı söyleyerek yürüyen erkeklerdir. Yine iyi süslenmiş doğu tarzında giyinen kadınlar da dikkatini çeker. Pototski zengin kadınların ipek, fakirlerin ise keten çiçekli elbiseler giydiğini gözlemler. Geceyi bu köyde geçiren Pototski istediği gibi dinlenemez. Bunun sebebi ise başlarında durmadan uçan sineklerdir. Pototski, Kozakların sineklerden kurtulmak için ateş yakıp tütsü yaptıklarını söyler. Kozakların hoş bir koku olması için ateşin üzerine ot serpiştirdiklerini belirtir. Kozakların her akşam bu şekilde açık havada ateş yaktıklarını ve yanan ateşin yanına atlarının da yaklaşarak ısınmak istercesine daire şeklinde toplandıklarını söyler (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 67-69).

Bu köyden ayrılan Pototski başka bir Kozak köyüne gelir. Köyde bir bayram vardır ve herkes süslüdür. Pototski kızların el ele tutuşup şarkılar söyleyerek yürüdüğünü, erkeklerin küçük gruplar halinde ağır başlı bir şekilde onları izlediklerini söyler. Yine nehirde gezi teknelerinin varlığından, Kozakların kürek çektiğinden ve atların da yanlarında yüzdüğünden bahseder. Ayrıca burada bir ayı ve çok sayıda sincap gördüğünü de sözlerine ekler. (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 69). Tüm hafta içi Kozakları gözlemleyerek geçiren Pototski onların çalışmadığını, tembel olduklarını söyler. Ancak köyde birçok ihtişamlı kilise olduğunu ve onların en azından dindar olduklarının altını çizer. Daha sonra İskit nehirlerinin kralı, Yunan şairleri arasında “Tanais” adıyla ünlü olan Don Nehri boyunca gezdiğini ifade eden Pototski, Don Nehri kıyılarından ayrılıp onu Volga (İdil)’dan ayıran dar bir araziye gelir. Burada uzun süredir devam eden kanal inşaatını görür. Pototski, fiziki koşullar göz önüne alındığında bu projenin zorluklarla karşılaşacağını ifade eder⁴ (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 69-71).

Yolculuğuna ara vermeden devam eden Pototski, Tsaritsa Nehri’ni geçer ve kendi ifadesiyle artık kendini Asya’da bulur. Pototski, çoğu coğrafyacının bu nehri Asya ile Avrupa arasındaki sınır olarak gördüğünü belirtir. Nehrin hemen karşısında çadırlarını kurmuş olan Kalmukların da bu görüşü desteklediğini, Asyalı yüzleriyle baktıklarını ve Çinlilere çok benzediklerini ifade eder. Kalmukları tasvir etmeye devam eden Pototski onların şapkalarını mantara benzetir. Erkek ve kadınlar uzun saçlıdır. Erkeklerin saçları arkadan örgülüdür. Kadınların ise göğüslerine doğru uzanan iki örgüleri vardır. Bu Kalmuk yurdundan ayrılan Pototski yolculuğunun ilk evresi Serapta’ya varır. Burası Kalmukların geleneklerini ve tarihlerini öğrenmek için iyi bir yerdir. Şehir içinde gezerek bazı gözlemler yapmaya devam eder. Kendi köpeğinin Kalmuklar üzerinde büyük tesir ettiğini görünce Kalmukların inançları gereği köpekler tarafından yenmenin büyük onur olduğunu öğrenir. Bu nedenle köpekler iyi beslenmez ve Kalmuk cesetlerini yemeye zorlanır. Birkaç yıl boyunca Kalmuk ordusuyla seyahat eden bir Seraptalı, aç köpeklerin vahşice bir cesedin üzerine koştuğunu ve cesedi parçalayıp et parçalarını ayırdıkları iğrenç bir görüntüden Popotski’ye bahseder. Pototski buna benzer bir durumu Antik Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon’un (M. Ö. 63-M.S. 23) anlattığını belirtir. Soğd ve Baktriya arasında yaşayan göçebe İskitlerden şu şekilde bahseder:

“Baktriyalıların başkentinde bir köpeğe özel bir isim denmektedir ki bu bizim dilimizde “mezar kazıcı” anlamına gelmektedir. Bu köpekler hastalık ve yaşlılık yükü altına giren herkesi yemelidir. Bu yüzden bu şehrin yakınında mezar yok ama duvarların arasında çok sayıda kemik vardır. Büyük İskender’in bu alışkanlığı yok ettiğini söylüyorlar”. (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 71-74).

Pototski verdiği tarihsel bilgilerin ardından Kalmuklar hakkında bilgi vermeyi sürdürür. Kalmuk ordusuna ekmek, şarap gibi temel ihtiyaçların olduğu Rus ve Tatar tüccarlardan oluşan bir kervan gelir. Sonra Serapta’ya Ermenilerden oluşan yaklaşık

⁴ İki nehrin arasının kazılması ve kanal inşa edilmesi ilk olarak II. Selim zamanında Sokullu Mehmet Paşa tarafından organize edildi (İnalçık, 1949, s. 373-379); Pototski’nin ziyaret ettiği tarihlerde de kanal inşaatının devam etmesi ve ancak Sovyetler döneminde bu projenin tamamlanması onun bu öngörüsünü doğru çıkarmaktadır.

otuz Tatar arabalı bir kervan daha varır. Bu kervanın dikkat çekici özelliği araba tekerlerinden korkunç bir gıcırdama sesi çıkarmasıdır. Bu ses hemen Pototski'nin dikkatini çeker. Gıcırdama sesi çıkaran bu arabaların "Arba" olarak adlandırıldığını ve "Gürültülü" takma adının olduğunu öğrenir. Pototski'nin naklettiğine göre Tatarlar çıkan bu sestən çok memnundur. Onlara göre ancak korkaklar tekerleri ses çıkarmaması için yağlar, cesurlar ise bu ses bozkırın diğer ucunda duyulsa bile korkmaz⁵. Pototski bu notları Volga'nın sularında yüzen ve onu Astarhan'a götüren bir mavna üzerinde kaleme alır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 74-75).

2. Serapta'dan Astarhan'a Seyahat

Pototski'nin Astarhan yolculuğu kara yoluyla geldiği Serapta'dan daha maceralı ve zorlu geçecektir. Bunun ilk emaresi ise mavnaya biner binmez nehirde çok sayıda soyguncunun olduğunu öğrenmesidir. Neyse ki aynı mavnada Pototski'ye eşlik eden silahlı yolcular da vardır. Gidecek yolları uzun olduğundan yolculuk esnasında kaptan bir Kalmuk köyüne demir atar. Burada bir eğlenceye denk gelirler. Pototski'nin kendi ifadesiyle Kalmukların müzik eşliğinde yavru köpekler gibi eğlendikleri ortamda bir süre kalırlar. Şafakla birlikte geceyi geçirdikleri Kalmuk köyünden ayrılırlar ve tekrar yola koyulurlar. Pototski'ye göre yolculuktaki ilk sıkıntı gemi sahibinin onlarla birlikte devam etmemesi ve patronlarının yokluğundan istifade eden işçilerin işlerini savsaklamasıdır. Nehirde onlara çok sayıda pelikan eşlik etmiştir. Öğleden sonra başlayan kuvvetli bir akıntı onları sazlık ve ağaçlık bir bölgeye sürükleyerek sıkıştırmıştır. Pototski o an mavnayı kurtaramadıkları için bir an batacaklarını düşündüğünü ifade eder. Neyse ki büyük ağaçlarla karşılaşmadıklarını, küçük ağaçların ise mavnanın altında kalıp kırıldığını, böylece anlık tehlikeden kurtulduklarını ifade etse de sonunda teknelerinin ağaçların arasında sıkışmaktan kurtulamadığını belirtir (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 75-76). İstenmeden yaşanan bu hadise Pototski için bir fırsat olmuştur. Daha önce hesapta olmayan, birçok halkın birlikte yaşadığı bir koloniye gelmek zorunda kalırlar. Pototski koloniyi şu şekilde izah eder:

"Kısa süre sonra, kıyafetleri bana tamamen yabancı olan tüm kıyının insanlarla kaplı olduğu köye vardık. Yakın zaman önce buraya taşınan Tatarlar, Çuvaşlar ve Mordovyalılardan oluşan bir koloni olduğunu öğrendim. İşçiler, yolda bıraktıkları tekneyi takip edecek bir tekne kiralamak için karaya çıktılar. Bu fırsatı daha önce sadece isimleriyle tanıdığım insanları görmek için kullandım. Köylülerin çoğu, çok kötü giyinen Tatarlardı. Öte yandan kadınlar son derece zayıf, beyaz yüzlü ve allıklıydılar. Çuvaşların ise her türlü haçı tasvir eden zengin renkli keten giysileri vardı. Mordovyalıların, özellikle kızları, son derece tuhaf ve fantastik giyinirler. Kulaklarına büyük tüy parçaları takarlar ve boyunlarına büyük bakır ziller/çanlar bağlarlar. Son derece vahşiler, onlara biraz yaklaşıldığında hemen kaçtılar ve evlerine saklandılar. Bu

⁵ Rus yazar Aleksandr Puşkin Pototski'den yaklaşık otuz yıl sonra gittiği Kafkaslar'da benzer bir durumdan bahseder. Yolculuk esnasında Tatarlara ait kağnıların gıcırdadığını söyler. Ancak insanları son derece rahatsız eden bu sestən Tatarların müteessir olmadığını hatta çıkan bu sesle övündüklerini belirtir. Bk. (Puşkin, 2020, s. 13).

garip halk karışımına çoban olarak tutulan Rus balıkçılar ve Kalmuklar katıldı”
(*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 76-77*).

Koloni içerisinde dolaşmaya çıkan Pototski bir Rus’un misafiri olur. Rus ona çay ikram eder ve Volga Nehri’ndeki soyguncular üzerine sohbet ederler. Rus, Pototski’ye tehlikenin tahmin edebileceğinden daha büyük olduğunu söyler. Buradaki Rusların söylediklerine göre bunlar alelade soyguncular değildir. Başlarındaki ataman Sibirya’dan kaçan bir suçludur. Yırtık burun delikleri ve damgalı alnı önceki kötülüklerine tanıklık eden cinstendir. Bu soyguncular sadece gemileri değil aynı zamanda nehir kenarındaki kolonileri de soyarlar. Bu sırada işçiler gerekli bir kayık bulup dönmüşler ve yarım kalan yolculuk buradan devam etmiştir. Pototski koloni içerisinde soyguncular hakkında duyduğu dehşet verici bilgileri gemidekilerle paylaşmış onları da endişelendirmiştir. Bunun üzerine mavnadaki silahlar kontrol edilmiştir. Mavnada sadece iki adet top vardır. Pototski’ye göre kendilerine ait olan silahlar daha güvenilirdir. Gerekli önlemler alındıktan sonra yolculuk kaldığı yerden devam eder (*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 77-78*).

Mavnadakiler olası bir saldırıya karşı hazırlıklarına devam ederken başlarına bir talihsizlik daha gelir. Gemi aniden karaya oturur. İşçiler gemiyi tekrardan suda yüzdürmek için her türlü çabayı gösterir. Ancak karanlık çöker ve fırtına başlar. Herkes yorgun ve bitap düşüp derin uykuya dalar. Pototski onların bu uykusunu Kilikya korsanlarının ortasında derin rüyalara dalan Sezar’ın uykusuna benzeter. Ertesi gün çabalar sonuç verir ve tekrar harekete geçerler. Harekete geçer geçmez son derece şüpheli insanların olduğu büyük bir tekne karşısına çıkar. Pototski’nin aktardığına göre kendilerinin kolay hedef olmadıklarını göstermek için hemen silahlarına davranıp birkaç el ateş ederler. Nehrin kıvrımlı bir noktasında bu iki gemi karşı karşıya gelir. Pototski şüphelilerin yer aldığı gemide on kişinin olduğunu sayacak kadar yaklaştıklarını söyler. Tam çatışma başlayacakken gemi ani bir manevra yaparak gözden kaybolur. Nehirde karşılaştıkları bu manzara daha önce soyguncular hakkında duyduklarını teyit eder. Büyük bir felaketin eşiğinden döndüklerinden haberdar olmaları uzun sürmemiştir. Çünkü Pototski ve beraberindekilere hiçbir zarar vermeden hızla kaybolan soyguncular kendilerini takip eden tekneyi soyup bütün mürettebatı öldürmüştür. Soyguncuların Pototski’nin bulunduğu tekneye saldırmamalarının sebebi ise daha sonra ele geçirilen soyguncuların aktardığına göre silahlı adamlarla dolu gemiye saldırmaya cesaret edememişlerdir. Artık mayıs ayı bitmiş ve haziran gelmiş, Pototski’nin yolculuğu üzerinden de iki hafta geçmiştir (*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 78-80*).

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılan bu dönemde soyguncular İdil Nehri’nde büyük bir sorundu. Çetin geçen yolculuğun ardından Pototski ve beraberindekiler Tenelova’da karaya çıkarlar. Ancak teknedeki inerken balıkçı ağlarını yanlışlıkla kestikleri için balıkçılar tarafından ağır küfürler işitirler. Pototski hayatında ilk defa burada çift hörgüçlü deve görür. Ancak ona göre bu develer Avrupa’dakilere hiç benzemez. Pototski’nin seyahati esnasında en ilginç olaylardan biri şüphesiz Rus-Kaçar savaşının başkomutanı olan Valerian Aleksandroviç Zubov (1771-1804) ile karşılaşmasıdır. Onunla birkaç saat sohbet etme şansı yakalar. Pototski, Zubov’u

zevkle dinlemesine rağmen kendisi için değerli olan birçok fikirden vazgeçmek zorunda kaldığını ifade eder. Ancak bu fikirlerden bahsetmez. Sefer sırasında çok dikkatli bir şekilde hazırlanan Kafkasya'nın doğu kesiminin haritasındaki Rus ordusunun kullandığı güzergâhı takip ettiğini belirtir. Zubov'un karşısında önemli bir direnç olmadığını ve Derbent'i ele geçirmesinin kolay olduğunu söyler. Böylelikle Zubov'un Mugan steplerine kadar ilerlediğini belirtir. Rusların ulaşılmaz dağlarda yaşayan Lezgilerle bile savaşmak zorunda kaldığını ifade eder. Pototski, Lezgilerin yaşadığı dağların arkasında yaşayan Avarlardan bahseder. Hanlarının isminin Avar olduğu ve hanın taşıdığı bu Avar isminin eski bir Hun halkına ait olduğunu ve bu yüzden Petersburg'da yayımlanan tüm dillerin karşılaştırmalı sözlüğünde Macar diliyle yakınlık kurulduğunu ancak kendisinin bu iki dil arasında hiçbir benzerlik fark edemediğini belirtir (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 80-82).

Pototski, Zubov'un hem Kafkasya halklarıyla hem de Türkmenler, Buharalılar ve Afganlarla dostane ilişkiler içinde olduğunu söyler. Yine buradaki halklar hakkında ilginç bilgiler vermeye devam eder. Buharalıların eski Soğdlular olduğu ve Özbekler olarak bilinen Türkmenlerle karıştıklarını ifade eder. Araştırmalarına ve gezisine devam eden Pototski'nin bölgedeki kültürel zenginliği fark etmesi fazla uzun sürmez. Pototski, buranın sıra dışı bir hanın yönettiği ve İranlıların anlamadığı bir dil konuşan Talyanski adında bir yer olduğunu öğrenmiştir. Bu küçük devletin varlığını ilk olarak bir Alman kaynağından⁶ öğrendiğini açıklar. Kitapta geçen şu ifadeler yer verir:

"Gilan'da iki tür sakin vardır: Gilanlar ve Talyanlar, bazıları vadilerde bazıları dağlarda yaşar. Gilanyalılar Farsçanın bir lehçesinde konuşurlar, Talyan dili ise tamamen farklıdır. Bu yüzden bu iki halk da birbirini anlamaz..." (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 82-83).

Pototski verdiği tarihsel bilgilerin ve örneklerin ardından seyahat notlarına kaldığı yerden devam eder. Metinden anlaşıldığına göre nehirdeki soyguncular geçirtilen bir mesele değildir. Bu tehdit unsuru ortadan kaldırılmak istenmektedir. Haziranın 6'sında Pototski, Ahtuba Nehri üzerinde ortaya çıkan soyguncuların takip edilmesi üzerine emir aldıklarını söyler. Daha önce karşılaştıkları grubun sadece çetenin bir müfrezesi olduğunu belirtir. Güzel bir havada yolculuklarına devam etmelerine rağmen akşama hava kötüleşir ve bir yere demir atmak zorunda kalırlar. Bu yolculuğun sonunda Çernoyarska'ya gelirler. Pototski, zengin bir balıkçıda konaklar. Kaldıkları yerden Selitrennoe şehrinin Ahtuba'nın ötesindeki kalıntıları çok net şekilde görülür. Pototski, Selitrennoe'nin ismini içinde bulunan potasyum-nitrat fabrikalarından aldığını söyler. Bozkır boyunca sıralanmış ve kalıntıları olan birçok şehrin adı gibi onun da eski adının bilinmediğini ifade eder (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 83-85).

Pototski seyahat notlarının bu kısmında Tyumen isimli bir Kalmuk hanından bahseder. Onun hakkında bilgiler verir. Tekneyle giderken ona ait yeni inşa edilmiş güzel bir ev gördüğünden bahseder. Göçebe yaşamından ilk vazgeçenin o olduğunu ve

⁶ Bu eser *Der Allneuerste Staat von Kasan, Astracan, Georgien, vb.* adıyla 1724 yılında Nürnberg'de basılmıştır. Bk. (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 83).

yazları çadırda geçirdiğini söyler. Bu hanın inancı ise Lamaizm'dir⁷. Tekne mürettebatının su için yakında bir bölgeye gittiği sırada bu zamandan faydalanarak notlarını almaya devam eder. Tarihin babası olarak atfettiği Herodot hakkında bilgiler verir. Her fırsatta ona olan hayranlığını dile getirir. Onun yaklaşık 2200 sene önce bu ülkeyi ziyaret ettiğini, o zamandan beri çok farklı toplulukların bu coğrafyada yaşamış olduklarını, onlara ait şehirlerin kalıntılarının bozkırı kapladığını ancak isimlerinin yok olduğunu ifade eder. Binlerce hükümdar ve şanlı savaşçının bozkırda silinip gittiğini ve onları kimsenin hatırlamadığını belirtir. Geriye sadece tarihçilerin en eskisi olan Herodot'un yazdıklarının kaldığını ifade eder (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 85-86).

Pototski çetin şartlar altında sürdürdüğü bu yolculukta nihayet Astarhan'a yaklaşır. Şiddetli rüzgâr onları kuzgunların yuva yaptığı bir adaya çiviler. Kuşların korkunç sesleri onları neredeyse sağır edecek derecededir. İlk başta bu kadar çok kuzgun olduğu için kaderi suçlamaya hazırlanırken onların Volga tarafında sulanan birçok bölgede çürüyen balıkları gagalayarak büyük hizmet ettiklerini bir Astarhanlı'dan öğrenince isyan etmekten vazgeçer. Yolculuğu çok zor şartlar altında geçen Pototski Astarhan'ın çan kulelerini görmesini sevinçle karşılar. Birkaç saat sonra Astarhan'a varırlar. Pototski karaya çıktıklarında tanıştığı ilk kişinin alnında sarı bir çiçek olan "Hintli" olduğunu söyler. Bu karşılaşmanın ardından artık ona göre Asya'da olduğundan şüphe kalmamıştır. Ayrıca limanda Volga soyguncularından on tanesinin yakalandığını da öğrenir (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 86-87).

Pototski, Astarhan'da kaldığı sürede ilginç bilgiler toplamıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken Kazaklar hakkındadır. Onlar ve diğer halklar hakkında edindiği bilgileri şu şekilde izah eder:

"Volga'nın doğusunda bulunan ilk halk, Astarhanlılara benzeyen Nogay Tatarlarıdır. Uralların veya Yayıkların ötesinde 150 bin atlıya kadar çıkabilen üç Kırgız (Kazak) Ordası yaşıyor. Kırgızlar (Kazaklar), Türkmenlerden sonra Asya'da sahip olabileceğiniz en kötü komşulardır. Bu insanların bir kısmı Rusların egemenliği altında olsa da bazıları hâlâ onlarla savaş halindedir. Volga ya da Yayık boyunca yüzerek atlarını halatla geçirirler ve ellerine düşen Rusların vay haline. Onları Hive'ye götürüp satarlar... Şimdi Astarhan'da yaklaşık otuz Kırgız (Kazak) mahkûm var. Düz/yassı yüzlerini gördüm. Tatarlar ve Kalmukların ortasını oluştururlar. Ancak daha uzun ve daha güçlüdürler. Karakalpaklar veya siyah şapkalılar sayıca fazla olmayan topluluktur. Aral Gölü kıyılarında yaşarlar. Hive'de günlük işçi olarak çalışırlar" (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 229-230).

Pototski'nin notları arasında Hive Tatarları hakkında da bilgiler yer alır. Hive Tatarları yerleşik hayata geçmiş olup onlara ait bir köy ve şehir vardır. İyi inşa edilmiş ve boyanmış ahşap evleri dikkat çekicidir. Pototski, Hive hanının kendi kalesinde mahkûm gibi olduğunu ve onun adına güç kullanan bir oluşumdan bahseder. Eğer handan memnun olmazlarsa onu Buhara'ya gönderirler ve onun yerine başka birini

⁷ Tibet Budizm'in mistik bir tipi. Din adamlarına ise Lama denmektedir. Bu sebeple Lamaizm olarak adlandırılmaktadır. Bk. (Uzunkaya, 2020, s. 55).

han ilan ederler der⁸. Hive’de yirmi yıldır köle olan bir Rus, Kazak baskınları hakkında bilgi verir. Rus esirin anlattıklarına göre Kazakların Hive’deki her aileye bir veya iki Rus tutsağını teslim ettiklerini belirtir. Eğer Müslüman olmayı kabul ederlerse serbest bırakılırlar. Ancak çok azının buna cesaret ettiğini söyler. Evlenenlerin ise nüfusu ve endüstriyi artırdığını belirtir. Astarhan’da her zaman Hive’den gelen tüccarların olduğunu söyler. Onların sanki evrensel hukuk kurallarını çiğnememiş gibi Rus köleleri satın alarak, Kazakları yeni baskınlar için teşvik edip cesurca Rusya’ya geldiklerini belirtir. Pototski, Hive’den gelen tüccarların birçoğuyla tanışmıştır. Onların çok kaba olduklarını ve konuşarak bir şeyler öğrenilebilecek insanlar olmadıklarını söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 230-231). Hive, Türkistan’da köle ticaretinin ana merkezlerinin başında gelir. Ancak şehir hakkında yeterince sağlıklı bilginin alınamamasının sebebi Hive’nin diğer Türkistan şehirlerine göre daha dışa kapalı yönetilmesidir (Karakulak, 2020, s. 75-76).

Pototski’ye göre Buhara şehri tüm Türkistan hakkında genel bilgiler edinebileceğiniz bir şehirdir. Pototski, Buhara hanının çok güçlü ve yetenekli bir han olduğunu söyler. Gücünü teokrasiden aldığını ve Kur’an’ın hükümlerini uyguladığını belirtir⁹. Pototski’nin aktardığına göre Buharalılar Yukarı Asya’daki tüm ticaretin kontrolünü elinde bulundurur. Hint ürünleri için Multan’a, Çin için Kaşgar’a, Rus malları için ise Orenburg’a giderler¹⁰. Buharalılarla Soğdlular arasında bağ kuran Pototski, Soğdluları Farsça’da tüccar anlamına gelen “suhader” kelimesine çok benzetir. Notlar arasında Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Türkmenler hakkında da bilgiler yer alır. Türkmenler, Kazaklar gibi göçebe bir halktır. Temel geçim kaynakları yağmadır. Pototski, Rus gemilerinin bu amaçla geldiği Mangışlak’ta pazarlık yaptığını belirtir. Ancak kimsenin rehine verene kadar karaya çıkmaya cesaret edemediğini söyler. Bu önlemin bile her zaman yeterli olmadığını, bu nedenle bu insanları kendi ülkelerinde tanmanın çok tehlikeli olacağını izah eder. Bununla birlikte Rusya’ya tâbi olan Türkmenlerin olduğunun da altını çizer (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 231-232).

Pototski bölge halkları hakkında bilgi vermeye devam eder. Bölgede yaşayan hemen hemen bütün halklar hakkında kısa da olsa bilgiler verir. Bu sefer Horosan’ın arkasında Kandahar’da yaşayan Afganlardan bahseder. Hanlarının isminin Zeman Şah olduğunu söyler. Son zamanlarda önemli fetihler yaptıklarını, birçok İran eyaletine sahip olduklarını ve Avrupalı kadınların çok sevdiği o ince şalların kaynağı olan Keşmir Krallığını da ele geçirdiklerini belirtir. Astarhan’da Gürcü kralı İrakli’nin esaret

⁸ Pototski’nin bu bilgiyi verdiği yıllarda İnaklar, Hive Hanlığı’na kukla hanlar atıyor. 1804 yılında da İltüzer Moğol soyundan gelenlerin tahta geçme olayını değiştiriyor ve kukla hanı saraydan uzaklaştırıyor. Böylece Hive’de Kongratlar dönemi başlıyor.

⁹ Bu dönemlerde Buhara’nın yönetimi Mangıt Hanedanlığının elindeydi. Onların zamanında dinin, devletin her kademesinde etkisi daha da arttı. Hükümdarlar bir handan ziyade derviş görüntüsü içerisindeydi. Ayrıca hükümlerinin haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağılığına, yani Cengizogulları’nın soyundan gelmeye gerek yoktu. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti Seyyidlik ile desteklendi. Bk. (Özkan, 2021, s. 68).

¹⁰ Türkistan’ın önemli ticaret merkezleri arasında yer alan Buhara, kadim ticaret yollarına sahiptir. Pototski’nin belirttiği ticaret yapılan merkezlerin haricinde Sibirya’ya, İran’a ve daha birçok ülkeyle ticaret yapılmaktadır. Bk. (Burton, 1997, s. 391-412).

altında tuttuğu Esad Han'ın oğlu olan Afgan bir prensin yaşadığını, ancak onunla tanışmadığını ifade eder. Eğer onunla tanışabilseydi doğup büyüdüğü İran hakkında bilgi alabileceğini söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 232).

Pototski'nin notları arasında Astarhan'da yaşayan Hintliler önemli yer tutar. Pototski, zaman zaman onlardan özel olarak bilgi verir. Çoğunlukla Multan¹¹ kökenli olan Hintlilerden şu şekilde bahseder.

“Onlar Brahmanlara sahipler, Ganj Nehri’nden suları bile var, tek kelimeyle dinlerine ait her şey var. Akşam tanrıları Vişnu’ya dua ederler. Mekân ve koşulların elverdiği ölçüde kutsal hizmetlerinde dışa dönük ihtişamları vardır. Astarhan Hintlileri et yerler, ancak ineğe saygı duydukları için inek eti yemezler. Genellikle kuşları satın alırlar ve onları serbest bırakırlar. Sokaktaki köpekleri beslerler ve hayvanlara karşı büyük bir sevgi duyarlar. Günlük işlerini bitirdikten sonra bahçede yürüyüşe çıkarlar, nargile içerler, darı, pilav yerler. Meraklı bir şekilde bir çiçeği veya bitkiyi incelerler. Yaratıcının en ufak kreasyonlarını merak ederler ve mutlu bir yüzle kervansaraylarına dönerler. Çok sevdikleri iki renkte koyu yeşil ve kırmızı elbiseleri varsa kendilerini çok şanslı görürler. Öldüklerinde vücutları ateşe verilir ve külleri Hindistan’a gönderilir” (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 232-233).

Pototski'nin aktardığı bilgilere göre Astarhan hemen hemen tüm inançların yaşandığı bir merkezdir. Ona göre Astarhan'da gezerken müezzinlerin seslerini, Rum kilisesinin çanlarını, Hintlilerin çalgılarını hatta Lamaların uğultularını duyabilirsiniz. Yine bu şehirde eski inanç mezhepleri, Avrupalı ve Asyalı Hıristiyanlar da vardır. Pototski, Astarhan'da Hintli tüccardan çok İranlı tüccar olduğunu söyler¹². Onların Kerbela matemi anma törenlerine denk gelir. Hz. Ali'nin takipçilerinin kervansarayda toplandığını ve sayılarının iki yüzü bulduğunu belirtir. Binanın Çin tarzındaki büyük fenerlerle aydınlatıldığını ve harika bir manzara altında tören düzenlediklerini söyler. Bu bilgiler Astarhan'ın onlarca inanca ev sahipliği yaptığı ve şehrin bütün dinlere karşı hoş görülmesi olduğunu ortaya koyar. Yine Pototski şehirde incelemiş olduğu eski eserlerden birçok şey öğrendiğini belirtir. Fars diliyle alakalı örnekler verir. Persler ve Medler hakkında bazı tarihsel bilgiler aktarır. Türkçenin hemen hemen bütün Azerbaycan'a yayıldığını ancak yüksek kesimlerde hâlâ bazı Farsça lehçelerin konuşulduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 234-236).

Pototski, Astarhan'da kadim halkların tarihlerinden ve dillerinden kendi ifadesiyle en yeni bilgileri öğreten mükemmel bir öğretmene denk gelir. Bu öğretmen Abbas Han adlı bir İranlıdır. Pototski, Abbas Han'ı akıllı ve mükemmel bir insan olarak tanımlar. Abbas Han, Pototski'yle birlikte Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han'ı ziyaret etmek istemiş ancak Ağa Muhammed Han'ın kendi köleleri tarafından öldürülmesinden dolayı bu ziyaret gerçekleşmemiştir. Pototski, Abbas Han gibi karakterli bir adamın bu kadar zalim bir adamın ölümü karşısında çok üzülmesine

¹¹ Pakistan'ın Pencap Bölgesi'nde bulunan tarihi bir şehirdir. İndus Nehri'nin kollarından Çinâb suyunun doğusundaki Hint alt kıtasının Türkistan'a açılan güzergâhında yer alır (Özcan, 2006, s. 548).

¹² Astarhan, İranlı tüccarların mallarını dünya pazarlarına çıkardıkları nokta olmasından dolayı son derece kritik öneme sahiptir. II. Selim'in Astarhan seferinin amaçları arasında İranlı tüccarların ticaret yollarını kapamak da vardı. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kemalov, 2011, s. 5-6).

şaşıır. Kaçar hanı Ağa Muhammed Han hakkında notlarına devam eden Pototski, hanın zorluklarla dolu çocukluğundan bahseder. Onun küçük yaşta babasının düşmanları tarafından hadım edildiği ve Kerim Han tarafından esir tutulduğunu söyler. Nadir Şah'ın (1688-1747)¹³ tacını takabilmek için bölgede mücadele verdiğini, İran'da belli bir dönem hüküm sürdüğünü belirtir. Ağa Muhammed Han'ın ölümünün ardından İran'da iç karışıklıkların meydana geldiğinin de altını çizer (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 236-238). Ağa Muhammed Han'ın gaddar ve acımasız bir han olmasının sebebi olarak çocukluğunda maruz kaldığı kötü muameleler gösterilir (Soofizadeh, 2017, s. 60).

Tarih 13 Ağustos'u gösterdiğinde Pototski, daha önce hakkında kısa bir bilgi verdiği Kalmuk hanı Tyumen'in yaşadığı Zamyansk'a gelir. Volga'da iki Kozak'ın kürek çektiği bir tekneyle birkaç saat sonra kendini kalabalığın içinde bulmuştur. Pototski için güzel bir yatağın olduğu, Çin kumaşıyla bezenmiş bir çadır hazırlanmıştır. Pototski burada Tyumen'le buluşur. Ona çadırında Avrupaî tarzında yemek servis edilir. Tyumen ve oğlu burada Pototski'yle oldukça akıcı Rusça konuşurlar. Pototski daha sonra kamp hakkında bilgi vermeye devam eder. Kalmukların çadırları dikkatini çeker. Onların taşınır evlerini ifade etmek için kullandığı çadır "Palatka" kelimesinin Rusça adı olan "Kibitka" ile tam olarak aynı olmadığını ifade eder. Çünkü Kalmuk çadırları keçeyle kaplı kafeslerden yapılmıştır. Çadırların "fullen" adı verilen söğüt tüneleri olduğunu ve sökülebildiğini ifade eder. Kalmukların bu çadırlara "Gir" dediğini, Tatarların ise neredeyse çadırlarının aynı olmasına rağmen onların "Kara-çu" olarak adlandırdıklarını belirtir (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 239-240).

Pototski kendisine tahsis edilen çadırında Çin müziği eşliğinde uyanır. Ardından Budist rahiplerin dua ettiği alana gider. Bu rahiplerin sayısı yaklaşık otuz kadardır. Pototski, kendisine yabancı olmayan müzik aletleri eşliğinde ilahiler söylediklerini belirtir. Zaman zaman rahiplerin tükürmek istiyorlarmış gibi genizlerini çektiklerini bunun dışında hiçbir şey yapmadan bir saat süren törenlerini bozmadıklarını söyler. En çok şaşırdığı nokta ise Budistlerin, Kalmukların tam tersi şişman ve sağlıklı yüzlere sahip olmalarıdır. Daha sonra Pototski, yanındakilerle birlikte yaşlılığından dolayı artık ibadet edemeyen bir Lama'nın yanına gider. Lama'yla ilmi bir sohbet gerçekleştirir. Ona yanında götürdüğü kutsal bir kitabı gösterir; Lama ise içerisinde bulunan Tibetçe kelimeleri akıcı bir şekilde okur. O, Avrupa'daki kutsal kitaplarda bu dilde yazılar yazılmasına çok şaşıır (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 240-242).

Potoski, yaşlı ruhani lideri ziyaretinin ardından Tyumen Han'ın eşiyle tanışır. Nurcan isimli bu kadın genç ve çok güzeldir. Bedeni göz kamaştırarak kadar beyaz, saçları ise siyah ve iki bukledir. Pototski'ye göre bu özellikleri kadını daha da ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca onların Huvaşey adlı bir erkek çocukları vardır. Tanışmanın ardından Nurcan, Cengiz Han'ın kahramanlıklarının anlatıldığı bir kitabı Pototski'ye okur. Pototski bu fırsatı değerlendirerek onlara Moğol alfabesinin icadıyla anılan Uygurlarla anılarının olup olmadığını sorar. Tyumen'in ise Kalmukların

¹³ İndus Nehri'nden Kafkaslara kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Avşar Hanedanı'nın kurucusu ve lideri (Arunova-Eşrefyan, 2015, s. 7).

Uygurlar hakkında hiçbir şey bilmediğini ancak onlar hakkında tek bir atasözü hatırladığını söyler. Bu atasözü: “Bir kişiyi anlamıyorsan o bir Uygur olabilir”dir. Söz konusu bu atasözünden de burada yaşayan Kalmukların Uygurlarla o dönemde ilişki kurmadıklarını ve birbirlerine çok uzak olduklarını gösterir. Ayrıca bu sohbette Moğolların eşikle¹⁴ ilgili inançları da konuşulur. Tyumen bu saygının hâlâ devam ettiğini belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 242-243).

Pototski’ye sohbet esnasında kısarak sütünden yapılan kımız ve yağda kaynatılmış çay ikram edilir. Ancak Pototski içindeki yağlı tattan dolayı kımızı pek beğenmez. Pototski, Kalmukların çayı Çin’den getirttiklerini ve kendilerinden farklı bir paketlenme şekli olduğunu belirtir. Kalmuklar bu çayı süt ve tereyağı ile demleyerek sağlıklı ve güçlendirici bir içecek haline getirirler. Pototski bütün Tatarların da bu alışkanlığı benimsediğini ifade eder. Yavaş yavaş artık kampa ilginç tipler toplanmaya başlar. Bunlar çevrede dolaşan Kundur Tatarlarıdır. Onlar hana saygılarını sunmaya gelmiştir. Pototski, Tyumen’in onlara kımız ikram ettiğini ancak pek saygısı varmış gibi görünmediğini söyler. Tam tersine Tatarların ona büyük saygı duyduklarını ifade eder. Pototski, Müslüman Tatarların bir putperest önünde bu şekilde kendilerini küçük düşürmeleri karşısında şaşırır. Ancak Tatarların, Cengiz Han’ın kanına, servetine ve Yayık kıyılarından Kuban’a kadar hem Rusların hem de göçebe halkların tam adalet gördüğü, gerçekten saygın olan sağlam bir karaktere saygı duyduklarının altını çizer. Pototski öğle yemeğinde nezaketen at etini tercih ettiğini belirtir. Aynı zamanda yemek esnasında bir yaylı çalgıyla onları masada eğlendiren birinden bahseder. Daha önce görmediği bu enstrüman hakkında fazla bilgi vermez. Pototski daha sonra son derece etkilendiği bir av sahnesinden bahseder. Kalmuk ve Tatar avcılarının şahinleriyle birlikte heyecanla harekete geçtiğini ve atlarla bütün ovayı kapladıklarını ifade eder. Daha sonra avcılarının büyük avlarla geri döndüklerini belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 244-245). Pototski, Kalmukların yanlarında şahinleri olmadan tek bir adım bile atmadıklarını her birinin kendine ait, beslediği ve neredeyse bütün gün onunla meşgul olduğu bir şahininin olduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 247).

Çok yönlü bir kişilik olarak öne çıkan Pototski’nin çizim yeteneği de vardır. Fırsat buldukça seyahat sırasında çizimler de yapmıştır. Özellikle dikkatini fazlaca çeken Lamalar hakkında hemen hemen her şeyi çizmiştir. Ancak bu çizimler yayınlanan notlar arasında yer almaz. Çizimlerini yaparken onları gözlemlemeye devam eder. Pototski’nin aktardığına göre binlerce din adamı vardır. Bunlar kuru kalabalık değildir. Her biri kendine özgü meziyetlere sahiptir. Gelongların dilenmelerine gerek olmadığını, insanların onların ihtiyaçlarını karşıladıklarını belirtir. Öğle yemeğinin ardından Pototski daha önce katıldığı törenden farklı olarak ruhani bir törene katıldığını söyler. Pototski töreni şu şekilde tasvir eder:

“Gelonglar küçük ama çok zengin cüppeler; Çin kumaşından yapılmış önlükler ve figürlerle süslenmiş değerli başlıklar/taçlar giymişlerdi. Kostümleri Çinli patronların kıyafetleri gibiydi. Aynı zamanda herhangi bir çalgı çalmadılar. Her keşiş sol elinde pirinçten bir çingirak ve sağında ne adını ne de kullanımını bilmediğim bir silah

¹⁴ Moğolların eşikle ilgili inançları Cengiz yasalarında da yer alır. Yasaya göre ordu komutanının eşğine basanın öldürülmesi gerektiği açıkça belirtilir. Bk. (Alinge, 1967, s. 145).

tutuyordu. Her birinde ayrıca bir bakır kâse ve ketene sarılmış tohumlar vardı. Dua etmeden önce gözlerinin önünde bir kumaş parçası tuttular, sonra sessizce bazı kelimeler mırıldandılar ve bazen bir önceki gün fark ettiğim sesi çıkardılar. Bazen dua ettiğimizde yaptığımız gibi ellerini katladılar, sonra tohumları havaya attılar. İçlerinden biri ayağa kalktı sunakta tütsü yaktı, içinde tüy bulunan bir kap aldı, sarı bir sıvıyı bir kaba döktü ve oradan bütün keşişlerin fincanlarına döktü. İçtiler, onunla alınlarını ıslattılar ve gerisini tanrılara sundular..." (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 245-247).

Pototski, Kalmuk yurdunda kaldığı ilk günlerde deniz rüzgârlarının çok sıcak esmesinin ardından esen soğuk rüzgârlardan dolayı yoğun bir hava değişikliğinin yaşandığını belirtir. Bu durum birçok Kalmuk'un hastalanmasına neden olur. Pototski de kendini koruyamaz ve hastalanır. Ancak o kısa sürede iyileşir. Bu durumdan dolayı oldukça mutlu olduğunu notlarına ekler. Çünkü kısa bir zaman sonra Kalmukların büyük bir göçü vardır ve bu kervanda olmayı çok ister. Pototski, ayın 20'sinde sabahın erken saatlerinde harekete geçen bu göç kervanına dâhil olur. Kervanı gözlemlemeye başlar. Birçok deve çadırları ve eşyaları taşır. Kadınlar at sırtında develeri yönlendirir. Yine bazı kadınların eyerlerinin önünde çocuklar vardır. Kimse yaya değildir herkes at sırtındadır. Hatta Pototski yaşlı Lama'nın da kendi müritlerinin önünde atının üzerinde olduğunu ifade eder (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 248-249). Pototski'nin göç kervanından aktardığı bu bilgiler bozkırda yaşayan halkların klasik göç kervanı gibidir.

Pototski, göç kervanını biraz takip ettikten sonra Kundur Tatarlarının en zengini olan Din-Eslam'ın düğününe katılmak için sağa doğru ayrıldıklarını ve Tatarların topraklarına girdiklerini belirtir. Ayrıca Volga Nehri'ne akan derelerden ve nehirlerden geçtiklerini ve nihayet Tatarların köylerinden ilerleyerek Din-Eslam'ın yurduna vardıklarını söyler. Onlara ilk sevgi gösterilerini tepelerden el sallayan kızların gerçekleştirdiğini ve yaklaştıkları zaman oynamayı bıraktıklarını ifade eder. Ancak daha sonra Tyumen'in onları dans etmeleri için ikna ettiğini belirtir. Pototski, kızların dans ettikten sonra utangaç çocuklar gibi yüzlerini kapatıp oradan uzaklaştıklarını söyler. Ayrıca bu genç kızların ilginç kıyafetleri olduğunu belirtir. Elbiselerin üzerinde gümüş zincirler ve düğmeler vardır. Ayrıca burunlarında değerli taşlarla süslenmiş halkalar asılıdır (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 249-250).

Düğün tam anlamıyla kusursuz bir şekilde hazırlanmıştır. Ziyafetin dört dörtlük olması için hiçbir şey unutulmamıştır. Pototski oracıkta dört at, dört boğa ve dört koyununun kesildiğini ve ustaların şişman olan bu koyunların kuyruklarını, bağırsaklarını, kafalarını ve diğer parçalarını getirdiklerini belirtir. Daha sonra öğle yemeği için büyük porsiyonlu servislerin yapıldığını söyler. Yemeğin ardından büyük bir eğlence başlar. Ancak düğünden ayrılmak zorunda olan Pototski bu eğlenceye kalmaz. Pototski ayrıca düğün esnasında Kungur Mollası Beg-Ali adında biriyle tanışır. Pototski Molla Beg-Ali'nin bir Nogay için fazla bilgili ve meraklı olduğunu ifade eder. Kendisinin Türkçeye hâkim olduğu ona söylenince ilgisi ve alakasının daha fazla arttığı ve Kundur halkının tarihi hakkında konuştuklarını belirtir. Onların gerçek Nogay oldukları ancak Kalmuklarla birlikte yaşadıklarını ifade eder. Kampları, her

ailenin içinde geniş bir yer kaplaması nedeniyle Astarhan Tatarlarının kamplarından farklıdır. Bu yüzden onların yurtlarını diğer Tatar yurtlarına benzetmez. Kışın Krasnoyarsk yakınlarındaki evlerde yaşarlar. Çadırların önünde çeki demirli arabalarının olduğunu söyleyen Pototski bu geleneğin Menandr'ın elçiliklerinde dahi bahsedildiğinden dolayı çok eski olduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 250-251).

Düğünden ayrılıp tekrar kervana katılmak için harekete geçen Pototski ve beraberindekiler güneş batmadan önce Ahtuba Nehri'ni geçebilmeleri için onları bekleyen develere ulaşırlar. Pototski'nin ifadesiyle beş Alman mili kadar yolculuğun ardından gecenin geç bir saatinde kervanın konakladığı kampa varırlar. Pototski dinlemeye geçip günlük olayları kayda geçtiği zaman Tyumen kendisine ait zincir zırhı ve silahlarını ona gösterir. Tyumen'in en değerli silahına ise "Kitçin Han'ın Gömleği" adı verildiğini öğrenir. Pototski bu ismin Tatarlar arasında ve tüm Kafkasya'da bilindiğini söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 251-252).

Pototski kamptan ayrılıp Tatar yapılarının kalıntılarını incelemek amacıyla Rusların Selitryan kasabası olarak adlandırdığı Cid-Haci'ye gelir. Ancak Pototski bu gezide umduğunu bulamaz. Geriye sadece devasa tuğla yığınları ve çeşitli renklerde mozaik kalıntılar kalmıştır. Yine yakın zamanlarda inşa edilmiş dört kule vardır. Pototski, görünüşüne göre Rusların burada Ahtuba Nehri boyunca teknelerini korumak için bir kale yapmak istediklerini, bu kalelerden birinde o gün hâlâ var olan bir kulenin yapılmış olduğunu söyler. Daha önce tuğla tonozlu mezarlardan bahseden gezginlerin yanıldığını ve moloz yığından başka bir şey olmadığını aktarır. Pototski kasaba hakkındaki anlatımlarına şu şekilde devam eder:

"Bahsettiğim dört kule arasında kapısız ve penceresiz ahşap ev izleri var, içlerinde sadece yılanlar ve tarantulalar yaşar. Fakir bir Rus ailesi göçebe halklarla küçük bir ticaret kurma umuduyla buraya yerleşmiş. Yılanların bu kadar yüksek ve kuru bir yerde nasıl yaşadığını anlamıyorum. Bu sürüngenlerden biriyle karşılaşmadan tek bir adım bile atmak imkânsızdır. Burada bulunan Tatarlar ve Kalmuklar yabancılarla tanıştıkları zaman çok şaşırılmış görünüyorlardı. Akşam bu ülkenin sakinlerini dinledik. Bunlar bu eski kalenin tek garnizonunu oluşturan ulmasıyla köpekler arasında korku salan kurtlardı." (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 252-254).

Pototski hiçbir meraklıya Cid-Haci harabelerinin ortasında uzun süre kalmasını tavsiye etmez. Çünkü burası fakir insanların yaşadığı, yılanların tısladığı ve kurtların uluduğu korkunç bir yerdir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 254). Cid-Haci'den ayrılan Pototski üç günlük bir yolculuğun ardından ıssız bozkırın ortasında Rusların Bogdo-Gora, Kalmukların ise Bogdo-Ula adını verdikleri bir dağın yükseldiğini söyler. Moğolca bir kelime olan Bogdo'nun¹⁵ kutsal/aziz, yüce ve görkemli anlamlarına geldiğini belirtir. Yine Rus Hükümeti'nin Çin İmparatoruna Bogdo-Han unvanı verdiklerini de ifade eder. Burada yaşayan hemen hemen her insanın bu dağ hakkında bir bilgisi/hikâyesi vardır. Anlatılanlara göre dağın zirvesinde bir Kalmuk bilgisi yaşamış, belli bir yükseklikten sonra kimsenin dağın zirvesine doğru çıkmasına izin vermezmiş ve ona direnen herkesi uçurumdan aşağı atarmış. Pototski böylesine sıra

¹⁵ Bogdo kelimesi hakkında ayrıca bk. (Lessing, 2003, s. 177).

dışı bir maceranın kendisi için oldukça çekici olduğunu ancak geceleri çok soğuk olduğu ve fazla yağmur yağmasından dolayı buna cesaret edemediğini belirtir. Kalmuk bilgenin korkusundan ziyade hasta olma korkusu onun bu dağa çıkmasını engellemiştir (*Severnıy Arhiv*, II, 1818, s. 254-255).

Pototski ayın 23'ünde kaldıkları kampa oldukça geç bir vakitte döner. Bu sırada Çerkezlerin dans gösterisi vardır. Pototski, bu insanların danslarının Kozakların dansları gibi olduğunu, bu durumun bu halkların birbirlerine çok yakın yaşamalarından kaynaklandığını belirtir. Ama Norveçlilerin danslarının neden Kozakların dansları gibi olduğunu açıklayamaz. Kopenhag'da gördüğü bu dansı burada görmesine hiçbir anlam veremez. Kafkasya sakinleri hakkında konuşmaya başladığı zaman Astarhan'da bir Çeçen prensesi hakkında da bilgi vermek ister. Bu Çeçenin Farsça konuştuğu gibi Türkçe de bildiğini ve iyi eğitilmiş olduğunu söyler. Ancak geleneksel yapısından kurtulamadığını belirtir. Yollarda silahlı soygunun yapılmadığı böyle bir ülkede çok sıkıldığını, onun için çalınan bir kurdelenin satın alınan inci kolyeden daha değerli olduğunu ifade eder. Hatta prenseslerin akrabaları ve arkadaşlarının yağmacı olmayan biriyle evlendiğini öğrendikleri zaman hüznünlendiklerini söyler. Pototski bu durumun abartı olduğunu düşünmüş ancak onların vatanlarını iyi tanıyan Tyumen bu durumun gerçek olduğunu ona söylemiştir. Pototski, Kalmuk kampındaki son gününde veda ziyaretlerinde bulunmuştur. Lama ile de vedalaşmış ve onunla gençliği hakkında sohbet etmiştir. Sonra misafiri olduğu Kalmuk hanının yanına gitmiş ve son kez bir çay içmiştir. Sonunda Tyumen ve ailesine veda ederek kamptan ayrılmıştır (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 255-258).

Sonuç

Yan Pototski'nin 1797-1798 tarihlerinde yapmış olduğu Astarhan ve Kafkasya seyahatinin ilk kısmı burada sonuçlanmaktadır. Çalışmada Pototski'nin 1797 yılında Astarhan ve çevresine yapmış olduğu seyahatin birinci kısmı ele alınmıştır. Astarhan ve çevresi bilindiği gibi tarih boyunca pek çok medeniyete ve halka ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca coğrafi konumu nedeniyle de bölgenin uğrak noktalarından biridir. Pototski birkaç ay ziyaret ettiği Kafkas halklarını cehalet ve cömertliğin karışımı olarak tasvir etmektedir. Pototski'nin ziyaret ettiği tarihlerde Astarhan, Rus egemenliği altında olsa da Ruslardan ziyade bölgede yaşayan diğer halklardan bahsedilmiştir. Birçok halkın yaşadığı bu bölge, onlarca inancın yaşandığı, onlarca dilin konuşulduğu kozmopolit bir merkez haline dönüşmüştür. Pototski'nin gözlemlerinden herkesin inancını özgürce yaşadığı, en azından onun kaldığı dönemde herhangi bir çatışmanın yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Belki de bu durum bölgenin zengin tarihsel geçmişinin bir tezahürüdür. Batı tarihine ve kültürüne son derece hâkim olan Pototski, sıklıkla tarihî bilgilere başvurmuştur. Bu durum anlatımı oldukça zenginleştirmiştir. Okuyucular bölge hakkında bilgi edinirken bir anda kendilerini tarihsel anlatımların içinde rahatça bulabilir. Seyahat Astarhan ve çevresinde yapılsa da Pototski'nin notlarından Hive ve Buhara hakkında da bilgi sahibi olunabilir. Bu bakımdan seyahat okuyuculara küçük de olsa bir Türkistan panoraması çizmektedir. Seyahat o tarihlerde bölgenin demografik ve etnik yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu

çalışma bölge hakkında araştırma yapacaklara tarihsel ve kültürel bağlamda katkı sağlayacaktır.

Extended Abstract

Considered one of the first travel writers of the modern era, Yan Pototsky is seen as a historian, linguist, geographer, and scientist with many other merits. Pototsky, who received a good education in his age, has excellent knowledge of European history and culture. He comes to the shine out with his travels in his youth. He organized trips to Europe, Africa, and Asia. Pototsky wrote many travel notes during these trips. One of his prominent travels is the one he made to Astrakhan and its surroundings in 1797. This part was first published in the I and II issues of the Severny Archive Magazine, which is published in St. Peterburg. In the Pototsky's notes, it is understood that travel is not only a trip but also a scientific journey. The historical information and examples that he occasionally includes extensively support this view. Pototsky, who started his journey from Moscow in the middle of May, first went to Serapta by land and then to Astrakhan in a ship. The first trip routes are the Russian settlements Kolomna, Ryazan, and Tambov. After crossing the Tsaritsa River, Yan Pototsky comes to the Kalmyk's homeland.

After Serapta, the second phase of Pototsky's journey begins. Pototsky travels from Serapta to Astrakhan by ship, many interesting and troublesome events happen. He also gives interesting information about the homelands where Tatars, Chuvashes and Mordovians lived during the river journey. Although Astrakhan was under Russian rule when Pototsky visited, he often mentions other groups of people living in the region rather than Russians. Pototsky stayed for a long time in the region of a Kalmyk khan named Tyumen. It gives much information about his family and life. Meanwhile, the trip includes information about Iranians, Tatars, Karakalpaks, Buddhists, and many other people living in Astrakhan. He also mentions Bukhara and Khiva among the important cities of the region. Feasts, hunting ceremonies, and entertainments that he personally participated in draw attention in travel. In addition, there are special notes about the region's history among the travel notes. From time to time, he references Herodotus and other scientists and gives examples from them. This extraordinary trip by Yan Pototsky in 1797 contains intense and valuable information about the region. It is crucial in terms of showing the demographic structure and multinationality of the region in those years of travel. For this reason, the study will contribute to those who will research about the region in the historical and cultural context. This trip will take you on an adventurous and scientific journey in the Idel region about two centuries ago.

Kaynakça

- Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları*. (C. Üçok, çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Arunova, M. R- Eşrefyan, K. Z. (2015). *Nadir Şah-ı Avşar*. (N. Turaeva, çev.). İstanbul: Selenge
- Burikin, A. A. (2012). Kalmiki, Nogaytsı i drugie narodı Volgo-Kaspiyskogo regiona v soçinenii Yana Pototskogo "Puteşestvie v Astrahan, *Vestnik Kalmutskogo İnstituta Gumanitarnih İssledovanniy*, UDK 39(4/9), No: 1, 88-95.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans a dynastic, diplomatic and coomercial history 1550-1702*. Richmond: Curzon Press.
- İnalçık, H. (1949). Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü. (1569), *Bellekten*, XII (46), 349-402.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da efendiler ve köleler*. İstanbul: Kronik.
- Koç, D. (2012). Aşağı İdil boyunda hâkimiyet mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı. *Türk dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII (1), 455-494.
- Lessing, F, D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük I A-N*. (G. Karaağaç, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özcan, A. (2006). Mültan, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 31, s. 548-549). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın keşif çağı Rus seyyah Burnaşev'in gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yay.
- Petrov, A. (1905). Graf İvan Osipoviç Pototskiy, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. Tom XIV, S. Peterburg, 692-697.
- Puşkin, A. (2020). *Erzurum yolculuğu*. (A. Behramoğlu, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Puteşestvie Grafa İvana Pototskago v Astrahan i okrestniya stranı v 1797. (1828). *Severnuy Arhiv*, I, S. Peterburg, 61-87.
- Puteşestvie Grafa İvana Pototskago v Astrahan i okrestniya stranı v 1797. (1828). *Severnuy Arhiv*, II, S. Peterburg, 229-258.
- Rus elçi raporlarında Astrahan seferi*. (2011). (İ. Kamalov, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sever, Z. (2021). 19. asır Rus matbuatında Türkler ve Türk dünyası: Severnuy Arhiv Örneği. *Mavi Atlas*, 9(2), 34-46.
- Soofizadeh, A. (2017). Kaçar Hanedanı'nın menşei ve İran'da yükselişi: Ağa Muhammed Han dönemi. *Dede Korkut'un izinde 30 yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a armağan Türk tarihine dair yazılar*, (s. 51-64). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Sosnina, A, L. (2003). *Yan Pototskiy i ego "puteşestvie v Astrahanskıe i Kavkazskie stepi"*. Pyatigorsk: Spetspeçat.
- Türker, Ö. (2014). Kuzey Kafkasya'daki Rus işgaline dair Rusça kaynaklar üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 183-218.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist eski Uygur edebiyatından iki metin*. İstanbul: Kesit.
- Ünal, F. (2008). Geçmişten günümüze As-Tarhan (Astarhan/Hacı Tarhan). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), 227-252.

EKLER

Ek 1: Yan Pototski'nin Portresi (Sosnina, 2003, s. 16).

Şahin Giray Dönemi'ndeki İsyanlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783) "Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız"

The Karaites in Their Narratives during the Revolts in Şahin Giray's Era (1777-1783) "We Must Hide again till the Anger Subside"

Deniz ÇOLAK *

Derya DERİN PAŞAOĞLU **

* Arş. Gör. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
denizkiloc@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5439-4883
Trabzon / TÜRKİYE

** Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
derinderya@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4046-6070
Trabzon / TÜRKİYE

* Research Assistant, Karadeniz Technical University, Faculty of Literature, Department of History
denizkiloc@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5439-4883
Trabzon / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Literature, Department of History
derinderya@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4046-6070
Trabzon / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 26/09/2022

Kabul/Accepted: 30/05/2023

Öz

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile müstakil hanlık statüsü kazanan Kırım Hanlığı 1783 yılındaki Rus ilhakına değin iç çatışmalarla mücadele etmiştir. Kırım Yarımadasının çok etnikli ve çok dinli yapısı bu mücadeleler sırasında oldukça ilgi çekici hikâyelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İsyanlar ve iç savaşın sürdüğü kargaşa ortamından etkilenen çok dinli Kırım toplumu içinde yaşadıkları acılar ve bunları kaydetmeleri açısından Karaylar öne çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın konusunu da bahsi geçen Karay toplumunun hikâyeleri oluşturmaktadır.

Müstakil Kırım Hanlığı döneminde farklı etnik ve dini gruplar arasında varoluş mücadelesi vermek zorunda kalan ve bu gruplar arasında sıkışan Karay cemaatinin geride bıraktığı kayıtlardan yola çıkılarak hazırlanan çalışmada, isyanlar sırasında yaşanan dramatik olaylar ele alınmış ve bunların nedenleri üzerinde tartışılmıştır. Mevcut literatürde, Şahin Giray dönemindeki isyanlar siyasi olarak ele alınmakla birlikte isyanın toplumsal zemindeki karşılığı ihmal edilmiş bulunmaktadır. Bu eksiklikten yola çıkılarak mevcut çağdaş kaynaklar ışığında Kırımlı Karaylar incelenerek literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Kırım Hanlığı, Çufutkale, Şahin Giray, Karaim, Karay, Musevi Türkler.

Abstract

The Crimean Khanate, which gained the status of an independent khanate with the Treaty of Küçük Kaynarca (1774), contended with internal conflicts until the Russian annexation in the year of 1783. The multi-ethnic and multi-religious structure of the Crimean Peninsula paved the way for the emergence of very interesting stories during the conflicts. The Karaites come to the fore in terms of recording the sufferings they experienced in the multi-religious Crimean community, which was affected by the turmoil of the uprisings and the civil war. In this context, the stories of the Karaite society form the subject of the study.

The study, based on the records of the Karaite community, which had to fight for its existence and was stuck between different ethnic and religious groups

during the independent Crimean Khanate, discussed the dramatic events during the uprisings and the reasons were discussed. Although the revolts during the Şahin Giray era, mentioned in the current literature are approached politically, the social response of the revolt has been neglected. Here upon the lack of the study, the Crimean Karaims were examined in the light of the contemporary sources, and it tried to be brought to the literature.

Keywords:

Crimean Khanate, Chufut-Kale, Şahin Giray, Karaim, Karaite, Judaic Turks.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

*“Haydi, halkım, iç odalarımıza girip
Ardınızdan kapılarınızı kapatın,
RAB’bin öfkesi geçene dek kısa süre gizlenin.”¹*

Giriş

Bu çalışmada 1777-1783 yılları arasında Kırım’daki gruplar arasında “öteki” olarak öne çıkan Karaylar² konu alınmıştır. Müstakil Kırım Hanlığı dönemi olarak da anılan bu zaman zarfındaki isyanlar sırasında başlarına gelenleri, kendi gözlemleriyle anlattıkları üç kaynak esas alınarak kendi dillerinden, kendi acıları aktarılmış ve bunun üzerinden analiz yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan analizlerle birlikte yaşananların nedensellikleri üzerinde bazı fikirler ortaya atılarak çalışmanın Türk literatüründe hâlihazırda eksik olan Karay araştırmalarına katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Öncelikle Karayların daha sonra ise Kırım’da bulunan Karayların kökenleri mevcut literatür üzerinden tartışılarak hikâyelerini incelediğimiz insanların ve cemaatlerin kimler oldukları anlatılmaya çalışılmıştır. Ardından dönemin siyasi gücü olan Şahin Giray ve hanlığı bir başlıkta özetlenerek yaşanan gelişmelerin arka planını oluşturan siyasi atmosfer verilmiştir. Sonrasında makalenin özünü oluşturan kısımda Karayların bu dönemde karşı karşıya kaldıkları üç büyük olay kendi kaynakları üzerinden incelenerek altında yatan nedenler üzerinde tartışılmıştır. Uspenskiy Manastırı hadisesinde hanlığın kendisinden zarar gören Çufutkaleli Karayların; Büyük Özenbaş köyü saldırısında Albantsi³ denen birlikler tarafından katledilen Karayların ve Ermenilerin etkisiyle asılan iki Karay’ın hikâyesi üzerinden Kırım’ın en çalkantılı dönemlerinden biri olan müstakil Kırım Hanlığı döneminde Karayların durumları ve onlara karşı geliştirilen tutum ve davranışlar anlaşılmasına ve anlatılmaya çalışılmıştır.

1777-1783 yılları arasında Kırım’da yaşayan Karayları konu edinen çalışmanın yöntemini söylem analizi oluşturmaktadır. Çalışmaya temel kaynak olan üç çağdaş Karay eserinin asılları İbranice olup; Golda Akhiezer tarafından Rusçaya tercüme edilerek 2015 yılında Moskova’da “*Zavoevanie Krıma Rossiyskoy İmperiey Glazami Karaimskih Hronistov*” başlığı altında yayımlanmıştır. 1777-1783 yıllarını kapsayan ilk kronik Azarii ben Elii tarafından yazılmış; yalnız Karayları değil, Kırım’ın o döneme ait siyasi gelişmelerini de ayrıntılı olarak konu edinmiş bir eserdir.⁴ İkinci kronik, tarihsel açıdan tam olarak bir kronik olmaktan öte Kırım’da Ermeni iddialarıyla asılan iki Karay’ın suçsuzluğunu anlatmak üzere kaleme alınmış anonim bir anlatıdır.⁵ Son

¹ Yaşaya, 26:20. Hilelya ben İtzhak, Özenbaş Köyü’nde yaşanan olayları aktarırken “*Öfke dininceye dek saklanmalıyız*” der. Bu ifade, İtzhak’ın mektubunu yayına hazırlayan G. Akhiezer’in tespit ettiği şekilde Yaşaya 26:20’ye atıf yapar. Anlatılmak istenen İsrail oğullarına yönelik Asur zulmü ve Babil sürgününün bitmesi gibi tüm diğer zulümler de bitecektir.

² 1775 yılında Kırım’da yaklaşık 500 Karaim aile bulunmaktadır. Bunun 300’ü Çufutkale’de, 105’i Gözleve’de, 50’si Kefe ve 40’ı Mangup’ta yaşamaktadır (Akhiezer, 2015, s. 31).

³ Bunlar Albantsi, yerleştikleri bölgeler ise Albanskoe voisko olarak adlandırılmıştır. Bu Rumlara neden Albantsi (Arnavut) dendiği ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. (Fisher, 1970, s. 91).

⁴ Metin içinde “Azarii, 2015, s.” şeklinde referans verilecektir.

⁵ Metin içinde “Anonim, 2015, s.” şeklinde referans verilecektir.

kronik ise Hilelya ben İtzshak tarafından kaydedilmiş mektup niteliğindeki metindir⁶ (Akhiezer, 2015, s. 10). Bu metin, Özenbaş'taki katliamı detaylandırmaktadır. Bu kaynaklardan elde edilen veriler ışığında mezkûr süreç içerisinde az bilinen bir cemaat olan Karayların Müstakil Kırım Hanlığı dönemindeki hikâyesi yeniden inşa edilerek sebepleri tartışılmış ve grubun yarımada'daki "öteki" konumu incelenmiştir.

1. Karay Adı ve Kırım Karay Türkleri

Arami-İbrani dilindeki *kara-* kelimesinden gelen (Çulha, 2002, s. 1) *Karâî* kelimesinin çoğulu *Karaim'dir* (Kuzgun, 2000, s. 1). Arapçada *Karrai*, Türkçede *Karay* şeklinde ifade edilmekte olup, *okumak*, *çağırarak*, *davet etmek* manasındadır. *Tevrat'ı - kutsal yazıyı- okuyanlar*, *Tevrat'a davet edenler* anlamında kullanılmaktadır (Arık, 2012, s. 130; Çulha, 2002, s. 1; Atmaca, 2020, 59). Orta Çağda Museviler, Talmud ve benzeri sözlü rivayetlerin benimsenmesi konusunda *Rabbani* ve *Karâî* olmak üzere ayrıışmışlardır. Kutsal kitap olarak sadece *Tevrat'ı* benimseyip, dinî bilginin tek ve eksiksiz kaynağı olarak görüp, Talmud vd. sözlü rivayetleri gereksiz kabul edenlere *Karâî*, *Tevrat'ın* yanı sıra Talmud vd. sözlü rivayetlerin tamamını benimseyenlere de *Rabbani* denilmiştir (Smetek, 2015, s. 12).

MS 8. yüzyıla kadar organize olmamış bir inanç olarak varlığını devam ettiren *Karâî* mezhebinin, Anan ben David tarafından kurulduğu kabul edilmektedir (Dubinski, 2021, s.404; Atmaca, 2020, s. 60). *Tevrat'ın* sözlü yorumunu tamamen reddeden Anan ben David, yazdığı ve günümüze kısmen ulaşan *Sefer ha-Mitzvot (Farzlar Kitabı)* adlı eserinde, Talmud'u reddederek tüm öğretilerinde *Tevrat'ı* ölçü aldığını ve tek dinî otorite kabul ettiğini ifade etmiştir.⁷ Talmud'u, rabbiler tarafından yazılan ve düzmece bilgiler içeren bir kitap olarak değerlendiren *Karâîler*, (Arık, 2005, s. 28) Rabbanilerin yoğun baskısı ile karşılaşınca Mısır, Suriye, Anadolu, İran, Kafkasya ve Kırım'da yayılma imkânı bulmuştur (Öztürk, 2016, s. 2). Rabbaniler kendi ırkları haricindekileri bu mezhebe kabul etmezken, İsrailoğulları dışındaki ırklardan insanlar *Karâî* mezhebine girebilmektedirler. *Karay* kelimesi ise Museviliğin *Karâî* mezhebine girmiş olan Türklere verilen isimdir (Kuzgun, 2000, s. 1).

Tarihte Türkler ve Yahudilik⁸ konusunda gündeme gelen ilk topluluk Hazarlar olmuştur. Batı Göktürk Devleti'nin devamı niteliğinde olup, 6. ve 11. yüzyıllar

⁶ Metin içinde "Hilelya, 2015, s." şeklinde referans verilecektir.

⁷ Karailik *Tevrat'ı* anlayıp yorumlamada literalizmi (harfi harfine anlamayı) ilke edinmiştir. *Evamir-i Aşere'ye* (On Emir'e) büyük önem verir. Bütün varlıkları yaratan Allah'tır. Allah Musa'ya ve Tanah'ta (Ahd-i Atik'te) adı geçen diğer bütün peygamberlere hitap etmiştir. Musa'nın koyduğu kanunlar hakktır. *Tevrat'ın* dilini bilmek dinî bir görevdir. Kudüs'teki Mabet dünya idaresinin makamıdır. Mesih'in gelmesi ve ileride yeniden dirilme ve hesap günü vardır. *Karâîlik'te* Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerine de inanılmıştır. Fakat bu iki peygamberin Hz. Musa'nın şeriatına tabi oldukları, esas şeriat kitabının *Tevrat* olduğu, Kuran ve İncil'in onun hükmünü kaldırmadığı kabul edilmiştir. İslami bir muhitte ortaya çıkıp şekillendiği için *Karâîlik* İslam kültüründen etkilenmiştir. Mabetlerini (kenesa) camilere benzer biçimde inşa etmiş, kenesanın zeminine halılar sermiş ve Müslümanlar gibi mabetlerine ayakkabısız girmişlerdir. Eskiden beri ibadetlerini Müslümanların yaptığı gibi diz çökerek ve çömelerek yapan *Karâîler* mabetlerinde sessizce, saf tutarak ve cemaatle ibadetlerini icra etmişlerdir (Arık, 2012, s. 30).

⁸ Yahudilik, Museviliğin bir yorumudur, bir mezhebidir ve Yahudilik ile İsrailoğulları birlikte anılırlar (Altınkaynak, 2021, s. 95).

arasında Ten-İtil-Kafkasya üçgenini merkez edinen Hazarlar; coğrafi konum, dinî hoşgörü ve siyasi sebeplerle Gök Tanrı inancının yanı sıra semavi dinlerin de kabul edilip yaşandığı dinî çeşitliliğe sahiptir. Yahudilik, Bulan Hakan zamanında üst zümre ve küçük bir halk kesimi tarafından kabul edilmiştir (Arık, 2012, s. 132). Hazarların başından beri *Rabbinit* değil *Karaim* olduklarına dair görüşler ileri sürülmüşse de buna dair yeterli delil bulunmamaktadır (Artamonov, 2008, s. 575). Aksine Osman Karatay, başta *Kenize Mektubu* olmak üzere döneme ait diğer mektuplara dayanarak Hazarların resmî dininin *Karaylık* değil *Talmutçuluk* olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan Golden'e yaptığı atıfla Hazarların resmen *Talmutçu* olması Hazarlarda *Karaylığın* olmadığı anlamına da gelmeyeceğini vurgulayarak, Hazarların *Karay* olması ile Hazarlar'da Karayların olmasının farklı şeyler olduğunu ifade etmiştir⁹ (Karatay, 2011, s. 89). Hazarların Museviliği kabulünde hangi cemaat başarılı olmuş olursa olsun, zamanla *Karâî* yorumunun öne çıktığı ileri sürülebilir. Zira Hazar Musevileri, kısa sürede Talmudiler tarafından mülhidlikle itham edilecek kadar *Karâîliği* benimsemişlerdir. Yönetici sınıf *Talmudi* yorumu tercih etmiş olsa da bozkır kültüründeki tebaa Tevrat'a dayanan sade bir yorumu tercih etmiş olmalıdır (Türk, 2011, s. 378). Hazar Devleti yıkıldıktan sonra Kıpçaklar, Hazarların mirasına hâkim olmuşlar ve Kuman-Kıpçak grupları arasında da belli ölçüde *Karâîlik* yayılmıştır. Hazarlar, Kıpçak Türkleri ile karışarak erirken, inancı esas alan grup Hazar ve Kıpçak isimlerini terk ederek, kendi etnik kimliğini *Karaylar* olarak adlandırmıştır. Dolayısıyla Karayların etnik kökeninde¹⁰ Kıpçaklar da yer almış ve Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu Karayların konuştuğu dile de *Karay Türkçesi*¹¹ denilmiştir (Arık, 2012, s. 134).

Bizans döneminde İstanbul'da güçlü bir Karay cemaatinin varlığına inanılmaktadır (Karatay, 2011, s. 89; Kuzgun 1997, s. 1718). Hızlı bir şekilde yayılan bu mezhebin Kırım'a ne zaman geldiği bilinmemektedir.¹² Ancak hem misyonerlik hem de Bizans'ın

⁹ 12.yy yazarı Abraham bin David, Hazarların doğrudan rabbi mezhebine geçtiklerini yazar. Dolayısıyla Karatay, Kırımçaklar ve Karaylar'ın Hazarların torunu olarak görülebileceğini, ancak Hazarları Karay görmenin sıkıntılı bir durum olduğuna işaret eder (Karatay, 2019, s. 263).

¹⁰ Yapılan genetik çalışmalarla, Karayların Türklükle ilişkilerinin zayıflığını iddia eden görüşler de mevcuttur. Söz konusu görüşlerde genetik karşılaştırmaların sonuçları; *Kırım Karaylarının Karay ve Rabbani diğer Musevilerle yakın akraba olduğu, fakat bir zamanlar Hazar deoletininde bulunduğu bölgelerde yaşayan Musevi olmayan Türklere veya diğer halklarla daha az ilişkilerinin olduğu görülmüştür, şeklinde değerlendirilmiştir* (Brook, 2014, s. 70).

¹¹ *Karayca Türkçesi*, Doğu Avrupa'da yaşayan Karaimlerin konuştukları Türk dilinin adıdır. Karaimce, Türk dil ailesinin Kıpçak grubuna mensup bir dil olup, günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir dildir. Karay Türkçesinin en dikkat çekici özelliği İbrani alfabesi ile yazılmıştır. Artık Latin harfleri ya da Kiril harfleri ile yazılan bu dil için 17.-19. yüzyıllarda İbrani harfleri kullanılmıştır. Karay Türkçesinin üç diyalekti vardır. *Kırım Karay Türkçesinin Doğu Karay Türkçesi grubuna girer ve günümüzde yok olmuştur. Batı Karay Türkçesi grubuna ait olan Troki /Trakay diyalekti Litvanya'daki Karaimler tarafından konuşulan Karay Türkçesidir. Yine Batı Karay Türkçesi grubundan olan Halic-Lutsk diyalekti ise Ukrayna'daki Karaimlerin dilidir. Her iki diyalekt de diller arası etkileşime maruz kalarak Slav dillerinden çokça ödünçleme yapmış, tehlike altında olan diyalektlerdir* (Can, 2013, s. 281).

¹² Rusya ve Avrupa Yahudilerini maruz kaldığı önyargılardan kurtarmak amacıyla Kırım'daki Karay varlığını arkeolojik kazılara dayandırarak MÖ 6. yüzyıla kadar götürülen görüşlerin (Firkowicz'in teorisi) (Yılmaz Kolankaya, 2022, s. 40) yanı sıra antropologlara göre Karayların, köken olarak Taurida-

karşı tavrı dolayısıyla (10-13. yüzyıllar arasında) mecburi göçlerle Kırım'a gelen (Yılmaz Kolankaya, 2022, s. 40) Karâilerin Kırım'ın Museviliği kabul etmiş Hazar-Bolgar halkının bakiyeleriyle karışıp, kendi öğretilerini onlar arasında yaymış olmaları muhtemeldir (Artamonov, 2008, s. 575). Nitekim Bizans'tan Kırım'a gelerek yerleşip ayrı bir cemaat olarak yaşayan Karâilerin, burada bulunan Hazar kökenli Karay Türklerine verdiği anlaşılan, hâlen Petrograd'da bulunan ve son sayfasında "Bu kitap Hazar cemaatine hediye edilmiştir" ifadesi yazılı Tevrat'ın varlığı Karâiliğin Kırım'da yayılma alanı bulduğunun göstergesidir¹³ (Arık, 2012, s. 37). 12. yüzyılda Kırım'da Karayların sayısı artmış ve Rabbani Yahudilerle birlikte yaşadıkları görülmektedir. 15. yüzyılının başında coğrafyaya gelen Schiltberger, Kefe'de ayrı sinagogları olan iki ayrı Yahudi cemaatinin varlığından bahsetmiştir. Rabbani Yahudilerle beraber yaşadıkları Kefe¹⁴ dışında Karayların en yoğun bulunduğu yerleşim yerleri, Solhat (Eski Kırım), Mangup ve Kırkyer (Çufutkale¹⁵ -Gevherkirman)'dir (Türk, 2011, s. 378; Schiltberger, 1995, s. 119).

Kimmerlerinin soyundan gelenlerle, bölgeye gelen Hazar-Kuman (Kıpçak) halklarının karışımından oluştuğunu ifade eden yaklaşımlar da (Wrangell, 2014, s. 42) göz ardı edilmemelidir.

¹³ Kırım, Yahudi geleneğine mensup üç ayrı cemaate sahip olmasıyla ön plana çıkan bir coğrafyadır. Söz konusu cemaatler: *Aşkenazlar*, *Kırımçaklar* ve *Karaylar*'dır (Magocsi, 2017, s. 114).

Kırımçaklar: *Kırımçak* terimi, Kırım + Türkçe küçültme anlamı ifade eden -çak ekinin birleşmesiyle oluşur, *Kırım sakini Kırım'da oturanlar* anlamına gelir. Kırımçaklar, Türk dünyası içerisinde Musevî olmaları yönüyle Karaim Türkleriyle birlikte dikkat çekmektedirler. Karaimlerle birlikte Kırım'da yaşıyor olmaları sebebiyle birbirleriyle karıştırıldığı görülür. Bugün bölgede yaşayan Musevî Türklerin, 10. yüzyılın sonunda Hazarların dağılmasından sonraki bakiyeleri oldukları düşünülmektedir. Kırımçaklar, mezhep olarak Talmudist'tirler ve Türkçe konuşurlar. Kırımçak Türkçesi, Karay ve Kırım Tatar Türkçesine benzeyen bir Türkçedir. Kıpçak özellikleri olan Oğuz grubu diyalekti olarak tanımlanmaktadır. Kırımçaklar, Kırım yarımadasının Karasubazar, Kerç, Kefe, Solhat, Mangup bölgelerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Kırımçakların 1783'ten itibaren yapılan nüfus sayımlarında kayıtlara geçtiği bilinmektedir. Kırımçak adına 1859 tarihli Rus kaynaklarında rastlanıldığı ifade edilmektedir. 18. Yüzyılın sonunda Kırım'ın Rus yönetimine girmesi ve 19. yüzyılda bölgedeki diğer Yahudilerden ayırt edebilmek için 'Kırımçak' adının kullanıldığı anlaşılmaktadır (Doğan, 2002, s. 290-293).

Aşkenazlar, Rus İmparatorluğunun batı bölgelerinde (8. Yüzyılda Polonya-Litvanya'dan ilhak edilen coğrafyada) yaşayan ve Yid dili konuşan, Talmudist Yahudilerdir. Ruslar tarafından Kırım'a yerleşmeleri teklif edilmiş ve 1881'de sayıları 10 bin civarında olup Kerç, Kefe, Akmesicid ve Akyar'a yerleşmişlerdir (Magocsi, 2017, s. 114).

¹⁴ Arşiv kayıtlarıyla Kefe üzerinde çalışan Öztürk, kayıtlarda Yahudi nüfusunun üç kısım halinde kaydedildiğini ifade etmiştir. Bunlar; *Cemaat-i Yahudiyân-ı Efrenc*, *Cemaat-i Yahudiyân*, *Cemaat-i Çerkesân-ı (Yahudi)-ı Otuzlar*.'dır. Öztürk, söz konusu cemaatlerden birinin gerçek Yahudi, diğerlerinin ise Yahudi dinini benimsemiş Türk ve Çerkes olduğu görüşündedir. Çerkeslerin açık olarak belirtilmesi ve Frenk kelimesinin etnik olarak yabancılara kullanılmasından hareketle *Cemaat-i Yahudiyân*'ın Karay Türkleri olabileceğini ifade etmiştir. Bu minvalde değerlendirdiğinde Karaylar salt *Yahudi* kelimesi ile ifade edilmiş olup, 1520 nüfus verilerine göre Kefe'deki Yahudilerin büyük bir kısmının Karaylar olduğu söylenebilir. (Öztürk, 2000, s. 268) Sicillerdeki tereke kayıtlarında da Karay veya Karaim kelimesi bulunmayıp, erkekler için *Yahudi* kadınlar için *Yahudiye* kelimesi kullanılmıştır (Yılmaz, 2011, s. 352). Çufutkale Mahallesi sakinleri *Kal'a Yahudileri* olarak ifade edilmiştir (Yaşa, 2021, s. 33; Türk, 2011, s. 384).

¹⁵ Çufutkale yeni bir isim olup 18. Yüzyılda ortaya çıkmıştır (Kokizov, 2011, s. 873). Çift-Kale, Bahçesaray yakınlarındaki Meryem Dere'nin üst tarafında 3 tarafı uçurum bir tarafı da sık ormanlık alan üzerine kurulmuş çok eski bir yerleşim merkezidir. Bu kaleyi Kırım Karayları kurmuştur. Çift –

Çolak, D.& Paşaoğlu, D. D. (2023). Şahin Giray Dönemi'ndeki İsyanlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783) "Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız".

Selçuk Türkiyat, (58): 301-324. Doi: 10.21563/sutad.1347938

Karaylar için Çufutkale'nin özel bir yeri vardır. Burası sadece en yoğun yaşadıkları yer değil, aynı zamanda Kudüs'ten sonra en önemli dinî merkezdir (Türk, 2011, s. 381). Evliya Çelebiye göre, Çufutkale'de oturan Müslüman yoktur,¹⁶ kaynaklara göre kale dizdari, askerleri ve kapıcıları tamamen Yahudilerden oluşmaktadır (Bıyık, 2014, s. 105). Nitekim Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray'ın yaptığı ilk işlerden biri kendinden önce Kırım hâkimi olan Devletberdi'nin kale halkına verdiği tarhanlık yarlığını yenilemek olmuştur (Türk, 2011, s. 381).

Kırım Hanlığı'nda yerel paralar kendi darphanesinde basılmış olup ilk darphane Çufutkale'dedir.¹⁷ Hanlık merkezi Bahçesaray'a taşınınca darphane taşınmışsa da 1612 tarihli bir belgede (Çufutkale'den Gözleve'ye taşınan) darphanenin görevlisinin bir Kırım Karayı olduğu dikkat çekicidir. Altmış yıl sonra, Kırım kadı sicil kayıtlarında 1671 yılında darphane eminliğinde görevli kişinin yine Kırım Karayı olması, (Yaşa, 2021, s. 145) Karayların darphane eminliği görevinin zaman ve mekân (Çufutkale) ile sınırlı kalmadığını göstermektedir.¹⁸ Siciller incelendiğinde Karaylarla ilgili davaların büyük çoğunluğunun ticari faaliyetlerle ilgili olduğu görülmüştür.¹⁹ Genellikle ticaretle uğraşan ve birçok mesleğin icrasında önde gelen Karayların, Kırım Hanları ile olan ekonomik ve siyasi ilişkileri son derece gelişmiştir. Hatta hanlar nakit paraya ihtiyaç duyduklarında zenginlere borçlanmışlardır ve bu kişilerin başında Karaylar gelmektedir. Borca karşılık temessük (bir çeşit senet) veya değerli bir eşya rehin verilmiştir. Karaylar, servetlerini vakıflar kurarak (çocukların eğitimi, Tevrat okuması, fakirlere yardım gibi) hayır işlerinde de kullanmışlardır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kırım'ın sosyo-kültürel²⁰ ve ekonomik yaşamında etkili olmuşlardır (Bıyık, 2014, s. 106).

Kale'nin 3 kapısı vardır. Orta Kapı ile birbirine bağlanan iki kaleden ibarettir. Kırım Karayları bu iki kaleyi çift kale diye adlandırmışlardır. Kırım Karay Türkçesinde çift kelimesi "çuft - çufut" diye söylenir. Yani Çuft-Kale veya Çufut -Kale. Kalenin adı "Cıftkale" yani (Yahudi Kalesi) diye adlandırılmaya ve literatüre yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Kırım Karayları da buna şiddetle karşı çıkmaktadır (Altınkaynak, 2018, s.67).

¹⁶ Bahçesaray şehrinde genel anlamıyla ayrılmış bir mahalle sistemi vardır. Her ne kadar Müslüman mahallesinde farklı etnik kökenlerden kişiler varsa da Yahudi veya Ermeni mahallesinde bir Müslümanın ikameti rastlanır bir durum değildir (Yaşa, 2021, s. 33). Bahçesaray'daki tüm Yahudi dükkânlarının sahipleri ve Yahudi bezirgânlar Çufut ve Mangup Kalelerinde ikamet etmişlerdir. (Bıyık, 2014, s. 105) Gündüz dükkânlarını açıp, geceye kaleye dönmüşlerdir (Türk, 2011, s. 382).

¹⁷ Burada basılan son para 1552 tarihlidir (Bıyık, 2014, s. 187).

¹⁸ Darphaneler, Yahudiler (sicil ifadesidir kastedilenler muhtemel Karaylar) tarafından iltizamla alınıp işletilmiştir. 1751 yılında darphane ve Ferahkırman (Or) tuzlasının işletme hakkı iltizamla bir yıllığına Baba adlı Yahudi'ye 202 bin Kırımî kuruşu karşılığında bırakılmıştır. Baba'nın yıl içerisinde değişik zamanlarda hana verdiği tutar 202 binden fazla olunca Baba'ya ilave tuz ve nakit ödemesi yapılmıştır (Bıyık, 2014, s. 188).

¹⁹ Karaylar, kira sözleşmesi, para vakıflarından nakit para talepleri, alacak-borç tespiti vb. ticari konularda şer'i mahkemelere yoğun olarak başvurmuşlardır. Hatta kendi aralarında yaşadıkları sorunlarda dahi kadıya başvurdukları görülmektedir (Yaşa, 2021, s. 72).

²⁰ Kaplan Giray zamanında Karayların lideri Aga Çelebi 1731'de Çift-kale'de Kırım'ın ilk basımevini açmıştır. 1734'te Kırım Hanlığı'nın ilk basma kitabı çıkmıştır ve Karay dilinde Karay dua kitabıdır. Basımevi XIX. Yüzyıla kadar hizmet etmiş olup Kırım Tatar ve diğer halkların da ihtiyaçlarını görmüştür (Altınkaynak, 2006, s. 55).

Karaylar, *deri işçiliğinde* çok iyi ustalardır. *Saraçlık, ayakkabıcılık, kürkçülük, köselecilik, postçuluk, meşincilik, terzilik, taşçılık, mumculuk, kuyumculuk* mesleklerini yapmışlar, özellikle *hallaç* esnafının tamamını ellerinde tutmuşlar ve *bezzaz* sektörünün de önemli aktörleri olmuşlardır (Altınkaynak, 2006 s. 17; Kavak, 2011, s. 347). Kırım'da bakkal ve ihraç malı olarak bal önemli bir metadır. *Rum, Abaza* ve *Kırım* olmak üzere üç çeşit üretimi yapılmış olup en kıymetlisi *Kırım* balıdır. Hanlık sınırları içinde bal toplama ve ticaretinin yapılması iktisadi bir ayrıcalık olup bu imtiyaz sadece Karaylara verilmiştir (Kavak, 2011, s. 346). Osmanlı Devleti'nde sadece Müslümanlarca yapılmasına izin verilen köle ticareti ve esircilik Kırım'da Karaylar tarafından da yapılmıştır (Türk, 2011, s. 391). Bir başka ayrıcalık örneği; 1683-84 yılına ait Gözleve ve Karasu kadılikları sınırlarındaki cizye vergisinin toplanması görevinin Karaylardan Bazargan Moşi'ye verilmesidir (Kavak, 2011, s. 346). Kırım Hanlığı'nda Karayların askerlik yapmış olabileceğine dair görüşler dahi mevcuttur. Şöyle ki; bir Karay tarafından yazılan, *Selamet Giray döneminde ataları gibi hana askerlik hizmetinde bulunduğu için herhangi bir vergi ödemediğinden* bahseden, 1608 tarihli mektup Karayların Kırım Hanlığı içerisindeki statülerini görmemiz açısından oldukça kıymetlidir. Nitekim söz konusu Karayların hanlık makamına olan bağlılığı Rusların Kırım'ı işgali sonrasında da devam etmiş ve Rusların kızgınlıklarını Karaylar üzerine yöneltmiştir (Altınkaynak, 2006, s. 17).

Kırım'ın işgali sonrası 1787'de Kırım'a gelen ve görevdeki memurları huzuruna toplayarak hanlık döneminden daha fazla refaha ulaşacakları vaadiyle isteklerini soran Yekaterina'dan darphane emini Benyamin Ağa'nın İstanbul'a gitmek için izin istemesi ve hanlığa sadakati, ceza olarak Karayların hukuk ve imtiyazlardan mahrum kalmalarına sebep olmuştur. Sekiz yıl sonunda söz konusu kargaşa ortamında yaşayamayacaklarını gören Karaylar ellerindeki han yarlığını bir heyet ile Petersburg'a gönderirler. Gerekli güvenli ortam sağlandığında Kırım Hanlığı'na gösterilen sadakatin Rus hükümetine de gösterileceğini ifade ederler. Söz konusu başvuru üzerine Yekaterina'nın 8 Haziran 1795 tarihinde Karaylar hakkında verdiği emirname ile Karai mezhebi ayrı bir din olarak tanınıp, imtiyazlar verilecektir. Çarlık sınırları içindeki kadim Rus halkı gibi muamele görecektirler. Kırım Tatarları derecesinde askerî ve mülki idarede yüksek makamlara çıkabileceklerdir (Şapşaloğlu, 2009, s. 626).

2. Kırım'ın Son Hanı Şahin Giray ve Dönemi

Çalışmanın sınırlarını oluşturan 1777-1783 yıllarında Kırım'da hüküm süren Şahin Giray Han 1745 yılında Edirne'de doğmuştur. II. Devlet Giray'ın torunu olan Şahin Giray gençlik yıllarında Venedik'te bulunmuş ve burada Batı tarzında eğitim görmüştür (Laşkov, 1886, s. 37-38; Emecen, 2010, s. 275). Kırım'a dönüşünden sonra 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusya Devleti ve Kırım Hanlığı arasında imzalanan Karasubazar Antlaşması'nın (1772)²¹ görüşmeleri için 1771'de Sahip Giray Han'ın St. Petersburg'a gönderdiği heyetin başında yer almıştır. Görüşmelerde İtalyanca ve Grekçe bilen Şahin Giray Avrupalı tarzındaki hâl-i tavırlarıyla Çariçe

²¹ Kırım Hanlığının bağımsızlığı temelinde imza edilen antlaşma 1 Kasım 1772 yılında Rusya tarafından Solobodskaya yöneticisi General Şerbinin ile Kırım tarafından Sahip Giray Han, Şirin ve Mansur Beyleri ile dört Nogay Ordasının her bir temsilcisi tarafından imzalanmıştır (Fisher, 2008, s. 50).

Yekaterina'nın ilgisini çekmeyi başarmıştır. Yekaterina Voltaire'e yazdığı mektuplarında, Şahin Giray'ın zekâsından, ılıman karakterinden, Arapça dizeler yazdığından, sanat gösterilerine ilgisinden ve dans meclisine katılımından söz etmiş ve hanzadeyi övmüştür: "*Genç Tatar prensi nazik bir karaktere ve ruha sahip, Arapça dizeler yazıyor; hiçbir gösteriyi kaçırmaz; Pazar günleri akşam yemeğinden sonra genç hanımları dans ederken görmek için bir saatliğine oraya girmesine izin verildiğinde topluluğuma katılır.*"²² Şahin Giray, bu ziyaret sayesinde Rus çaricesinin dikkatini çekerek gelecekteki han namzedi olmuştur. Sonuç olarak 1774'te Devlet Giray'ın, Kırım Hanı Sahip Giray'a karşı başlattığı harekât sonrasında Rusya'nın desteğini alarak 1775'te Kuban'da Nogayların lideri olarak seçilmiştir. 1777'de ise Devlet Giray'ın Rusya tarafından Kırım'dan çıkarılmasıyla Kırım hanı olarak Bahçesaray'a girmiştir. Şahin Giray'ın Kırımlılar tarafından han olarak seçilmesinin ardından Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre Osmanlı Devleti'nin hanlığını tasdik etmesi gerekmektedir. Şahin Giray'ın Batı geçmişi ve Ruslara yakınlığı Babıali'de soru işareti uyandırmıştır. Ancak buna rağmen hanlığını onaylayan teşrifati gecikmeli de olsa almıştır²³ (Şem'dânî-zâde, 1981, s. 47).

Rusların desteğiyle 1777'de Kırım Hanı olan Şahin Giray Kırım Hanlığında derhal bazı reformlara başlamıştır. Böylece dinî kurum ve vakıflara ait topraklara el koymuş ve buradaki görevlileri merkez hazineden maaşa bağlamıştır. Ardından Müslüman ve gayrimüslim halk arasındaki vergilendirme farkını ortadan kaldırarak eşitlikçi bir vergi sistemi getirmiştir. Şahin Giray, bu adımların ardından önemli bir adım atarak Kırım ordusunu modernleştirme adımını atmıştır. Askerî modernleşme bağlamında Kırım askerlerine Avrupalı (Rus) tarzda üniformalar giydirilerek yine Avrupa usulü eğitimlere başlanmıştır. Ancak yapılan söz konusu askerî ve idari reformlar Kırım halkı arasında memnuniyetsizliklere sebep olmuştur. Müslüman ve gayrimüslim cemaatler arasında eşit muamele edilmesi ve askerlerin "kâfirler" gibi giydirilmesi Kırımlıları oldukça rahatsız etmiştir. Kırım halkı arasında Şahin Giray Han'ın domuz eti yediğine, hatta St. Petersburg'da bulunduğu esnada İvan Pavloviç ismiyle vaftiz edildiğine dair şayialar dolaşmaktadır (Ülküsal, 1980, s. 109-110; Wrangell, 2014, s. 76; Smirnov, 2016, s. 584; Fisher, 1998, s. 108.). Bu süreç içerisinde ortaya çıkan hoşnutsuzluk 1777'de isyana neden olmuştur.

²² "ce jeune prince tartare est d'un caractère doux: i a de l'esprit, il fait des vers arabes; il ne manque aucun spectacle; il s'y plaît, il va à ma communauté les dimanches après diner, lorsqu'il est permis d'y entrer pendant une heure pour voir danser les demoiselles" (Fisher, 1998, s. 96). Kırım'ın Rusya ilhakından yıllar sonra yarımada bulunan Baronne Ludmila de Wrangel, Şahin Giray Han'ın sarayında bulunmuş yaşlı bir kadının izlenimlerini benzer şekilde aktarır. Son hanın oldukça uysal bir mizaca sahip olduğunu, edebiyata ve müziğe de hayli ilgili olduğunu bildirmiştir. (Wrangell 2014, s. 4). Kronik yazarı Azarii de Şahin Giray'ı şu şekilde tasvir eder: "*Şahin Giray akıllı ve zeki idi, zayıf, kısa boylu ve ufak yapıydı, yediği azdı, kümes hayvanları dışında et yemez eknek ve meyveyle hayatını sürdürürdü. Sıradan kıyafetler giyer, halkın fikirlerini dinlemek için geceleri gezerdi*" (Azarii, 2015, s. 157).

²³ Sultan I. Abdülhamid Şahin Giray'ın hanlığı ile ilgili fikrini hattında şöyle bildirmiştir: "Benim vezirim Şahin Giray bir âlet-i mülahazadır Rusyalı'nun meramı Kırım'ı zapt etmektir". (Uzunçarşılı, 2011, s.446). Nitekim Şahin Giray'ın, han olmasının ardından Kırımlı kazasker ve müftülere Osmanlı Padişahları tarafından tayin edilmeden Kırım hanı olmak, Osmanlı ordularına karşı savaşmak ve Osmanlılara karşı Rusya'dan yardım almak şer'an caiz midir sorularını sorması Osmanlı Devleti'nin Şahin Giray hakkındaki şüphelerini haklı çıkarmaktadır (Ülküsal, 1980, s. 108).

Şahin Giray'a karşı çıkarılan ayaklanmayla başlayan iç çatışmalar ilk olarak Kerç ve Yenikale'de, Çeşme Deniz Savaşı'nın sonrasında Mora Yarımadası'ndan buraya yerleştirilen ve yerel halk arasında Albantsi olarak adlandırılan Rumlar²⁴ ile Kırım Tatarları arasında başlamış ve kısa süre içinde Bahçesaray ve Kuban bölgelerine sıçramıştır. Nogay Tatarlarının da katılımıyla isyan geniş bir alana yayılmıştır. Şahin Giray'ın isyanı bastırmaktaki yetersizliği sonucu Yekaterina'nın emriyle General Prozorovski duruma müdahale etmiştir. Diğer taraftan Osmanlı ordusu ise isyan eden Kırım Tatarlarını haklı bularak 2 Ocak 1778'de Selim Giray'ı yeni Kırım hanı olarak atamış ve Canikli Hacı Ali Paşa'yı da yine serasker tayin ederek yardım için göndermiştir (Karagöz, 2003, s. 58). Ancak Osmanlı Devleti'nin etkin bir politika güttüğü söylenemez. Bölgede gayrimüslim unsurlar dışında desteği olmayan Rusya'nın daha fazla nüfuz kazandığı ortadır. Prozorovski komutasındaki askerler Akmesic'te katliama varan saldırılarda bulunarak isyanı kontrol altına aldıktan sonra Osmanlı Devleti tarafından Kırım'a gönderilen Selim Giray yarımada'ya yeni ulaşmıştır.

Hanlığının ikinci dönemi olarak kabul edilebilecek bu süreçte Şahin Giray, isyana neden olan reformlardan geri adım atmadığı gibi halka karşı daha acımasız bir politika takip etmiştir. Karasubazar ve Akmesic'te isyanla ilişkilendirilerek yakalanan ulemanın elleri ve ayaklarının kesilmesi emrini vermiştir (Smirnov, 2016, s. 628; Fisher, 1970, s. 92-93).²⁵ Nitekim çalışmanın konusunu oluşturan Karay topluluğu da bu atmosferden hayli etkilenmiştir. İsyancı Kırım'da ciddi siyasi etkilerinin yanında toplumsal çatışmalara da sebep olmuştur. Rusya ve Şahin Giray hizbinde yer alan gayrimüslim tebaa ile isyancı kutupta bulunan Müslüman Tatarlar arasında güven sorunu ortaya çıkmıştır. Kırım'daki farklı dinlere mensup cemaatler birbirlerinden gelecek saldırılardan korunmak için göç etmek yolunu seçmiştir (Azarii, 2015, s. 181-182; Fisher, 1970, s. 102). Müslüman Kırım Tatarları Kuban ve Özü Kalesi üzerinden Osmanlı Devleti'ne göçerken Kırımlı Ermeniler, Rumlar ve Albantsiler ise Rusya'ya sığınmıştır. Sonuç olarak tüm bu karmaşa ve kargaşa arasında en zor durumda kalan sosyal grubun Karaylar olduğu anlaşılmaktadır.

1779'da Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi maddelerinden biri Rus askerlerinin Kırım'dan ayrılmasıdır. Antlaşma maddesi yarımada'da Şahin Giray'a karşı seslerin tekrar yükselmesine zemin hazırlamıştır. Şahin Giray'ın tepkilere rağmen reformlarına devam etmesinin yanı sıra Abaza ve Çerkez toprakları üzerinde genişleme planları kötü gidişatı daha da tırmandırmıştır. Nisan 1781'de bu kez yarımada dışında Kuban bölgesinde Nogaylar'ın Don Kazaklarına saldırısıyla isyan kıvılcımı tekrar ateşlenmiş ve Kırım Tatarları da kısa sürede bu isyana destek vermiştir (Smirnov, , 2016, s. 623-626; Fisher, 1970, s. 122-126). Bahadır Giray'ın Kırım'a gelmesi üzerine kargaşa daha da artarak kontrolden çıkmıştır. Kırım'da meydana gelen son hadiseler, Çariçe Yekaterina'nın da Şahin

²⁴ Bunlar Albantsi, yerleştikleri bölgeler ise Albanskoe voisko olarak adlandırılmıştır. Bu Rumlara neden Albantsi (Arnavut) dendiği ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. (Fisher, 1970, s. 91).

²⁵ Kırım'da bulunan Rus görevli Stahiev, Panin'e gönderdiği mektubunda bu olayın asılsız olduğunu ve Şahin Giray'a atılmış bir iftira olduğunu bildirir (Dubrovin, 1885, s. 100).

Giray'dan desteğini çekmesine neden olup Rus işgaline giden süreci başlatmıştır. Bu doğrultuda Rusya, 8 Nisan 1783'te *Karasubazar Beyannamesi* ile Kırım'ın ilhakını resmen devletlerarası kamuoyuna ilan etmiştir (Emecen, 1984, s. 317). Sonraki süreç Şahin Giray için de hayli sancılı geçmiştir. Önce Rusya Devleti tarafından kuzey İran bölgesinde kurulacak tampon bir devletin krallığı teklif edilmiş ancak bu mümkün olmayınca sonrasında Kaluga şehrinde ikamete mecbur edilmiştir. Ardından Rusya tarafından siyasi bir tehlike olmadığına kanaat getirilince Osmanlı Devleti'ne iltica etmesi kabul edilmiştir. Ancak Osmanlılar arasında Kırım'ın kaybedilmesinin müsebbibi olarak kabul edilen "gâvur han" burada da hoş karşılanmayarak Rodos Adasına sürülmüş ve Ağustos 1787'de burada idam edilmiştir (Taleysanzîde, (2003, s. 214-215; ayrıca bkz. Emecen, 1984, s. 333).

3. Şahin Giray Dönemi İsyanlarında Karaylar

Altınlar Saklandı mı? Uspenskiy Manastırı²⁶ Olayı:

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) sonucunda Osmanlı Devleti ile ilişkisi kesilen Kırım Hanlığı'nın bağımsızlık konusunda dâhilî meselelerle uğraştığı bir dönemde Devlet Giray, Sahip Giray'ın hanlığına karşı isyan etmişti. Osmanlı Devleti'yle eski bağlarını tesis etmek isteyen Tatarların da desteğini alan Devlet Giray, han olarak seçilmiş ve Babiâli'den hanlığını onaylatmıştır (Smirnov, 2014, s. 572-573). Ancak Devlet Giray'ın hanlığı Kırım'daki iç çatışmanın sonunu getirmediği gibi daha da tırmandırılmıştır. 1777 yılında Ruslarla birlikte Şahin Giray'ın Kırım'a geldiği şayiaları halk arasında dolaşmaya başladığında Devlet Giray'ın hanlığı da sarsılmaktadır. Babiâli'den beklediği yardımı göremeyen Devlet Giray, Kırım'ın maddi kaynaklarına yönelmiştir. Bu doğrultuda, Bahçesaray'a oldukça yakın bir mesafedeki Çufutkale'de bulunan Karay cemaati hanın ilk hedeflerinden biri olmuştur. 1777 yılının Şubat-Mart aylarında Devlet Giray, Karayları, Uspenskiy Manastırı'nda hazine bulma ve bunları saklamakla itham etmiştir: "Sizler manastır sınırında fiçı dolusu altın buldunuz!" Bulduğu varsayılan altınlarda hak iddia ederek bunların iadesini talep etmiştir. Hatta daha da öteye gidilerek manastırda bulunan tüm erkekler tutuklanmış ve işkence ile hazineyi kimin bulduğu itiraf ettirilmeye çalışılmıştır (Azarii, 2015, s. 130).

Karaylara karşı bahsi geçen suçlamaya kanıt olarak uzun yıllardır manastırın bahçesinde yer alan ve şenlik zamanlarından kalma kırık küplerin gösterilmesi aslında işin iç yüzünü gösterir niteliktedir. Rus askerlerin Or Kapı'ya dayanması sonucunda çok fazla seçeneği kalmayan Devlet Giray'ın muhtemeldir ki Kırım'dan kaçış için paraya ihtiyacı vardır. Nitekim mezkûr olayları anlatan gözlemci Azarii ben Elii de benzer bir tahminde bulunarak hanın tahtta kalamayacağını anladığından yol masrafları için bu entrikaya başvurduğunu dile getirmiştir (Azarii, 2015, s. 131). Bu minvalde, Devlet Giray amacına ulaşmak için iki adamını Çufutkale'ye göndermiştir. Bu ciddi tehdit karşısında ne yapacağını bilemeyen Karaylar, cemaatlerinin önde gelenlerinden Rabbi Binyamin'in evinde toplanmışlar ve çözüm aramaya koyulmuştur: Sonuç olarak tüm mallarının verilse dahi istenilen meblağın binde birinin toplanamayacağını mübalağalı bir şekilde dile getirmiş ardından suçsuzluklarını ispat

²⁶ Bahçesaray'da Hansaray'a iki kilometre uzaklıkta bulunan mağara manastırı.

etmek için Devlet Giray'ın adamlarına müracaat etmişlerdir. Mevzubahis manastırın kendi toprakları dışında yer aldığını ifade ederek olayla ilgileri olmadığını anlatmaya çalışan Karayların ayaklarına demir prangalar vurulmuş ve gözleri korkutulmak istenmiştir. Karay cemaati bu şekilde sonuca ulaşamayacaklarını anladıklarında Rabbi Binyamin önderliğinde Devlet Giray'a 1200 gümüş teklif ederek zengin-fakir kendi aralarında topladıkları bu meblağı teslim etmiştir. Öyle ki Uspenskiy Manastırı'nda bulunan keşişler de buna 1000 kuruşluk bir katkıda bulunmuştur (Azarii, 2015, s. 132). Toplanan paranın verilmesiyle birlikte kısa süreliğine de olsa Çufutkaleli Karaylar huzura ermiştir.

Kırım Yarımadası'nın ticaret ve zanaatla en yoğun ilgilenen kesimi olan Karay cemaatinin devlet kademeleri tarafından varlıklı olarak kabul edildikleri manastır olayında oldukça açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İsyan iklimindeki atmosferden de yararlanılarak basit bir bahaneyle Karaylar müşküle düşürülmüş ve paraları zorla ellerinden alınmıştır. Nitekim olmayan altınlar saklanmamış; ellerindeki gümüşlerle canlarının bedellerini ödemişlerdir. Ayrıca, Karayların, hanın bu parayı yolluk olarak topladığına dair öngörülerini de doğru çıkmış ve aynı yıl Devlet Giray adamlarıyla birlikte Kırım'dan bir gemiye binerek Osmanlı Devleti'ne kaçmıştır. Rus birlikleri eşliğinde Kırım'a giren Şahin Giray döneminde ise Karayları bekleyen benzer sorunlar farklı aktörlerle yinelenmiştir.

"Kızım, oğlum, karım nerede?" Büyük Özenbaş Köyüne²⁷ Saldırı:

Şahin Giray'ın han olmasının ardından Kırım'da yeni ve yoğun bir reform programı başlamıştır. Sosyal, ekonomik, idari ve askeri alanlarda oldukça köklü değişikliklere giden yeni han özellikle Tatar grupları içerisinde hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Tüm vergilerin kaldırılarak herkesin eşit oranda ve gelire göre vergilendirilmesi, vakıf mallarına el konularak maaşların devletin merkezinden ödenmesi ile "Beşli" adıyla kurulan yeni askerî birliğin batı stiline eğitim ve üniformaları gibi bazı yeni reformlar bu hoşnutsuzlukların temelinde yer almıştır (Fisher, 1998, s. 104-107; Ülküsal, 1980, s. 107-112). Şahin Giray'ın hanlığı dönemindeki ilk isyanı bahsi geçen reformlar tetiklemiş, böylece Ruslaştıklarına inanan Tatarlar 1777 yılında Bahçesaray'da ayaklanmıştır.

Tatarların ayaklanması esnasında Karaylara yönelik direk saldırılar olmamakla birlikte isyancıların Karayları kullandıkları ve onlara özellikle barut ve barut yapımında ihtiyaç duyulan güherçile temin ettirdikleri görülmektedir. Buna rağmen kronik yazarı Azarii, isyanın sebep olduğu dehşetengiz olaylardan²⁸ etkilenen Karayların haftanın ikinci ve beşinci günü oruç tutarak güneş batımına değin sinagoglarda dua ettiklerini bildirir. Ancak, Tatar halkı ve Karaylar için büyük kıyım, isyanın bastırılmasını takip eden günler içerisinde gerçekleşecektir. Bir kez daha Rus

²⁷ Kırım Yarımadasının güney ucunda, Bahçesaray'a 14 km uzaklıkta bulunmaktadır. 1944'te alınan kararla Büyük Özenbaş'ta yaşayan Kırım Tatarları Orta Asya'ya sürülmüş ve köyün adı da 1945 yılında Счастливое/Şçastlivoe (ru)/ Щасливе/Şaslive (ukr) olarak değiştirilmiştir.

²⁸ Çalışmaya kaynak olan kronik yazarı Azarii, isyanı bastırmak için bölgeye gelen Rus birliklerinin kadınları bebekleri öldürdüklerini hatta hamile kadınları kesip bebeklerini ezdiklerini kaydetmektedir (Azarii, 2015, s.142; Fisher, 1970, s. 94).

kuvvetlerinin yardımı ile Kırım'daki kontrolü eline alan Şahin Giray ve Rus birliklerinin başında bulunan General Prozorovski, bölgede yeni bir isyan olasılığını bertaraf etmek adına halkın ellerindeki silahları toplamıştır. Ayrıca, asayişin sağlanması için de Albantsilerden oluşan bir birlik ihdas edilmiş ve bunlar Sudak'a doğru yola çıkmıştır. Tatarlar birliğin önünden kaçarak Çufutkale'de Karayların arasına karışmıştır. Ancak isyancı Tatarlarla karıştırılarak zulüm görmekten korkan Karaylar çocuklarını da alarak buradan kaçmaya başlamıştır. Azarii, kroniğinde Karayların Kermençik, Baktur, Özenbaş gibi köylere gittiğini bildirir (Azarii, 2015, s. 144).

Kendi tanıklıklarına başvurulduğunda Büyük Özenbaş köyüne yalnız Çufutkale'den Karaylar değil Gözleve'den de altmış hane Karay'ın gelmiş olduğu tespit edilir. Dağların arasında bulunan ve görece güvenli gibi görünen Büyük Özenbaş köyüne gelen Karayları bölgede bulunan köylüler dağlarda gözcüleri olduğunu ve gelen olursa taşlarla dahi bunları kaçırabileceklerini söyleyerek rahatlatmıştır. Ancak katliam 13 Tevet 5538/ 1 Ocak 1778 gecesi, sabaha iki saat kala Albantsi birliklerinin Yayla Dağları üzerinden inmesiyle başlamıştır (Hilelya, 2015, s. 195). Özenbaş katliamından oğluyla birlikte kurtulmayı başaran Hilelya ben İtzhak yaşananları şöyle betimler:

“Aniden Albantsi denilen insanlardan oluşan bir grup, dağın tepesindeki dar bir yoldan bize saldırdı. Oğlum Yakov'la kaçtık. Sevgili Braha, kuzenim, kız kardeşi ve kayınbiraderim sevgili İtzhak Pastak arkamızdan kaçtı. Ama onlar kayınpederimi almak için eve döndüler. Düşmanın geldiğini anladıklarında kapıları kilitlediler. Ancak onlar kapıyı çalmaya başladılar. İtzhak Pastak kapıyı açtı ve onlara ‘Bizler Yahudi'yiz ve bizi kim yönetirse ona itaat ederiz’ dedi. Elinde bir kese gümüş para vardı. Ancak onu kalbinden vurdular. Evi boşalttılar. Kayınpederim ve onun oğlu Braha, karım Leya ve kızkardeşi ve çocuklar evin bir köşesine toplandılar. Onlara bir kurşun bile isabet etmedi... Karım Leya ve oğlum Avraam buraya dövülerek geldiler ve Çufutkale'de öldüler” (Hilelya, 2015, s. 195-196).

Azarii ben Elii ise Özenbaş'ta yaşananları aktarırken, insanların dehşet içinde “kızım, oğlum nerede? Karım nerede?” diye bağırarak kaçtıklarını, kadın, erkek, küçük çocuk ve bebek olmak üzere çok sayıda Karay'ın yakalandıklarını ve bunların işkence edilerek ganimetler için sorgulandığını ifade etmiştir (Azarii, 2015, s. 147). Özenbaş'taki katliamın ardından ise Karay cemaatinin önde gelenleri bahsi geçen köye giderek kurbanların cenazeleri alıp Çufutkale'ye getirmiş ve burada yedi günlük yas merasimi yapılmıştır (Azarii, 2015, s. 148-150).

Özenbaş köyünde yaşanan trajedi, Kırım'ın iç karışıklıklar içinde olduğu bu dönemde Karayların durumunun tahlili açısından önemlidir. Uspenskiy Manastırı meselesinde devlet eliyle paraları alınan Karaylar, bu kez Kırım dışından gelen ve yerlilerin Albantsi diye adlandırdıkları Morali Rumlar tarafından yağmalanmış ve saldırıya uğramıştır. Bu noktada, Tatarların Osmanlı'ya; Hristiyanların ise Rusya'ya sığındığı gibi siyasi olarak da güvenecekleri bir mecraza sahip olamayan Karayların kendi cemaatleri içinde Kırım coğrafyasında nasıl sıkıştıkları açık bir şekilde gözlemlenmektedir.

Ezra'ların Sonu, Ermeni İddiaları ile Asılan İki Karay:

1777 yılında Şahin Giray'a karşı başlayan isyan sona ererken Karaylar "Şahin Giray savaşı durdurmasaydı, Tatarlar bizi param parça edeceklerdi" (Azarii, 2015, s. 154) diyerek belki de artık onlar için saklandıkları yerden çıkma vaktinin geldiğini düşünmüştür. Fakat isyan sırasında Karayların, Tatarlara yardım ettikleri, onlara kurşun ve barut sağladıkları Şahin Giray'a aktarıldığında han, Karaylardan 18.000 şekel barut²⁹ ya da bunun nakdî karşılığını talep etmiştir. Kronik yazarı Azarii, cemaatinin bu meblağı ancak on yılda ödeyebileceğini dile getirerek müşküllerini tasvir etmeye çalışmıştır. (Azarii, 2015, s. 155). Barut hadisesi, Uspenskiy Manastırı olayı ile benzerlik taşımaktadır. Yine bir Kırım hanı başka bir bahane ile Karaylardan para almaya çalışmaktadır. Ancak bu kez Şahin Giray daha anlayışlı davranarak hem Karayları sıkıştırmamış hem de 18.000 şekeli 1.800 şekele indirmiştir. Hanın, Bahçesaray yakınlarında inşa ettirdiği barut fabrikası için kükürt, sülfür ve kömür ezen Karaylar, 100 şekel barutu teslim etmiştir. Bunun ardından han, başka üretim yapılmamasını, kendi hanlığında artık Karaylara daha fazla baskı yapılmayacağını bildirmiştir (Azarii, 2015, s. 156). Şahin Giray'ın bu müşfik tavrına iki meselenin sebep olduğu varsayılabilir. İlki; savaş, isyan ve kargaşa sebebiyle Kırım Yarımadası'nda enflasyonun artması sonucu Kırımlıların zora düşmesidir.³⁰ Bu dönemde Azarii, hanın fakirlerle ve onların yiyecekleriyle ilgilendiğini kaydetmektedir (Azarii, 2015, s. 158). Daha da önemlisi Şahin Giray'ın Kırım halkı arasından kendine ve reformlarına destek gruplar yaratma politikası olabilir. Ülkesinde köklü değişiklikler yapmak isteyen Şahin Giray'ın reformlarının Müslüman Tatarlar tarafından gâvur icadı gibi görülerek reddedilmesi sonucu kendisine gayrimüslim tebaadan bir taban oluşturmak istemesi ve reformlarını bu kesimin daha iyi anlayacağı beklentisi hayli olasıdır. Bu noktada siyasi açıdan yalnız olan Karayların seçilmesi gayet mantıklıdır.

İsyan sonrası iklimde Karaylar yalnız hanlar, Tatarlar ve Albantsilerden zarar görmemiştir. 1778 yılında isyanın bastırılmasının ardından Ermeniler, Karayların asilere yardım ettikleri şayialarını dillendirmiştir. Suçlamalarını özellikle Gözleve'de yaşayan ve aynı adı taşıyan "Ezra" isimli iki Karay üzerinde yoğunlaştırmıştır. Suçlamaya göre, bahsi geçen iki Karay, Osmanlılar ile bağlantı içerisindedir ve gizlice Osmanlı gemilerini ziyaret etmektedirler. Bu suçlamalar üzerine Gözleve'de yakalanan ilk Ezra, Şabat³¹ günü asılmıştır. Ezra Bebeş ise Bahçesaray'a kaçmış; ancak o da

²⁹ 18.000 şekel barut 80 kg'a denk gelmektedir (Akhiezer, 2015, s. 226).

³⁰ 1 okka unun 180-300 akçeyi bulduğu ve buna rağmen insanların un bulamadığı kaynakta belirtilmiştir (Hilelya, 2015, s. 197). Bu kıtlık devam ederken Kırım'da kışın hayli sert olduğu yine kaynaklara yansımış, yağın karların erimesinin yetmiş altı günü bulunduğu kaydedilmiştir. Kırımlıların, bu kışı Moskova'dan gelen unlarla geçirdikleri bildirilmiştir. Karaylar da bu kıtlıktan etkilenerek kendi cemaatleri içinde yardımlaşarak fakirlere çocuk sayıları ölçüsünde ekmek dağıtmıştır. Aynalıkavak Tenkihnamesinin (1779) imzalanma haberlerinin ardından Anadolu ve Rumeli üzerinden de un, buğday, arpa, meyve gibi ürünler getirilmiştir. Kaynakta bunların para karşılığı satıldığı belirtilmekle birlikte kıtlık esnasında yardımlarından ötürü Kırım halkının Sultan Hamid'e (slt. 1774-1789) karşı büyük saygı duyulduğu eklenmiştir (Azarii, 2015, s. 185-186).

³¹ Yahudi inancında Pazar günüyle başlayan haftanın, son günü olan Cumartesi, dinlenme ve ibadet günü olarak belirlenerek bugüne "Şabat" denmiştir. Şabat, Cuma'nın gün batımında başlar ve

yakalanarak burada asılmıştır (Azarii, 2015, s. 156-157). Yazarı bilinmeyen anonim Karay kroniği bu durumun iç yüzünün ise şu şekilde olduğunu iddia eder:

“Gözleve’de zenginler arasında en zengin olan önemli bir Ermeni vardı. Kırımlılar ve Moskovalılar arasında bir savaş çıktı ve İsmaililer [Tatarlar] bu Ermeni’yi öldürdüler ve bunu önemli bir İsmaili olan İbrahim Ağa yaptı. Bu sırada iki Yahudi’nin [Karay’ın] İbrahim Ağa’nın konağına girip çıktığını gördüler. Ermeniler de bu önemli kişinin ölüm nedeninin bunlar olduğunu düşündüler. Sonra Ermeniler bir yolunu bulup krala ‘böyle böyle oldu’ diye anlattılar. Onların iftirasından dolayı bu ikisi asıldılar. Ölümleri kefaretleri olsun. Amen.” (Anonim, 2015, s.191-192).

Bahsi geçen iki Ezra’nın iftiraya uğradığı noktasında anonim kronik ve Azarii ben Elii’nin kroniği benzer kayıtları içerir. Ancak, Ezra’ların isyan sırasında gerçekten Şahin Giray’a karşı Osmanlılarla iş birliği yapıp yapmadıkları ve öldürülen Ermeni ile ilişkileri konusunda mevcut verilerle bir çıkarım yapmak doğru olmayacaktır. Ortaya çıkacak yeni kaynaklarla bu meselenin başka bir çalışmanın konusu olarak daha açık bir şekilde irdelenmesi mümkündür.

1780-1781 olaylarına bakıldığında Karayları doğrudan etkileyen önemli bir eylem yoktur. Bu dönemde dikkat çeken olaylardan biri Gözleve açıklarına Rus gemilerinin demirleyerek şehri bombalamakla tehdit etmesi sırasında yerlilerin burayı terk etmesi meselesidir. Şehrin bombalanacağı söylentisi halk arasında yayıldığında Tatarlar şehirden kaçarken, Karaylar Şabat günü olduğu için yola çıkmayı reddetmişlerdir. Gözleve kaymakamı Mirtaşet Ağa ile Karay cemaati arasındaki diyalog kayda değerdir:

“Kalkın ve Gözleve yağmalanmadan gidin! İşte size izin veriyorum, ... İsteddiğiniz köye gidin. Ve onlar cevap verdi: ‘Şabat gününün kutsiyetini bozamayız, Şabattan sonra yola çıkacağız.’ Sonra onlara dedi ki: ‘Tehlike durumunda Şabatı bozabileceğinizi biliyorum, ama açık ki Siz Şahin Giray destekçilerisiniz ve ondan memnunsunuz. Ve ekledi: ‘size en iyi görüneni yapın’.” (Azarii, 2015, s. 168).

Şabat günü ve sonrasında saldırıya uğramayan Gözleve Karayları buradan ayrılarak Çufutkale’ye gitmiştir. Gözleveli Karayların, Tatarlar tarafından Şahin Giray destekçisi olmakla suçlanması burada göze çarpar. İncelenen dönem boyunca hep “öteki” ya da “ötekinin taraftarı” olmakla suçlanan Karaylar aslında yalnızca hayatta kalmaya çalıştığı gözlenmiştir. Dolayısıyla politikaları güçte olana itaat etmek yönünde olmuştur. Nitekim kendi ifadeleriyle: “biz zimmi idik, kim güçteyse ona sadık kaldık” (Azarii, 2015, s. 143) .

Sonuç: “Bizler Yahudi’yiz ve bizi kim yönetirse ona itaat ederiz”

“İki halk arasındaki savaşın sesini duyduğumuzda birbirimize ‘Öfke dininceye dek tekrar saklanmalıyız’ dedik” (Hilelya, 2015, s. 194).³² Bu alıntı, 1777-1783 yılları arasında

cumartesinin gün batımında sona erer. Tevrat’a göre, Tanrı yeri ve gökleri altı günde yarattı ve yedinci gün dinlendi. İsrailoğulları’na da yedinci günde işe ara vermelerini emretti (Gürkan, 2009, s. 257).

³² İsrail oğullarının korkma ve saklanma davranışı yalnız Kırım Karaylarına has bir durum değildir. Stefan Zweig, *Gömülü Şamdan* isimli eserinde Yahudilerin korku ve saklanma hallerine atfı yapar: “...Yahudi çocuğuydu, bu yüzden beklenmedik bir olayla karşılaşıldığında korkuyla irkilmeye alışkındı. Biri gelip

Kırım'da yaşanan iç çatışmalar esnasında Karayların durumunun tek cümlelik özeti niteliğini taşımaktadır. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan kronikler incelendiğinde bu durum direkt olarak öne çıkmaktadır. Kroniklerdeki her satır Karay cemaati arasındaki korku, endişe ve saklanma haline atıf yapar. Çalışmanın sınırlarını oluşturan 1777-1783 yılları süresince Karaylar gücü eline geçiren kesimlerin istek ve emirleri doğrultusunda hareket etmiş; her güç değişiminde de bunun kefareтини ödemişlerdir. Nihayet 1783 yılında Rusya'nın Karasubazar Beyannamesi ile Kırım'ı işgal etmesi sonucunda Çariçe Yekaterina'ya da bağlılıklarını sunmuşlardır.³³

Yukarıda da ifade edildiği üzere Karayların Kırım Yarımadası'nın halî vakti yerinde toplulukları olarak görülmesi iç karışıklık dönemi boyunca, cemaatlerinin ilk saldırılan gruplar olmasına neden olmuş olabilir. Gözleve'deki asılma hadisesi hariç tutulduğunda, Karayların bu konuda istismar edildikleri ve sürekli bir yağmalanma ve para talebi ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Çufutkale'de yaşayan Karaylar, Uspenskiy Manastırı'nda buldukları varsayılan altınların iadesinden sorumlu tutulurken, Büyük Özenbaş köyündeki katliamda Hilelya'nın kayınbiraderi İtzhak elindeki gümüşleri vermesine rağmen göğsünden vurularak öldürülmüştür. Yine Çufutkale'deki Karaylardan ise isyancılara barut temin ettikleri gerekçesiyle hana 18.000 şekel barut ya da karşılığı olan altını vermeleri istenmiştir. Tüm bunların yanında, yaşananları şikâyet edebilecekleri ya da sığınabilecekleri siyasi bir yapının olmayışı da kolaylıkla hedef haline gelmelerini sağlamış olmalıdır. Nitekim bölgede kendilerine karşı bir zorluk zuhur ettiğinde Tatarlar, Osmanlı topraklarına sığınırken; Rum ve Ermeni gruplar da Hristiyan olan Rusya'ya gitmeyi tercih etmiştir. Ancak Karaylar söz konusu olduğunda bazı küçük grupların Kırım'dan ayrılmaları dışarıda bırakılırsa; kitlesel bir göçten söz etmek mümkün değildir. Son olarak dikkat çeken bir diğer husus ise incelenen bu üç çağdaş kaynağın, Karayların kendilerini korumak için dahi olsa saldırı girişiminde bulunmadıkları izlenimi vermesidir. Zira dönemi temel alan eldeki diğer çalışmalar incelendiğinde de benzer şekilde Karayların saldırgan bir tutum sergilemediği görülmektedir.

Yapılan çalışma sonucu elde edilen verilerle birlikte Karayların incelenen yıllar içerisinde "öteki" olarak görüldüğü ve yarımada'daki diğer gruplara oranla saldırılara daha açık olduğu tespit edilmiştir. Kendilerini savunma konusundaki yetersizlikleri de eklendiğinde yarımada'daki dezavantajlı konumları pekişerek gerek yönetim kadrolarının gerekse Müslim ve gayrimüslim grupların hedefleri hâline gelmiştir. Sonuç olarak yapılan bu çalışma ile irdelenen dönemde Karayların bu dezavantajlı konumları literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili henüz ayrıntı veren yeni kaynakların gün yüzüne çıkmamış olması ve dolayısıyla yeterli verinin olmadığı

kapıya vurduğunda babası da böyle korkardı, sokakta yeni bir ferman okunduğunda yaşlılar ve bilgeler, hepsi böyle korkarlardı, bir hükümdar ölüp yerine yenisi geldiğinde de böyle ürperirlerdi, çünkü onun küçük yaşınının sürdüğü Trastevere semtindeki Yahudi mahallesi için yeni olan her şey kötü ve tehlikeliydi." (Zweig, 2015, s.18)

³³ Kırım Karayları kendilerini diğer Yahudi gruplardan farklı olarak konumlandırarak Kırım'a yerleşmelerinin İsa'nın çarmıha gerilmesinden önce olduğunu dile getirmiş ve bu suça ortak olmadıklarını dile getirmişlerdir. Dolayısıyla da Rus topraklarında uygulanan mevcut Yahudi politikası dışında tutulmalarını 1795'te Çariçe Yekaterina'dan istemişler ve istekleri kabul görmüştür (Kolonkaya, 2022, s. 45).

göz önüne alındığında Karay metinleri Kırım'ı ve Kırımlı Karayları anlamak açısından son derece kıymetlidir. Dolayısıyla ortaya konan mevcut çalışma ile gelecekteki yeni çalışmalara temel oluşturulması amaçlanmıştır.

Extended Abstract

The political atmosphere that developed between 1777 and 1783 in the Crimean Khanate, which became independent by the third article of the Treaty of Küçük Kaynarca signed between the Ottoman Empire and Russia, led to internal conflicts. All social groups in Crimea were affected by these conflicts, which were fought during the reign of Şahin Giray, the last Khan of Crimea. The Karaites, composed of Kipchaks and Khazars who embraced Judaism, stand out among these groups in terms of their marginalization. It has been observed that they are the most disadvantaged group in the peninsula, sometimes finding themselves amid conflicts between Muslims and Christians and sometimes becoming targets of the Khans themselves. In addition, the lack of a political patron has led to this group being seen as "the *other*" by other groups.

Who are the Karaites, were considered the "others" in the Crimea at the end of the 18th century? Under the first title of the study, the Karaites whose stories we studied are discussed. Then, subtexts were created by examining the political atmosphere that prepared the environment for it and Şahin Giray Han, one of the most important figures of this atmosphere. The backbone of the article consists of three important events that happened to the Karaites during this period and which they recorded themselves. Karaites from Çufutkale who were harmed by the incident in the Uspenskiy Monastery by the Crimean Khanate; The situation of the Karaites and the attitudes and behaviors that developed against them during the independent Crimean Khanate, one of the most turbulent periods in Crimea, were attempted to be understood and explained through the story of the Karaites who were killed by the Greek-origin troops who called them Albantsi in the attack on the village of *Büyük Özenbaş* and the two Karaites who were hanged under the influence of the Armenians. The *other* identity of the Karaites was reconstructed through these stories.

This article, which deals with the Karaites in the civil wars in Crimea between 1777-1783, was studied using the method of discourse analysis. The main source of the study consists of three Karaite texts. The originals of these texts are in Hebrew and were translated into Russian by Golda Akhiezer in 2015 and published in Moscow under the title " *Zavoevanie Krıma Rossiyskoy İmperıey Glazami Karaimskih Hronistov.*" This translation was also used for the study. The first text, covering the years 1777-1783, was written by Azarii ben Elii. In his chronicle, Azarii reported on the political, military, and socio-economic events in Crimea, as well as on his own community, thus drawing a panorama of the mentioned period. The anonymous text, on the other hand, introduces the Armenians, another actor of the island, into the narratives and deals with two Karaites who were hanged for their demands. The last text is a letter written by Hilelia ben Itzshak. It tells about the losses in the village of *Özenbaş*. Thank you to these texts, not only were the stories of a little-known community in Crimea reconstructed, but also their *other* positions were discussed.

"When we heard the sound of war between the two peoples, we said to each other, 'We have to hide again until the anger subsides,'" writes Hilelia. This sentence sums up the experience of the Crimean Karaites in 1777-1783. Each line in the analyzed texts refers to the state of fear, anxiety and hiding within the Karaite community. The Karaites acted according to the wishes and orders of those in power and atoned for it every time power changed hands. As a result, it was found that the Karaites were seen as the "other" during the years studied and were more open to attack compared to other groups in the peninsula. Due to their disadvantaged position in self-defense, they became targets of both administrative personnel and Muslim and Christian groups. As a result, this disadvantageous position of the Karaites was attempted to be portrayed in the literature during the period of this study.

Kaynakça

- Akhiezer, G. (Haz.) (2015). *Zavoevanie Krıma Rossiyskoy İmperıey Glazami Karaimskih Hronistov*. Moskva: Geşarım.
- Altınkaynak, E. (2006). *Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları*. Haarlem: Sota Publications.
- Altınkaynak, E. (2018). Kırım Karayları Hakkında Kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine. *Karadeniz*, 37, 60-67. Ankara: www.dergikaradeniz.com
- Altınkaynak, E. (2021). Kırım Karayları Hakkında kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine. *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)* içinde (s. 93-100). Ankara: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Arık, D. (2005). Türk Yahudiler: Kırım Karâîleri. *Dini Araştırmalar*, 7(21). 27-49. Ankara: Öncü Basımevi.
- Arık, D. (2012). Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine, *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII -Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum) 18-19 Şubat 2012* içinde (s. 129-148). Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Artamonov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Atmaca, E. (2020). Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri. *MESOS Disiplinler Arası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, 2, 57-81.
- Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Brook, K. A. (2014). The Genetics Of Crimean Karaites, *Karadeniz Araştırmaları*, 42, 69-84.
- Can, Z. P. (2013). Michał Németh, Unknown Lutsk Karaim Letters in Hebrew Script (19th-20th Centuries) A Critical Edition, *Studia Turcologica Cracoviensia*:12, Kraków 2011, 416 s. *Bellefen*, 61(2), 281-284.
- Çulha, T. (2002). Sereya Şapşal'a Göre Karay Türkleri ve Karayca. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 12, 97-188.
- Doğan, İ. (2002). Kırımçaklar. *Türkler* (C.20. s.790-795). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Dubinski, A. (2021). Karai Mezhebinin Temelleri. Çev. R. Gözdaş, E. Atmaca. *Asya Studies-Academic Social Studies/ Akademik Sosyal Araştırmalar*, 18, 403-410.
- Dubrovin, N. F. (1885). *Prisoedipenie Krıma k Rossii, Reskriptı, Pisma, Pelyatsii i Doneseniya* (C. II). Sanktpeterburg.
- Emecen F. (1984). Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar, *Tarih Dergisi*, 34, 315-346.
- Emecen, F. (2010). Şahin Giray. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.38, s. 275-277). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fisher, A. (1970). *The Russian Anexation of the Crimea 1772-1783*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisher, A. (1998). *Between Russians and Turks: Crimea and Crimean Tatars*. İstanbul: Isis Press.
- Gürkan, S. L. (2009). Sebt, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 36, s. 257-258). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karatay, O. (2011). Hazar'ın Musevileşme Tarihi, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)* içinde (s.59-92). Ankara: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Karatay, O. (2019), *Hazarlar Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara: Kripto Yayınları.

- Kavak, N. (2011). Kırım Hanlığı Şeriye Sicilleri'ndeki Karaim İzleri, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)* içinde (s. 337-348). Ankara: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Kokizov, Yu. D. (2011). Karay Türklerinin Kısa Tarihçesi, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)* içinde (s. 869-882). Ankara: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Kolonkaya, B. Y. (2022). *İstanbul Karaim Cemaati Tevrat'ın Kadim Takipçileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuzdun, Ş. (1997). Hazarlar ve Karaylar, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 16, 1713-1719.
- Kuzgun, Ş. (2000). Karay Türklerinin Dünü Bugünü, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı*, 5, 1-4.
- Laşkov, F. F. (1886). Şagin-Girey, Posledniy Krımskiy Han, K.: Tip. A. Davidenko arend. *Ştamom*, 44, 37-80.
- Magocsi, P. R. (2017). *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*. Çev. F.B. Aydar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, A. (2016). Musevî Bir Topluluk: Tarihten Günümüze Karaylar, III. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyum 25-27 Mayıs 2016 (C.II)* içinde (s.1-4). Bakü.
- Öztürk, Y. (2000). *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe (1475-1600)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Schiltberger, J. (1995). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smetek, D. (2015). *Crimean Karaim Version Of Melukhat Sha 'ulCritical Edition And Linguistic Analysis*. Poznan: Adam Mickiewicz University In Poznań Turcic Studies 5.
- Şapşaloğlu (Kırımlı) S. (2009). Kırım Karaî Türkleri, Tekin A. İzgören A.Z. (Haz.) *Türk Yılı 1928 Yusuf Akçuraoğlu* içinde (s. 605-650). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1981). *Mür'it-Tevârih (C. III)* Münir Aktepe (Haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Taleysanizade Hâfız Abdullah Efendi (2003). *İstanbul'un Uzun Dört Yılı Feridun Emecen (Haz.)*. İstanbul: TATAV Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2011). *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar (C. IV)*. Ankara: TTK.
- Ülküsal, M. (1980). *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarımı)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Wrangell, B. L. De. (2014). *Kırım'ın Çehreleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yaşa, F. (2021). *Bahçesaray (1650-1675)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, F. (2011). Terekelere Göre Kırım Karaylarının Servetleri, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)* içinde (s. 351-376). Ankara: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Zweig, S. (2015). *Gömülü Şamdan*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

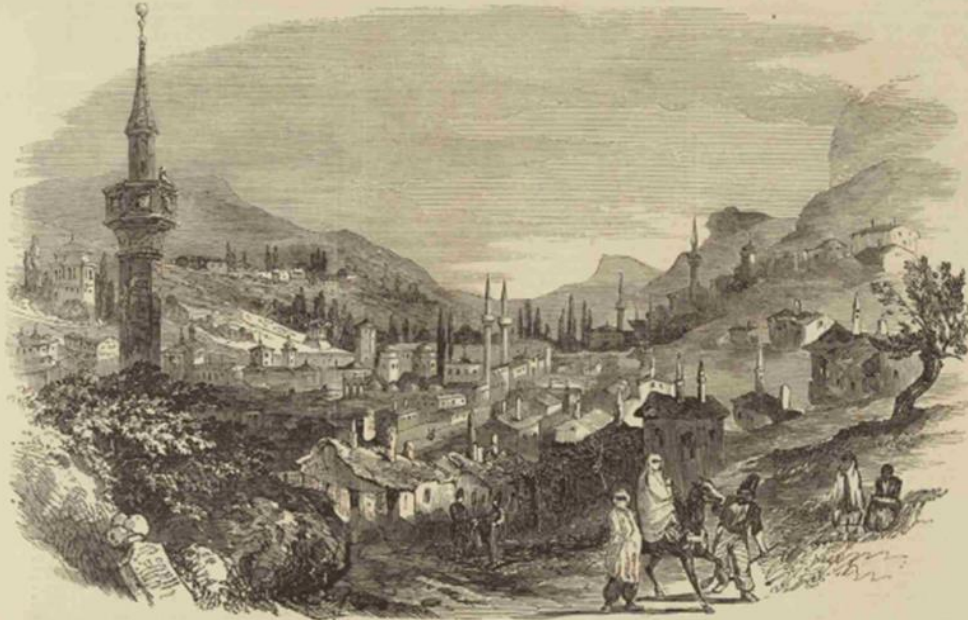
EKLER

Ek 1. Çalışmada Adı Geçen Yerlerin Haritası

Çolak, D. & Paşaoğlu, D. D. (2023). Şahin Giray Dönemi'ndeki İsyanlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783) "Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız". *Selçuk Türkiyat*, (58): 301-324. Doi: 10.21563/sutad.1347938

SKETCHES IN THE CRIMEA.

TOWNSHIP OF BACCHERARAL, ONE OF THE CAPITALS OF THE CRIMEA, AND HEAD-QUARTERS OF THE RUSSIAN ARMY.—FROM AN ORIGINAL SKETCH BY WILLIAM D. REYNOLDS.

and tall poplar-trees stretching in two long lines on each side of the muddy stream of the Crimean Sea. A way leads down to it, which passes the modern triumphal arch erected in honour of the visit of the Empress Catherine II. to the capital of the last century, and which bears the date 1777. The town has completely retained its Oriental character; and in passing down the long street, nearly three-quarters of a mile in length, the little open shops of the bazaar, the bazaars, the bakeries, the butchers, and the shops of the natives, are seen, with their proprietors sitting cross-legged, in Eastern fashion, and talking and eating at the same time. Refreshment is obtained by the number of the bazaars and the party of the water, which can be seen at the fountain and the party of the water, which can be seen at the fountain and the party of the water. There are no less than 120 bazars for a population of 10,000 inhabitants. At the end of the long street, just across the 31st street, is the great gate of Bagchisarai, the second palace of the Khan, which all travellers stop to visit.

Now that Turkey is becoming so much Europeanized, the palace, as a specimen of the old architecture of the Turkish race, goes on increasing in interest. The great men of Constantinople are marking the second palaces of their palaces to modern conveniences, but the remarkable monument is kept up by the Government of Russia precisely in its ancient condition. I was much struck with it when the brightly-painted gateway first opened upon me. The garden is two a long line of buildings, of only one story in height, with all the windows filled up with carved woodwork, and ornamented with rich arabesque painted in bright colors. Right and left on entering are ranges of apartments, which all open on a long gallery, whence there is a good view of the interior court and the groups of fantastic buildings round it. At the entrance of the second court on the left is the gate called the Iron Gate, leading to the principal apartments, in which is an inscription declaring

it to have been built by Mughal Gazy Khan, who conquered the Ottomans in 1410, and was acknowledged as its sovereign by the Turks. A staircase leads into the rocky-enclosed hill, in which there are two fortresses, one of which is called Suleika, or the Fortress of Mary, on which the Russian poet Pushkin has written some beautiful verses. Beyond the hill is that of the Great, the great command-post, placed in the midst of a wooded garden. This is one of those magnificent buildings in which the genius of the East was only to be surpassed. Its floor is of marble, and its front rising tastefully gilt, while the centre is supported by a marble base, into which the water is perpetually trickling from a fountain with 40. The only light that is admitted is turned down through painted glass, and the whole shines with rays from the horns of oxen. The bottom of the garden is planted with roses, and the constant stream of water falls in small cascades from one marble basin to another.

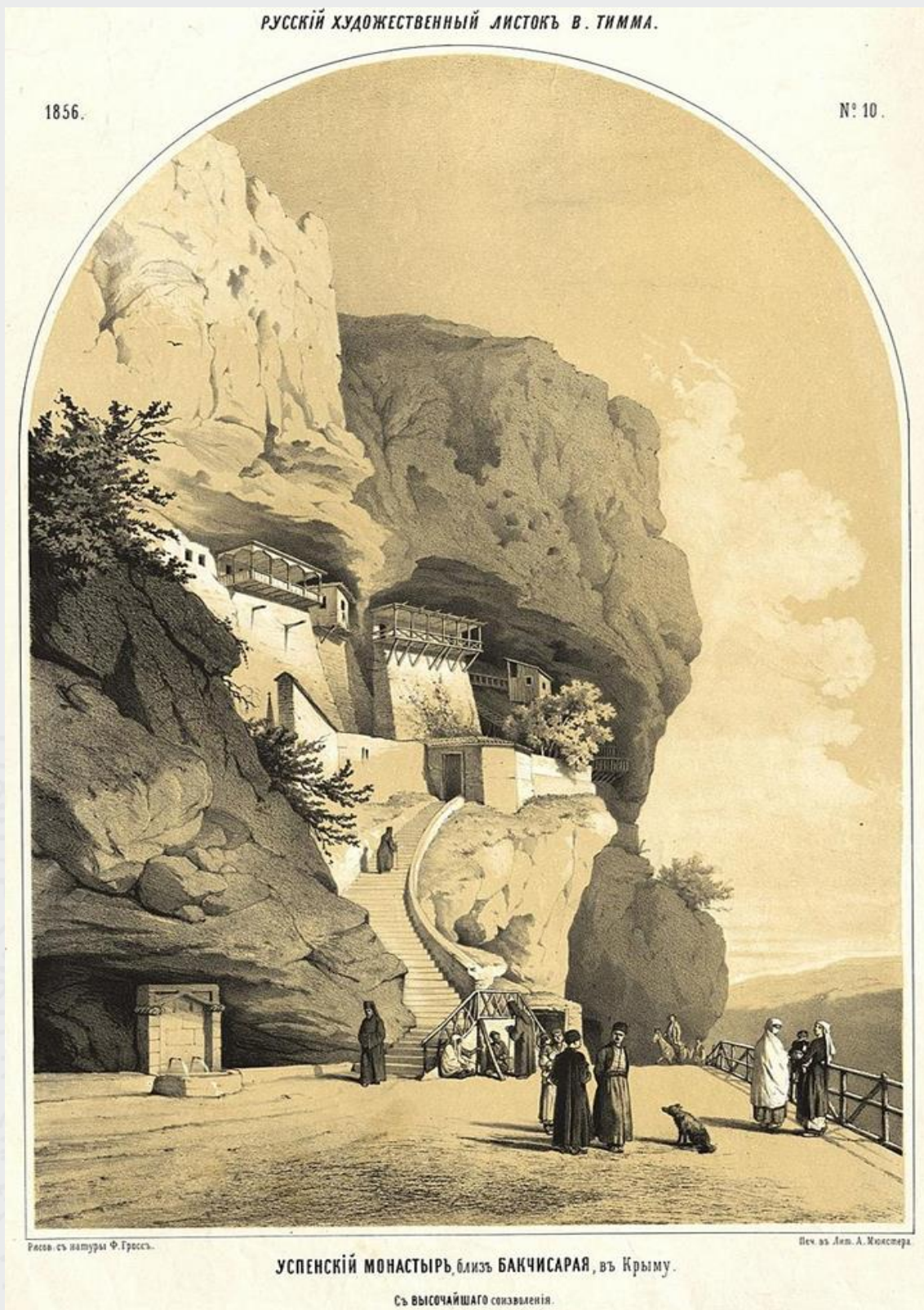
PRINCE MESSALIMOV'S PALACE, AT BACCHERARAL.—FROM AN ORIGINAL SKETCH BY WILLIAM D. REYNOLDS.

Image © Illustrated London News Group

Ek 2. Bahçesaray 1855³⁴

³⁴ <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/BL/0001578/18550929/144/0019>

Çolak, D. & Paşaoğlu, D. D. (2023). Şahin Giray Dönemi'ndeki İşyanlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783) "Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız". *Selçuk Türkiyat*, (58): 301-324. Doi: 10.21563/sutad.1347938

Ek 3. Uspenskiy Manastırı, 1856³⁵

³⁵ <https://routir.livejournal.com/33833.html>

Ek 4. Büyük Özenbaş Köyü, 1842³⁶

Ek 5. Büyük Özenbaş Köyü, Günümüz³⁷

³⁶ <https://www.liveinternet.ru/users/4768613/post351880007/>

³⁷ https://crh.wikipedia.org/wiki/B%C3%BCy%C3%BCK_%C3%96zenba%C5%9F#/media/Fayl:Sch01.jpg

19. Yüzyılın Osmanlı Devleti'nde Kadın Hırsızlar

Female Thieves in the Ottoman State of the 19th Century

Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ * Öz

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde tüm toplumu etkileyip şekillendirecek savaşların, antlaşmaların, ekonomik krizlerin ve göçler başta olmak üzere pek çok sosyal olayın gerçekleştiği bir dönemdi. Devletin sınırlarında yaşanan karmaşa suça meyli arttırmıştı. Hırsızlık vakaları Dersaadet'te yoğun olmakla birlikte devletin bazı bölgelerinde çoğalmıştı. 19. yüzyılın ortalarında fakirlik ve muhtaçlık gibi zorunlu sebepler yanında çoğunlukla bu işi kötü bir alışkanlık hâline getiren pek çok kadın hırsız Osmanlı arşiv belgelerine yansımıştı. Hırsızlar kadın olunca çaldıkları eşyalar çoğunlukla giyim-kuşam, mücevherattan, altın ve nakitten meydana gelmekteydi. Bu dönemde tek başına meşhur olan hırsız kadınlara ek, çete olarak ismini duyuran ve devleti uğraştıran kadınlar da vardı. Söz konusu çeteleşmede kadınların kocaları ve arkadaşları ya da başka akrabaları ile işbirliği yaptıkları anlaşılmaktaydı. 19. yüzyıl hırsızlık vakalarının artmasında şüphesiz dönemin şartları etkiliydi. Ancak hırsızlığa ve özellikle hırsız kadınlara verilen cezanın caydırıcılığı da önem taşımaktaydı.

Genellikle hapis ve sürgün cezası verilen kadınların bir süre sonra hamilelik, hastalık, çocuk sahibi olma gibi gerekçelerle serbest bırakıldığı tespit edilmektedir. Devlet, Dersaadet ve başka bölgeler arasında hırsızların yakalanması için telgrafları ücretsiz kılmuştu. İmamı, muhtarı, Zaptiye Nezareti ve polisleri, istintak memurlarıyla hırsız kadınları yakalama ve sorgulamada etkin bir şekilde görevini yerine getiriyordu. Sorgu sonucu ortaya çıkarılan çalıntı eşyalar ise, ulaşılabiliyorsa sahibine teslim ediliyor yoksa devletçe başka yerlerde değerlendiriliyordu. Temel kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri ışığında oluşturulan çalışma dönemin bazı süreli yayımları tarafından desteklenmiştir. Amaç, kaotik bir dönemde bu işte meşhur olan ya da çoğalan kadın hırsızları ve devletin bunları önleme çabasını ele almaktır.

Anahtar Kelimeler:

Hırsızlık, Kadın, Osmanlı, Devlet, Çeteleşme, Suç.

Abstract

The 19th century was a period in which many social events, especially wars, treaties, economic crises, and migrations, that would affect and shape the whole society in the Ottoman Empire, took place. The chaos and confusion in the borders of the state increased the tendency to crime. Although the theft cases were intense in Dersaadet (Beautiful City of Istanbul), it increased in some parts of the state as well. In the middle of the 19th century, many women thieves who made this job a bad habit were reflected in the Ottoman archive documents, as well as compulsory reasons such as poverty and neediness. As the thieves were women, the items they stole mostly consisted of clothing, jewellery, gold, and cash. In this period, in addition to the thieves who became famous alone, there were also women who made their names known as gangs and bothered the state. In the gang in question, it was understood that the women cooperated with their husbands and friends or other relatives. Undoubtedly, the conditions of the period were effective in the increase of theft cases in the 19th century.

Başvuru/Submitted: 14/03/2022

Kabul/Accepted: 23/06/2022

* Dr. Öğr. Üyesi,
Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
hanimgoktas@sdu.edu.tr
ORCID:0000-0001-5647-7818
Isparta / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr.,
Suleyman Demirel University
Faculty of Literature
Department of History
hanimgoktas@sdu.edu.tr
ORCID:0000-0001-5647-7818
Isparta / TÜRKİYE

However, the deterrence of the punishment given to theft and especially to the thief women was also important. It was determined that women who were generally sentenced to imprisonment and exile were released after a while due to reasons such as pregnancy, illness and having a child. The state made telegrams free of charge for catching thieves between Dersaadet (Istanbul) and other regions. The imam, headman, the Ministry of National Security, policemen, and interrogators were effectively performing their duties in catching and interrogating women who were thieves and thieves. The stolen items uncovered as a result of the interrogation, on the other hand, were handed over to their owner if they could be reached, otherwise they were evaluated elsewhere by the state. The study, which was created by the Ottoman archive documents as the main source, was supported by some periodicals of the period. The aim is to deal with the famous or proliferating women thieves and the state's efforts to prevent them in a chaotic period.

Keywords:

Theft, Woman, Ottoman, State, Gangs, Crime.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kanunlarla yasaklanan ve karşılığında ceza öngörülen eylemlerin tamamını kapsayan suç kavramı tarih boyunca her toplumda süregelmiş ve var olmuştur. Suç kavramını felsefi ve sosyolojik açıdan irdeleyen Durkheim, suçtan arınmış bir toplumun varlığını sürdürebilmesinin olanaksız olduğu görüşündedir (Güçlü-Erbaş, 2016, s. 47-49). Aynı toplumda yaşayan bazı insanların hayatını doğal akışında sürdürmesine rağmen bazılarının suça daha meyilli olması suç ve ceza olgularını inceleyen araştırmacıların üzerinde durdukları konudur. Buna göre, sosyal düzensizliğin artması ile insanların imkânlarla ulaşmasının engellenmesi sonucunda suç ortaya çıkmaktadır. Toplumda suç oranlarının artmasında psikolojik ve toplumsal olmak üzere iki başlıca neden bulunmaktadır (Dolu, 2012, s. 184-231).

Ekonomik krizler, doğal afetler, savaşlar ile meydana gelen toplumsal değişim ve hareketlilik mevcut normlar, değer ve kurallarla uyumlayabilir. Bu durumda suçun meydana gelmesi ve artması kaçınılmazdır. İncelenen dönemde Osmanlı Devleti, zamanla birbiriyle bağlantılı sosyal ve siyasal gelişmeler sonucu kendi ekonomik siyasetini belirleme özgürlüğünü yavaş yavaş kaybetti. 1774'de Müslüman bir bölge olarak Kırım'ı kaybetmesi, sonrasında her türlü gayrete rağmen alamaması, yine aynı dönemde Karadeniz'deki üstünlüğünü kaybetmesi ve sürekli savunma durumunda kalması, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgali, Rusya'nın 1806-1812, 1828-1829 savaşlarında Osmanlı kuvvetlerine üstün gelmesi, Rusya ve İngiltere ile imzalanan ticarî antlaşmalar, Balkanlarda bulunan gayrimüslim halklar arasında beliren ve dış devletler tarafından tazyik edilen ayrılıkçı ulusçu hareketlenmeler, 1831'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi gibi olaylar merkezi otoriteyi etkileyecek boyutta devlet içerisinde bir istikrarsızlık ve karmaşa doğurmuştur. 1839 Tanzimat Fermanı ile 1856 Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nde Avrupalı devletlerin nüfuzunun artmasına zemin hazırlarken, Müslüman olmayan orta sınıfın üstünlüğünü dolaylı şekilde kolaylaştırdı. Bu durumu 1853'teki Kırım Savaşı, 1838 ve 1861'de İngiltere ile yapılan ticarî antlaşmalar da pekiştirdi (Karpata, 2006, s. 476-489). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin hâkim olduğu dünya ekonomisine biraz daha bağımlı hale geldi. Yukarıda da adı geçen serbest ticaret sözleşmeleri ve kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin kendi sanayisini korumasını engellemiştir. 1875'ten sonra Osmanlı borçlarını ödeyemeyince Avrupa denetimi güçlendirildi (Faroqhi, 2011, s. 295).

Özellikle 1853'teki Kırım Savaşı ile 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı da Osmanlı sosyal yapısını doğrudan etkileyen büyük çaplı olaylardı. Karpata, bu yüzyılın en çok etkilenen başkenti için, "İstanbul 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin siyasal başkenti olmasının yanı sıra bir iletişim merkezi, sürgündeki seçkinlerin buluşma yeri ve hızla değişen bir toplumun ekonomisinin can damarı olarak yeni bir role büründü. Kent kısa süre içinde ve büyük oranda kapitalizmin serbest bıraktığı güçlerin, yeni toplumsal grupların ortaya çıkmasının neden olduğu gerilimlerin ve çeşitli topluluklar arasında etnik ve ulusal bilincin gelişmesinde kışkırtıcı bir rol oynayan göçlerin etkisi altında kaldı." demiştir (Karpata, 2010, s. 166). İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehri bir yandan modernleşmenin getirdiği değişim dalgası, diğer yandan savaşlar sonucu yaşanan

göçler ile mecburî bir dönüşüm havasına kapılmıştı.¹ Dolayısıyla bu hava sonucu ortaya çıkan karmaşa suç oranlarında belirgin bir artışı tetikledi.²

Osmanlı Devleti hukuk literatüründe tarzları, davranışları ve alışkanlıklarıyla toplumun huzurunu bozan kesimler fâsık olarak nitelendirilirdi. Fısk-u fücur, fısk-ı fesad kişilerin başında da hırsızlar gelmekteydi. Osmanlı arşiv belgelerinde “*sirkat*” “*sârıka*” şeklinde tanımlanan hırsızlık (BOA., A.MKT.MVL., 26/59, 2 Cemaziye'l-ahir 1266/15 Nisan 1850; A.MKT.MVL. 41/23, 8 Cemaziye'l-ahir 1267/10 Nisan 1851; A.MKT.NZD., 75/42, 16 Cemaziye'l-ahir 1269/27 Mart 1853; İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/2 Nisan 1850; MVL., 842/69, 14 Receb 1277/26 Ocak 1861; ZB., 15/12, 21 Safer 1323/27 Nisan 1903), başkasına ait ve koruma altında olan belli değerdeki bir malı mülk edinmek kastıyla gizlice almaktı (Aydın, 2007, s. 196). Bu işi kadınlar yaptığında (onlara yakıştıramadıklarından olsa gerek) “*fezâhat-ı ahz, fezâhat-ı mezkûr*” (rezillik, edepsizlik) tabirlerini kullanmışlardı (BOA., A.MKT.MVL., 41/23, 8 Cemaziye'l-ahir 1267/10 Nisan 1851; A.MKT.NZD.21/62, 14 Safer 1267/ 19 Aralık 1850; A.MKT.NZD., 32/9, 10 Cemaziye'l-ahir 1267/12 Nisan 1851.; A.MKT.UM.(Sadaret Umum Vilayat Evrakı), 184/1, 9 Cemaziye'l-ahir 1271/27 Şubat 1855). Kadınların çalma eylemlerini “*mücaseret*” olarak nitelendirirken de bu söylemlerini desteklemişlerdi (BOA., A.MKT.MVL., 26/59, 2 Cemaziye'l-ahir 1266/15 Nisan 1850; A.MKT.MVL., 41/23, 8 Cemaziye'l-ahir 1267/10 Nisan 1851; A.MKT.NZD., 21/62, 14 Safer 1267/19 Aralık 1850; A.MKT.NZD., 32/9, 10 Cemaziye'l-ahir 1267/12 Nisan 1851; MVL., 842/69, 14 Receb 1277/26 Ocak 1861). Uzun araştırmalardan sonra yakalanan tüm hırsızlar için “*ahz u girift*” (BOA., A.MKT.NZD., 75/42, 16 Cemaziye'l-ahir 1269/ 27 Mart 1853), suçu itiraf ve ele geçirdiklerini ortaya çıkaran sorgulamalar için “*istintak*” belgelerinde hırsızlık suçu ile ilgili geçen kelimelerdi (BOA., A.MKT.MVL., 41/23, 8 Cemaziye'l-ahir 1267/10 Nisan 1851; ZB., 15/12, 21 Safer 1323/27 Nisan 1903).

Osmanlı Devleti'nde kadınların bu tür fiili işleminde yoksulluk, kimsesizlik gibi birtakım fakirlik ve muhtaçlıktan kaynaklı zorunluluklar şüphesiz etkili olmuştu. Fakat bunun yanında alışkanlıklarıyla bu işi senelerce müptezel bir şekilde âdeta meslek haline getirenlerin de olduğu görülmektedir. Bununla birlikte toplum huzurunu bozmaya meyilli defalarca affedilmesine rağmen birden çok suça karışmış kadınlar da hırsızlık suçunu işlemekteydi. Mesela 1803 yılında iki defa hırsızlık suçuna karışan ve merhameten affedilen bir kadın, padişah emriyle Sakız ağacı denilen bir bölgede oyma bir odada ikamet ettirilmişti. Fakat etrafındaki komşularıyla geçimsizlik halinde olduğu, daima münakaşa içinde bulunduğu, gün be gün huzursuzluğu

¹ Savaşlarla birlikte devlet sınırlarına yapılan göçle yoğun bir nüfus artışı yaşanmıştı. 19. yüzyılda İstanbul'un nüfusunda gerek sayı, gerekse etnik, sosyal ve dini yapılanma açısından önemli değişiklikler oldu. 18. yüzyıl sonlarında İstanbul'un nüfusu, 300-350 binden fazla değildi. Fakat Ubicini'ye göre, 19. yüzyılın ortalarına doğru İstanbul'da 722.000 kişi yaşamaktaydı. Bunun 380.000'i Müslüman, 205.000'i Ermeni, 100.000'i Rum ve 37.000'i Yahudiydi (Karpas, 2006, s. 488).

² Aslında söz konusu savaştan sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da toplumsal, etnik ve kültürel değişiklikler meydana gelmiştir. Kafkaslar ve Balkanlardan gelen göçmenlerle birlikte sermayenin ve becerilerin akışı, kenti bir kültür ve girişim merkezi haline getirmişti. Müslüman ve gayrimüslim girişimcilerin kurduğu yeni işler, iç kesimlerden yoksul insanları ve köylüleri kente çekerek bir çeşit işçi sınıfı oluşturdu (Karpas, 2010, s. 166).

artırdığı için Ağa kapısına gönderilmiş, burada 6 haneden çalmış olduğu eşyaları teslim ederek bir daha bırakılmamak üzere Bozcaada'ya sürgün edilmişti (BOA., C.ZB., 16/761, 17 Muharrem 1218/9 Mayıs 1803).

1826 yılında ise Cemile Hatun, silsile hâlinde üç ayrı evde misafirlikte bulunduğu sırada çeşitli eşyaları çalmış, yakalandığında ise hapsedilmişti. Bu evlerden ilki Üsküdar'da Dolap sükkânında Fatma Hatun'un eviydi. Burada birkaç gün misafir olan Cemile Hatun, “*şalvar baa uçkur, müste'mal kıyye kürk, birinci ve altı zirai penbe zar gömlek, altı zirai ipeklik*” çalmıştı. Buradan Çömlekçiler hamamında natır Fatma Hatun'un evine geçen Cemile, birkaç günlük misafirlikte “*bir adet çuka ferace, bir kıyye samur kürk, iki yaşmak, bir boğça*” almıştı. Daha sonra Cephaneci Hacı Hasan'ın evinde birkaç gün kaldığı sırada “*bir adet ingiliz kavice, bir burçak gömlek, bir bitli yemeni, bir oyma çuka şilte, merko bir şalvar, dört yazma yemeni, bir çuka ferace ve bir saat*” çalmıştı. Çok geçmeden tüm bu eşyaları birkaç günlük misafirlikte çalan Cemile Hatun'u, üç evin sahibi şikâyet etmiş. Yapılan araştırma ile Ağa kapısına (Bab-ı Ağa'ya) bağlı Bostancı zabitanı çalınan eşyaları ve kadını bulmuştu. Sorgulama sonrası Cemile'den çalınan eşyaların çoğunluğu alınsa da Hacı Hasan'ın bir çuka feracesini Tophane'de bir koltukçuya sattığı öğrenilmişti. Fakat bunu inkâr eden koltukçu, sadece bir adet saat aldığını söylemişti. Dolayısıyla bazı eksiklikler olsa da hırsız bir kadın çaldığı eşyalar ile yakalanmış ve mahbusiyetine karar verilmişti (BOA., C.ZB., 2/51, 25 Recep 1241/5 Mart 1826).

1. Kadın Hırsızlara Verilen Ceza ve Uygulanması

Osmanlı-İslâm hukukunda hırsızlık suçuna karşı had cezası³ uygulaması tanımlanırken, şartları ağır olduğundan genellikle ta'zir cezası verilmişti.⁴ Osmanlı Devleti'nde hırsızlık suçuna karşı şer'î hukukun tamamlayıcısı olarak örfî hukuka göre de cezalar tanımlanmıştı.⁵ Ayrıca verilen cezalar bölgesel uygulamalarda günün şart ve ihtiyaçlarına göre farklılık arz etmekteydi. Mesela 16. yüzyılda artan kürekçi ihtiyacını karşılamak için ta'zir cezası olarak kürek cezası artmıştı (Ünlü-Çeribaş, 2019:541-542).

³ Had cezası Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde tanımlanır: “Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.” Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, Mâide Suresi, 38. Ayet, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010. Ömer Menekşe, 17. ve 18. yüzyıllarda hırsızlık suçuna karşı Osmanlı Devleti'nde sadece beş adet had cezasıyla karşılaştığını söyler. Bu cezaların üçünü bilinen tek recm cezasını uygulayan Rumeli Kazaskeri Beyâzîzâde vermişti. Dolayısıyla Menekşe, hırsızlık suçuna karşı verilen söz konusu had cezalarının Menekşe'nin şahsından kaynaklandığını yorumlar (Menekşe, 1998, s. 112-113).

⁴ Ta'zir cezası, had ve kısas (cezası Allah ve Peygamberi tarafından belirlenmemiş olan) cezalarının kapsamına girmeyen, düzenlenmesi ve uygulanması devlet başkanına veya hâkime bırakılmış olan cezaları ifade etmekteydi (Aydın, 2007, s. 215; Başoğlu, 2011, s. 198).

⁵ Mesela Fatih dönemi kanunnamelerinde hırsızlık için şu hükümler geçmektedir: “Eğer kaz ya da ördek uğurlasa, kadı ta'zir ura; iki ağaca bir akçe cürm alına. Eğer koyun veya kovan uğurlasa cürm on beş akçe alına. Eğer yancuk veya destâr uğurlasa elin kesmeli olmaya, kadı ta'zir ura. Ağaç başına bir akçe cürm alına. Eğer sığır uğurlasa elin kesmeyeler; ganî olup bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse cürm yüz akçe; evsatü'l-hâl olursa elli akçe; fakîr olursa kırk ya otuz akçe cürm alına. Eğer at uğurlarsa, elin keseler; kesmezlerse iki yüz akçe cürm alına. Eğer biregûnun tahılın ve akçesin uğurlasa, gani olsa cürm kırk akçe; orta hâllü olursa yiğirmi akçe; fakirü'l-hâl olursa on akçe alına. Oğul atasından ve ata oğlundan, kardaş kardaşından ya er avretinden ya avret erinden uğurlasa, kadı ta'zir ura. Ağaç başınan bir akçe cürm alına.” (Akgündüz, 1990, s. 349-50).

19. yüzyılın başlarında hırsızlık suçundan erkeklere kürek, sürgün, hapis cezası verilmekteydi (BOA., HAT., 1164/46043, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; C.ZB.16/782, 28 Ramazan 1204/11 Haziran 1790; C.EV. 322/16355, 29 Rebiyü'l-ahir 1208/4 Aralık 1793). Aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde erkek hırsızlar çoğunlukla pranga cezası almışlardı.⁶ Nitekim Dimitri ustası Manavataş'ın çekmecesinden 2 bin kuruş akçe, ek olarak 7 bin kuruş ile birtakım eşyalar çaldığını ifade eder. Çaldıklarından sadece bir kısmını ustasına verebilen Dimitri'ye ceza emri tarihinden itibaren 4 ay pranga cezası verilir. Yine gardiyanlıktan ihraç Kastamonulu Mehmed Cemal, İsmail ile arkadaşlarının eşya ve akçelerini aldığını itiraf etmişti. Yanında bulunan birtakım eşya ve akçeyi teslim etse de ceza tarihinden itibaren 3 ay pranga verilmişti. Buradaki belgelerde dikkati çeken nokta, hırsızların yakalanmasıyla sorgu esnasında suçu "*ikrar etmeleri*", çaldıkları eşyalardan yanlarında bulundurdıkları kadarını sahibine teslim etmeleri ve "*mahbusiyet tarihinden itibaren*" ceza verilmesiydi ki bu da genellikle pranga olmaktadır.⁷

Hırsızlık suçu işleyen kadınlara ise, sürgün ve hapis cezası verilmişti. 19. yüzyılın başlarında hırsızlık suçunu işleyen kadınların genellikle sürgün cezasına çarptırıldıkları, buldukları bölgeden nakledildikleri yere belli bir meblağla tutulan arabacı ya da memur eşliğinde gönderildikleri anlaşılmıştı. Limni adasına sürgün edilen Esmâ ve annesi Ümmü Gülsüm, Bozcaada'ya sürgün edilen Hafize, Hatice Hatun bunlardan sadece birkaçıdır(BOA., C.ZB., 13/607, 10 Şaban 1207/23 Mart 1793; C.ZB., 13/625, 28 Muharrem 1218/20 Mayıs 1803; C.ZB., 71/3523, 11 Ramazan 1221/22 Kasım 1806). 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hırsızlık suçu işleyen kadınlar arasında hapis cezasının yaygınlaştığı görülür. Örneğin, Seher Hatun, Sucu Zenci Rüstem ile Zeliha Hatun'un evinden bir miktar bakır çalmıştı. Buna göre, ceza kanununun 230. maddesine binaen hırsızlık suçuna cesaret edenlerin 3 aydan 1 seneye kadar hapsedilmesi kararı hükmünce adı geçen kadının "*1277 senesi Rebiyü'l ahirinin 20. gününden itibaren 3 ay müddetle hapsedilmesi*" kararı verilmişti(BOA., MVL., 842/69, 14 Receb 1277/26 Ocak 1861).

Yine 1850 yılında Köstendil'in Köprülü kazasından Hanco kızı Penbe Hatun, "*bir müddetten beri fuhuşa ek olarak şunun bunun hanesine girerek emval ve eşya ahzına*"

⁶ Pranga, halkalarıyla beraber iki okka yüz dirhem ağırlığındaki demire verilen addır. Bu demir, mahkûmların bir iple bellerine bağlanmak suretiyle ayaklarına takılırdı. Bunlar ayakları bağlı şekilde, askerî binalarda, istihkâm işlerinde ve kışlalarda ağır hizmetlerde çalıştırılırdı(Pakalın, 1993:781). Erkeklerle verilen pranga cezaları örneği için bkz.; (BOA., MVL., 70/68, 8 Zilkade 1263/18 Ekim 1847; A.MKT.MVL., 34/99, 17 Muharrem 1267/22 Kasım 1850; A.MKT.MVL., 37/2, 27 Safer 1267/1 Ocak 1851.; A.MKT.MVL., 39/87, 23 Rebiyü'l-ahir 1267/25 Şubat 1851; A.DVN., 76/48, 9 Cemaziye'l-ahir 1268/31 Mart 1852). Suçun niteliğine göre en ağır şekilde cezalandırmalar da yapılmaktaydı. Nitekim, Nevşehir kazasına bağlı bir köyde Kör İslam oğlu Ali ile Cafer oğlu Mustafa yancılarıyla birlikte hırsızlık, gasp, ve zalimce kurşun ile adam yaralama, katletme, idam etme gibi suçlardan derhal yakalanarak en ağır şekilde cezalandırma yapılmasına karar verildi(BOA., A.MKT.DV., 30/3, 2 Muharrem 1267/7 Kasım 1850).

⁷ (BOA., A.MKT.MVL., 34/35, 8 Muharrem 1267/13 Kasım 1850). Nitekim dönemin gazetelerinde de hırsızlık suçundan dolayı pranga cezası verilen kişiler yer almaktaydı. Berber çırağı Elya, ustası David'in çekmecesinden 550 kuruş çalsa da yakalanınca 260 kuruşu tahsil edilmiş ve 3 ay pranga cezası verilmişti (*Takvim-i Vekayi*, Sayı 422, 9 Cemaziye'l-evvel 1266).

kalkışmaktaydı. Annesi Hanko başta olmak üzere, herkes kendisine tenbihatta bulunsa da islâh olmamıştı. Hatta içinde bulunduğu durumdan dolayı halk artık ondan çekinir vaziyete gelmişti. Mesela Şeyh Ali Efendi'nin bir hizmetkârı ile kızı evde olduğu hâlde hırsızlık sebebiyle eve girmiş, 5874 kuruşluk altın ile firar etmişti. Hizmetkâr, Penbe'nin çaldığı altınları elinden almaya çalışsa da engel olamamıştı. İhbar üzerine mahalle imamı ve meclisi tarafından tayin olunan mutemedler ile ev aratılmış, inceleme sonucu çekmecenin kırılıp altınların alındığı anlaşılmıştı. Penbe Hatun yakalandığında, 5200 kuruşluk "emanet altınlar" ile 1700 kuruşluk nakit aldığını itiraf etmişti. Fakat yanından ve evinden sadece 600 kuruş tahsil edilebildiğinden mağdurların şikâyeti devam etmişti. Haklı olarak çaldırdıkları nakit ve eşya ile zor durumda olduklarını zararlarının tazmin ettirilmesini istemişlerdi. Penbe Hatun'a sorgulamada bu konuda ısrar edilse de "falan yere koydum, falan adama verdim" gibi cevapları incelemeler ile tutarsızlıkla sonuçlanmıştı. Tüm bu sebeplerden ve önceden sabıkası olduğundan "kanun-ı ceza ahkâmınının 3 aydan 3 seneye kadar nisaya mahsus hapiste tutuklanması" kararına binaen 1 yıl hapis cezası, ardından da annesi Hanko ile Köstendil'e sürgün edilmesine karar verildi. Buna göre, Penbe Hatun ilk aşamadaki hapis cezasını imam evinde tutuklu olarak çekmeye başladı (BOA., A.MKT.MVL., 25/96, 18 Cemaziye'l-evvel 1266/1 Nisan 1850). Burada dikkati çeken bir husus Penbe Hatun'un âdeta bir suç makinesi haline dönüştüğü bu sebepten yaşadığı bölgede insanların ondan çekinir hâlde geldiğiydi. Diğer husus da bir hırsızlık olayından sonra ihbar, yakalama, sorgu ve hüküm verilme şekliydi. Buna göre, olay yeri inceleme ekibi olarak mahallenin güvenliğinden sorumlu imam ve meclisi tarafından mutemedler bugünkü polisin görevini yapıyordu. Ayrıntılı bir inceleme ve delil toplama evdeki şahit ifadelerinden sonra bulunan suçlunun sorgusu ile suç sabitleştirilip kayıp mallar ele geçiriliyordu. Ceza kanunu gereğince, 1 yıl hapsine karar verilen kadın suçlu, cezasını imam evinde tutuklu olarak geçirecekti.

19. yüzyılın ortalarında modern hapishaneler tam anlamıyla yaygınlaşmadığından kadınlar hapis cezasını farklı şekillerde tamamlamıştı. Söz konusu yüzyıl öncesi Dersaadet'te Baba Cafer gibi bazı zindanlarda kadın mahkûmlara ait bölmeler bulunmaktaydı (Salarcı, 2015:113, 115, 117). Ülkenin bazı bölgelerine II. Abdülhamid dönemi(1876-1909) başlarına kadar hapishaneler yapılmıştı. Doluluk oranı oldukça yüksek olan bu hapishanelerde ısıtma, iaşe, salgın hastalıklar, güvenlik gibi bazı sorunlar vardı. Ayrıca bu hapishanelerde bazen kadın erkek ayrımı bulunmuyordu. Bu çerçevede 1880 yılında hapishane koşullarının düzenlenmesi, kadınlara ayrı koşullar yapılması ya da yeni kadın hapishanelerinin çoğaltılması gündeme geldi. Fakat tüm bunların uygulamaya geçirilmesi 20. yüzyılın başları ve sonrasına kaldı. Bu yüzden kadın hapishaneleri olarak imam, muhtar ve papaz evleri, valinin ikâmeti olan konak ve köşkün dâhilindeki mahbes, özel mülk konumundaki evler kira karşılığı kullanılmıştı. Özel mülk konumundaki evlerde kişilerin güvenilir olması başlıca şarttı. Suçluların ödenekleri tıpkı imam, muhtar ve papaz evlerinde olduğu gibi devlet tarafından karşılanıyordu. Osmanlı Devleti'nde bulunduğu bölgenin güvenliğinden sorumlu en emniyetli kişiler olan imam, muhtar ve papazların evleri ise, geçmiş dönemlerden itibaren suçlu kadınlar için kullanılırdı. Hatta 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde suç oranlarının artışına bağlı olarak yetmeyen hapishaneler karşılığında

söz konusu evler hâlâ birer alternatif tutuklu eviydi(Beydilli, 2013:18.; Hanılçe-Şeyhoğlu, 2020:411,421).

19. yüzyıl öncesi Dersaadet'in güvenliği yeniçeri ağası, kaptanpaşa, bostancıbaşı, cebecibaşı, topçubaşı ve tersane eminden meydana gelen asayiş sağlamla büyük yükümlü amirler tarafından üstlenilmişti. Bu amirlerden özellikle ilk üçü bu hususta önemli sorumluluklar almıştı. Bunlar arasında en geniş yetkili kişi ise, payitahtın büyük bir kısmından sorumlu olan yeniçeri ağasıydı. 19. yüzyılın başlarında hırsızlık suçu işleyen kadınların "Ağa kapısı" "Subaşı ağa" ve "Ağa kapısına bağlı Bostancı zabitanı"na getirildiği tespit edilmişti(BOA., C.ZB., 16/761, 17 Muharrem 1218/9 Mayıs 1803; C.ZB., 2/51, 25 Recep 1241/5 Mart 1826). Buradaki "Ağa kapısı" Yeniçeri ağasının resmî makamı ve ikâmet yeriydi(Pakalın,1993:23). Yine burada geçen subaşıya ek olarak, vezir-i âzam, İstanbul kadısı ve bilâd-ı selâse kadıları, sekbanbaşı, İstanbul ağası, talimhaneci, çardak çorbacısı, muhızır ağa, subaşı, asesbaşı, çavuşbaşı, böcekbaşı, salma başçukadarı, muhtesib ağa, paspan gibi birbiriyle irtibatlı ve uyumlu çalışan pek çok birim güvenlikten sorumluydu(Yıldız, 2015, s. 102-116).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ise, asayiş ve beledi işler Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Seraskerliği ve kolları ile İhtisab Ağalığı sonrasında Nezaret'i'ne devredilmişti. 1851 yılında bu Nezaret kaldırılarak Zaptiye Müşirliği kuruldu.1855'te ise Şehremaneti asayiş, güvenlik ve beledi işlerden sorumlu birim hâline geldi. 1879 yılında Zaptiye Müşiriyeti Nezaret'e dönüştürüldü. 1881'de Dersaadet'te asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli Zaptiye askerleri kaldırılarak, yerlerine polis teşkilatı kuruldu ve görevleri bunlara devredildi. Güvenlikten sorumlu birimler ana çatı altında değişse de Şehremaneti de asayiş ve güvenliğin bir parçasıydı ve bu konuda gerekli birimlere rapor verirdi. Nitekim 1889 yılına ait bir arşiv belgesinde, Şehremaneti'nin hırsızlık, adam yaralama, gasp, cinayet gibi suç teşkil eden olayları ayrıntılı bir şekilde raporladığı görülür(BOA., Y.PRK.ŞH., 3/20, 2 Receb 1306/4 Mart 1889). Yine 19. yüzyılın ortalarında kadın hırsızların yakalanma ve sorgulama işlemlerinde Şehremaneti ve Zaptiye Nezaret'i'ne bağlı güvenlik güçleri görev almaktadır.

2. 19. Yüzyılın Ortalarında Dersaadet'in Meşhur Çarşı Hırsızları

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı arşiv belgelerine kadınlardan oluşan bir hırsızlık çetesi yansımıştı. Bunlar söz konusu belgelerde "meşhur çarşı sarikaları" şeklinde adlandırılmışlardı. Aslında 8-10 seneden beri Dersaadet, Galata ve Beyoğlu çarşılarında aktif bir şekilde hırsızlık yaptıkları anlaşılan kadınların tekrardan yetkili birimlerin gözüne çarpması yine bir çalma işlemi sırasındaki ihbarla vuku bulmuştu. Buna göre, "bir müddetten beri çarşı içlerinde ve bazı تنها sokak aralarında ufak çocukların fesleri üzerine altun ve emvali" tutulduğu ihbar edilmişti. Bu fiile cesaret edenlerin yakalanması için araştırmalar yapıldığı sırada "çarşı-yı kebîr içlerinde ve Kalpakçılar başı denilen bölgede yine bir çocuğun başına mücevher askısı" konulduğu haber alınmıştı. Bu olay hakkında malûmatları olup olmadığı sorgulanan bazı kişiler, görevlilere başka bilgiler vermişlerdi. Buna göre, hırsız kadınlardan bazıları dükkânlardan basma vesaire çaldıkları sırada ellerindeki eşya ile yakalanıp zabıtaya götürülmeye çalışılmış, fakat kadınlar "feryad û figana" başvurmuşlardı. Söz konusu kadınlardan Emine ile kızı

Nimet yakalanmış, üzerlerinden 1200 kuruş nakit çıkmıştı. Meblağın kime ait olduğu araştırma konusuydu. Ayrıca kadınların evlerini araştırmak için de imam ve muhtarlar eşliğinde memurlar görevlendirilmişti. Evlerde *"fazla minder içlerinde ve altlarında ve tavan aralarında tazyi' ve sabi pek çok eşya mevcud ederek görülüp"* incelemeye dâhil olmuştu. Eşyaların tek tek araştırılmasına karar verilirken, *"bu kadar eşyanın hiçbir familyada bulunmasının kavânin-i fikriye-i insaniye kabul edemeyeceğinden"* kadınlara; bulunan eşyalardan bazılarının arkadaşlarına ait olup olmama ihtimali ya da eşlerinin söz konusu eşyalardan haberdar bulunup bulunmadığı sorgulanmıştı(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s.8).

Emine ve Nimet'in ardından çetede ki diğer kadınlar ile baş faileri Azime Hatun ile Ziynet de yakalandı. Buna göre Zincirlikuyu Mahallesi sakinleri Azime Hatun'u bir gün çarşıda bir kadının bohçasını çalarken ihbar etmişlerdi. Ziynet de ona yardım etmişti. Yakalanmaları üzerine Ziynet bohçayı çaldığını itiraf etti. Bunun üzerine Ziynet'e dükkânlardan da eşya çalıp çalmadığı soruldu. O da bu tür fiilin kendilerinde alışkanlık haline geldiğini, Azime'yle birlikte kızları Zeynep, Ganime, Hatice, Ganime'nin görümceleri İncili boncuklu Hatice ve Münire, bezirgân odalarında oturan Zeynep ile bakire kızı Aişe ve Penbe kızı Emine, avret pazarında diğer Aişe gibi pek çok ismin çarşıdaki dükkânlardan bazı eşyaları çaldıklarını itiraf etmişti. Ziynet'in bu itirafı ile kadın hırsız çetesinin bir kısmı öğrenilmişti. Ayrıca Ziynet yaptıkları ortaklaşa ve ustaca hırsızlık ile sonrasındaki mal paylaşımını da ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. *"Başkasını götürerek dükkâncıları işgal ve işgal ederken refikalarından diğerleri top ile basma ve don ile kürk veya satılıh çukayı aşurup ve bâlâ sürûrunda ise nihayet pazarlığı ettiremeyüb veya aher güne bulub hemen oradan savuşarak beyyinelerinde mertebe olunan cami'i havalilerinde vesair tenha mehallerde bâ tecemmu' mazûratlarını taksim eder ancak içlerinden bazıları mevki-i ahzda bulunamayarak yalnız taksim ettikleri mehale geliüb hisse aldıklarını"* söylemişti(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s. 8).

Onca bilgiyi itiraf eden Ziynet'e sorgulama devam etmiş, adı geçen kadınların kocalarının hırsızlık yaptıklarından haberi olup olmadığı da sorulmuştu. Ziynet, evli olanlardan Nimet'in bir senelik kocasının *"evvel emirde haberi olmayıp sonradan öğrendiğini, üç aydan beri eve gelmediğini"* beyan etmiş, Nimet'in kocasına çalınan eşyalar ile kendi mallarını ayırmayı teklif ettiğini, kocanın bu malların yarısının kesinlikle kendisinin olduğunda ısrar ettiğini söylemişti. Zaten araştırmayı yapan imam ve muhtar mahalleye geldiğinde bahsi geçen şahıs, eşya dolu olan sandıkları da kendince bir ayrıma sokmuştu. Ziynet, bir diğer evli Emine'nin kocasının da cenazesinin sokağa bırakıldığını, mahallece defnedildiğini anlattığında, kimsesizliğin boyutunu öğrenen memurlar şaşkınlıktan diyecek bir şey bulamamışlardı. Çete hakkında ayrıntılı bir şekilde ifade veren Ziynet'e malların hangisinin çalıntı olup olmadığı, bu konuda bir ayırım yapıp yapamayacağı sorulduğunda kesin bilgisinin olmadığını söyleyerek elde kalan 243 kalem eşyanın akıbetini muallakta bırakmıştı(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s. 8).

Ziynet'in ifadesi üzerine ismi geçen kişiler çarşı hırsızlığı hakkında tek tek sorgulanmışlardı. Dönemin şartlarına göre oldukça büyük bir kadın çetesi olduğundan

sorgulamalar önemli noktalarıyla verildi(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s. 8-10). Buna göre, çetenin baş faillerinden Azime, evde bulunan eşyaları kızları Zeynep, Ganime ve Hatice ile ortaklaşa çaldığını, hatta Zeynep ile bu eşyaları eve taşıdıklarını ifade etmişti. Ayrıca hırsız kadınlar çetesine Zeyrekli Güllü, Nefise, Kadriye, Ümmügülsüm vekili Şerife, Şerife'nin kızı Aişe, Üsküdarlı Tenzile, onun kızı Fatma vekili Emine, Üsküdarlı diğer Emine gibi isimleri eklemiştir.

Zeynep, bundan 3 sene öncesi annesi Azime, Emine ve Nimet ile çarşıya hırsızlık için çıktıklarını, kendisinin çekimsiz kalarak yapamayacağını söylediğini, onların bazı eşyaları çalarak annesinin evine götürdüklerini ifade etmişti. Kocasını Hüseyin Ağa'nın yapılan bu hırsızlık teşebbüsünden haberi olmadığını açıklamıştı. Zeynep'in annesinin çalınan eşyaları evine götürmesi, eğer kızı bu işe bir kere karışmışsa hisse almadığı şeklinde değerlendirilebilir. Hatta Emine ve Nimet de bu yönde ifade verirlerse Zeynep aklanabilir.

Azime'nin kızı Ganime, çarşı hırsızlığına karışıp karışmadığı sorulduğunda Nimet'in çaldığı eşyalardan kendisine hisse verdiğini kocası Edhem Ağa'nın bundan haberi olmadığını beyan etmişti. Azime'nin diğer kızı Hatice, annesi ile arkadaşlarının "dükkânlardan eşya aldığını bildiğini cihetle bir on dakika kadar arkalarına koşub aldıkları şeylerden cami hollerinde ve تنها mehallerde kendisine dahi hisse vermeleri"ni kabul ettiğini itiraf ederek, kocası Vezneci Ömer'in bu durumdan haberi olmadığını ifade etmişti.

Bezirgân odalarında kalan Zeynep ile kızı Aişe, evlerinde bulunan çalıntı eşyalar üzerine sorgulanmıştı. Zeynep, oldukça fakir olduğunu askeriye dikişi ile geçindiğini, gerektiğinde dikiş almaya gittiğinde Emine ve Nimet'in arkadaşları ile "top ile basma aşırıldıklarını" birkaç kere gördüğünü itiraf etmişti. Bundan 3 sene öncesi bahsi geçen isimler kendisi ve kızını da cesaretlendirerek, birlikte top ile basma "aşırıldıklarını" buradan "altı arşun hisse" edindiğini bu duruma zamanla alışarak beraber dolaştıklarını beyan etmişti.

Penbe kızı Emine ise, Zeynep ve arkadaşı Aişe ile Bezirgân odasında kalıyordu. Arkadaşı Aişe ile çarşıya çıktıklarında onun birden kaybolup basma, şalvar gibi şeyler ile döndüğünü bazen bunları evine bazen de kendisine vererek sonra teslim alacağını söylemişti. Yani evinde bulunan çalıntı eşyaları, Aişe ve annesinin temin ettiğini söyleyerek suçlamaları reddetmişti. Aişe'nin bu eşyaları getirirken çeyiz yaptığını, çocuğuna havlu dikeceğini, "Hacı babam iki parça basma verdi, büyük annem vefatından önce bir sandık içinde basma bıraktı" diyerek türlü yalanlar söylediğini anlatmıştı. Esas vurucu cümleyi sona saklayan Emine, anne kızı Emine ve Nimet ile çarşıda hisse paylaşırken gördüğünü belirtmişti.

Zeyrekli Güllü, hırsızlık suçuna kendisini Ziyne'tin alıştırıldığını, Yeni Cami, Üsküdar'da toplanarak Tophane ve Salı pazarlarında 1 sene kadar eşya çaldıklarını artık bu işi 4 senedir yapmadığını beyan etmişti. Bunun üzerine Azime'yi bir kere çarşıda gördüğünden onunla kavga edip çaldığı mallardan o farkına varmadan aldığını, Ramazan'da Kalpakçılar başında bir dükkândan 4-5 adet kalem kâğıt aldığını itiraf etmişti.

Zeynep'in kız kardeşi Şerife ile kızı Nefise, hırsızlık çetesinde olmakla suçlanarak sorgulanmışlar. Şerife ölen kız kardeşinin kendisine bazen emanet eşyalar mallar

getirdiğini, hatta Çukur Çeşme’de bir arkadaşının Zeynep’in hayattayken hırsızlık yapıp çalıntı basma ve eşya ile gezdiğini söylediğini eklemiştir. Kızı Nefise ise, teyzesi Zeynep ile bu kötü fiile alıştığını, ölümünden sonra da iki üç defa Emine ve Nimet ile buluşarak toplamda 3 sene eşya alıp paylaştıklarını, ancak 4,5 senedir hırsızlığı terk ettiğini belirtmiştir.

Bunların dışında avret pazarındaki Aişe Hatun, ile Azime’nin ifadesinde geçen Gülsüm vekili Şerife, Şerife’nin kızı Aişe, Üsküdarlı Tenzile ve kızı Fatıma vekili Emine, Üsküdarlı diğer Emine sorgularında kesinlikle çarşı hırsızlığı ile bağlantıları olmadığını söylemişler, suçlamaları reddetmişlerdi. Aişe’nin verdiği isimlerden Helvacı karısı Fatıma, helvacı dükkânının önünde taburede otururken çarşıdaki hırsızlığı görmediğini söylemişti. Çeşmeli Sıdika ölmeden önce kız kardeşi ile çarşıdan eşya aldıklarını, ancak yaklaşık bir senedir bu işle alakası olmadığını, hırsızlıkla bağlantılı olan kişileri de görmediğini ifade etmişti. Zeyrekli Emine, Gülbün Emine ile Şerife de bu işle bağlantısı olmadığını söyleyerek inkâr etmişlerdi. Ganime’nin görümceleri İncili boncuklu Hatice ve Münire çete hırsızlığı ile bağlantıları olmadığını, evlerinde çalınan eşyalara dair bir şey çıkamayacağını, satıp bir başka yere nakledemeyeceklerini hatta söz konusu çarşı hırsızlığında ismi geçenleri iki defa gördüklerini söylemişlerdi.

İfadelerde bazı kadınların suçu direkt olarak itiraf ettiği, bazılarının da kesinlikle reddettiği ya da suçu başka isimlere attıkları görülmektedir. Hakikatte bu kadınların bir çete olduğu Azime, Ziynet, Emine ve Nimet’in bu işle 8-10 ya da 5-7 seneden beri uğraştığı, Zeynep gibilerinin de henüz 3 senedir meşgul olduğu anlaşılmaktadır. İtirafardan ve evlerinde bulunan eşyalardan hırsız kadınlar çetesinin baş isimlerinin Emine, Nimet, Azime ve Ziynet olduğu tespit edilmektedir. Azime’nin kızları Zeynep, Ganime ve Hatice bizzat çalmaktan ziyade gözcü, yancı ve hissedar olarak hırsızlık olayında yer almışlardı. Bahsi geçen diğer isimler suçlamaları reddederken, iki kızı olup bezirgân odasında yaşayan Zeynep, hırsızlık yapmasının gerekçesi olarak fakirliğini göstermiş, “*çarşıdaki dükkânlardan birşeyler aşırıp paylaşmayı*” yani bir nevi kolay kazanmayı alışkanlık olarak nitelendirip işi kılıfına uydurmuştu. Zeynep’le bağlantılı kızının arkadaşı Penbe kızı Emine, evinde bulunan eşyaların anne kızı ait olduğunu söyleyerek, kendisini aklamaya çalışmıştı. Nefise ve Zeyrekli Güllü gibi isimler de baş fail olan Ziynet, Emine ve Nimet ile 1 yıl kadar Dersaadet’in Yeni Cami, Üsküdar, Tophane ve Salı pazarlarında ortaklaşa çalıştıklarını, ancak 4-4,5 senedir bu işi bıraktıklarını söylemişlerdi. Olay yeri ekibi olarak imam ve muhtarların sorumluluğunda bahsi geçen kişilerin evlerinde yapılan aramalarda toplamda 485 kalem eşya bulunarak uzun bir araştırmanın yolu gözüküyordu.

Çalınan başlıca eşyalar daha çok kadınların ilgi alanına giren giyim kuşam ham maddesi kumaş türleri ya da eşyanın kendileriydi. Sayı olarak fazlaca olanlar aşağıdaki tabloda listelendi. Bunun dışında dikkati çeken acemkârî küpe, antika yüzük, bakır boncuk, dizi boncuk, yüzük, boncuk küpe, yalancı inci, bilezik, topak iğne, boncuk iğne, gözlük, beyaz tarak, demir tarak, sırma taşlı halhal, sırma taşlı yüzük, sırma taş lokum iğne, nakış makreme gibi takı ve aksesuarlar vardı. Pantolonlu don, kundura, yemeni, çizme, pabuç, terlik, dikilmiş gömlek ve don, hırka, şal, palto, yelek, canfes

hurka, mersin hurka, yün basma hurka, basma hurka, bursa canfes asarı, selanik asarı, basma asar, sabahlık, selanikî kürk, bursa kürk, selanik ferace, çuka ferace, ingiliz ve şam şalı, elvan acem şal, kırmızı trablus kuşağı, selanik kaplı çerkes samur, acem ve frenkârî dökmeler, frenk şalı, dürü çiçekli şal, elvâni selanikî dürü, düz ve çiçekli canfes ve atlas gibi giyim çeşitleri vardı. Yine bazı ev eşyalarının çeşidi ve miktarı da dikkat çekiciydi. Mesela 16 tütün tablası, 8 altın şamdan, 13 saç ayağı, 5 maden tabak, 14 birinci ve nühas hamam tası, 12 cedid ve müstamel tencere, 12 cam sürahi, 25 yaldızlı ve yaldızsız sahan, 11 perde kopçası, 13 el çakmağı, 12 el defteri bu konuda verilebilecek örneklerdi(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s. 2-3, 5).

Tablo 1. Çarşı hırsızları kadınların sayısı olarak fazlaca çaldığı eşyalar

Eşya	Top veya parça
Yaşmaklık	527
Elvânî basma	740
İngilizkârî yemeni	317
Üskübkarî yemeni	299
Elvânî yazma ve işlemeli âlifâne boyalı ısdar	143
İpek yüzük bağı	274
Boyun bağı	274
Canfes ve perinçek boyun bağı	137
Bayağı basma ayakkabı	549
Erkek fes	175
Kebîr ve sagîr işlemeli ve sade şalvar	71
İpek ve penye bohça	116
İpek, sırma ve sade işlemeli cura	229
Ceplik reşide	145
Yaşmaklık ve boyun akiki	1096
Topak yüzük	171
Elvânî kâse	131
Elvânî çini tabak	240

Çarşı hırsızları çetesi kapsamında toplamda 26 kişi sorgulanmış, 14 kadın bu suçla direkt bağlantılı olmadığından tahliye edilmiş, 12'si tutuklanmıştı. Bu 12 kişiden 6'sının hırsızlığı bizzat yaptığı, 4'ünün hissedar olduğu, 2'sinin de çalınan eşya ve malları en az 1 ay zarfında ortaya çıkarmamak üzere sakladıkları tespit edilmişti. Tutuklananlar Nimet, Emine, Ziyet, Azime, Ganime, Hatice, Zeynep, Aişe, Penbe kızı Emine, Nefise, Güllü, Sıdika idi. Buradaki ilk dört isim zaten çetenin baş aktörleriydi. Azime'nin kızlarından sadece Ganime ve Hatice tutuklanmıştı. Bezirgân odalarında yaşayan Zeynep ile kızı Aişe ve arkadaşı Penbe kızı Emine tutuklanan diğer isimlerdi. Nefise, Güllü ve Sıdika ise hırsızlığı bir süre yapıp bıraktıklarını ifade etseler de tevkif edilmekten alıkonulamamışlardı(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2 Nisan 1850, s. 10-11).

Fakat kısa bir süre sonra Nimet ile Ziyet Hatun'un hamile olması, Ganime, Hatice, Nefise'nin birbirinden küçük kızları, Emine'nin ufak yetimleri, Aişe'nin de küçük kız kardeşleri olduğundan

"bunların sâbileri takdirinde bîkes oldukları cihetle evlad ve eytamlarının düçâr-ı sefalet olacıkları misillü çocuklarının bunlarla beraber mahbusda durmalarına dahi rızâ-yı âlî ve ırzâ' olmayacağına ve merkûmeler yedi sekiz mahdan berü mahbus olarak ahvâl-i muharrerlerine göre şu müddetin haklarında cezâ-yı kâfi add olunması muvâfık-ı merhamet olacağına binâen eşya-yı mezkûrenin sahibi zuhuruyula isbat olundukça taraflarına ita olunmak üzere mezbûrelerin fîmâ ba 'ad bu misillü harekât-ı reddiyede bulunmayacaklarına kavi kefilleri alınarak ve yine içlerinden mütecasir olanlar olduğu halde şedîd-i tedib ve terbiye olunacakları kendülerine etraftıyla tefhim olunarak cümleten sibyanlarının tahliyesi ve takvim-i vekâyî ve ceride-i havadis-e derc ve ilân kılınarak kusur-ı eşyanın dahi sahibleri zuhurunda ahvâl-i vech ile bil-isbat verilmesi ne" karar verilmişti.

Yani hırsızlık suçu sabit olan yukarıda ismi geçen kadınların hamile olması ya da birbirinden küçük çocuklarının bulunmasından dolayı bu çocukların kimsesiz ve sefil duruma düşmelerine ya da hapiste kalmalarına müsaade edilemezdi. Bu yüzden fâil kadınların şimdiye kadar yattıkları 7-8 ayın cezalarına karşılık gelmesi, bir daha hırsızlık suçu işlemeyeceklerini, işlerler ise en ağır şekilde cezalandırılacakları sözlerine karşılık tahliyelerine karar verilmişti. Hatta bu husus Takvim-i Vekâyî ve Ceride-i Havadis'de yayımlanarak çalıntı eşyaların sahiplerine teslimi düşünülmüştü(BOA., İ.MVL., 164/4853, 19 Cemaziye'l-evvel 1266/ 2Nisan 1850, s. 11, 15, 18).

12 kişiden 7 kişinin çocuk sahibi olmaları sebebiyle merhameten şartlı tahliye ile salıverilmesinden sonra geriye Penbe kızı Emine, Zeynep, Azime, Güllü ve Sıdika kalmıştı. Bu kişilerin nisaya mahsus hapisanede tutuklulukları devam edecekti. Fakat kısa bir süre sonra Azime'nin çocukları Rıfat, Hasan, Hatice ve Ahmet *"validemiz Azime cariyeleri beş mahdan beri zindanda mahbus olub bu sâbi kulları aç açıkta çıplak cereyan kalub mân-ı muhtac kolluklarında afova muhtâc olduklarında ve zann ve adalet mülükâneleri cümleye merhametle"* diyerek padişaha dilekçe vermişlerdi. Annelerinin serbest kalmasını istemişlerdi(BOA., MVL., 197/78, 23 Cemaziye'l-evvel 1266/6 Nisan 1850). Bunun üzerine aynı suçu işleyip bir süredir hapiste olan ancak bazılarının tahliye edilip bazılarının cezasının devamı kararı tekrar gözden geçirilmişti. Tıpkı 7 kişi de olduğu gibi geriye kalan 5 kişinin de hapiste kaldıkları 7-8 ayın cezasına karşılık gelmesine, bir daha hırsızlık suçu işlemeyeceklerine, işlerlerse en ağır şekilde ceza verilmesiyle tahliyesine hüküm verilmişti(BOA., A.MKT.MVL., 26/59, 2 Cemaziye'l-ahir 1266/15 Nisan 1850). Zaten bir süre sonra yaralama ve hırsızlık suçlarından dolayı tutuklu olup; ceza müddeti tayin olmayanlar, kaldığı hapis süresi suçunun derecesine göre kâfi görünenler ile azami süresini dolduranlar ve evrak götürülememesinden dolayı ceza süresini dolduranların tümüne genel af verilmişti(BOA., A.AMD., 21/5, 2 Zilhicce 1266/9 Ekim 1850). Yani meşhur çarşı hırsızları kişisel sebepleri dolayısıyla tahliye olmasaydı bile bir süre sonra genel aftan yararlanıp salıverilecekti.

Meşhur çarşı hırsızlarının tamamı 15 Nisan 1850'de affedilip tahliye edilmişti. Fakat tarihler 19 Aralık 1850'yi gösterdiğinde daha üzerinden 1 yıl geçmeden tahliye edilen bazı kadınların yine çarşı aralarında "*fezâhet-i ahz*" olarak nitelendirilen hırsızlığa teşebbüs ettikleri görülmüştü. İhbar üzerine yakalanan kadınların bazılarının yanında eşya bulunmuş, haliyle tekrar sorgulanmak üzere Zaptiye'ye götürülmüştü. Evler aceleyle araştırılmış "*hayli yine birtakım eşya-yı mesrûfe zuhur etmiş olduğundan*" gerekli işlemler başlatılmıştı(BOA., A.MKT.NZD., 21/62, 14 Safer 1267/19 Aralık 1850).

Çarşıda hırsızlık yaparken yakalanıp ihbar edilen ve ilk sorguya çekilen değişmeyen isimler çetenin baş failleri olan Emine ve Nimet'ti. Bunlar "*kemâ fi sabık dükkânlardan eşya aldıklarını*" kabul etmişler, bu sırada arkadaşları Azime, Hatice, Aişe, Ziyet, Ganime ve Fatma'nın da bulunduğunu söylemişlerdi. İnceleme sonucu Emine, Nimet ve Ziyet'in evlerinde bir miktar eşya çıkmıştı. Emine ve Nimet, evlerinde ortaya çıkan eşyalarının aynısı ya da türevinden arkadaşlarında da olduğunu, onların ifadeleri sonraya bırakıldığından suç delili sayılan çalıntı eşyaları kaçırabileceklerini ifade etmişlerdi. Bu ifadeye rağmen sadece Emine, Nimet ve Ziyet'in evlerinde delil ele geçirildiğinden, üçünün nisaya mahsus hapisanede 6 ay müddetle tutuklanmasına, diğerlerinin de bir daha böyle bir işle anılmayacaklarına, isimleri geçerse ceza alacaklarına dair sözlü kefilleri ile şartlı tahliye edilmesine karar verilmişti(BOA., A.MKT.MVL., 41/23, 8 Cemaziye'l-ahir 1267/10 Nisan 1851.; A.MKT.NZD., 32/9, 10 Cemaziye'l-ahir 1267/12 Nisan 1851).

Meşhur çarşı hırsız kadınlarından bazılarının tekrar tutuklanmasının üzerinden 1 ay geçtiğinde 19 Mayıs 1851'de Ziyet Hatun'un annesi kızının gözlerinden rahatsız olduğu için tahliyesini talep etmişti. Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen dilekçe ile Ziyet muayene edilmiş gözlerinde "*tavuk karası*"(gece körlüğü) olduğu anlaşılmıştı. Ziyet bu sebepten tahliye edilirken, ilginç olan arkadaşları Emine ve Nimet de "*şâyân-ı merhamet görülmüş olduğundan ve bu ana kadar mahbusiyetleri haklarında ceza-yı kâfi olacağından ba'dezin bu makûle ve fezâhette bulunmamak üzere bunların kâvi kefilleri alınarak merhameten tahliye*"lerine hükmedilmişti(BOA., A.MKT.MVL., 41/88, 18 Recep 1267/19 Mayıs 1851). Çarşı hırsızlığı meselesinde kadınların suçları sabit olmasına, ayrıntılı bir inceleme sorgulama aşamasına ve kadınların bu işle uzun süredir uğraşmalarına rağmen, kısa bir süre sonra hapis cezası ile salıverilmesi durumu suça karşı cezanın caydırıcılığını sorgulatmaktaydı. Ayrıca, ortaklaşa işlenen suç olmasından dolayı da bazı kadınların çocuk, hastalık gibi sebeplerle tahliye edilmesi üzerine diğerleri de salıverilerek belki de adalet sağlanmaya çalışılıyordu. Fakat, meşhur çarşı hırsızları çetesinde de görüldüğü üzere, bu durum kadınların tekrardan aynı suçla gündeme gelmelerini engelleyemiyordu.

Meşhur çarşı hırsız çetesi kadınlarının evlerinden çıkan çalıntı eşyaların ise, sahiplerine teslimi için 2 ay müddet verilmişti. Takvim-i Vekâyi ve Cerîde-i Havadis'de söz konusu hırsızlıktan ve ele geçirilen eşyalardan bahsedilmişti. Bu süre zarfında bazı eşyalar sabahları gelen sahiplerine verilmişti. Bazıları da tedarik edilen ambarlarda ya da Zaptiye civarında Muhsinzade hanındaki odalarda tayin edilen müddetin sonuna kadar bekletilmişti. Hatta burada "*hayli vakit mürur etmiş ise de hiç kimesne gelüb eşya-yı zayia teharri ve taleb etmemiş*"ti. Eşyaların yaklaşık 8-10 senelik

olması hasebiyle, sahiplerini bulmak oldukça zor olacağından ve bekledikçe çürüyüp zayi' olacağından farklı şekillerde değerlendirilmesi gündeme gelmişti. Buna göre bazıları meclis-i cedid odası, bazı memur ve sorgu odalarının tamir ve yenilenmesinde kullanılacaktı. Bazıları aceze taifesinden kadınlara dağıtılacak ya da satılarak aceze olanların erzak, kömür gibi ihtiyaçları karşılanacak. Haseki hapishanesinin masrafları da karşılandıktan sonra kalan miktar Hazine-i Celile'ye devredilecekti(BOA., İ.MVL., 213/7015, 18 Şaban 1267/18 Haziran 1851).

Çalıntı ya da buluntu eşyalar bu dönemde Zaptiye Nezareti'nin emanet eşyalar kısmında tutulmakta zaman zaman da gazetelerde ilan edilerek de sahiplerine teslim edilmekteydi. Mesela bir çocuğun tavuk pazarında bulduğu 100 kuruş ile Çöpçü Halil'in Sultanahmet civarında bulduğu müstamel acem şalı ve bir adet sarı tekne sahiplerine verilmek üzere Takvim-i Vekâyi'de ilân edilmişti(*Takvim-i vekayi*, Sayı 442, 8 Rebiyü'l-ahir 1267). Anlaşılan bu dönemde söz konusu eşyalar öncelikle sahiplerine ulaştırılmaya çalışılıyor, ulaşılamazsa fakir muhtaç kimselerin ihtiyaçlarına ayrılıyor ya da devletin farklı kurumlarında hazinece kullanılıyordu.

3. Hırsızlık Vakaları ve Çeteleşmenin Artması, Devletin Aldığı Tedbirler

1853 yılı Dersaadeti'nin bir başka meşhur hırsızlarından Hayrelna, Hacı Emine'nin evinden pek çok eşyayı çalmakla suçlanıyordu. Çalınan eşyaları için oldukça üzgün olan Hacı Emine, *"bu cariyeleri ise fakirü'l- hâl ve hiçbir kimesnem olmadığından mübarek serd vekilleri için zabtiye müşiri devletlü paşa hazretlerine hitaben eşya-yı mesrûke"*si için padişah'tan yardım istemişti. Hayrelna'nın yaptığı bir nevi dolandırıcılıktı ve muhtemelen Hacı Emine onun meşhur bir hırsız olduğunu bilmiyordu. Çünkü Hayrelna, Emine'nin kızına "kör çapaklık muayenesi" yapmak üzere gelmişti. Eve girip kızla baş başa kaldığı ve odanın sakin olduğu bir zamanda da çekmeceye elmas iğne, iki adet pata(?) iğne, bir çift elmas küpe, bir saat, bir elmas yüzük, on adet değerli inci, bir zümrüt askıyı yanına almıştı. Zaptiyece kısa sürede tutuklanan hırsız kadın sorgulandığında, çaldığı eşyaları Üsküdar zaptiyesi kâtiplerinden birinin haremine yani evine "rehin" olarak verip borç akçe aldığını söylemişti. En azından itiraf ile çalınan eşyaların yeri öğrenilmişti ve gereken yapılacaktı. Ancak, olay Zaptiye katiplerinden birinin evine sığırayarak boyut değiştirmişti(BOA., A.MKT.NZD., 75/42, 16 Ca 1269/ 27 Mart 1853).

1855 yılında Osmanlı arşiv belgelerinde *"bu aralık dersaadette sarıklar nakş ederek gecelerde bazı hanelere duhul ile gasb-ı emval vesair güne isal ü dest-i hisar etmekte oldukları..."* şeklinde geçen ifadeden Dersaadet'te hırsızların çoğaldığı, geceleri bazı hanelere giren bu kişilerin gün doğmadan araştırılıp ihbar edildikleri anlaşılmıştı. Bu çerçevede gerekenin yapılması, böyle uygunsuzlukların men edilip engellenmesi için, Zaptiye Nezareti'ne durum havale edilmişti. Diğer yandan Kapudan Paşa'dan, Anadolu ve Rumeli kıyılarında güvenliği daha sıkı tutması ve temin etmesi için gerekli miktarda sandal ve kayık gezdirmesi istenmişti. Hatta bundan sonra da sürekli bir şekilde söz konusu bölgelerde güvenlik amaçlı sandal ve kayıkların gerekli olabileceği anlaşılmıştı(BOA., A.MKT.NZD., 151/100, 6 Şevval 1271/ 22 Haziran 1855).

Bu dönemde Dersaadet'te hırsızlık vakalarının artmasında güvenliği sağlamak amaçlı kolluk kuvvetlerinin azlığı da etkiliydi. Zira bu konuda şikâyetler artmıştı.

Hatta hırsızlık vakaları, yönetimin bazı kademelerinde yer alan kişilerin evlerine kadar sıçramıştı. Belgelerde, söz konusu tarihte hırsızların eve girme ve çalma şekillerinden çeteleşme olabileceği *"birtakım hırsız organından masnu' tertibat ile girmek"* şeklinde geçen ifadeden anlaşılmaktaydı. Aşağıda yer alan arşiv belgesi bu dönemdeki hırsızlık vakalarının boyutunu göstermesi açısından aynı şekliyle alıntılanmıştır:

"zabtiye müşirine

malûm-ı vâlâları buyrulduğu üzere geçende bab-ı âlî evrak müdürü vekili azimetli aziz beyin hanesine birtakım hırsız organından masnu' tertibat ile girmek eşhaslar ise de haber alındığından firar eylemiş ve bu gece dahi meclis-i vâlâ evrak odası halkından Arif Efendinin saraçhane başında olan hanesine gelmişler ise de yeni haber alındığından kaçmış oldukları ve oralarda zabtiye kolları gezdirilmediğinden hırsızlar nakş eylediği ihbar kılınmış olub sâye-i şevket ma'ab hazreti şâhânede bu makûle eşhas-ı muzırranın ahz u giriftleri def'-i mukarreretleri lazimedden iken bunların ele geçirilmesine tekayyüd olunmayarak öyle istedikleri mehallerde serbestce gezmeleri pek çirkin şey bulunmuş olacağından zikr olunan mehallere ile dersaadetin her bir tarafında zabtiye karakolları gezdirilmeyüb emniyet-i matlubiyenin istihsaline i'tina varaka olunmasının savb-ı vâlâlarına bildirilmesi meclis-i vâlâdan ifale kılınmış olmağla ber minval muharrer müktezâsının ifâsına himem buyrulmaları sıyâkında tezkire" (BOA., A.MKT.NZD., 153/8, 16 Şevval 1271/2 Temmuz 1855).

19. yüzyılın ortalarında kadın-erkek fark etmeksizin hırsızlık vakalarının arttığı, hatta artık bu konuda işbirliği boyutunun fazlalaşarak olayın çeteleşmeye büründüğü görülmüştü. Söz konusu dönemde kaydedilen belgeler, çarşı hırsızları kadınların çeteleşme faaliyetini göstermesi açısından önemliydi. 1855 yılında Osmanlı devleti tebaasından Bakkal Yani, karısı ve beraberindekiler ise, arşiv belgesinde *"töhhmet sirkatinde şirketi olan"* şeklinde nitelendirilmişti. Âdeta şirketmişçesine bir iş gibi yaptıkları hırsızlığı Bakkal Yani ve karısı bu defa Sardunya devleti tebaasından Valti ile gerçekleştirmişti ve ortada henüz meydana çıkarılamayan altınlar mevcuttu. Uluslararası bir boyuta taşınan bu hırsızlık vakasında Valti bulunamadığından onun adına Konsolosbaşı Aleksandr'dan bilgi alınmıştı. Lavale isimli bir şahıs, çalınan akçelerin bahsi geçen isimlerde olduğunu derhal ortaya çıkarılmasını ifade ve iddia etmişti. Ona karşılık yeterli delil olmadığından *"yalnız şüphe ile hükm ü şer'î lâ hakk olamayacağı"* cevabı verilmişti. Ancak bir yandan da sorgu odasında söz konusu hırsızlıklarla irtibatı olabilecek kişilerin üzerlerinden birtakım eşyalar çıkmıştı. Yapılan sorgulama ve araştırmalar ile bazı şahısların Valti'nin firarını kolaylaştırıp yardım ettiği ve çaldıkları malları sakladığı ortaya çıkmıştı. Buna göre erkeklerden 9, kadınlardan 5 kişi yargılanmıştı. Bakkal Yani, Kaynı Fransızko, Valti'nin kayınpederi Panayot; Valti ve akçesini dükkân ve hanelerinde saklamak ve kendisini kaçırmak, Yani'nin zevcesi Mariko, Fransızko'nun annesi Taşule, Valti'nin kayıinvalidesi Arakola ile kızı Eleni ve diğer kızı, Valti'nin zevcesi Anastas bunlarla birlikte bulunmak; Kabakçı Kara Minal ile arkadaşı Yorgi kayıklarına alarak firar ettirmek, Panayot ve kardeşi Yani Verzuvan ve Atnas dahi hırsız Valti kaçarken *"malûmatları olduğu cihetle üzerine varıp akçe alarak salıvermek gibi fezahette bulunduğu ikrar ve itiraflarıyla"*

yargılanmış ve tahkik ettirilmişlerdi. Bütün suçu diğer arkadaşlarına devreden Lavale'nin de akçe ve mektup götürdüğü anlaşılmıştı.

Valti ile Lavale Sardunya tebaasından olduklarından gereken muamele devleti tarafına aitti. Ancak bahsi geçen 9 erkek ile 5 kadın hırsızlık vakasına "*kalbinden yataklık*" etmek ve "*cümlesinin medhal ve malûmatı bulunmak*" sebebiyle hüküm verilmişti. Erkekler 4 sene pranga, kadınlar 2 sene hapisanede ceza çekeceklerdi(BOA., A.MKT.UM.184/1, 9 Cemaziye'l-ahir 1271/27 Şubat 1855). Burada Valti'nin karısı ve onun ailesinin de işin içinde olup ceza aldığı anlaşılmıştı. Fakat ilginç olan karısı ve onun ailesinin Osmanlı tebaasından olmaları ve yargılanmaları, Valti'nin firarda ve Sardunya devleti tebaası durumunda bulunmasıydı. Boşanmış olabilecekleri, evliliklerinde sürdüremedikleri ortaklığı hırsızlık olayında devam ettirebilme ihtimalleri akla gelmekteydi. Yine bu şahıslar ile Bakkal Yani, karısı ve diğerlerinin ceza almalarında asıl etken, hırsızlık olayını işlemekten ziyade Valti'ye "*yardım ve yataklık etmeleri*"ydi. Belgede geçen "*kalbinden yataklık etmek*" tabiri Valti'nin hırsızlığından ve mal kaçırdığından haberi olduğu hâlde firarına yardım etmeyi kastetmekteydi. Belki de Valti, kaçıp daha sonradan onların payını verecekti.

Uluslararası bir boyuta sığmayan başka bir kadın hırsızlık vakası İtalya'da yaşanmıştı. Buna göre, Arap Kıptilerinden 2 kadın ve 3 çocuktan oluşan bir aile, Roma Sefareti'yle yapılan yazışma ve Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda Selanik'e gönderilmişlerdi. Dolandırıcılıkla birlikte çok sayıda hırsızlık yapan, İtalya'dayken tutuklu olan ailenin bir daha adı geçen ülke ve yabancı devletlere firar etmemeleri için, Zaptiye'nin gözetim ve nezaretinde tutulmalıydı. Ayrıca ailenin uygunsuz tavır ve davranışlarıyla halkın asayişini bozacağı da aşikârdı. Bu sebeple Meryem ve Saliha adlı kadınlar haklarındaki şüphelerden ve Sefaret'in bilgilendirmesinden ötürü 3 seneden başlamak üzere hapis cezasına mahkûm edilmişlerdi(BOA., BEO., 19/1362, 18 Zilkade 1309/14 Haziran 1892).

Grup hâlinde hırsızlık suçu işleyen kadınlar bazen de erkek akrabaları, bizzat kocaları veyahud arkadaşları ile bu teşebbüse girişmişlerdi. 1846 yılında Keşan kazasında ikamet eden Habibe Hatun, aynı mehalden Zeliha Hanım'ın evindeki bazı eşyaları çaldığını kabul ederek, bu fiili arkadaşı Mustafa ile yaptığını itiraf etmişti. Mustafa'nın durumu inkâr etmesiyle evinde arama yapılmış ve çalıntı eşyalar çıkmıştı. Böylece eşyalar sahibine teslim edilerek Mustafa'nın "*bir daha kazaya ayak basmamak üzere sürgününe*", Habibe'nin de 6 ay "*nisaya mahsus hapsine*" karar verilmişti(BOA., MVL., 68/62, 2 Zilhicce 1262/21 Kasım 1846). 10 yıl sonra ise kendisinin evde olmadığı sırada Mehmed, karısı Fatıma'nın Süleyman ile onun karısı tarafından tertibiyle evine girdiklerini birtakım eşyalarını çaldıklarını ifade ederek şikâyette bulunmuştu. Buna göre Mehmed'in 60 bin kuruş eşyası ile nakdi olarak akçesi çalınmıştı. Anlaşılan Mehmed ile Süleyman arkadaşlardı. Çünkü Mehmed, Süleyman'a ödünç olarak da 3 bin kuruş verdiğini, onun da çalıntı olarak sayılmasını ve geri almak istediğini şikâyet dilekçesine eklemişti(BOA., A.DVN., 113/48, 11 Ramazan 1272/16 Mayıs 1856).

19. yüzyılın ortalarında Dersaadet başta olmak üzere devletin pek çok köşesinde artan hırsızlık faaliyetleri dönemin gazetelerine de yansımaktaydı("Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 5, 16 Safer 1293; "Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 10, 21 Safer 1293).

Takvim-i vekayi bu tür örneklerle doluydu(*Takvim-i Vekayi*, Sayı 423, 25 Cemaziye'el evvel 1266; *Takvim-i Vekayi*, Sayı 432, 19 Zilkade 1266). 1850 yılında Hamid sancağının farklı kazalarında faaliyet gösteren bir hırsız çetesi, Dersaadet'e gelerek burada da vakaları arttırınca 3'er sene pranga cezasına çarptırılmıştı(*Takvim-i Vekayi*, Sayı 426, 8 Şaban 1266). Sabah gazetesinde evlere ve dükkânlara yapılan hırsızlıkların yanında İstanbul'da özellikle Galata, Tünel ve Karaköy taraflarında yankesicilik olayları da yaşanmaktaydı. Cüzdan, saat, para kesesi gibi şeylerin çalındığı bu olaylarda, 10 yaşında çocukların bile yankesicilik yaptığı ve yankesicilerin genellikle kadınları gözüne kestirdikleri anlaşılmaktaydı("Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 30, 11 Rebiyü'l evvel 1293).

Aynı gazete 1876 yılında Beyoğlu'nda vuku bulan hırsızlıkları saydıktan sonra "bu aralık noktaların tezyidiyle karakolların akşamdan sabaha kadar gezdirilmesi lüzumunu zabtiye nezaret-i celilesine ihtar" etmekteydi. Söz konusu sayıda hırsızların artması "çarşamba akşamı bir tüccardan 30 lira çalmışlar, daha evvelsi gece hırsızlar Galata sarayının civarında bir eve girip bulabildikleri kıymetli şeyleri hatta evin mev'ilelerini dahi almışlar. Perşembe gecesi iki kişi Beyoğlu sokaklarından birinde sıkıştırılarak keseler ile baltolar almışlardır. Ehemmiyetsiz sirkatlerin ise zikri uzun cetvellere mutavaffıktır. Buralara mebni yazmaktan muradımı zabtiye nezareti celilesinin dikkatlerini celb etmekten ibarettir." şeklinde anlatılmıştı("Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 11, 22 Safer 1293).⁸ Yine gazetede Fatma adında sabıkalı bir hırsız kadının bir konaktan bazı eşya ile iki yüzük, kuyumcudan bir adet saat çalıp firar ettiği sonrasında zabıtalarca yakalandığı haberi verilmişti. Ayrıca Fatma'nın bu gibi uygunsuz davranışlarına marûz kalanların "Dersaadet Tahkik Komisyonuna" müracaat etmeleri ilan edilmişti("Şuûnat" "İlân-ı resmi", *Sabah*, Birinci sene adet 69, 21 Rebiyü'l ahir 1293).

İzmir çoğunlukta olmakla birlikte, Erzurum, Çanakkale, Silistre, Manastır, Sakız adası gibi devletin pek çok vilayetinde hırsızlık vakalarının arttığı ile ilgili şikâyetler gazete sayfalarında yer almaktaydı("Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 17, 28 Safer 1293. "Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 37, 18 Rebiyü'l evvel 1293. "Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 44, 25 Rebiyü'l evvel 1293. "Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 49, 1 Rebiyü'l ahir 1293. "Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 50, 2 Rebiyü'l ahir 1293. "Vilâyât", *Sabah*, Birinci sene adet 52, 4 Rebiyü'l ahir 1293). Mesela Sabah gazetesinde hırsızlığın ilginç bir şekilde artık gündüz yaygınlaştığı verilen haberler arasındaydı. Haber aynen şu şekilde geçmekteydi:

"anlaşıldığına göre hırsız efendiler çamurun çokluğundan gece fenersiz gezmediklerinden mi? yoksa kendileri de başka hırsızlardan korktuklarından mı? nedendir bilinmez, gündüzün evler soymaya karar vermişlerdir: cuma günü üç kişi beyoğlundaki sakız ağacında kapusunda kiraya verebilecek oda, yazılı bir ev kapusunu çalarak, odaya bakmak bahanesiyle içeriye girerler, evi tekmil gezüp kendilerini kendilerini gezdiren 15-16 yaşında bir çocuktan başka kimsenin bulunmadığını anladıkları gibi, çocuğun kollarını bağlarlar; ağzını tıkarlar; evin içinde bulabildiklerinden yalnız işlerine yarayan şeyleri toplayıp savuşurlar; biçare çocuk

⁸ (Bir önceki sayıda farklı hırsızlık olaylarından bahsediyordu. "Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 10, 21 Safer 1293).

validesi tebaşirden gelinceye kadar o halde kalır; validesi geldiği gibi zabıtaya haber verir." ("Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 5, 16 Safer 1293).

Hırsızlık bir yandan fazlaca artmaktaydı, fakat diğer yandan güvenlik güçleri bu suçu engellemeye ve mücadele etmeye devam etmekteydi. Nitekim *Sabah* gazetesinin 14 ve 17 Mart 1876 sayılarında 40 kişi kadar Galata, 30 kişi kadar Beyoğlu hırsızlarının yakalanıp Zaptiye'ye gönderildiği ilan edilmişti. Hırsızlık vakalarının seyredildiği, yakalanan kişilerin kefile bağlanıp salıverilmeleri tekrardan asayişsizliğe sebep olacağından Dersaadet'ten uzaklaştırılmaları salık verilmişti ("Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 19, 30 Safer 1293. "Şuûnat", *Sabah*, Birinci sene adet 22, 3 Rebiyü'l-evvel 1293).

Kadınların hırsızlık suçu sabitlenmediğinde ya da kesinleşmediğinde tutuklu olsalar dahi "töhhmet" kelimesi kullanılmıştı. Bu durum onlar hakkında gösterilen bir hassasiyet gibi gözükse de aslında doğru bir tabirdi. Çünkü kimileri hırsızlık töhmetiyle tutuklansa bile araştırıldığında serbest bırakılabiliyordu. Nitekim Laleli civarında Kırkata mahallesinde oturan, Zaptiye'de tutuklu olan Hediye Hatun, araştırılma ile bir süre sonra serbest bırakılmıştı. Hatta serbest bırakılırken de "mezbûre ne sebebe mebni alıkoyulmuştur yani sathında birşey sabit olduğu için mi tevkif olunmuştur keyfiyetin ba-tahkik ettirilmesi" denilerek araştırılmaya sevk edilmişti (BOA., A.MKT.NZD., 252/1, 2 Receb 1274/16 Şubat 1858).

Meşhur çarşı hırsızlarında olduğu gibi kadınların "anneliği" ya da "anne olma" durumları söz konusu olduğunda ya cezaları affedilmekte ya da genellikle belli bir süre çektikleri ceza karşılığında serbest bırakılmaktaydı. Burada çocuklara dışarıda bakacak kimse olmaması, aç ve sefil duruma düşmeleri etkili olmaktaydı. Nitekim Hicri 1281 tarihli bir arşiv belgesine göre, hırsızlık suçundan dolayı Konyalı Emine Hatun 1278 senesi Ramazan ayından itibaren 3 sene müddetle hapis olunmuştu. Tutuklanma süresi iki buçuk seneyi geçmiş olan Emine'nin evladı kimsesizliği sebebiyle merhamete muhtaç durumda kalmıştı. Bu sebeple bahsi geçen kadının "müddet-i bakiyyesinin afvıyla tahliye" sine karar verilmişti (BOA., MVL., 866/74, 17 Cemaziye'l-ahir 1281/17 Kasım 1864).

Yine kadınların hamile olması ya da hamilelik süresini tamamlayıp doğum yapmaları eğer suçu hırsızlık ise affedilmelerine sebep olabilmekteydi. Çünkü hapisane şartları hem doğum yapmak, hem de bebek büyütme için oldukça zorlayıcıydı. Nitekim 8 kıyye⁹ buğday çalmasından dolayı 3 ay hapse mahkûm olan Erzurum vilayeti Pasinler kazası Yakak köylü Esmâ adlı kadın, hapisanede ikiz çocuk dünyaya getirmişti. Esmâ'nın mahkûmiyet süresinin 2/3'ünü doldurmasından ve çocukların da perişan olmamasından dolayı kadının affına karar verilmişti (BOA., BEO.1491/111755, 24 Muharrem 1318/24 Mayıs 1900). Bu durumlar da hırsızlığa karşı uygulanan cezaların caydırıcılığını sorgulamakta ve âdeta hırsızlık faaliyetinin neden bu kadar çoğaldığını göstermekteydi. Çünkü genel olarak ya af çıkmakta ya da cezayı belli süre çektikten sonra kadınlar çeşitli sebeplerle tahliye edilmekteydi.

⁹ Okka, dörtyüz dirhem (Devellioğlu, 2010, s. 596).

1889 yılında Dersaadet dışında Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinde hırsızların ihbarı ya da yakalanmalarında etkili olabilecek telgraflardan ücret talep edilmemesi gündeme gelmişti. Bu talep Sivas vilayetindendi. Çünkü hırsız ihbarı yapmak isteyen bir kişi ücret sebebiyle çekimser kalabilmekteydi. Ayrıca yazıyla yapılabilecek bilgilendirme de geç kalmakta, bu durum hırsızların firarına ve hırsızlık vakalarının çözümsüz kalmasına sebep olabilmekteydi. Bu çerçevede söz konusu talep değerlendirilip, Telgraf ve Posta Nezareti ile görüşüldükten sonra, hırsızların yakalanması ile ilgili ihbar telgrafnamelerinde asayiş ve toplum huzurunu temin için ücret alınmayacağı kabul edilmişti. Bu tür telgraflar resmî evrak kabul edilecekti(BOA., DH.MKT.1646/123, 9 Zilhicce 1306/6 Ağustos 1889.; DH.MKT. 1659/68, 25 Muharrem 1307/21 Eylül 1889). Bu konudaki kararın yeni olduğu ve yeterince yaygınlaşmadığı, 10 Ekim 1889 yılında Aziziye, Elbistan ve Maraş taraflarında meydana gelen bir hırsızlık vakasından belli olmaktadır. Buna göre, Aziziye kasabasından bir öğrenci, "bir re's esban" ile hırsızlık yapıp çalıntıları Elbistan ve Maraş taraflarına "aşurduğu kuvvetlice zann ve şüphe edilmesinden" aranmaktaydı. Aziziye kaymakamı, söz konusu bölgelere telgraf çekmek istediğinde Diyarbakır posta ve telgraf başmüdürlüğünden ücret talep edilmişti. Kaymakam'ın konunun netleşmesini istemesi üzerine "hırsızlık vakalarında telgraf yerine yazışma ya da posta yoluyla bir başka mehale haber götürülmesi hırsızın istediği gibi mesafe kat' ile izini nam ve nişanını kayıp etmesine sebebiyet vereceğinden hırsızın derdest edilmesi toplumun asayiş ve huzurunu temin maksadıyla ücretsizdir" şeklinde bilgilendirme yapılmıştı.¹⁰

Şubat 1891'de ise, Dersaadet'te bir garip hırsızlık olayı yaşanmıştı. Buna göre Mahmudpaşa Mengene sokağında oturan Aişe Hanım, bir hafta önceden Tefrişat-ı Divan-ı Hümayun hademesi Ahmed Ağa'nın evinden 150 lira değerinde küpe, yüzük, büyük altın çalmış. Çaldığı bu eşyaları 55 yaşlarındaki kızı Hanife'ye takarak, Ayasofya ve Sultanahmet taraflarında dolaştırmıştı. Kızı 55 yaşında olduğuna göre, Aişe Hanım oldukça yaşlıydı ve çaldıkları eşyayı saklamak yerine sergilemek oldukça ilginçti. Ahmed Ağa'nın şikâyeti ile sorgulanan anne-kız Fatma Hatun isimli bir komşusunun bir şey talep etmek için evlerine geldiğini, bu değerli eşyaları onun alıp kız kardeş çocuğu Erzincanlı Mehmet ile kaçabileceklerini ifade etmişti. Çünkü bahsi geçen komşu Fatma'yı o günden sonra görmemişlerdi. Bu durum ve sorgulamalar ile gerekli tahkikatlar ancak başlatılabilecekti(BOA., Y.PRK.ZB., 7/57, 4 Receb 1308/13 Şubat 1891).

20. yüzyılın başlarında suçluların ihzar müzekkiresi ile ifadeye alındığı görülmüştür. Bu durum bize hırsızlık suçundan dolayı sorgulamanın ne şekilde yapıldığını göstermekteydi. 1903 yılında Üsküdar'da Tophaneli oğlunda oturan Fesli Zihaf alayı Mirlivalarından Osman Gazi'nin konağında hizmetçi Hatice Nevber Kadın,

¹⁰ "...hükümetin bu telgrafları keşide etmekten maksadı dikkatiyle yollar kestirilerek hırsızın derdesti ve hukûk-ı şahsiyeden ikdam ve ihmam olan hukûk-ı umûmiyenin muhafazası ve inzibat ve asayişin temini kaziyesinden ibaret idi." "...vakia müstecil ve tahriren yazılmakta mahzur olmayan husûsât-ı âdiye için telgraf yazılmaması hakkındaki iradat-ı senîyye malûm ise de böyle hususlarda telgraf yazılmayubda posta ile ihbar vukuati edilecek olsa posta varıncaya kadar hırsızın istediği gibi mesafe kat' ile izini ve nam ve nişanını gaib edeceği şüphesizdir." (BOA., ŞD. (Şura-yı Devlet), 2548/19, 14 Safer 1307/10 Ekim 1889).

Üsküdar Bidayet Mahkemesi İstintak Dairesi tarafından ihzar müzekkiresi ile sorguya çağrılmıştı. Çalıştığı adres sorgulansa da bulunamayan Nevber Kadın, aranmaya devam edilecekti. Üstelik evin sahibi asker olduğundan durum Seraskeriye'ye de yansımış kurum, Osman Gazi'nin hizmetçi hakkında bir bilgi alması dâhilinde derhal Adliye memurlarına bildirmesini istemişti.

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında farklı şehirlerde olan hırsızlık vakalarında telgraflardan ücret alınmadığı, suçu işleyebileceğinden şüphelenenlerin resmî evrakla çağrıldığı, yani artık devletin de kurumsallaşma faaliyetleri çerçevesinde işleri resmî kural ve kaidelerle ilerlettiği anlaşılmıştı. Nitekim yukarıdaki örnekte ihzar müzekkiresinde hırsızlık suçundan dolayı aranan Hatice Nevber Kadın, İstintak memuru Hasan'ın mührü ve beraberindeki mübaşir ile sorguya çağrılmaktaydı. Ceza kanununun 94. maddesine göre ihzar müzekkiresi ile sorguya çağrılan kişi, geleceğini beyan edip sonra kaçmaya çalışırsa şahıs zorla tutuklanarak güvenlik güçlerince getirilebilecekti(BOA., ZB., 15/12, 21 Safer 1323/27 Nisan 1903).

19. yüzyıla kıyasla 20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kadın hırsızların kılık değiştirmek ya da soyacakları evi gözlemlemek suretiyle bu işi daha plânlı programlı yaptıkları görülmüştü. Nitekim Açı Penbe namıyla meşhur Mançure Penbe ismindeki ünlü bir hırsız kadın, gündüz vakti hırsızlık yapacağı evleri keşfedip evlerin içini ve dışını inceler nereden ne suretle giriş ve çıkışı olacağına bakardı. Yine giriş çıkışın olduğu bölgelere "*işaret-i mahsûsa ve ilâmat-ı farîka*" koyardı. Bu suretle hırsızlık için saldırmaya geçeceği evlere gerektiği takdirde erkek elbisesi giyerek girer, "*emsali nadide ve naşide bir sârîka-i sahure*" ederdi. Hatta Tüccarhaneden Kanbur Nuri Efendi'nin gece muhtemelen evinin duvarını delmek ve benzer duvarları kırmak suretiyle hırsızlık yaptığı anlaşılmıştı. Duvara çizilen işaretler de bu iddiayı güçlendirmekteydi (BOA., DH.EUM.MEM., 99/11, 10 Şevval 1336/19 Temmuz 1918).

Sonuç

19. yüzyılın Osmanlı Devleti'nde hırsızlık, bazı kadınlar arasında alışkanlık haline getirilip kolay geçim kaynağı olarak görüldüğü için yapılmaktaydı. Zira arşiv belgeleri bu kadınların başkaca suçlara karıştığını da göstermekteydi. Hırsızlıktan dolayı "*meşhur*" olarak nitelendirilen kadınlar, kendi gerçek isimleri yanında takma unvan ve lakapları da kullanmaktaydı.

İşledikleri hırsızlık suçuna karşılık, sürgün cezasının yanında hapse mahkûm edilen kadınlar 7-8 aydan başlayıp 3 seneye yakın ceza çekmişlerdi. Sürenin bu denli değişiklik göstermesinde kadınlara mahsus olan annelik, hamilelik gibi etkenler ile hastalık durumlarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepler doğrudan cezanın indirimi ve affına sebeptir. Belki de hapisane sisteminin yaygınlaşmaması da söz konusu durumda etken olabilir. Yine hırsızlık yapan kadınların bazılarının kocasının olmaması, çocuklarıyla geçim sıkıntısı çekebilmiş olması da suça teşvik etmiştir denilebilir. Fakat genellikle kocaların da bu durumdan haberdar olmadığı görülür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bazıları bu suçu kocaları ve akrabaları ile ortaklaşa yapmışlardır.

19. yüzyılın ortalarında Dersaadet'te 26 kişinin sorgulandığı kadın hırsız çetesi ve çetenin aynı suçu tekrarlaması bu dönemde hırsızlığın ne kadar yaygın olduğunu

gösterir. Üstelik bu durum Dersaadet'e özgü değildir farklı vilayetlerde de hırsızlık yaygınlaşmıştır. Bu konuda arşiv belgeleri ve gazetelerin ortak noktası güvenliği artırmaktır. Fakat devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durum düşünüldüğünde bu konuda ne kadar yeterli olunabileceği aşikârdır. Devlet, kurumsallaşmanın artması ve düzene girmesiyle ihbar, yakalama ve sorgulama faaliyetleriyle hırsızlığı engellemek için elinden gelen tüm mücadeleyi göstermiştir.

Extended Abstract

The 19th century was a period of change and transformation for the Ottoman State and society. In the period in question, on the one hand, the society tried to adopt new cultural materials with its traditional life, open to European innovations. On the other hand, with the effect and result of the political events experienced, it has dealt with some permanent problems. Especially with the economic crisis and migration that emerged because of the wars, the society resorted to immoral methods in terms of ensuring its livelihood and the tendency to commit crimes increased. Among those involved in the criminal act were women as well as men. Because poverty, poverty were factors to be fought for them as well, or a kind of easy way of making money was a tool for feeding their bellies. In the Ottoman Empire of the 19th century, women involved in the crime of theft, which was reflected in archive documents for various reasons, were the subject of this study.

In the Ottoman Empire, men who committed the crime of theft in the 19th century were given punishments such as shackles and exiles that varied according to the conditions and needs of the period; women were given prison sentences that increased with more deportations. Initially, the houses of imams, mukhtars or priests were used as prisons, but with the spread of prisons in connection with the institutionalization of the state, women served their sentences there. While sentences ranged from 3 months to 3 years, most women were released without completing this period.

As reflected in the archive documents, it was understood that the women involved in the crime of theft were generally inclined to crime or that they were either connected with other crimes or committed the theft repeatedly. In the middle of the 19th century, the group of women gangs called "the famous bazaar thieves of Dersaadet" had been making a living in this business for 8-10 years. This group, most of them family or friends, consisted of 26 people. As a result of the interrogations, a list of 485 items was issued. Although the seized items were collected in an inn determined by the state and advertised in the newspapers, the remaining items were used in the state savings since it was impossible to deliver them all to the owner. Women, on the other hand, were arrested and released after a certain period because they had children in need of care, siblings, or because they were pregnant or had various illnesses. Did that stop them from stealing? No. Less than 1 year later, the same gang of thieving women continued with the same act, and they were released again for various reasons.

Since the punishment did not have a deterrent, the crime of theft gradually increased. In the middle of the 19th century, it became widespread in various parts of the state, especially Dersaadet. This situation, which was reflected in the archive documents as well as in the newspapers of the period, was in line with the demands of

the state to increase its security forces and control. As a matter of fact, Kapudan Pasha increased the number of boats and boats to keep the security tighter on the coasts of Anatolia and Rumelia over time. In the hinterland, Zaptiye had more frequent visits by law enforcement officers. Again, the state decided not to charge a telegraph fee for the notification of theft crimes committed in the provinces, and this undoubtedly aimed to increase public order and public peace.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 19/1362, 1491/111755

Cevdet Evkaf (C.EV.) 322/16355

Cevdet Zabtiye (C.ZB.) 16/761, 2/51, 16/782, 13/607, 13/625, 71/3523

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1646/123, 1659/68

Dahiliye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM.) 99/11

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 1164/46043

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.) 164/4853, 213/7015

Meclis-i Vala (MVL.) 842/69, 70/68, 197/78, 68/62, 866/74

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (BOA., A.AMD.) 21/5

Sadaret Deavi Evrakı (A.MKT.DV.) 30/3

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.) 76/48, 113/48

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.) 26/59, 41/23, 34/99, 37/2, 39/87, 25/96, 41/88, 34/35

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.) 75/42, 21/62, 32/9, 151/100, 153/8, 252/1

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.) 184/1

Şura-yı Devlet (ŞD.) 2548/19

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH.) 3/20

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.) 7/57

Zabtiye (ZB.) 15/12

Sürelî Yayınlar

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 5, 16 Safer 1293.

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 10, 21 Safer 1293.

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 11, 22 Safer 1293.

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 19, 30 Safer 1293.

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 22, 3 Rebiyü'l-evvel 1293.

“Şuûnat”, *Sabah*, Birinci sene adet 30, 11 Rebiyü'l evvel 1293.

“Şuûnat” “İlân-ı resmi”, *Sabah*, Birinci sene adet 69, 21 Rebiyü'l ahir 1293.

Takvim-i Vekayi, Sayı 422, 9 Cemaziye'l-evvel 1266, Muharrir kalemi: Daire-i maarif, Matbaa-i âmire.

Takvim-i Vekayi, Sayı 423, 25 Cemaziye'l evvel 1266, Muharrir kalemi: Daire-i maarif, Matbaa-i âmire.

Takvim-i Vekayi, Sayı 426, 8 Şaban 1266, Muharrir kalemi: Daire-i maarif, Matbaa-i âmire.

Takvim-i Vekayi, Sayı 432, 19 Zilkade 1266, Muharrir kalemi: Daire-i maarif, Matbaa-i âmire.

Takvim-i vekayi, Sayı 442, 8 Rebiyü'l-ahir 1267, Muharrir kalemi: Daire-i maarif, Matbaa-i âmire.

“Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 17, 28 Safer 1293.

“Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 37, 18 Rebiyü'l evvel 1293.

- “Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 44, 25 Rebiyü'l evvel 1293.
 “Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 49, 1 Rebiyü'l ahir 1293.
 “Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 50, 2 Rebiyü'l ahir 1293.
 “Vilâyât”, *Sabah*, Birinci sene adet 52, 4 Rebiyü'l ahir 1293.

Telif Eserler

- Akgündüz, A.(1990). *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*. C. I, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. Â.(2007). *Türk hukuk tarihi*. İstanbul: Hars Yayıncılık.
- Başoğlu, T.(2011). Ta'zîr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 40, 198-202), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay.
- Beydilli, K.(2013). *Osmanlı'da imamlar ve bir imamın günlüğü*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Devellioğlu, F.(2010). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dolu, O.(2012). *Suç teorileri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Faroqı, S.(2011). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Güçlü, İ.-Erbas H.(2016). *Suç sosyolojisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hanılçe, M.- Şeyhoğlu, E.(2020). Osmanlı Devleti'nde bir ceza infaz kurumu olarak hapishaneler ve kadınlar. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 4 Issue 2, 406-436.
- Karpat, H. K.(2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H.(2010). *Osmanlı nüfusu(1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm açıklamalı meâli (2010). Mâide suresi, 38. Ayet, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Menekşe, Ö.(1998). XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hırsızlık suçu ve cezası. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul.
- Pakalın, M.Z.(1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. Cilt I-II, İstanbul: MEB. Yayınları.
- Salarcı, E.(2015). Baba Cafer zindanı. *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt III, 113, 115, 117.
- Ünlü, M.- Çeribaş, V.(2019). Kalebend defterlerine göre Osmanlı'da kadın mahkûmlar(1800-1815). *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 16, 535-553.
- Yıldız, M.(2015). Osmanlı İstanbul'unun güvenlik yönetimi (1453-1839). *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt III, 102-116.

Türk Basınında Sadrazam Talat Paşa (3 Şubat 1917-10 Kasım 1918)*

Grand Vizier Talat Pasha in Turkish Press (3 January 1917 - 10 November 1918)

İlyas AK * Öz

Talât Paşa, sadrazam olarak 3 Şubat 1917-8 Ekim 1918 tarihleri arasında görev yaptı. Görev yaptığı bu kısa süre içerisinde Birinci Dünya Savaşı'nın seyrini değiştiren hatta sonlandıran gelişmeler oldu. Sadrazam olduktan kısa bir süre sonra Rusya'da Bolşevik İhtilali oldu ve Ruslar savaştan çekildi. Rusya'nın savaştan çekilme isteği üzerine Brest-Litovsk'ta yapılan barış görüşmelerine Talât Paşa katıldı. Her ne kadar Rusya'nın savaştan çekilmesi İttifak devletlerinin zaferi olarak gözüke de Bakü petrolüne sahip olma isteği Osmanlı Devleti ile Almanya arasında sert bir rekabet başlattı. Bu rekabet iki müttefik devleti savaşın eşiğine getirdi. Paşa, bu ortamı yatıştırmak için Berlin'e ziyaret gerçekleştirdi. Diğer taraftan bazı kesimler tarafından tehcirin de bir numaralı sorumlusu olarak Talât Paşa

* Dr.,
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü:
ilyas.ak@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3772-7866.
Erzurum / TÜRKİYE

* Dr.,
Atatürk University, Faculty of
Literature, Department of History
ilyas.ak@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3772-7866.
Erzurum / TÜRKİYE

gösterilmekteydi. Nihayetinde Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İttihatçı liderlerle beraber Talât Paşa da yurtdışına gitmek zorunda kaldı. Bu çalışmanın amacı dönemin Türk basınına Talât Paşa'nın sadrazamlığa atanmasından yurtdışına gidişine kadar geçen sürecin nasıl yansıdığı; Paşa'nın sadrazamlığı sırasında vermiş olduğu beyanatlari, seyahatleri, Alman botuyla yurt dışına gidişi ve son olarak Berlin'de katledilmesiyle sonuçlanan yaşam öyküsünü İkdam, Sabah, Tanin, Zaman, Tercümân-ı Hakikat, Tasvîr-i Efşkâr, Vakit ve Yenigün gibi dönemin tirajı yüksek gazetelerinden faydalanmak suretiyle ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler:

Talât Paşa, Türk Basını, Birinci Dünya Savaşı, Sadrazam, İttihat ve Terakkî Cemiyeti.

Abstract

Talât Pasha was between 3 February 1917 - 8 October 1918 at the capital. During his short period of duty, there had been developments that changed the course of the First World War and even ended it. Shortly after he became Grand Vizier, the Bolshevik Revolution started in Russia and Russia withdrew from the war. Although the withdrawal of Russia from the war seemed like to be a victory of the allies, the desire to have Baku petroleum and the disagreements over the Caucasus started a rough competition between The Ottoman Empire and Germany. This competition almost started a war between the two allies. Pasha visited Berlin to appease this environment. On

Başvuru/Submitted: 05/08/2021

Kabul/Accepted: 06/07/2022

* Bu çalışma 25-26 Nisan 2019 tarihleri arasında Erzurum'da Atatürk Araştırma Merkezi ile Atatürk Üniversitesi'nin katkılarıyla düzenlenen "Milli Mücadelenin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçışı ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu" başlıklı uluslararası sempozyumunda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

the other hand, Talât Pasha was also shown as the number one reason responsible for the deportation. In the end, after signing the Armistice of Mondros, he and other Unionist leaders had to flee abroad. The aim of this paper is to follow the changing profiles in the Turkish press according to political developments in the last years of the war when the Unionist hold and lost power, through Talât Pasha. Also how the period of Talât Pasha working as Grand Vizier and fleeing the country is shown in the press; Pasha's statements while he was Grand Vizier, his travels, his Brest-Litovsk meetings, his escape with a German boat to a foreign country and his life being ended when he assassination in Berlin. His biography is presented with the help of important newspapers of that time such as *Ikdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Zaman*, *Tercümân-i Hakikat*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Vakit* and *Yenigün*.

Keywords:

Talât Pasha, Turkish Press, First World War, Grand Vizier, Union and Progress Society.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sultan Abdülaziz rejimine muhalif olanlar tarafından 1865'te "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyet, 1880 yılından sonra Sultan II. Abdülhamid dönemindeki siyasi muhalefet hareketi ve bu harekete katılan kişi ve grupları tanımlamak için "Jön Türkler" olarak adlandırıldı. 1889 yılında da "İttihat ve Terakkî Cemiyeti" kuruldu. Rejim muhalifleri, meşrutî temele dayalı bir sistem kurarak, Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulmasını istiyordu. Ancak 1895'te Jön Türklerin ifşa olması sonucu açılan soruşturmalar neticesinde bu cemiyetin birçok üyesi Avrupa ülkelerine kaçmak zorunda kaldı.

Sultan Abdülhamid'e muhalefetlerini basın aracılığıyla sürdüren Jön Türkler, Reval görüşmelerinde (9 Haziran 1908) İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ni parçalama planını öğrenince muhalefetlerini farklı bir boyuta taşıdı. Resneli Niyazi, Enver Bey ve Eyüp Sabri yanındaki askerî birlikleri de alarak dağa çıktı ve devletin kötü gidişatından Sultan'ı sorumlu tutarak ilan-ı isyan etti. Sultan her ne kadar Balkanlardaki bu kargaşaya son vermek için birtakım önlemler alsa da Kumandan Şemsi Paşa'nın İttihatçı bir fedai tarafından öldürülmesiyle muhaliflerin isteklerine boyun eğmek zorunda kalarak 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti yeniden ilan etti (Hacısalihoglu, 2008, s. 172).

Meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeyi başaran İttihatçıların gerek tecrübesiz oluşları gerekse de meşrutiyet isteklerine Sultan'ın beklenenden hızlı boyun eğişi İttihatçıları, iktidara tam olarak hâkim olmada hazırlıksız yakaladı. 1908 yılında yeniden seçimlere gidildi ve İttihatçılar, kabinede yer almak yerine meclisi denetlemekle yetindi. Bâbîâlî Baskını sonrasında gücü elinde tutmak isteyen İttihatçılar, önemli mevkilerde yer almaya başladı (Kansu, 2019, s. 19). Nihayet Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı başlarında Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekilliği yetkilerini elinde topladı. 1917 yılında da sağlık sorunları nedeniyle istifa eden Said Halim Paşa'nın yerine Talât Paşa sadrazam oldu. II. Meşrutiyet'in ilanından Talât Paşa sadrazam olana kadar aşağıda gösterilen kabineler kuruldu.

Kabine Adı	Süresi
Said Paşa Kabinesi	22 Temmuz 1908-4 Ağustos 1908
Kâmil Paşa Kabinesi	5 Ağustos 1908-13 Şubat 1909
Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi	14 Şubat 1909-13 Nisan 1909
Ahmed Tevfik Paşa Kabinesi	13 Nisan 1909-5 Mayıs 1909
Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi	6 Mayıs 1909-28 Aralık 1909
Hakkı Paşa Kabinesi	12 Ocak 1910-29 Eylül 1911
Said Paşa Kabinesi	3 Ekim 1911-16 Temmuz 1911
Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi	21 Temmuz 1911-29 Ekim 1911
Kâmil Paşa Kabinesi	30 Ekim 1911-23 Ocak 1913
Mahmud Şevket Paşa Kabinesi	23 Ocak 1913-11 Haziran 1913
Said Halim Paşa Kabinesi	12 Haziran 1913-3 Şubat 1917
Talât Paşa Kabinesi	3 Şubat 1917-8 Ekim 1918

Tablo 1. 1908- 1918 Yılları Arasında Kurulan Kabineler

Son İttihatçı Sadrazam: Talât Paşa

Mehmed Talât (Paşa), Edirne’de Selimiye Cami civarındaki Kurşunlu Fırın Mahallesi’nde, Gebe Yahyacı Sokağı’nda üç katlı bir ahşap yapıda 1874 yılında dünyaya geldi (Çavdar, 1995, s. 9).¹ Bu tarihi ev Müstantik Ahmed Efendi’ye aitti (Şakir, 2011, s. 16). Talât Paşa ailesini şöyle tanıtmaktaydı:

“Babam (Kadı Ahmed Vasıf Efendi) Kırcaali Kazası’nın Ceplecı (Çeplecı) köyünde doğmuştur. Tahsilini Edirne medresesinde yapmış, orada “Çeplecı Ahmed Efendi” olarak tanınmış ve ilahiyat müderrisliği yapmıştır. Dedeme Halil Bayraktar derlermiş. Onun babası Ahmed, onun da babası Ak Hüseyin olarak tanınmışlardır. Ak Hüseyin’in Alemdar’ın ihtilalcileriyle İstanbul’a geldiği iddia edilmektedir. Annem (Hürmüz Hanım) ise aslen Kayserilidir. Onun baba tarafından büyük babası da Çolak Ahmed Ağa olup Yeniçeri olarak Edirne’ye gelmiştir. Ana tarafından Büyükkannem de Kırcaali Dağları’nda Dedeler köyündendir” (Çavdar, 1995, s. 9).

Talât Bey’in ailesinin şeceresiyle ilgili bu geniş açıklamaları yapmasının nedeni, kendisini çingenelikle suçlayanlara karşı bir yanıt verme isteğiydi. Yukarıdaki alıntıda adı geçen ebeveynler sırasıyla Hayriye, Kamile ve Talât olmak üzere üç çocuk sahibi olmuştu. Talât Bey ailesi ile birlikte üç yaşındayken, 93 Harbi sırasında kısa süreyle İstanbul’a göçtü. Burada Çatladıkapı civarında bir yerde ikamet etmeye başladı. Aynı yıl Edirne’ye döndü. Daha sonra Vize İptidai Mektebi’ni bitirdikten sonra Edirne Askerî Rüştiyesi’ne girdi. Buradan mezun olmasına birkaç gün kala, hocası olan bir subayı dövdüğü için okuldan atılarak diploması verilmedi. Üç ay sonra Defterdar Refik Bey’in ısrarı ve araya girmesi üzerine diploması verildiyse de idadının kayıt kabul zamanı geçtiği için okula giremedi. Ailesinin ekonomik durumu yetersiz olduğu için bundan sonra da okuma fırsatı bulamadı (Babacan, 2014, s. 38).

Talât Bey, ilk memuriyete başladığı günlerde Edirne Alyans İsrailité Musevî Okulu’na Fransızca öğrenmek amacıyla kaydoldu. Bu okuldayken babasını kaybettiğinden, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamak amacıyla öğrencisi olduğu okulda Türkçe dersleri vermeye başladı (Çolak, 2018, s. 21). Fakat burada sadece bir yıl kadar çalışabildi. Babasının dostlarının yardımıyla Edirne Posta-Telgraf İdaresi’ne stajyer memur olarak girdi (Çavdar, 1995, s. 15). Bir yıl sonra da (24 Temmuz 1891) daha yüksek bir maaşla Edirne vilayeti telgraf deposu başmüdürlük mukayyitliğine atandı (Hanioğlu, 2010, s. 502).

Talât Bey genç yaşta, eniştesi İsmail Yürükoğlu vasıtasıyla Jön Türk düşüncesinden haberdar oldu ve bu düşünceye yakın ilgi duydu. Yürükoğlu, Bulgaristan Türklerinden ve Bulgar ordusu zabitlerindendi (Şakir, 2011, s. 17). *Şark* adında bir muhalefet gazetesi çıkaran İsmail Yürükoğlu, Ahmed Zeki Bey’le beraber Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Rusçuk teşkilatında görev aldı. Talât, Hafız İbrahim Efendi’nin çabalarıyla gerçekleşen ve alt düzey bürokrat ve zabitlerden oluşan bir muhalefet örgütlenmesine katıldı. Ancak saray bu gelişmeyi öğrenince Osmanlı İttihat

¹ Murat Bardakçı ise Talât Bey’in nüfus tezkeresini esas alarak, doğum yerini Bulgaristan’ın Hasköy kazası olarak vermektedir (Bardakçı, 2009, s. 235); Ayrıca Tefik Çavdar, Talât Bey’in doğum tarihini 1876 (Hicri 1292) verirken, mezkûr nüfus tezkeresinde doğum tarihi 1874 (Hicri 1290) olarak kaydedilmiştir.

ve Terakkî Cemiyeti, Paris ve Cenevre teşkilatlarıyla gizli haberleşmede bulunan örgüt üyeleri tutuklandı (Hanioğlu, 2010, s. 502). Talât Bey görevine devam ettiği sırada politikaya bulaştığı için evinin aranması esnasında *Temps* gazetesinin nüshaları bulundu. Sultan Abdülhamid döneminde *Temps* gazetesi bulundurmamak kesinlikle yasaktı (Çolak, 2018, s. 21). Bu hadise üzerine Talât Bey, Edirne İstinaf Mahkemesince üç sene kalebentliğe² mahkûm edildi. Bu mahkûmiyet üzerine 30 Haziran 1897'de görevinden azledilerek Edirne hapisanesine konuldu (Babacan, 2014, s. 39).

Talât Bey yaklaşık iki yıl kadar hapisanede kaldıktan sonra bir kandil günü Sultan Abdülhamid'in çıkarmış olduğu aff-ı şahaneyle münasip bir görev verilmek şartıyla affedildi ve Selanik-Manastır seyyar posta memurluğuna 13 Temmuz 1898'de atandı (Çavdar, 1995, s. 29; Babacan, 2014, s. 39). Özgür düşünce açısından önemli olan bu iki şehir arasında, görevi gereği gidiş-gelişlerde, kısa zamanda kendi siyasi görüşlerine çekebileceği birçok genç zabıt ve sivil memurla tanıştı. Talât Bey, kısa sürede Posta-Telgraf idaresinde çalışan memurları İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyesi yaptı ve bu sayede komitenin, telgraflar aracılığıyla gönderilen bilgilerden haberdar olmasını ve rahat haberleşebilmesini sağladı. Aynı yıl içinde Selanik Vilayeti Posta ve Telgraf Başmüdürlüğüne kâtip olarak tayin edildi (Çolak, 2018, s. 21). 15 Nisan 1903'te aynı kurumun tahrirat başkâtipliğine yükseldi (Babacan, 2014, s. 39). Bu vazifesine devam ettiği yıllarda Posta ve Telgraf Başmüdürü Arap Hamdi Bey, Posta Müdürü Hamdi Bey'le kavga etti. Talât Bey en büyük idari amirinden çekinmeyerek, Posta Müdürü Hamdi Bey'in lehine şahitlik yaptı. Başmüdür Hamdi Bey buna fena halde sinirlendi ve mahkemenin huzurunda:

"Bu adam, din ve devlet hainidir. Padişahımızın bile aleyhindedir. Hatta bu yüzden hapisanede yatmış, buraya da sürgün gelmiştir. Şahadeti makbul olamaz" diye bağırmişti (Şakir, 2011, s. 27).

Başmüdür, mahkeme huzurunda sadece böyle bağırarak kalmadı, hemen saraya uzun bir jurnal gönderdi. Talât Bey, bu mahkeme ve jurnal üzerine 21 Kasım 1907'de Anadolu'da uygun bir yere gönderilmek üzere azledildi. Anadolu'ya gitmeyen Talât Bey'in memuriyet hayatı da böylece sona ermiş oldu. Artık bu tarihten itibaren bütün gücüyle kendini, siyasi faaliyetlere verdi (Babacan, 2014, s. 39-47).

Selanik'te yoğun olarak bulunan masonlar, Talât Bey'i aralarına aldı. Talât Bey'de kısa zamanda masonluğun üsr derecelerine terfi etti. Buna binaen loca, Talât Bey'e karşı büyük bir himaye gösterdi. Kendisine aylık on İngiliz Lirası tahsis edildi. Emanuel Karasu Efendi'nin de yardımıyla daha da ilerledi. Zihneli Said Bey ile ortaklaşa Frenk Mahallesi'nde bir avukat yazıhanesi açtı. Bu serbest hayat, Talât Bey'in vatan ve milletin kurtuluşuna yönelik çözüm arayışlarına daha çok zaman ayırmasına olanak tanıdı. 1906'da Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Paris'te bulunan Ahmed Rıza Bey bu vatansever hareketleri haber almakta gecikmedi. Yapılan görüşmeler neticesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakkî ve İttihat Cemiyeti ve 1907'de birleşti (Şakir, 2011, s. 28).

² Bir kalenin içerisinde serbest gezinip ancak dışarısına çıkmamaya mahkûm edilen kimse (Sami, 2019, s. 577).

Bu sırada gerçekleşen, Reval görüşmeleri ve Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile Rusya arasında paylaşılacağı söylentileri, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni alarma geçirdi. Muhalefetlerini farklı bir boyuta taşıyan Cemiyet; Enver, Resneli Niyazi ve Eyüp Sabri Beylerin ilan-ı isyan ederek dağa çıkması, Sultan Abdülhamid için sonun başlangıcı oldu. Sultan'ın aldığı önlemler yetersiz kalınca meşrutiyeti 23 Temmuz 1908'de yeniden ilan etmek zorunda kaldı.

Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Talât, Enver, Dr. Bahattin Şakir ve Emanuel Karasu gibi bazı İttihatçılar ön plana çıktı (Ahmad, 1999, s. 193). Talât Bey, Edirne'den mebus seçilerek meclise girdi. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin oylarıyla Aralık 1908'de Meclis Başkan Vekili seçildi. Talât Bey, 8 Ağustos 1909'da karşı bir devrim olarak Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne Dâhiliye Nâzırı olarak girdi. Şubat 1911'de Cemiyet'in meclisteki öncüsü konumunda olan Halil Bey'e yer açmak için Dâhiliye Nâzırlığından istifa etti ve Aralık 1911'de Posta ve Telgraf Nâzırı oldu. Balkan savaşları devam ederken liberal görüşlü olan Kâmil ve Nazım Paşalar iktidara geldiklerinde, Talât Bey geri planda kalmayı tercih etti. 23 Ocak 1913'te Bâbîâli Baskını sonrasında Cemiyet, artık iktidar gücünü eline aldı. Talât Bey, Said Halim Paşa Kabinesi'nde tekrar Dâhiliye Nâzırı oldu. Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin de dâhil olması üzerine Cavid Bey istifa edince Maliye Nâzırlığı da Talât Paşa'ya kaldı. Nihayetinde Sadrazam Said Halim Paşa'nın sağlık sorunlarını bahane ederek 3 Şubat 1917'de istifası üzerine Talât Paşa, sadarete getirildi (Çolak, 2018, s. 23-24).

Türk Basınında Sadrazam Talât Paşa

Talât Paşa'nın "İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ısrarıyla istemeyerek" de olsa 4 Şubat 1917'de bu göreve gelmesi (Bardakçı, 2009, s. 205) onun, örgütün tabandan gelen ilk sadrazam olması anlamına geliyordu (Kabacalı, 2016, s. 6). Bu önemli haberi, dönemin gazeteleri sürmanşetlerinden duyurdu. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesi de 4 Şubat 1917'de "Hatt-ı Hümayûn Sûret"ni sütunlarına taşıdı.³

Tercümân-ı Hakikat 5 Şubat 1917 tarihli "Tebeddül-i Vükela" adlı yazısında, Said Halim Paşa'nın sadrazamlık yaptığı 12 Haziran 1913-3 Şubat 1917 tarihleri arasında "Yükselme Devri" olarak nitelmişti. Haber Said Halim Paşa'nın sadrazamlık döneminde gerçekleşen olaylara ter vermişti. Gazetede, Balkan savaşları ve Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi gibi olayların herkesi ümitsizliğe sürüklediği bir dönemde, "İttihat ve Terakkî evladı yeniden vatanın imdadına koştu" sözleriyle, Said Halim Paşa'ya övgüler dizilmişti. Halim Paşa iş başındayken, Osmanlı tarihinde emsali

³ "Vezir-i meâlî semîrim Mehmed Talât Paşa

Mehmed Said Paşa'nın esbâb-ı sıhhiyeden dolayı vuku'-ı istifâsına ve sizin mücerreb olan ehliyet ve liyâkatinize binâen mesned-i sadâret rütbe-i sâmiye-i vezâretle (yüce vezirlik rütbesi) uhdenize tevcihe ve Meşihat-ı İslâmiye Musa Kazım Efendi uhdesinde ifâ edilmiş, teşkil olunan heyât-ı cedide-i vükelâ dahi tasdik-i hümayûnumuza iktirân eylemiştir. Hâl ve zamanın ehemmiyet ve nezâketi cümlece malum olduğundan devletimizin selâmet-i hâliye ve âtiyesinin temîni ve memleketimizin esbâb-ı saâdet ve terakkîyâtının istikmâli için hey'at-ı vükelâımızla bi'l-ittihâd sarf-ı mâhasal gayret eylemek zarûriyet ve hamiyet müsellemedenizden muntazırdır. Hemen Cenâb-ı Hakk selâmet-i mülk ve millet emrine masrûf olacak (harcanacak) mesai-i hayriyenize tevfikan aleyhiyesine makrûn buyursun. Âmin bi-hürmeti seyyidül mürselin. 11 Rebîü'l-âhur 1335, 22 Kanuni-i Sani sene 1332. Mehmed Reşad" (BOA, HSD.AFT., 6/29, 4 Şubat 1917; "Hatt-ı Hümayûn Sûreti", 22 Kânunusâni 1332/ 4 Şubat 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

görülmemiş pek elim olaylar yaşanmıştı. Osmanlının düşmanları arasında bulunan yabancı devletler, devleti daha fecaate sevk etmek için bin türlü hileler ve fesatlar yapmıştı. Hükümet ve ordunun başına geçen devlet ve memleketin düştüğü dâhilî ve haricî perişanlıklardan kurtarmaya gayret etmiş olan rahmetli Mahmud Şevket Paşa, hain eller tarafından yerlere serpilmişti. Kısaca herkes ümitsizliğe dalmıştı. İşte böyle bir zamanda İttihat ve Terakkî evladı vatanın imdadına koşmuştu ve bir kere daha devleti kurtarmaya çalışmıştı. Bunlar arasında Said Halim Paşa öteden beri pek muhterem bir mevki kazanmıştı. İttihat ve Terakkî reislerinin yardımına dayanarak, kendisi bu zor ve tehlikeli zamanda, işi eline almakta tereddüt etmemişti ve bununla, ne kadar büyük bir azim sahibi olduğunu ve ne kadar büyük bir vatanperverlik hissiyle dolu bulunduğunu ispat etmişti (“Tebeddül-i Vükela”, 23 Kânunusânî 1332/ 5 Şubat 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

Sabah gazetesi 5 Şubat 1917’de “Yeni Hey’et-i Vükelâ” başlıklı haberde, Talât Paşa Kabinesi’ne yer verdi (“Yeni Hey’et-i Vükelâ”, 23 Kânunusânî 1332/ 5 Şubat 1917, *Sabah*); Bk. Tablo 2.

Nezâretler	Görevliler
Sadâret ile Dâhiliye Nezâretine ve Mâliye Nezâreti Vekâletine	Talât Paşa
Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Vekâlet-i Meşihatna inzimâmen	Musa Kazım Efendi
Harbiye Nezâretine Baş Kumandanlık Vekâletine inzimâmıyla ibkâ	Enver Paşa
Bahriye Nezâretine ibkâ	Cemal Paşa
Hâriciye Nezâretine Ticâret ve Zirâat Nâzır-ı Sâbık	Ahmed Nesimi Bey
Şûrâ-yı Devlet Riyâseti inzimâmıyla Adliye Nezâretine: Hâriciye Nâzır-ı Sâbık	Halil Bey
Maârif Nezâretine ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nezâretine ibkâ	Şükrü Bey
Nâfia Nezâretine Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı	Ali Münif Bey
Ticâret ve Zirâat Nezâretine Kayseri Mebûsu	Şeref Bey

Tablo 2. Talât Paşa Kabinesi (5 Şubat 1917).

Gazetenin aynı günkü nüshasında “Sadâret Alâyı” adlı yazıda, memleketin haricî siyasetinde hiçbir değişime uğramayacağını ve Talât Paşa Kabinesi’nin siyasetnamesini perşembe günü Meclis-i Meb’ûsan huzurunda okuyacağını aktarıldı (“Sadâret Alâyı”, 23 Kânunusânî 1332/ 5 Şubat 1917, *Sabah*).

Talât Paşa Kabinesi başa geçtiğinde, sunduğu hükümet programında yabancı sermayeye gereken kolaylığın gösterileceğini vurguladı. Fakat sanayileşme sürecinde, millî sermaye ve işgücünün yabancı sermaye ve beceriyle ortaklığını şart koştu. Hükümet izleyeceği bu politikaya “geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye” adını verdi (Toprak, 1982, s. 90). Ayrıca yeni kabine, “badelharab memleketin” kalkındırılması ve

savaşın açacağı tahribatı kapatabilmek için ziraata ağırlık verileceğini de bildirdi (“Geniş Nazırlı Siyaset-i İktisadiyye”, S. 42, 22 Şubat 1917, *İktisâdiyyât Mecmuası*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 6 Şubat 1917 tarihli sayısında Talât Paşa’nın sadrazam olmasının taşrada sevinçle karşılandığıyla ve tebrik mesajlarının çekilmesiyle ilgiliydi. Örneğin bu durum Taşköprü’de büyük bir sevinç yaşanmasına neden olmuştu. Memleketin belediye heyeti ve eşrafı Paşa’ya, başarı temennilerini içeren bir tebrik telgrafnamesi gönderdi (“Yeni Kabine ve Vilâyatta Sürûr”, 24 Kânunusâni 1332/ 6 Şubat 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

Sadrazam Talât Paşa ile Sultan Mehmed Reşad arasındaki ilk görüşme yani “huzura kabul” 7 Şubat 1917 tarihinde gerçekleşti. Paşa, göreve geldikten dört gün sonra sultan ile ilk görüşmesini gerçekleştirdi (“Huzûra Kabûl”, 25 Kânunusâni 1332/ 7 Şubat 1917, *Tercümân-ı Hakikat*). Gazetenin aynı nüshasındaki “Talât Paşa Kabinesi” antetli haberde, Avusturya-Macaristan matbuatında Talât Paşa Kabinesi’ni onaylayan yazılar çıkmaya başladı. Basında Sadrazam’ın programı *gayet hararetli bir vatan muhabbeti* şeklinde yorumlandı. Netice itibariyle Talât Paşa’nın Osmanlı hükûmetinin başına getirilmesini çok isabetli bir karar olarak görülmekteydi (“Talât Paşa Kabinesi”, 25 Kânunusâni 1332/ 7 Şubat 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

İkdam gazetesinin 11 Şubat 1917 tarihli sayısında Meclis-i Vükelâ’nın Sadrazam Talât Paşa’nın başkanlığında toplandığı bildirilmekteydi (30 Kânunusâni 1332/ 12 Şubat 1917, *İkdam*). Ayrıca *İkdam*, 21 Şubat 1917 tarihli nüshasında Paşa’nın müttefik Avusturya-Macaristan basınına vermiş olduğu beyanata yer verdi. Aynı tarihli *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi ise Sadrazam’ın îâşe meselesi hakkındaki açıklamasına yer ayırdı (“Sadrazam Paşa Hazretlerinin İâşe Meselesi Hakkındaki Beyanâtı”, 21 Şubat 1917, *Tasvîr-i Efkâr*). Diğer taraftan, *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin 23 Mart 1917 tarihli ve “Talât Paşa Hazretleri Hakkında” adlı yazıda Talât Paşa’ya bizzat Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından “Kara Kartal” nişanı verildiği haberini geçti (“Talât Paşa Hazretleri Hakkında”, 23 Mart 1333/ 23 Mart 1917, *Tercümân-ı Hakikat*). Talât Paşa Alman askerî nişanlarını sırasıyla aldı. Hem birinci sınıf hem de ikinci sınıf Alman “demir haç” nişanı ve hem de daha sonra “kara kartal” nişanı kendisine verildi (Çolak, 2010, s. 241). Gazetenin 6 Nisan 1917 tarihli ve “Talât Paşa’nın Beyânâtı-Biz ve Rus İnkılâbı” adlı haber, İttifak devletlerinin tam bir anlaşma içerisinde olduğunu vurgulamaktaydı. Nitekim Rus Devrimi hakkında açıklamada bulunan Paşa söze “Önce şunu söyleyelim ki bütün ittifak heyetinin bu konudaki düşüncesi birdir ve zaten bunlar başka olamazdı” diyerek başladı. Haberin devamında Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan’ın üst düzey yöneticileri Rus Devrimi hakkındaki görüşmelerine yer verilmişti (“Talât Paşa’nın Beyânât- Biz ve Rus İnkılâbı”, 6 Nisan 1333/ 6 Nisan 1917, *İkdam*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 9 Nisan 1917 tarihli sayısında yer alan “Sadrazam Talât Paşa’nın Berlin’de Beyânâtı” başlıklı yazı, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda neden bulunduğu sorusunu açıklamaktaydı. Özellikle savaşta devletin elde etmek istediği gayeler hakkında Paşa, açık ve ılımlı beyanatta bulundu. Bu açıklamaları bütün mahfiller de kayıtsız şartsız samimiyetle kabul etti. Çünkü Talât Paşa, devletin istiklalini korumak ve Türk meselesinin Osmanlılar lehine

çözülmesinden başka bir amaç peşinde koşmamaktaydı (“Sadrâzam Talât Paşa’nın Berlin’de Beyânâtı”, 9 Nisan 1333/ 9 Nisan 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 22 Nisan 1917 tarihli nüshasında Talât Paşa’nın Berlin seyahatine yer verildi. Sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa müttefik Alman hükûmeti ile şahsi bir temasta bulunmak üzere Berlin’e doğru yola çıkmıştı. Sirkeci’de yapılan uğurlama merasimine, Alman sefiri ve devlet ricali iştirak ederek ilgi göstermişti. Alman imparatorunun emirleriyle, Sadrazam’ın maiyetlerine bir Alman mihmandar tayin edilmişti. Bu durum hep genç Türkiye’nin en mümtaz siması hakkında müttefik memlekette görülen muhabbetin birer parlak deliliydi (“Talât Paşa Hazretleri’nin Seyâhati”, 22 Nisan 1333/ 22 Nisan 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

İkdam gazetesinin 22 Nisan 1917 günlü ve “Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Azîmeti” adlı makalesinde, Talât Paşa’nın Berlin seyahatine uğurlanışını ele alınmıştı. Ayrıca, Sadrazam’ı uğurlarken veliaht Vahdettin ve Abdülmecid efendileri özel olarak temsil eden memurlar da hazır bulunmuştu (“Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Azîmeti”, 22 Nisan 1333/ 22 Nisan 1917, *İkdam*).

Tercümân-ı Hakikat’in 27 Nisan 1917 tarihli nüshasında çıkan “Talât Paşa Hazretleri Şerefine Resmîkabûl” adlı haber, Paşa’nın Berlin’de olduğunu ve Alman yetkililer tarafından ağırlandığını duyurmaktaydı. Ayrıca Talât Paşa şerefine Dâhiliye Nâzırı Mösyö Elferink’in (Karl Helfferich, 22 Mayıs 1916-24 Ekim 1917) hanesinde bir resmî kabul gerçekleştirildi (“Talât Paşa Hazretleri Şerefine Resmîkabûl”, 27 Nisan 1333/ 27 Nisan 1917, *Tercümân-ı Hakikat*). Gazetenin 4 Mayıs 1917 tarihli sayısı Paşa’nın Sofya’da karşılaşılıyla ilgiliydi. Sadrazam’ın buraya ulaştığında istasyonda kral adına hazır bulunan özel görevliler ile tüm Bulgar Nâzırı, saltanat-ı seniyye sefiri, sefaret erkânı, müttefik devletler heyeti ve halk tarafından karşılanmıştı (“Talât Paşa Hazretleri Sofya’da”, 4 Mayıs 1333/ 4 Mayıs 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 5 Mayıs 1917 günlü ve “Talât Paşa ve Sofya Gazeteleri” adlı haber, Bulgar matbuatının Talât Paşa’nın seyahatinden duyduğu memnuniyeti aktarmaktaydı. Bulgar gazeteleri Sadrazam’ın zekâsından ve azminden bahsederek Paşa’nın gayretleri sayesinde Osmanlı Devleti’nin hürriyetperver ve terakkî bir devlete dönüşmesinden bahsetmekteydi. Sadrazam’ın Berlin ve Viyana’ya seyahati ile Sofya ziyareti önemliydi. Bu durum müttefikler arasında olan iyi ilişkilerle alakalıydı (“Talât Paşa ve Sofya Gazeteleri”, 5 Mayıs 1333/ 5 Mayıs 1917, *Tercümân-ı Hakikat*). Ayrıca Paşa’nın, Sofya’ya ulaştıktan bir gün sonra Kral Ferdinand ile görüştüğü haberi de gazetenin 6 Mayıs 1917 tarihli sayısında yer aldı (“Talât Paşa Hazretleri Kral Ferdinand Nezdinde”, 6 Mayıs 1333/ 6 Mayıs 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

İkdam gazetesinin 7 Mayıs 1917 günlü nüshasındaki “Talât Paşa’nın Avdeti” antetli yazı Sadrazam’ın Almanya, Avusturya ve Bulgaristan’a olan seyahatlerinden dönmesiyle ilgiliydi. İki haftadan beri gazetelerde yayımlanan telgrafnameleri takip edenler, her üç müttefik ülkede Osmanlı hükûmetinin temsilcisine karşı fevkalade olumlu tutumu ayrıntılarıyla takip edebilmişti. Sadrazam’ın müttefik devletlerin başkentlerine yaptığı seyahat artık son bulmuştu (“Talât Paşa’nın Avdeti”, 7 Mayıs 1333/ 7 Mayıs 1917, *İkdam*).

Talât Paşa Hükûmeti döneminde ülke ekonomisine zarar veren mahfillere karşı tedbirler alındı Nitekim *Sabah* gazetesi 22, 26 ve 27 Mayıs 1917 günlü sayılarında, hükûmetin vurgunculara karşı açtığı savaşa yer vermişti. Vurgunculara karşı hükûmetin açtığı bu savaşı takdir eden gazete, Bâbiâli'nin bu mücadeleyi açmakla hem iktisadi hayatı ilgilendiren meselelerde nüfuzunu hissettirmesini hem de halk ve memleketin müthiş tehlikeden kurtarılmış olmasını memnuniyetle karşılamaktaydı. Ayrıca bu dönemde "Men'i İhtikâr Kararnâmesi" yayınlandı. Müslüman ve Yahudilerden oluşan on beş kişinin vurgunculuk yapma suçundan tutuklanması kamuoyuna olumlu bir şekilde yansımıştı ("Men'i İhtikâr Kararnamesi", 26 Mayıs 1917, *Sabah*; "İhtikârın Men'i", 27 Mayıs 1917, *Sabah*).

1917 yılında Rus İhtilali'nden sonra Bolşevikler savaştan çekilmek için, İttifak devletlerine ateşkes teklifi götürdü. Bu teklif, Talât Paşa'nın sadrazamlığı döneminde gerçekleşen önemli olayların başında gelmekteydi. Nitekim Paşa, Sovyet Rusya müzakerelerine baş murahhas olarak katıldı (BOA, A.DVNS.NMH.d., 16/44). Sadrazam bizzat Brest-Litovsk'a katılarak, Rus işgalindeki Türk topraklarının bir an önce boşaltılmasını istedi. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Ruslara terkedilen Kars, Ardahan ve Batum'un da geri alınması amaçlandı. Bu isteklerini Almanlara kabul ettirmek isteyen Paşa, Brest-Litovsk'a gitti. Talât Paşa Kabinesi böylelikle hükûmetin devamı ve prestijini de korumayı amaçladı (Kılıç, 1998, s. 234).

Tanin gazetesinin 2 Ocak 1918 tarihli sayısında yer alan "Brest-Litovsk Müzâkerâtı-Sadrâzam Kaymakamlığı-Dâhiliye Nezâret Vekâleti" başlıklı makalede, Talât Paşa'nın Rusya ile yapılacak barış görüşmelerine gideceği belirtilmiş ve heyetin görev dağılımı şöyle yapılmıştı: "Talât Paşa'nın yokluğu sırasında Meclis-i Vükelâ'ya Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi başkanlık edecekti. Sadaret işleri Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa tarafından yerine getirileceği gibi Dâhiliye Nezâreti işlerini de Bahriye Nâzırı Cemal Paşa vekaletle üstlenmişti (BOA, MV., 259/1, 31 Aralık 1917; BOA, DH. KMS., 46/25, 1 Ocak 1918; "Brest-Litovsk Müzâkerâtı- Sadrâzam Kaymakamlığı-Dâhiliye Nezâret Vekâleti", 2 Kânunusâni 1334/ 2 Ocak 1918, *Tanin*).

Tanin gazetesinin 2 Ocak 1918 tarihli ve "Talât Paşa Berlin Târîkiyle Brest-Litovsk'a Azîmet Etti" adlı haberinde, Talât Paşa'nın Rusya ile "şerefli bir sulh imzalamış oldukları halde geri dönmeleri" temenni edilmekteydi. Haberde Paşa'nın, tüm üst düzey yetkililer tarafından İstanbul'dan Brest-Litovsk'a uğurlanışına da yer verildi ("Talât Paşa Berlin Târîkiyle Brest-Litovsk'a Azîmet Etti", 2 Kânunusâni 1334/ 2 Ocak 1918, *Tanin*). *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin 7 Ocak 1918 tarihli sayısında, Brest-Litovsk görüşmelerinde bulunan Paşa'nın ilk mülakatını vermesine değinildi. Ukrayna sorununu da ele alan Sadrazam, Rusya ile yapılan barış görüşmelerinin kesilmesine rağmen antlaşmanın sağlanacağından şüphe duymadığını belirtti. Sadrazam *Fosîşa? Zeitung* muhabirlerinden birine, müzakerelerde her zaman sık sık ortaya yanlış anlamalar çıktığını ancak görüşmelerin başarıyla sona ereceği hakkındaki güvencinin tam olduğunu ilettiler. Zaten iki taraf arasında bir anlaşmazlık çıkması için çeşitli şartlar mevcuttu. Sadrazam, muharririn Ukraynalılar ile gerçekleşen görüşme hakkında sorduğu soruyu şöyle cevapladı: "Ukraynalılar ile görüşmeye devam etme niyetindeyiz, zaten Bolşevik hükûmeti Ukraynalıların siyasetini uygun bulmuş,

Ukrayna'nın istiklalini Bolşeviklerin kabul ettiklerini bildirmişti. Bolşeviklerin Brest-Litovsk'ta müzakerelerde bulunan murahhasaları pekiyi tesir bırakmıştı. Zaten Rusya'daki hal ve vaziyet sulh meselesinin sonsuza kadar sürüncemede kalmasına müsait değildi ("Talât Paşa Hazretleri'nin Beyânâtı", 7 Kânunusâni 1334/ 7 Ocak 1918, *Tercümân-ı Hakikat*; "Sadrâzam Paşa Hazretleri'nin Beyânâtı", 8 Kânunusâni 1334/ 8 Ocak 1918, *Tanin*; "Talât Paşa'nın Brest-Litovsk'a Azîmeti", 8 Kânunusâni 1334/ 8 Ocak 1918, *Tanin*).

Vakit gazetesi 8 Ocak 1918 tarihli sayısında "Talât Paşa Brest-Litovsk'ta" adlı haberde, Paşa'nın "Brest-Litovsk hadisesini önemli sayıyorum" sözüne yer verdi ("Talât Paşa Brest-Litovsk'ta", 8 Kânunusâni 1334/ 8 Ocak 1918, *Vakit*; "Sadrâzam Paşa Hazretleri'nin Beyânâtı", 8 Kânunusâni 1334/ 8 Ocak 1918, *İkdam*). *Tanin* gazetesinde de Brest-Litovsk görüşmelerindeki son durum aktarıldı ("Brest-Litovsk Müzâkerâtı", 2 Şubat 1334/ 2 Şubat 1918, *Tanin*). Paşa, Brest-Litovsk görüşmelerinde mutlaka Rusya ile barış imzalanması görüşündeydi. Onun için barış şartları konusunda esnek davranılmasını göze almıştı. Ona göre eğer Rusya savaş dışı bırakılabilirse, bütün kuvvetle Batı cephesine yüklenilir ve zafer kazanılabilirdi (Çolak, 2010, s. 244).

Tanin gazetesinin 15 Şubat 1918 günlü sayısında çıkan "Talât Paşa Hazretleri'nin Avdeti" adlı yazı, Paşa'nın artık dönüş yolunda olduğunu duyurulmaktaydı. Talât Paşa Brest-Litovsk'tan Viyana'ya geçen. Paşa, pazartesi günü İstanbul'a dönmek üzere, cumartesi günü Viyana'dan hareket etmeye karar verdi ("Talât Paşa Hazretleri'nin Avdeti", 15 Şubat 1334/ 15 Şubat 1918, *Tanin*). Ayrıca, *Tanin* gazetesinin 18 Şubat 1918 tarihli "Talât Paşa'nın Avdeti" başlıklı yazı, Sadrazam'ın İstanbul'a gitmek üzere Viyana'dan hareket ettiğini bildirmekteydi ("Talât Paşa'nın Avdeti", 18 Şubat 1334/ 18 Şubat 1918, *Tanin*)

Gazetede 18 Şubat 1918 günlü ve "Talât Paşa'nın Beyânâtı" antetli haberi, Sadrazam'ın önce Viyana'da verdiği Wilson Prensipleri hakkındaki görüşlerini daha sonra da Budapeşte'de verdiği ve İngiltere'nin Filistin ve Irak hakkındaki politikasını eleştiren röportajlarını içermekteydi ("Talât Paşa'nın Beyânâtı", 18 Şubat 1334/ 18 Şubat 1918, *Tanin*). Bolşevik İhtilali'nden dolayı Rusya'nın savaştan çekilmesi, Kafkaslarda bir otorite boşluğu oluşturmuştu. Talât Paşa, Kafkaslarda yeni bir hükûmet kurulursa görüşmelere hazır olduklarını beyan etti. Ayrıca Sadrazam, Osmanlı Devleti'nden alınan toprakların geri alınacağını da açıklamasında vurguladı ("Talât Paşa'nın Beyânâtı", 20 Şubat 1334/ 20 Şubat 1918, *Tanin*). *Tanin*'in 4 Mart 1918 tarihli nüshasındaki "Talât Paşa'nın Bükreş'e Azîmeti" başlıklı haberde, Paşa'nın Romanya ile yapılacak olan barış görüşmeleri ve yokluğunda görev yapacak heyetin görev dağılımını aktarılmaktaydı ("Talât Paşa'nın Bükreş'e Azîmeti", 4 Mart 1334/ 4 Mart 1918, *Tanin*).

Vakit gazetesinin 6 Mart 1918 tarihli ve "Talât Paşa Hazretlerine Telgrafnâme-i Hümayûn" adlı yazısında Padişah tarafından, Bükreş'te bulunan Talât Paşa'ya çekilen telgrafname-i hümayun suretine yer verildi. Telgrafname Rusyalılar ile imzalanan barış antlaşmasının, devletin hukuk ve ciddiyetini temin ettiği itibarıyla oldukça memnuniyetle karşılanması içerikliydi. Telgrafnamede Sadrazam'a övgüler dizilmekteydi. Paşa, Rusya ile yapılan barış antlaşması mukabilinde padişahın

övgüsüne mazhar olmuştu (“Talât Paşa Hazretlerine Telgrafnâme-i Hümayûn”, 6 Mart 1334/ 6 Mart 1918, *Vakit*).

Brest-Litovsk’ta İttifak devletleri arasında en kazançlı çıkan Osmanlı Devleti’ydi. Nitekim Osmanlı Devleti hem Rus işgali altındaki topraklarını hem de 1877-1878’de Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum’u geri aldı. Böylece Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Barışı ile büyük bir siyasi zafer kazandı ve iki yüz yıldan sonra ilk defa Rusya’dan bir Türk arazisini geri aldı (Kılıç, 1998, s. 425).

Tanin gazetesinin 27 Mart 1918 günlü nüshasındaki “Talât Paşa Hazretleri’nin Avdeti” antetli haber, Romanya ile yapılan görüşmelerde iktisadi ve ticari konularda anlaşma sağlanamadığı için kısmi antlaşma imzalandığını ve sadrazamın artık döneceğini duyurmaktaydı (“Talât Paşa Hazretleri’nin Avdeti”, 27 Mart 1334/ 27 Mart 1918, *Tanin*).

Tanin gazetesinin 22 Nisan 1918 tarihli sayısında Talât Paşa’nın Osmanlı Devleti ile Avusturya Macaristan arasında kendisini ittifakın temini olarak tanımladığı telgrafına yer verdi (“Talât Paşa Hazretleri’nin Telgrafnâmesi”, 22 Nisan 1334/ 22 Nisan 1918, *Tanin*). *Vakit* gazetesinin 1 Eylül 1918 tarihli ve “Sadrâzam Paşa’nın Almanya Seyâhati” başlıklı haberinde, Kafkasya’daki vaziyetle, Alman siyasetindeki son değişime dair sağlam kaynaklardan alınan bilgilere yer verildi (“Sadrâzam Paşa’nın Almanya Seyâhati”, 1 Eylül 1334/ 1 Eylül 1918, *Vakit*). Ayrıca aynı nüshada Paşa’nın Balkan Treni’yle Berlin’e gideceğini duyurdu. Hariciye Nezâreti Müsteşarı Reşad Hikmet Bey de kendilerine refakat edecekti (“Sadrâzam Paşa’nın Berlin’e Seyâhati”, 2 Eylül 1334/ 2 Eylül 1918, *Vakit*). Talât Paşa’nın ikinci Berlin ziyaretinin amacı, müttefikleriyle beraber savaşın genel gidişatını değerlendirmek olarak yorumlanmaktaydı (*BOA, HR. SFR., 04, 422/35*).

Zaman gazetesinin 2 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan ve “Sadrâzam’ın Seyâhati” başlıklı haber, Kafkasya meselesine odaklanmaktaydı (“Sadrâzamın Seyâhati”, 2 Eylül 1334/ 2 Eylül 1918, *Zaman*). Almanya, Türk ordusunun Transkafkasya’daki ilerleyişinden ve Türklerin Bakü’yü almasından endişelenmekteydi. Nitekim Almanya, Transkafkasya’daki yeraltı madenlerini ve demiryollarını güvence altına almak istemekteydi (Çolak, 1999, s. 207). Özellikle Bakü petroleri Osmanlı Devleti ile Almanya’nın çatışmasına neden olmuş hatta bu iki müttefik devlet Kafkasya’da (Karakilise’de) savaşmıştı (McMeekin, 2012, s. 406; Çolak, 1999, s. 208).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 2 Eylül 1918 günlü sayısında, İttifak devletleri arasında çatırdama olduğu ve Talât Paşa’nın seyahatinin bu anlaşmazlıkları gidermek amaçlı gerçekleştirdiği bildiriliyordu. Sadrazam’ın bu sırada Berlin’e yaptığı seyahatin oldukça önemli olduğu açıktı. Müttefiklerle yeniden uzlaşmak ve anlaşmak zorunlu bir ihtiyaç derecesine girmişti. Çünkü son zamanlarda onların takip ettikleri hareket “ittifak ve ittihat” kavramlarına asla uygun olmadığı gibi Osmanlı genel kanısını da katiyen tayin edecek bir mahiyette değildi. Alman genel karargâhında iki imparatorla Baş Vekilleri ve Hariciye Nâzırları arasında mülakat gerçekleşmişti. Bulgaristan veliahtı da oraya gitmişti. Bâbîali doğal olarak o mülakata davet edilmemesinden hoşnutsuz oldu. Buna cevaben Alman yetkililer ise “karargâhta müzakere olunan meselelerin Osmanlı Devleti ile alakalı olmadığını” belirtti. Onlara göre görüşmeler

sadece iki imparatorluğu ilgilendirmekteydi (“Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Seyâhati”, 2 Eylül 1334/ 2 Eylül 1918, *Tercümân-ı Hakikat*).

Yeniğün gazetesinin 3 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan “Talât Paşa Hazretleri’nin Berlin’e Azîmeti” adlı haberi, Talât Paşa’nın yol güzergâhını konu almaktaydı. Paşa, Balkan Treni’yle Berlin’e müteveccihen şehirden ayrılacak ve Viyana’da çok kısa bekledikten sonra Almanya’nın başkentine gidecekti (“Talât Paşa Hazretleri’nin Berlin’e Azîmeti”, 3 Eylül 1334/ 3 Eylül 1918, *Yeniğün*).

Tanin gazetesinin 4 Eylül 1918 tarihli ve “Sadrâzam Paşa’nın Seyâhati” adlı yazısı, Talât Paşa’nın seyahati ve diğer seyahatlerinde olduğu gibi onu uğurlayan üst düzey yetkilileri aktarmasını konu almaktaydı (“Sadrâzam Paşa’nın Seyâhati”, 4 Eylül 1334/ 4 Eylül 1918, *Tanin*). Gazetenin 5 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan haberde, Alman matbuatının Sadrazam hakkındaki olumlu görüşleri aktarılmaktaydı. Osmanlı hükûmetinin takip ettiği kendinden emin dış siyaseti ve Almanya ile olan sağlam ittifaka istinaden Bâbîâlî’yi kendisine yeni kuvvetler bahşedecek ve temin-i hürmet edecek bir istikbale sevk etmekteydi. Paşa kapitülasyonların kaldırılmasında ve Türk Alman “mukavelât-ı hukukiyesinin” imzalanmasında önemli bir rol oynadı. Türk milleti iç işlerinde de Sadrazam’dan emindi. Almanya, Talât Paşa’nın Osmanlı Devleti’ni yeni bir yükselme devrine ulaştıracak şuurlu siyasetini memnuniyetle karşıladı (“Sadrâzam Paşa’nın Seyâhati”, 5 Eylül 1334/ 5 Eylül 1918, *Tanin*).

Tanin gazetesinin 7 Eylül 1918 tarihli nüshası ve “Talât Paşa’nın Seyâhati Sofya’da” başlığındaki haber, Talât Paşa’nın Sofya’ya gelişi ve karşılanmasıyla ilgiliydi. Paşa Sofya’dan geçtiğinde kendilerini Hariciye Nezâreti Bakanı adına, Hariciye Nezâreti Mektupçusu Mösyö Radof ile Umur-ı Siyasiye Şubesi Müdürü Mösyö İliev tarafından, kral adına da Yaver-i Umûmî Markov tarafından selamlandığı gibi Osmanlı sefiri Sefa Bey ile sefaret erkânı ve Osmanlı şehbenderi tarafından da bir merasimle karşılanmıştı (“Talât Paşa’nın Seyâhati Sofya’da”, 7 Eylül 1334/ 7 Eylül 1918, *Tanin*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 7 Eylül 1918 tarihli ve “Talât Paşa’nın Seyâhati” antetli yazısı, Paşa’nın Sofya’dan Berlin’e hareket etmesini ve Alman matbuatından bir makaleye yer vermesine ilişkindi: “Bugün Berlin’e gelecek olan Sadrazam Paşa’ya yazılmış olan bir makalede diyor ki: Biz Talât Paşa’yı Alman milletinin sadık muhabbetli ve mevcut ittifakın güvencesi ile selamlarız” (“Talât Paşa’nın Seyâhati”, 7 Eylül 1334/ 7 Eylül 1918, *Tercümân-ı Hakikat*).

Vakit gazetesinin 10 Eylül 1918 günlü sayısında Talât Paşa, *Free Press* ve *Pester Lloyd* gazetesi muhabirlerine sulh hakkında önemli açıklamalarda bulundu. Paşa kış gelmeden barışın imzalanacağı inancındaydı. Harbe devamın ise faydasız olduğu görüşündeydi (“Sadrâzam Talât Paşa’nın Beyânâtı”, 10 Eylül 1334/ 10 Eylül 1918, *Vakit*; “Sulh Hakkında Mühim Sözler”, 12 Eylül 1334/ 12 Eylül 1918, *Vakit*). Ayrıca *Vakit* gazetesinin aynı tarihli nüshasında, Sadrazam’ın dün Adlon Oteli’ndeki özel dairesinde, birçok kişiyle görüşmesine yer verildi. Hariciye Nâzırı tarafından Talât Paşa’nın şerefine düzenlenen ziyafette Almanya, Avusturya Macaristan ve Bulgaristan’dan birçok önemli davetli bulunmaktaydı (“Sadrâzam Paşa’nın Seyâhati Etrâfında”, 10 Eylül 1334/ 10 Eylül 1918, *Vakit*; “Sadrâzam Paşa’nın Seyâhati”, 10 Eylül 1334/ 10 Eylül 1918, *Tanin*).

Tanin gazetesi 12 Eylül 1918 tarihli sayısında, Osmanlı Devleti'nin bu savaşta saldırgan değil, kendini müdafaa eden bir konumda olduğunu dile getirmişti ("Sadrâzam Paşa'nın Beyânâtı", 12 Eylül 1334/ 12 Eylül 1918, *Tanin*). Gazetenin 13 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan *Talât Paşa'nın Seyâhati* başlıklı yazı, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın arasında anlaşmazlığa konu olan Kafkasya meselesi üzerinde durulmaktaydı ("Talât Paşa'nın Seyâhati", 13 Eylül 1334/ 13 Eylül 1918, *Tanin*).

Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Birinci Dünya Savaşı esnasında birçok konuda anlaşmazlık bulunmaktaydı. Bu anlaşmazlıkları çözmek için 31 Ağustos-3 Eylül 1918 tarihleri arasında Talât Paşa, Berlin'e bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret çerçevesinde iki ülke arasındaki ihtilafli konular konuşuldu. Alman-Osmanlı ittifakındaki en önemli problemlerden birisi de Gürcistan'ın bağımsızlığı meselesiydi. Zira Osmanlı Devleti savaşın başından beri Gürcistan'ın bağımsızlığına karşı, Almanya ise Gürcistan'ın bağımsızlığını destekleyen bir politika izlemekteydi. Fakat bu sorun daha sonra Ağustos 1918'de bir krize dönüştü. Almanya bu tarihlerde Bolşevik Rusya'nın Berlin temsilcisi olan Joffe ile Gürcistan'ın bağımsızlığı konusunda anlaşmış ve bu çerçevede yazılı bir antlaşma imzalamıştı (Çolak, 2018, s. 146-147).

Berlin basınının yayımladığı bir habere göre Talât Paşa ile Almanya hükûmeti arasında anlaşmazlık konuları hakkında gerçekleşen görüşme olumlu neticelenmişti. Paşa müzakeratın gerçekleşmesi hakkında fazlasıyla memnuniyetini göstermiş ve görüşme sonunda imparatoru ziyaret etmek arzusunu söylemişti. Paşa'nın yakında imparator tarafından kabulü muhtemeldi. Sadrazam'ın ziyaretinin olumlu geçtiği ve İmparator Wilhelm ile görüşeceğini aktarılmaktaydı ("Talât Paşa'nın Seyâhati Hüsn-i Netice Veriyor", 15 Eylül 1334/ 15 Eylül 1918, *Vakit*; "Talât Paşa'nın Seyâhati", 16 Eylül 1334/ 16 Eylül 1918, *Tanin*).

Yenigün gazetesinin 17 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan "Talât Paşa'nın Karargâhtan Avdeti" adlı yazı, Sadrazam'ın Alman genel karargâhından Berlin'e dönmesini konu almaktaydı. Paşa, karargâhta İmparator Wilhelm tarafından pek samimi ve teveccühkârane karşılandı. Paşa, Berlin'de üç dört gün kaldıktan sonra doğrudan İstanbul'a dönmeyi planlamaktaydı ("Talât Paşa'nın Karargâhtan Avdeti", 16 Eylül 1334/ 16 Eylül 1918, *Yenigün*).

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 22 Eylül 1918 tarihli ve "Sadrâzam Paşa'nın Beyânâtı" adlı yazısında Paşa, müttefik olan Avusturya-Macaristan'ın sulh notasını onaylayan bir röportaj verdi. Sadrazam kendileri ile mülakat eden Alman gazete muhabirine hariciye hakkında beyanatta bulundu. Paşa, Avusturya Macaristan Hariciye Nâzırı Buryan'ın barış notasına destek çıksa da notanın İtilaf Devletleri tarafından reddedileceğini düşünmekteydi. Çünkü Buryan'ın notası barış görüşmeleri olmasa bile antlaşma ile cereyan etmeğe başlayacaktı. Sadrazam, ittifaka sadakat ve sebat etmeğe devam edilmesini gerekli görmekteydi ("Sadrâzam Paşa'nın Beyânâtı", 22 Eylül 1334/ 22 Eylül 1918, *Tercümân-ı Hakikat*).

Talât Paşa, Berlin'den ayrılacağı için bir resmî kabul düzenlendi ve burada "Bu kanlı harbin istiklâl ve şerefine müdafaası için yapıldığını" belirterek bir kez daha barış vurgusu yaptı. Türk-Alman Cemiyeti, Paşa'nın birlikteliği sebebiyle Splendid Oteli'nin mermer salonunda bir resmî kabul düzenledi ve burada hükûmet erkânı ve müttefik

temsilcileri hazır bulundu. Birçok Alman Bakan ve davetlinin olduğu bu toplantıda barış için çalışıldığı vurgusu yapıldı (“Talât Paşa’nın Nutku”, 25 Eylül 1334/ 25 Eylül 1918, *Tanin*; “Sadrâzam’ın Bir Nutku”, 25 Eylül 1334/ 25 Eylül 1918, *Yenigün*; “Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Nutku”, 25 Eylül 1334/ 25 Eylül 1918, *Zaman*).

Tanin gazetesinin 26 Eylül 1918 günlü sayısında çıkan “Sadrâzam Paşa’nın Nutku” başlıklı haberde Paşa’nın, İtilaf devletlerinin neden barışa yanaşmadıklarını açıklayan konuşması vardı (“Sadrâzam Paşa’nın Nutku”, 26 Eylül 1334/ 26 Eylül 1918, *Tanin*). Gazetenin 27 Eylül 1918 tarihli sayısı ve “Talât Paşa’nın Beyânâtı” adlı yazı, Talât Paşa’nın barış konusundaki düşüncelerini tekrarlayan nitelikteydi (“Talât Paşa’nın Beyânâtı”, 27 Eylül 1334/ 27 Eylül 1918, *Tanin*; “Sadrâzam Paşa’nın Beyânâtı”, 27 Eylül 1334/ 27 Eylül 1918, *Yenigün*; “Sadrâzam Paşa’nın Beyânâtı”, 27 Eylül 1334/ 27 Eylül 1918, *Zaman*). Gazetenin 27 Eylül 1918 tarihli sayısında Sadrazam’ın Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ile birlikte, Balkan Treni’yle şehre döneceği duyuruldu (“Sadrâzam Paşa’nın Avdeti”, 27 Eylül 1334/ 27 Eylül 1918, *Tanin*). Paşa, Birinci Dünya Savaşı’nın son günlerinde, Eylül ayında İtilaf devletleriyle toplu bir barış antlaşması yapabilmek ümidiyle Berlin’e gitti. Ancak Paşa, 27-28 Eylül günü eli boş olarak İstanbul’a döndü (Babacan, 2016, s. 143).

Tanin gazetesinin 28 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan “Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Muvâsalatları” antetli yazı, Sadrazam’ın Berlin seyahatinden Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey ile birlikte dönmesini haber vermektedir (“Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Muvâsalatları”, 28 Eylül 1334/ 28 Eylül 1918, *Tanin*). Ayrıca “Talât Paşa’nın Seyâhati Münâsebetiyle” adlı haber, Paşa’nın seyahatini ve Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi için olumlu bir adım şeklinde yorumlanmaktaydı. Talât Paşa’nın bahsetmiş olduğu antlaşma, Bükreş Antlaşması’ndan beri Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında ortaya çıkan bazı anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için merkezi devletlerin kararlılığıyla sarf ettikleri çalışmanın bir neticesiydi. Düşmanın hücumları karşısında yalnız askerî cephe değil, siyasi cephe de sağlam ve birlik içerisinde durmalıydı. Eğer Talât Paşa’nın seyahati bu gayeyi gerçekleştirmişse dörtlü ittifak için fevkalade faydalı bir görev yapmış demektir (“Sadrâzam Paşa Hazretleri’nin Muvâsalatları”, 28 Eylül 1334/ 28 Eylül 1918, *Tanin*).

Yenigün gazetesinin 8 Ekim 1918 tarihli sayısı ve “İttihat ve Terakkî Fırkası’nın Dünkü İçtimâi” başlığıyla çıkan haberde Sadrazam’ın “Fırka devri değil, vahdet devridir” sözü vurgulanmaktaydı. Ayrıca Paşa’nın İttihat ve Terakkî Fırkasına mensup meb’ûsan ve A’yân üyelerinin dün Meclis-i Meb’ûsan’da fırka Reisi Sadrazam Paşa’nın başkanlığında toplanmıştı. Bu toplantıda Talât Paşa genel bilgiler vermiş ve müttefiklerle beraber olarak yapılan antlaşma ve mütareke teklifinin dayandığı sebepleri ve esasları açıklamıştı. Meclis-i Meb’ûsan yakında açılacağından mevcut durumun gerekliliğine göre hükûmete bütün mevcudiyet ve teşkilatı ile desteklemeyi fırka selamet ve saadet vatanın emir ettiği bir cemiyet görevini bilmekteydi (“İttihat ve Terakkî Fırkası’nın Dünkü İçtimâi”, 8 Teşrînevvel 1334/ 8 Ekim 1918, *Yenigün*).

Yenigün gazetesinin 10 Ekim 1918 tarihli nüshasında çıkan “Talât Paşa Kabinesi’nin İstifâsı Hakkında” adlı yazı, kısa başlıklardan oluşup Talât Paşa Kabinesi’nin istifasını duyurmaktaydı. Kabinenin istifa etmesinin ardından hükûmet kurma görevi Tevfik

Paşa'ya verildi. Tevfik Paşa, kabineyi kurmada muvaffak olamadı. Nitekim bütün içtima edecek olan Meclis-i Meb'ûsan'da, tüm gücü Talât Paşa Kabinesi temsil edecekti. Bununla birlikte, barışın imzalanması ihtimalinin artması üzerine İttihatçı bir kabinenin istifa etmesi doğaldı. Bu takdirde yeni ricalin başa geçmesi gerekmektedir ("Talât Paşa Kabinesi'nin İstifâsı Hakkında", 10 Teşrînievvel 1334/ 10 Ekim 1918, *Yenigün*).

Tanin gazetesinin 12 Ekim 1918 tarihli sayısı ve "Kabine Teşekkül Ediyor" antetli haberde, Tevfik Paşa'nın istifası ve yeni kabine hakkındaki önemli ipuçları veren bilgiler içermektedir. Yeni kabineyi kurmak için görevlendirilen Tevfik Paşa bir haftadan beri bu hususta sarf ettiği mesaiye rağmen başarılı olamamış ve saraya giderek kabineyi kuramayacağını arz ile bu vazifeden affını istirham etmişti. Bunun üzerine padişah, kabinenin kurulmasını Eski Harbiye Nâzırı ve Yaver-i Hass-ı Hazret-i Şehriyari İzzet Paşa'ya verdi. Bu konuda alınan genel bilgilere göre yeni kabineye İstanbul Mebusu Fethi Bey, Cavid Bey, Bahriye Erkân-ı Harbiye Umûmîyye Reisi Rauf Bey, İsmail Canbolat Bey, Eski Şeyhülislâm Hayri Efendi, Berlin Sefiri Rıfat Paşa, Eski Adliye Müsteşarı Şükrü Efendi ve Mavrokordato Efendi'nin dâhil olması beklenmekteydi ("Kabine Teşekkül Ediyor", 10 Teşrînievvel 1334/ 10 Ekim 1918, *Tanin*).

Ahmed İzzet Paşa hükûmeti kurdu ve oluşturduğu kabine listesi basına yansıdı ("Ahmed İzzet Paşa Nihâyet Kabineyi Teşkil Muvaffak Oldu", 13 Teşrînievvel 1334/ 13 Ekim 1918, *Yenigün*). Osmanlı kamuoyunda bu dönemde sık sık sulhla ilgili haberler de çıkmaya başladı. Nitekim Talât Paşa gibi İttihatçı liderlerin de istifası bu duruma uygun ortamı sağlamaktaydı. *Yenigün* gazetesinin 14 Ekim 1918 tarihli sayısında çıkan "Talât Paşa Bâbîâli'de" antetli yazıda bu içerikteydi. Talât Paşa sadrazamlık makamına gelerek dışişleriyle ilgili meşgul olmuştu. Paşa, Amerika Başkanı Wilson'a hitaben sunulan barış teklifinin ardından ahval ve şartlar dâhilinde kendi kabinesinin iktidarda kalmaması lazım geldiğini takdir ederek istifa hakkındaki görüşünü padişaha arz etti ("Talât Paşa Bâbîâli'de", 14 Teşrînievvel 1334/ 14 Ekim 1918, *Yenigün*).

Vakit gazetesinin 14 Ekim 1918 tarihli sayısında çıkan "Kabile Tebdîli" başlıklı haber, Talât Paşa Kabinesi'nin istifa sebebinin ve yeni kabinenin kimlerden oluştuğunu aktarmaktaydı ("Kabile Tebdîli", 14 Teşrînievvel 1334/ 14 Ekim 1918, *Vakit*; "Yeni Heyet-i Vükelâ: Sadrazam ve Harbiye Nazırı İzzet Paşa", 14 Teşrînievvel 1334/ 14 Ekim 1918, *İkdam*). Gazetenin 15 Ekim 1918 tarihli sayısında Bâbîâli'den dönerken araba içerisinde Sadrazam İzzet Paşa ve Şeyhülislâm Ahmed Hulusi Efendi'nin resimleri sunuldu. Ayrıca yayımlanan Hattı Hümayûn'da Talât Paşa'nın yerine Ahmed İzzet Paşa'nın sadaret makamına getirildiği ilan edildi ("Hatt-ı Hümayûn ve Sadâret Alâyi", 15 Teşrînievvel 1334/ 15 Ekim 1918, *Vakit*).

Zaman gazetesinin 15 Ekim 1918 tarihli sayısındaki "İzzet Paşa'nın Sadâreti- Hatt-ı Hümayûn" antetli haber, İzzet Paşa'nın sadarete geldiğini bildiren Hatt-ı Hümayûn'du: "Talât Paşa Kabinesi'nin istifası ve sizin açık olan ehliyet ve kifayetinizden dolayı sadrazamlık makamı tarafınıza ve Meşihat-ı İslâmiye dahi mahkeme-i temyiz-i şer'iyye dairesi reisi Ömer Hulusi Efendi'ye verilmiş ve Kânûn-ı Esâsî'nin 27. maddesi gereğince teşkil ettiğiniz yeni vekiller heyeti tasdikimize

ulaşmıştır" ("İzzet Paşa'nın Sadâreti- Hatt-ı Hümâyûn", 15 Teşrînievvel 1334/ 15 Ekim 1918, *Zaman*).

Zaman gazetesinin 1 Kasım 1918 tarihli nüshasında, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin cuma günü saat 11'de olağanüstü toplanılacağı duyuruldu ("İttihat ve Terakkî Son Kongresi", 1 Teşrînisâni 1334/ 1 Kasım 1918, *Zaman*). İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Enver ve Cemal Paşalar gibi iki önemli ismin yokluğunda toplandı. Toplantıya eski Sadrazam Talât Paşa başkanlık etti. Yaklaşık 120 kişi toplantıda hazır bulundu. Saat on biri geç görüşmeye başlandı. Paşa önce İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin bir tarihçesini yaptı. Balkan Muharebesi'nden sonra Osmanlı hükûmetinin Avrupa'da mevcut iki zümre ittifakiyeden birine girmeğe muvaffak olamadığını ve bununla beraber Almanya tarafından hükûmete bir temayül gösterildiğini ve o sırada meydana gelen Vilâyât-ı Şarkiye meselesinde bu temayülün faydaları görüldüğünü belirtti. Birinci Dünya Savaşı çıkınca Almanya ile önceden imzalanan ittifaka riayet lüzumu gerektiğini ("Daha önce Almanya ile bir ittifak olduğu ilk defa öğrenildi") bildirdi. Hükûmet harbe girmek için önce Bulgaristan ile Romanya'dan teminat almak istenildiğinden bu iki memlekete özel memurlar gönderdi. Romanya'nın Sinaia şehrinde meydana gelen görüşme neticesinde, Romanya hükûmetinin kesinlikle tarafsız kalmağa karar verdiğini, Bulgaristan'ın bu karara kanaat etmeyerek, Romanya'dan yazılı teminat istediğini ve bu teminatı vermektan Romanya'nın kaçındığı cihetle Bulgaristan'ın arkadan bir darbeye maruz kalmak korkusuyla bizimle birlikte harbe girmekten çekindiğini ve ondan sonraki vukuatın hatırlarda bulunduğunu dile getirdi.⁴ Vaziyetin aldığı şekil üzerine İttihat ve Terakkî iktidarı terk ettiği gibi Cemiyet'in ileri gelenleri de istifa etti ("İttihat ve Terakkî Kongresi", 2 Teşrînisâni 1334/ 2 Kasım 1918, *İkdam*; "İttihat ve Terakkî Kongresi", 2 Teşrînisâni 1334/ 2 Kasım 1918, *Zaman*).

Yenigün gazetesinin 1 Kasım 1918 tarihli sayısında çıkan "İttihat ve Terakkî Kongresi" başlıklı yazı, "Talât Paşa'nın nutku: harpten evvel ve harp esnasında suistimaller, istifa- kongre-i reis ve katiplerinin intihabı- İttihat ve Terakkî'ye yeni bir şekil ve ruh-ı siyasi verilmesi-tamamıyla yeni esasatta program tertibi" şeklinde kısa başlıklarla İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yeni bir fırkaya evrileceğini bildirmekteydi ("İttihat ve Terakkî Kongresi", 2 Teşrînisâni 1334/ 2 Kasım 1918, *Yenigün*).

İkdam gazetesi 2 Kasım 1918 günlü sayısında İsmail Hakkı Paşa'nın kaçışı hakkındaki ayrıntılara yer verdi ("İsmail Hakkı Paşa'nın Firârî", 2 Teşrînisâni 1334/ 2 Kasım 1918, *İkdam*). *Vakit* gazetesinin 4 Kasım 1918 tarihli ve "Enver ve Cemal

⁴ Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, Alman ve Avusturya sefirleri "Harbe ne zaman gireceksiniz" diye Bâbiâli'yi sıkıştırmaya başladı. Bâbiâli, Rusya ile çarpışmanın ihtiyaç olduğunu fakat Bulgaristan'ın tutumu belli olmadan harbe girmenin tehlikeli olacağı kanaatindeydi. Nitekim Bulgaristan İtilaf devletlerine katılırsa, İstanbul istila tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı. Bâbiâli, "Bulgarlar bizim tarafa geçer geçmez var kuvvetimizle ittifak cephesinde yer alacağız" sözleriyle bu durumdan vakit kazanmaya çalıştı. Bulgarlar her ne kadar savaşa girerek Sırp'lardan intikam almak arzusu içerisinde olsalar da Romanya'nın tutumunu bilmeden savaşa girmek istememekteydiler. Romanya bir Bulgar-Sırp savaşında tarafsız kalacaklarını vaat etti. Bulgaristan ise teminat istedi. Romanya bu durumda şifahi sözden ileri gidemeyeceğini bildirdi. Bulgaristan yazılı teminatı ısrar etse de başarılı olamadı. Nihayetinde Romanya İtilaf devletleri safına katıldı ve 1918 yılında İttifak blokuna mağlup olarak Bükreş Antlaşması ile savaştan çekildi (Yalman, 1997, s. 372-373).

Paşaların Firârî” antetli yazısında, Enver ve Cemal paşaların resimleri, “Sabık Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ve Sabık Harbiye Nâzırı Enver Paşa” notuyla verildi. Haberde “Talât Paşa hakkındaki rivayet muhakkak değil” denilerek onun kaçmasına ihtimal verilmiyordu. Haberin devamı şöyle aktarıldı: “Dün İstanbul’u pek mühim bir haber sarstı. Bu haber eski Sadrazam Talât, Harbiye Nâzırı Enver ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşaların firarlarından ibaretti. Paşa’nın isminin de şu iş içine karışması birçoklarını şaşkına çevirdi. Çünkü bütün hatalarına rağmen Paşa hakkında muhaliflerin bir kısmında bile bir hürmet izi mevcuttur. Eski Sadrazam’ı yakından tanıyanlardan hiçbiri kendisinin kaçmış olmasına ihtimal vermemektedir. Eğer Talât Paşa gerçekten kaçmışsa, kendisi bilhassa dostları nazarında çok küçük düşürmüş olacaktır. Bununla beraber ikametgâhından gerçekleştirdiğimiz araştırmalara göre Paşa, ara sıra yaptığı gibi ava çıktığı veya bazı arkadaşları şeker hastalığından rahatsız bulunduğu cihetle dinlenmeye ihtiyaç gördüğünü ve şekerinde son zamanlarda 52 dereceye vardığı ihtimallerine yer verildi (“Enver ve Cemal Paşaların Firârî”, 4 Teşrînisâni 1334/ 4 Kasım 1918, *Vakit*).

Yeniğün gazetesinin 4 Kasım 1918 tarihli sayısında çıkan “Enver Cemal Paşalar Kaçtı mı?” başlıklı haberinde Enver, Talât ve Cemal paşaların resimlerine yer veren gazete, resimlerin altına şöyle not düşüdü: Enver Paşa’nın resminin altına: iki gündür meydanda olmayan, Harbiye Nâzırı sabık Enver Paşa; Talât Paşa’nın resminin altına: Firar ettiği söylenen sabık sadrazam Talât Paşa; Cemal Paşa’nın resminin altına ise: Bahriye Nâzırı sabık olup firar ettiği rivayet edilen Cemal Paşa şeklindeydi (bk. Ek 7).

“Enver ve Cemal Paşalar meydanda yok- firar mı ettiler? inanmak istemediğimiz bir haber- Polis müdüriyeti ve İstanbul muhafızlığı tahkikatta- Bedri ve Azmi Beyler de firarda” gibi başlıkların yanı sıra gazetenin aynı nüshasında İsmail Hakkı Paşa’nın, Odessa’da olduğu da duyuruldu. Ayrıca gazete, Talât Paşa’nın da ortada olmadığını bildirmekteydi (“Enver, Cemal Paşalar Kaçtı mı?”, 4 Teşrînisâni 1334/ 4 Kasım 1918, *Yeniğün*).

Zaman gazetesinin 4 Kasım 1918 tarihli sayısında çıkan “Firârlar Mes’alesi” antetli yazı, firariler hakkında kesin bir bilgi edinilememesi içeriğindeydi. Enver Paşa’nın firar ettiği hakkında bir haber alınmış ve durumu araştırmak için yetkili bir makama müracaat edilmişti. Ancak hükümet tarafından bu konuda henüz bir bilgi paylaşılmamıştı (“Firârlar Mes’alesi”, 4 Teşrînisâni 1334/ 4 Kasım 1918, *Zaman*).

İkdam gazetesi 4 Kasım 1918 tarihli nüshasında İsmail Hakkı Paşa’nın yakalandığını duyurdu. Ayrıca, “İttihat ve Terakkî Kongresi” adlı haberinde, İttihat ve Terakkî Kongresi’ne İsmail Canbolat Bey’in başkanlık etmesine dikkat çekti. Diğer taraftan yeni bir yapılanmaya gidildiği de bu kongrede netlik kazandı. Kongrede düzenlenen liberal programın maddeleri müzakere edildi. Eski fırka nizamnamesinin gerekli maddeleri yeni esasa göre düzenlendi. Esasa uymayan maddeler kaldırılarak yerlerine başka maddeler konuldu. Eski Meclis-i Umûmî ve Merkez-i Umûmî’ye ait olan yetkiler tamamen fırkanın mebusan âzası arasından seçilmiş yigirmi beş kişilik bir meclis idareye verilmesi kararlaştırıldı. Meclis idaresi ise beş kişiden oluşmaktaydı (“İttihat ve Terakkî Kongresi”, 4 Teşrînisâni 1334/ 4 Kasım 1918, *İkdam*).

Yeniğün gazetesinin 5 Kasım 1918 tarihli ve “İttihat ve Terakkî'nin Son Kongresi” adlı yazı, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yerine Teceddüt Fırkası'nın kurulduğu duyurmaktaydı (“İttihat ve Terakkî'nin Son Kongresi”, 5 Teşrînisâni 1334/ 5 Kasım 1918, *Yeniğün*). Ayrıca gazetenin aynı nüshasında “Talât, Enver ve Cemal Paşalar Nasıl Kaçtı?” başlıklı haberde üç paşanın firarları hakkında bilgi verilmekteydi: “Alman otomobilleri ve torpidosu ile gece yarısından sonra hükûmetin teşebbüsleri paşaların mektupları- nereye gidiyorlar? Sonra hesap vereceklermiş- Nazım ve Bahattin Şakir Beylerde- Dünkü nüshamızda Talât, Enver ve Cemal Paşalarla Azmi ve Bedri Beylerde firarda” bilgisini paylaşmaktaydı. Bu arada merkez-i umûmî âzasından Doktor Nazım, Hilmi ve Bahattin Şakir beylerin de firar ettikleri tespit edildi. Diğer taraftan İsmail Hakkı Paşa'nın Odessa'da yakalanıp, İstanbul'a getirildiğini duyuran bir haber sütunlarda yer aldı.

Vakit gazetesinin 5 Kasım 1918 tarihli sayısında çıkan “Eski Hükûmet Erkânının Firârı- Şiddetli Tedâbir ve Tâkibât” adlı haberde Enver, Cemal, Talât ve Doktor Bahaeddin Şakir'in resimlerine yer verildi. Ayrıca bu haberde, Talât Paşa'nın da firariler arasında olduğu duyuruldu. Tüm bunlara ek olarak Enver Paşa'nın kadın kılığında kaçtığını duyuran haber şöyleydi: “Talât Paşa firariler arasında- Firarın sebepleri- halkı ezenler halkın gazabından korkuyorlar- hâlâ kusurlarını itiraf etmemişler- Üç firarinin Sadrazam Paşa'ya mektupları- Enver Paşa sırası gelince eskisi gibi memlekete hizmet maksadıyla avdet edeceğini vaat ediyor- Eski Baş Kumandan Vekili kadın elbisesinde- Hükûmetin şiddetli takibatı- Firarilerin bir iki güne kadar ele geçirilmesi beklenmektedir” gibi kısa bilgilerle durum özetlenmeye çalışılmaktaydı. On küsur sene önce Temmuz İnkılabı koştığı zaman bütün memleketin nazar-ı dikkatini işgal eden birinci mesele, eski ahvalden mesul olanların yakalanması ve cezalandırılmasıydı. Bunlar arasında bulunan İzzet Paşa, Ahmed Ragıp Paşa gibi adamların kaçıp gitmeleri, gazeteleri ve efkâr-ı umûmiyyeyi son derece üzmüştü. Bir taraftan firariler şiddetle telkin olunmakta diğer taraftan da yeni devrin kahramanları göklere çıkarılmıştı. O zamanlar kimin hatırına gelirdi ki hürriyet kahramanı Enver, Talât ve Cemal beyler günün birinde istibdat töhmeti altında kalacaklar ve bir vakit İzzet ve Ragıp paşaların yaptığı gibi memleketten firara lüzum göreceklerdi! (“Eski Hükûmet Erkânının Firârı-Şiddetli Tedâbir ve Tâkibât”, 5 Teşrînisâni 1334/ 5 Kasım 1918, *Vakit*).

Sabah gazetesinin 5 Kasım 1918 günlü nüshası “Enver Paşa'nın yalısında bir ziyafet- Rihtım üzerinde bir cevelan- veda için musâfahalar- Saat bire doğru sessiz bir motor- Sadrazam Paşa'ya gönderdikleri mektuplarda ne diyorlar? Alman askeri memurların parmağı- Hükûmetin teşebbüsü- Azmi Bedri ve Hilmi Beylerde kaçmışlar!” şeklindeydi (“Hürriyet Kahramanlar Nasıl Kaçmışlar?”, 5 Teşrînisâni 1334/ 5 Kasım 1918, *Sabah*).

Yeniğün gazetesinin 6 Kasım 1918 tarihli ve “Paşa ve Beylerin Firârları Etrâfında” adlı yazı, İsmail Hakkı Paşa ile başlayan firarların günden güne çoğaldığını ve hemen her saat yeni bir şahsında firar ettiğini veya firara isminin karışmasıyla ilgiliydi. Alman torpidosuyla firar eden Talât, Enver, Cemal paşalarla Azmi beylerin nerede

olduklarına dair henüz bilgi alınamamıştı ("Paşa ve Beylerin Firârları Etrâfında", 6 Teşrînisâni 1334/ 6 Kasım 1918, *Yeniğün*).

Zaman gazetesinin 6 Kasım 1918 tarihli ve "Efendiler Nereye?" başlıklı yazısında, Refik Halid'in makalesine yer verildi. Refik Bey "Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden elinizi yıkamadan, bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye?" serzenişinde bulunmaktaydı ("Efendiler Nereye?", 6 Teşrînisâni 1334/ 6 Kasım 1918, *Zaman*). Ayrıca gazetenin aynı nüshasında "Kaçanlar, Kaçmayanlar!" başlıklı yazıda, kimlerin kaçıp kaçmadığı tespit edilmeye çalışılmaktaydı. Alınan habere göre Ordu Kumandanı Vecip Paşa ile İstanbul Valisi Reşid ve İstanbul Vilayeti sabık Deyrizor mutasarrıfı Zeki beylerin de firar ettikleri bildirilmekteydi. Firar ettiği rivayet edilen Halil ve Kemal beyler de gözetim altındaydı.

Zaman gazetesinin 6 Kasım 1918 tarihli sayısında çıkan "İttihat ve Terakkî Kongresi" adlı yazı, Teceddüt Fırkası'nın teşekkülüne odaklanmaktaydı. "İttihat ve Terakkî ismi artık tarihin tozlu sayfalarında- Teceddüt Fırkası- yeni fırkaya İttihat ve Terakkî'yi lekedâr edenler, vatanı harabeye sevk edenler, giremeyecek" haberinden sonra, Cemiyet'in programıyla beraber isminin maziye kaldığı ve son kongresini yaptığı bildirilmekteydi ("İttihat ve Terakkî Kongresi", 6 Teşrînisâni 1334/ 6 Kasım 1918, *Zaman*).

İkdam gazetesinin 7 Kasım 1918 tarihli sayısı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin son toplantısıyla ilgiliydi. Haberde, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne tüm suçlar yüklendi. "Cemiyet son toplantısında fırkanın ismini değiştirdi. Ancak fırka erkânının zihniyetleri değişti mi? İşte asıl dikkate alınacak bu meseleydi. Esasen İttihat ve Terakkî'nin programı da fena değildi. Bu programda haksız yere adam öldürmek yoktu. Vatanın saadeti namına muhalefet eden, gördükleri yağmaya karşı isyan eyleyen gençleri baldırı çıplaklara, hatta ittihatçı zabıtlere sokaklarda öldürmek yazılmamıştı. Bu program da Osmanlı ordusunu fırkaya sokarak orduda tefrika vücuda getirmek, devlet Balkan harbiyle meşgulken orduda propaganda yapmak, ordunun sükûtunu kendi saadetleri için vesile-i ittihaz etmek mevcut değildi" ("İttihat ve Terakkî'nin Yeni İsmi", 6 Teşrînisâni 1334/ 6 Kasım 1918, *İkdam*).

Talât Paşa Kabinesi istifa ettiği zaman İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin devam edemeyeceği anlaşıldı. Fakat teşkilat korunmak istenildi. İttihatçılara göre böyle bir teşebbüs en zor durumdaki vatanı kimsesiz, teşkilatsız ve müdafaasız bırakmak demektir. Bundan dolayı savaşın ilanında ve idaresinde rol oynamış ileri gelen şahsiyetleri dışarda bırakmak üzere bir Teceddüt Fırkası kurulmasına karar verildi. Daha doğrusu İttihat ve Terakkî Fırkası'nın adı Teceddüt Fırkası'na dönüştürüldü. İleri gelen İttihatçı üyeler bu yeni siyasi teşekkülün dışında kaldı. Artık ilk İttihat ve Terakkî Cemiyeti mahiyeti kalktı ve siyasi bir fırka başladı. Cemiyet bu şekilde fesih edilince nesi varsa hepsi Teceddüt Fırkası'na devredildi. Merkezi umûmî üyelerine ikişer bin lira tazminat verildi. Ailelerini İstanbul'da bırakıp giden üyelerine beşer yüz lira daha fazla verilmesi uygun görüldü. Ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalan İttihat ve Terakkî şefleri bu iki bin beş yüz lirayla İstanbul'dan ayrıldı (Yalçın, 1943, s. 49). İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmeleri başarılı olamamış siyasetçilerin bir inzivaya çekilmesi demek değildi. Avrupa'da olsalar da Türkiye'nin kurtuluş uğraşında etkin

bir rol oynamak ve kurtuluş sonrasında, ülkede siyasal önderliği tekrar ele geçirmek istiyorlardı (Tekeli ve İlkin, 1980, s. 301).

Sonuç

Sadrazam Said Halim Paşa'nın 3 Şubat 1917'de sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etmesi üzerine, Talât Paşa sadaret makamına getirildi. 3 Şubat 1917-10 Kasım 1918 yılları arasında sadaret görevini yürüten ve "Son İttihatçı Sadrazam" olarak tanımlanan Paşa'nın sadrazamlık yaptığı dönem oldukça kritik bir dönemdi. Bu yüzden Talât Paşa'nın sadrazamlık makamına gelişinden çıktığı seyahatlere, Brest-Litovsk görüşmelerinden istifasına ve nihayetinde yurt dışına çıkışına kadar yaptığı faaliyetler ve verdiği demeçler, Osmanlı kamuoyu tarafından yakinen takip edildi ve Sadrazam ile ilgili haberlerin büyük bir çoğunluğu sürmanşetlerden verildi.

Talât Paşa'nın sadrazam oluşu gerek Osmanlı kamuoyunda gerekse Almanya başta olmak üzere diğer müttefik kamuoyunda olumlu karşılanarak, Talât Paşa'dan övgüyle söz edildi. Hatta İmparator Wilhelm tarafından sadrazamlığa geldikten kısa bir süre sonra Paşa'ya, "Kara Kartal" nişanı verildi. Sadrazam gazetelere verdiği röportajlarında müttefikliği pekiştirici açıklamalarda bulundu ve sık sık barışın kısa sürede imzalanmasını temenni eden beyanatlarda bulundu.

Çarlık Rusya'da, Bolşevik Devrimi olması ve 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'yla Çarlık Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Kafkaslarda dengeler değişti. Her ne kadar bu durum Osmanlı-Alman ittifakı için önemli bir başarı olsa da Rus Devrimi, Osmanlı-Alman ittifakını çökme noktasına getirdi. İki müttefik devlet, Kafkaslarda anlaşamadı. Almanlar, Kafkaslarda bağımsız bir Gürcistan isterken, Türkler bağımsız bir Gürcistan istemiyordu. Bakü petrolü, Transkafkasya'daki demir yolları ve Batum Limanı'na sahip olmak isteyen Almanya ile "Turan'a giden yolu" kontrol altında tutmayı amaçlayan Türkler arasında sert bir rekabet başladı. Batı Çin'den Türkistan üzerine oradan da Balkanlara kadar uzanan bütün Türklerin bir arada yaşaması fikri büyük ölçüde de Talât Paşa'nın düşüncesi idi. Birinci Dünya Savaşı'nda omuz omuza savaşan iki müttefik devlet, Kafkas Cephesi'ndeki bu anlaşmazlıklardan dolayı savaşın eşğine geldi. Tüm bu gelişmeler üzerine 31 Ağustos-3 Eylül 1918 tarihleri arasında bu anlaşmazlıkları çözmek için Talât Paşa, Berlin seyahatine çıktı. Almanya'nın İstanbul Sefiri Bernstorff 1918'de, Osmanlı Devleti'ne haber verilmeden imzalanmış olan Alman-Rus Antlaşması'ndan dolayı Hariciye Nâzırı Nesimi Bey'in kızgın olduğunu ve Talât Paşa'nın Berlin ziyaretine başlamadan önce Osmanlı hariciyesini rahatlatmak gerektiğini Berlin'e bildirdi.

Bu gibi sorunlar devam ederken nihayetinde Almanya'nın Batı Cephesi'nde ilerleyememesi, Osmanlı Devleti'nin de Suriye-Filistin Cephesi'nde kaybetmesi üzerine Osmanlı kamuoyunda sürekli sulhla ilgili haberler çıkmaya başladı. Talât Paşa da bu yönde açıklamalarının sayısını artırdı. Ancak barış ihtimalleri baş gösterir göstermez, savaş zamanında iktidarı elinde bulunduran kabinenin, iktidardan çekilmesi gerekiyordu. Talât Paşa Kabinesi de bu kaideye riayet etti ve yerini, savaş sorumluluğundan uzak kalmış kişilere terk ederek 8 Ekim 1918'de istifa etti.

Talât Paşa Kabinesi'nin istifa etmesinden hemen sonra, *Yeniğün* gazetesinin 1 Kasım 1918 tarihli "İsmail Hakkı Paşa Meydanda Yok" antetiyle başlayan firariler

meselesi gün geçtikçe arttı. Bu arada İttihatçı liderlere karşı suçlamalar ve savaşın tüm sorumluluğunu omuzlarına yükleyen haberler gazetelerin sürmanşetlerini süslemeye başladı. Hatta bir zamanlar Harbiye Nâzırı ve Baş Kumandan Vekili olan Enver Paşa'nın, kadın kılığında ülkeyi terk ettiği dahi yazılır oldu. Talât Paşa ise diğer İttihatçı liderlerden ayrı tutularak ona kaçmak yakıştırılamıyordu. Gazetelere 1 Kasım 1918'de yansıyan "İttihat ve Terakkî'nin Son Kongresi" gibi başlıklar manşetlerden verilmeye başlandı ve Paşa başkanlığındaki cemiyet son toplantısını yaptı. 2 Kasım'ı 3 Kasım'a (1918) bağlayan gece Talât, Enver, Cemal, Azmi, Bedri, Nazım ve Bahattin Şakir beyler "sırası gelince eskisi gibi memlekete hizmet etmek maksadıyla geri döneceklerini" vaat eden bir mektup bırakarak, Alman denizaltısıyla yurtdışına çıktılar. Paşa geri dönmek üzere çıktığı ülkesine bir daha asla dönemedi. Berlin'de Ermeni suikastçı Soğomon Tehliryan tarafından 21 Mart 1921 tarihinde katledildi.

Extended Abstract

Mehmed Talât was born in Edirne on September 1, 1874. His father was Kadı Ahmed Vasıf Efendi, from the Çepleci village of Kırcaali, and his mother was Hürmüz Hanım. He attended Vize Primary School, then Edirne Military High School, which he completed, however, he did not receive his diploma due to a fight. He started his official career as an intern officer in the Edirne Post and Telegraph Administration. After a year (July 24, 1891), he was appointed to a higher salaried position as the recorder of the general directorate of the telegraph warehouse of the Province of Edirne. Talât Bey was appointed as the chief secretary of the General Directorate of Posts and Telegraphs in Salonika. Thus, he abandoned his job as a civil officer and fought with the Arabian Hamdi Bey, the General Director of Posts and Telegraphs. His introduction to his brother-in-law İsmail Yürük in 1885, and their subsequent relationship became a turning point in Talât Bey's intellectual and political life.

After Talât Bey withdrew from the civil service, he was accepted into the masons who were prevalent in Salonika. In the masonry, he was promoted in rank in just a short period. Therefore, the lodge provided great protection for Talât Bey. He opened a law office and made time to seek solutions regarding the liberty of the homeland and the nation. He founded the Ottoman Society of Liberty in Salonika in 1906. After the second declaration of the Constitution, he was selected as a deputy from Edirne and entered into the parliament. Talât had worked as the Minister of Internal Affairs, Minister of Posts and Telegraphs, and Ministry of Finance. He was appointed as the Grand Vizier on February 3, 1917.

Talât Pasha worked as the Grand Vizier between February 3, 1917, and October 8, 1918. During this assignment, he attended the peace talks of Brest-Litovsk and traveled to the Ottoman ally, Germany. Finally, after the Armistice of Mudros was signed, Talât Pasha was also obliged to go abroad on a German submarine with the other Unionist leaders. Talât Pasha left his country only to never be able to return again. Talât Pasha was seen by some segments as the principal architect of the Armenian exile and was assassinated by Soğomon Tehliryan, the Armenian assassin, in Berlin on March 21, 1921.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT.), 6/29, 4 Şubat 1917.

BOA, Bâb-ı Asaî Divân-ı Hümâyün Sicilleri Nâme-i Hümâyün Defterleri (A. DVNS. NMH.d), 16/44, 16 Aralık 1917.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Dâhiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH. KMS.), 46/25, 1 Ocak 1918.

BOA, Hariciye Nezâreti Sofya Sefareti Belgeleri (HR. SFR. 04.), 422/35, 2 Eylül 1918.

BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), 259/1, 31 Aralık 1917.

B. Süreli Yayınlar*

İkdam

İktisâdiyyât Mecmuası

Sabah

Tanin

Tasvîr-i Efkâr

Tercümân-ı Hakikat

Vakit

Yenigün

Zaman

C. Telif Eserler

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Nuran Yavuz, çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Babacan, H. (2014). *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Babacan, H. (2016). "Talât Paşa Neden ve Kimler Tarafından Öldürüldü?", *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi*, (Ferudun Ata, ed.) Konya: Kombassan Vakfı, s. 143-166.

Bardakçı, M. (2009). *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları.

Çavdar, T. (1995). *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Said Halim Paşa, (2019). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, (Fatih Yücel, çev.) İstanbul: Kronik Kitap.

Çolak, M. (1999). *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çolak, M. (2010). "Kühlmann, Rubarth ve Lersner'e Göre Talat Paşa", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı*, s. 235-246.

Çolak, M. (2018). *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

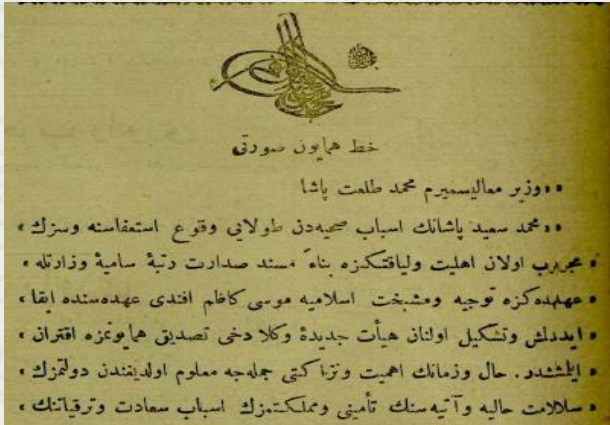
* Faydalanılan nüshaların konu başlıkları ve tarihleri metin içi göndermelerde (atıflarda) belirtilmiştir.

- Hacısalihioğlu, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2010). Talat Paşa. *İslam Ansiklopedisi* (C. 39, s. 502-503). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kabacalı, A. (haz.). (2016). *Talât Paşa'nın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi IX. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, S. (1998). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Ülke Kitapları.
- McMeekin, S. (2012). *Berlin-Bağdat Demiryolu*, (Azize F. Çakır, çev.), İstanbul: Picus Yayınları.
- Şemseddin, S. (2019). *Kamus-ı Türkî*, (Paşa Yavuzarslan, haz.) Ankara: Türk DilKurumu Yayınları.
- Şakir, Z. (2011). *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal, Paşalar*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Tekeli ve İlkin, İ. ve S. (1980). "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, C. 44, S. 174, s. 301-346.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- Yalçın, H. C. (1943). *Talat Paşa*, İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt: 1, (Erol Şadi Erdinç, Yayına haz.). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları.

EKLER

Ek 1: Mebuslardan bir grup, daha sonra paşa olan Talât Bey soldan ikinci sırada (İBB Atatürk Kitaplığı).

Ek 2: "Hatt-ı Hümayûn Sûreti", 22 Kânunusâni 1332/ 4 Şubat 1917, Tercümân-ı Hakikat).

Ek 3: "Yeni Hey'et-i Vükelâ", 23 Kânunusâni 1332/ 5 Şubat 1917, Sabah).

Ek 4: “Talât Paşa Hazretleri Hakkında”, 23 Mart 1333/ 23 Mart 1917, *Tercümân-ı Hakikat*).

Ek 5: “Talât Paşa Breyst-Litovsk'ta”, 8 Kânunusâni 1334/ 8 Ocak 1918, *Vakit*).

Ek 6: “Sadrâzam Paşa'nın Seyâhati”, 4 Eylül 1334/ 4 Eylül 1918, *Tanin*).

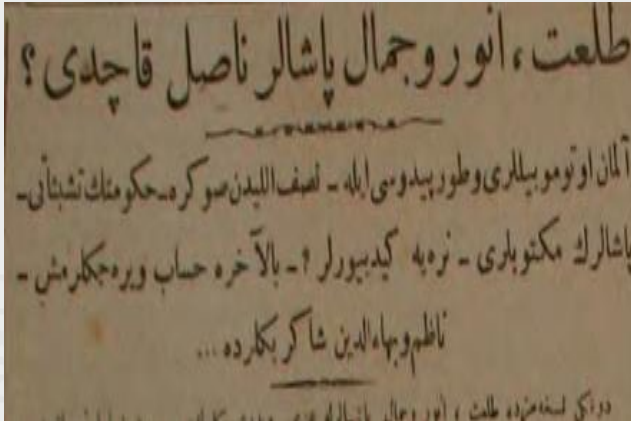
Ek 7: “Enver Cemal Paşalar Kaçtı Mı?”, 4 Teşrînievvel 1918/ 4 Ekim 1918, *Yeniğün*).

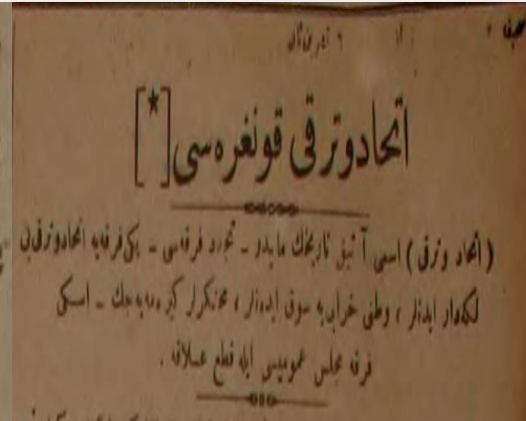
Ek 8: "İttihat ve Terakkî'nin Son Kongresi", 5 Teşrînievvel 1334/ 5 Ekim 1918, *Yeniğün*).

Ek 9: "Üç Paşa Daha Kaçtı?", 4 Teşrînisâni 1334/ 4 Kasım 1918, *İkdam*).

Ek 10: "Talât, Enver ve Cemal Paşalar Nasıl Kaçtı?", 5 Teşrînisâni 1334/ 5 Kasım 1918, *Yeniğün*).

Ek 11: "İttihat ve Terakkî Kongresi", 6 Teşrînisâni 1334/ 6 Kasım 1918, *Zaman*).

Ek 12: Talât Bey'in 1897 yılından itibaren yaklaşık iki yıl kaldığı Edirne Hapishanesinin iç görüntüsü (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri).

Kars Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması ve Jeopolitik Önemi

Reflection of the Treaty of Kars in the Turkish Press and its Geopolitical Importance

Funda ARSLAN BİLGİN * Öz

Türkiye ve Rusya arasındaki savaşı tamamen bitiren bir dostluk anlaşması niteliğinde olan Moskova Antlaşması'nın imzalanması sonrasında Türkiye, Kafkasya bölgesinde de güvenliğini garanti altına almak için Güney Kafkasya Sovyet Hükümetleri ile müzakere ederek anlaşma yapmak istemiştir. Görüşmeler için tarihî önemi bulunan Kars şehri seçilmiştir. Kars, Rusya-Türkiye ilişkileri çerçevesinde her zaman önemini koruyan bir bölge olmuştur. Şehirde Rusya'nın da gözlemci olarak katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferans neticesinde Kars Antlaşması imzalanmıştır. Kars Antlaşması jeopolitik açıdan Türkiye'nin doğu sınırlarını netleştirdiği ve sınırlarını hukuki olarak da güvence altına aldığı bir anlaşmadır. Bu çalışmada; Kars Konferansı ve Kars Antlaşması, dönemin üç önemli gazetesi olan Hâkimiyet-i Milliye, İkdam ve Tercüman-ı Hakikat Gazeteleri üzerinden ele alınarak incelenmiştir.

* Arş. Gör. Dr. Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
farslan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6070-1277
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Güney Kafkasya, Kars Antlaşması, Jeopolitik.

Abstract

After the signing of the Moscow Treaty, which completely ended the war between Turkey and Russia, Turkey wanted to negotiate with the South Caucasus Soviet Governments to guarantee its security in the Caucasus region. Due to its historical importance, the city of Kars was chosen for the talks. Kars has always been a region that maintains its importance within the framework of Russia-Turkey relations. A conference was held with the participation of Russia as an observer. As a result of this conference, the Treaty of Kars was signed. The Treaty of Kars is an agreement in which Turkey settled its eastern borders and legally secures its borders geopolitically. In this study, Kars Conference and the Treaty of Kars are examined through the three important newspapers of the period, Hâkimiyet-i Milliye, İkdam and Tercüman-ı Hakikat.

Keywords:

South Caucasus, Kars Treaty, Geopolitics.

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 10/04/2023

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kafkasya, hem coğrafi açıdan hem de etnografik ve tarihî ilişkiler açısından yeryüzünün en ilginç alanlarından biri olmuştur. İklim, bitki ve hayvan yönünden çeşitlilik vardır (Liyatoşinskiy, 1901, s. 3). Kafkasya bölgesi yer altı kaynaklarıyla zengin bir bölgedir (Kopisto, 2011, s. 31). Bölge coğrafi olarak iki kısma ayrılmıştır: Kafkasya ve Transkafkasya. Bu ayrım, bölgenin jeolojik yapısına dayanmaktadır (Karpov, 2000, s. 128). “İmparatorlukların kavşağında” (Golden, 1996, s. 45) yer alan Kafkasya, petrol ve doğalgaz açısından zengin ve Orta Doğu ile ticaret yapabilmek için de gerekli bir köprü olmuştur (Suny, 2010, s. 11). Jeopolitik konumu ve yer altı kaynakları sebebiyle de sürekli mücadele sahasında kalmıştır.

Kafkasya uzun yıllar Rus hâkimiyetinde kalmış ama özgürlük mücadelesinden hiç vazgeçmemiş ve Rus idaresini hiçbir zaman benimseyememiştir. Bolşevik İhtilali ile özgürlük umutları yeşermeye başlayan Kafkas halkları, 1918 yılında kısa sürecek olan devletleşme sürecine girmiş ve bölgede müstakil devletler kurulmuştur. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve çok kısa süreli ayakta kalabilen Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti bu bölgede kurulan ilk devletlerdir. Fakat bu devletler kendini yönetebilecek ekonomik ve siyasi güce sahip değillerdi. Bu nedenle de kurulur kurulmaz hem kendi aralarında sınır çatışmaları yaşanmış hem de yeni yöneticiler halkın beklentilerini karşılayamamıştır. Bu süreçte Bolşevik Rusya gücünü yeniden toparlamış ve Bolşevik İhtilali sırasında halklara vermiş olduğu “*kendi kaderini kendi tayin etme hakkı*” sözlerini unutarak Kafkasya bölgesini ele geçirmeye başlamıştır. Çünkü Kafkasya, Rus gücü için hayati öneme sahiptir. Bolşevik Rusya, ihtilalden kısa bir süre sonra Kafkasya’yı Sovyetleştirme planlarını çok çabuk faaliyete geçirmiş ve kısa süreli bağımsızlık yaşayan Kafkas Devletleri 1920 yılı itibarıyla Sovyet Rusya’nın hâkimiyeti altına girmeye başlamıştır. 1921 yılında Kafkasya’yı tamamen ele geçirmiş olan Sovyet Rusya bu sefer bölgede direniş hareketleri yaşanmaması için Kafkasya’da kendisine bağlı Sovyet Cumhuriyetleri kurmuştur (Bolat, 2017, s. 273).

Bu süreçte Türkiye, Millî Mücadele süreci sebebiyle Rusya ile ilişkilerini iyi tutarak maddi yardım sağlamak durumunda kalmıştır. Mondros Mütarekesi ile zaten Kafkasya’dan çekilmesi gereken Türkiye, Kafkasya’nın Sovyetleştirilme sürecinde de etkin bir rol oynayamamıştır. Türkiye, Millî Mücadele’ye destek olmasını istediği Rusya ile iyi ilişkiler kurma yolunu seçmiştir. Bu sebeple bir heyet kurulmuş ve Moskova’ya gönderilmiştir. Türkiye ile Rusya arasında Moskova müzakereleri gerçekleşmiştir. Bu müzakereler sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ilk defa büyük bir devlet tarafından tanınmasını sağlayan Moskova Antlaşması 16 Mart 1921 tarihinde imzalanmıştır.

Kars Konferansına Giden Süreç- Moskova Antlaşması

Türk heyeti, 19 Temmuz 1920’de müzakereler için Moskova’ya gitmiş ve 24 Temmuz’da görüşmelere başlamıştır. Bu tarihte ilk olarak Çiçerin ile görüşen Türk Heyeti ve Rusya arasında 17 Ağustos tarihine kadar başka hiçbir görüşme olmamıştır (Erkan, 2020, s. 56). Moskova müzakereleri iki aşama da gerçekleşmiştir. Birinci Moskova müzakereleri, Rusya’nın Türk heyetini çok ciddiye almaması ve Çiçerin’in Ermenilere toprak verilmesini istemesi yüzünden çıkmaza girmiştir. Daha sonra

görüşmeler kesintiye uğramış ve 26 Şubat 1921’de ikinci aşama daha ılımlı olacak şekilde tekrar başlamıştır. Sakarya Muharebesi’nin kazanılmasından sonra görüşürmenin seyri yön değiştirmiştir. Türkiye’nin kazandığı başarılarla ithafen 20 Eylül tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Reisi Nerimanov ve Kafkas siyasi Komiseri Orjonikidze tarafından Şark Cephesi Kumandanlığına Sakarya zaferini tebrik telgrafı göndermiştir. Nerimanov telgrafında, Türkiye’nin kazanmış olduğu zaferden duydukları memnuniyeti ve Türk askerinin kazandığı bu galibiyetten dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni tebrik ettiğini ve Anadolu’yu müdafaa eden askerleri büyük bir dikkatle takip ettiğini bildirmiştir. Orjonikidze ise Garp cephesinde savaşıyan Türk ordusunu Sakarya nehrinde kazandığı zaferden dolayı tebrik etmiştir (İkdam, 27 Eylül 1921). Telgrafların yanı sıra 14 Eylül günü Tiflis Müslümanları tarafından Türkiye’nin başarısı için gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerde Sovyet Rusya’nın temsilcisi; Anadolu ordusunun pek yakında Yunan ordusuna karşı başarı kazanacağını ve Türk başarısında Türk- Rus antlaşmasının da etkisinin olduğunu vurgulamıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 20 Eylül 1921). Rus yetkililer tarafından Türkiye’nin Millî Mücadele sürecinde göstermiş olduğu askerî başarı, Sovyet Rusya’nın Denikin’e karşı kazandığı başarıya benzetilmiş ve Denikin’e yönelik yürütülen mücadelenin Türkler tarafından Yunanlılara karşı yapıldığı ifade edilmiştir. Hatta Anadolu’da yenilen tarafın Yunanlılar mı yoksa İngilizler mi olduğu sorgulanmıştır. İngiltere’nin Sovyet Rusya’nın Sibiryaya da Denikin’i yenmesinden ders almadığı şimdi Yunan vasıtasıyla doğudaki durumu değiştirmeye çalıştığı ifade edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye 3 Ekim 1921). Aslında İkinci Moskova Müzakereleri Türkiye’nin askeri başarıları sayesinde Rusya’nın politikasını değiştirmesiyle sonuçlanmış ve 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya ve Türkiye, milletlerin kardeşliği ilkelerini benimsediklerini ve halkların kendi kaderini tayin hakkını istediklerini belirtmiştir. Her iki ülke de emperyalizme karşı durmayı, aralarında daimi ve samimi ilişkiler kurmayı taahhüt etmiştir (Muhanov, 2019, s. 315). On altı maddeden oluşan Moskova antlaşması ile Rusya, Türkiye’nin Misak-ı Millî sınırlarını tanımış, Batum Gürcistan'a verilmiştir. Ayrıca bu antlaşma ile Türkiye savaş borcundan ve kapitülasyonlardan kurtulmuştur (Yüceer, 2016, s. 145). Batum Limanı bu antlaşma ile Türkiye için serbest bir liman haline getirilmiş ve aynı zamanda gerek Anadolu gerek Rusya’dan ihraç ve ithal edilecek her türlü eşyanın kayıt ve resmî evraklardan muaf tutulması kararlaştırılmıştır (İkdam, 21 Eylül 1921).

Moskova Antlaşması, Türkiye-Rusya arasındaki iyi ilişkiye bir delil niteliğindedir (Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921). Türk-Rus Antlaşmasının fiilî olarak hayata geçirilmesi Kars'ta gerçekleşmiştir. Millî Meclis tarafından kopyalanan nüsha Rıza Nur Bey refakatinde Nasır ve Fahrettin Beylerle Kars’a gönderilmiştir. Rus heyeti de Kars'a gelmiştir. Kars'a giden heyette bulunan Rıza Nur, Ankara ile Sovyetler arasında imzalanan antlaşmanın 13. maddesi gereğince Türk ve Rus eserlerinin mübadelesi teferruatlarını kararlaştırmaya görevlendirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 8 Ağustos 1921).

Moskova Antlaşması sayesinde Türkiye, ordusunu batıya kaydırmış, Kafkasya'dan gönderilen yardım ordusu ile altmış bin kişilik Tatar ve İranlılardan oluşan kuvvet

Anadolu'ya gelmiştir. Bu kuvvetin otuz bini Kütahya'ya sevk edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921). Böylelikle Türkiye'nin Millî Mücadele sürecindeki askerî gücü artmıştır.

Moskova Antlaşması ile Türkiye doğu sınırını güvence altına almıştır. Fakat Türkiye'nin doğu sınırında bulunan Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile de antlaşma yapmasının daha güvenilir olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple de bu konu daha Moskova müzakereleri sırasında görüşülmüştür. Buna binaen Rusya'nın da katılacağı bir konferans tertip edilmiştir.

Kars Konferansı

Moskova Antlaşması ile Kafkasya'da kesin şeklini almış olan vaziyet, Türkiye'nin sınır güvenliği açısından Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile de hukuki bir antlaşma imzalanması gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bunun için Kars'ta bir konferans düzenlenmiştir. Çünkü Moskova Antlaşması, Türk-Rus ilişkilerini sağlamlaştırırken, Gümrü Antlaşması geçerliliğini yitirdiği için Türkiye-Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır (Ural, 2012, s. 124). Türkiye ve Kafkas devletleri arasındaki hayati menfaat ve bağların ne kadar yakın ve kuvvetli olduğu konusu düşünüldüğünde bu konferansın düzenlenmesi oldukça önemlidir (Hâkimiyet-i Milliye, 30 Eylül 1921).

Kars Konferansı TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda ele alınmış ve gidecek heyet konusu tartışmalara sebep olmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, II, s. 226-229). Kars Konferansı'na katılacak heyete 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda karar verilmiştir (Tengirşenk, 1981, s. 230). Konferansa Türkiye adına Kazım Karabekir, Veli Saltıkgil ve Memduh Şevket Esenal katılmıştır. 17 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey tarafından heyet başkanı Karabekir Paşa'ya devletlerin karşılıklı siyasi varlıklarını ve toprak bütünlüklerini garanti altına alacak şekilde antlaşmalar yapılması talimatı verilmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan ile ilgili sorunların öncelikle ele alınması ve Türk dış politikası doğrultusunda karşılıklı çıkarlar gözetilerek çözüme kavuşturulması ifade edilmiştir (Karabekir, 1993, s. 281). Diğer tarafta ise Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın temsilcilerinin bulunduğu heyet 26 Eylül tarihinde öğleden önce saat onbir buçukta özel bir trenle Tiflis'ten Kars'a ulaşmıştır. Aynı gün öğleden sonra saat yedi buçukta da konferans başlamıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 29 Eylül 1921). Konferansı Güney Kafkasya Hükümetleri adına Rus temsilci Ganetzky yürütmüştür (Atnur, 2001, s. 443).

Kars konferansının açış merasiminde Türk heyeti tarafından okunan nutukta Kafkas milletlerinin Türkiye ile Rusya arasında şarkın önemli bir unsur olduğu ve her birinin Rusya'nın kıymetli bir parçası olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu konferansın çok önemli olduğu çünkü Moskova'da temelleri atılan antlaşmanın temin ve takviye edilmesinin doğuda bir kardeşliği tesis edeceği belirtilmiştir. Kazım Karabekir açış konuşmasında bu konferansın toplanmasının ebedi kardeşliğin tesisi anlamına geldiğini vurgulamıştır (Karabekir, 1988, s. 960).

Sovyet Temsilci Ganetzky ise okuduğu nutukta Büyük Millet Meclisi temsilcilerini gerek idare gerek bütün millet adına esarete karşı büyük bir mücadele için silaha sarıldığı için tebrik etmiştir. Bütün temsilcilerin bu toplantıya katılmalarındaki amacın

büyük bir eseri tamamlamak, silah ve yardım antlaşması imzalamak olduğunu belirtmiştir. Konferans sonucunda yapılacak antlaşma ile bütün dünyaya, Kafkas Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin faydası için barış içerisinde yaşamaya azmetmiş olduklarının ispat edileceğini belirten Ganetzky, Türkiye'nin müttefiki olan Rusya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin, Türkiye tarafından devam ettirilen muharebeyi takip ettiklerini beyan etmiştir. Konuşmasının devamında Ganetzky, konferansa katılan devletlerin pazarlık maksadıyla toplanmış bir takım düşmanlar olmayıp aksine barış ve yardım üzere yaşamaya çalışan komşu milletlerden oluştuğunu ifade etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921). Açış nutuklarından da anlaşılacağı üzere konferans oldukça dostane başlamış ve ikili ilişkiler pekiştirilerek hukuki bir metne bağlanmak istenmiştir.

Rus ve Türk Temsilcilerinin konuşması ile başlayan konferansta, Türkiye'nin doğu sınırları, Batum ve Nahçıvan'ın durumu gibi konular ön plana çıkmıştır. Batum ve Nahçıvan'ın durumu ile ilgili Türk heyeti bilgi istemiş Şahtatinski ise Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir bölge olduğunu bölgenin mali ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılandığını bildirmiştir (BCA, 930. 01. 3.40-1).

Kars Konferansı tüm Kafkas ülkeleri için önemli olsa da Ermeniler için çok daha önemliydi. Çünkü Ermeni sınırlarının koruyucusu olan Kars'ın iadesi talep edilirken diğer taraftan da Azerbaycan; Zengezor ve Karabağ'ı talep ediyordu (Erden, 2012, s. 78). Dolayısıyla Kars Konferansı'nda Türkiye'nin; Ermeniler ve Gürcülerin toprak talep etmeleri gibi endişeler yaşadığı anlar olmuştur (Erden, 2012, s. 81). Daha konferans başlamadan önce Kazım Karabekir ile Ganetzky görüşmüş ve Ganetzky bu görüşmede; Ermenilerin tuz ihtiyaçları fazla olduğu için Kulp mıntikasının verilmesini ve Ani harabelerinin de Ermeniler için çok önemli olduğunu belirtmiştir. Fakat Kazım Karabekir'in bu talepleri Meclis'e iletmesi sonucunda bu isteklerin Moskova Antlaşması'na uygun olmadığı belirtilerek Türkiye tarafından kesin olarak reddedilmiştir (Erden, 2012, s. 81-82).

Ermeni komiteleri Kars Konferansı'ndan memnun olmamıştır. Çünkü Kars Konferansı, Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Konferans sırasında bir gazetecinin Ermeni başvekili ile yaptığı görüşmede, Türkiye'de bulunan Ermenilere dair hangi tedbirlerin alındığı sorulduğunda onların sıkıntılarının giderilmesi için her şeyin yapıldığı ve Türklerle iyi ilişkiler içine girilerek yurtlarına dönmelerinin sağlanmaya çalışıldığı belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 19 Eylül 1921).

Ermenilerin aksine Azerbaycan Türkleri için konferans olumlu geçmiş ve Azerbaycan ile Ankara hükümeti arasında samimi ilişkiler gelişmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1921). Konferans sırasında Türkiye'nin Azerbaycanlılara bir hediyesi olarak koyun, inek, kuzu ve hububat vagonlarından oluşan bir tren Kars'tan Bakü'ye gönderilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921). Yine bu tarihlerde Azerbaycan'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Azerbaycan temsilcisi İbrahim Abilof tarafından hükümet adına hediyeler gönderilmiştir. Hediyeler arasında kıymetli bir halı, altın bir kama bir kırbaç ve bir kayış vardır. Kamanın üzerinde "*Türkiye İnkılâbı kahramanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Azerbaycan köylü ve işçi hükümeti tarafından yadigârıdır*" yazmaktadır (İkdam, 25 Ekim 1921).

Kars Konferansı'nda Batum ve Nahçıvan'ın durumu üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Ayrıca Kars Konferansı sırasında Kafkas Cumhuriyetleri Konfederasyonu kurulması gündeme gelmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 11 Eylül 1921). Türkiye'nin Nahçıvan konusunda attığı adımlar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini oldukça geliştirmiştir. Nahçıvan, Türkiye açısından oldukça önemliydi. Şarkın kapısı olarak adlandırılan Nahçıvan'ın Ermenistan'a değil de Azerbaycan'a verilmesi, Türkiye açısından oldukça önemli olmuştur (Karabulut, 2021, s. 1). Bu sebeple de bu konu konferansta oldukça yer tutan bir mesele olmuştur.

Bütün bu meselelerin haricinde Kars Konferansı; Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Ermenistan temsilcileri açısından çok önemli bir adım olmuştur. Kafkas milletlerinin son 15 senelik siyasi hayatlarında kural ve prensipleri oldukça gelişmiştir. Türkiye ile komşu olarak barış içinde yaşamak durumunda olan Kafkas milletlerinin bu yeni istikamette iktisadi ve siyasi fayda gereği birleşmeleri gerekmiştir. Bu yüzden de konferans sırasında görüşülen konfederasyon fikri oldukça önemli yer tutmuştur. Türkiye, Kafkasya federasyonunun kurulmasında gerekli desteği vermiştir. Avrupa ile Kafkasya arasında bir hat oluşturan yine Türkiye olmuştur. Asırladır Çarlık rejimi altında bölgede medeniyetin gelişimi açısından pek büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Çarlık siyaseti yüzünde Kafkasya'da gelişim eksik kalmış ve bu siyaset Ruslarla ırken, dinen, örfen hiçbir alakası olmayan Kafkas milletlerini daima huzursuz bir vaziyete atmıştır. Bu sebeple Kafkas milletlerinin kendi arasındaki bütün ayrılıkları barış gayesiyle halletmeleri ve bir birlik siyaseti temin etmeleri gerekmiştir. Konfederasyon fikri bu gayeyi ortaya koymak için büyük bir adım olmuştur. Kafkasya'da konfederalizm zaruri olmuş çünkü Kafkasya'da yaşayan farklı milletlerin âdetleri, ananeleri, tarihî geçmişleri, iklimleri, coğrafyaları asırlardır bir olmuştur. Bilhassa Gürcülerle Azeriler arasında birçok müşterek faktör yer almıştır ki bu iki milletten biri Hristiyan diğeri Müslüman'dır. Dağıstanlılarla Azeriler de şüphesiz ırk ve siyasetle birbirlerine bağlanmıştır. Konfederasyon iktisadi gücün gelişimi açısından da gayet müspet bir tesir ortaya koymuştur. Çünkü konfederasyon ile gümrükler, transitler gibi pek çok ticari konu genel bir idareye bağlanmış, her cumhuriyetin ticareti serbest olmuştur. Konfederasyonda istila ve tehlikeye karşı müşterek bir meclis, müşterek bir heyet dahi bulunması kararlaştırılmıştır (İkdam, 8 Ekim 1921). Bu süreçte başlayan konfederasyon kurma fikri Mart 1922'de uygulamaya geçilmiş ve Güney Kafkasya Sovyet Federasyonu kurulmuştur

Konfederasyon fikrinin görüşüldüğü konferans, tarafların teklifleri ile devam etmiştir. Konferansta; Türkiye Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı ayrı antlaşma imzalanmasını istese de görüşmelerde aracı olan Rusya bunu kabul etmemiş ve Azerbaycan temsilcisi Şahtatinski, Kafkasya Cumhuriyeti olarak tek bir antlaşma imzalanması gerektiğini söylemiştir (Musa, 2002, s. 522). Konferansta ceza itilafnamesi imzalanmış ve harp esirlerinin iki ay içinde memleketlerine iadesi kabul edilmiştir. Antlaşma daha imzalanmadan Kazım Karabekir Paşa harp esirleri hakkında gerekli tedbirleri almış, 400 esiri Gümrü'ye naklettirmiştir. Konferans sırasında Batum ve Ardahan civarında yaşayan halka sınırları geçerek diğerk tarafta bulunan meralardan istifade etmeye izin verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921). Moskova

Antlaşması ile benzerlik taşımasına rağmen Kars Antlaşması'nda meralarla ilgili bu madde ve mültecilerin suç işlemesi ile ilgili maddeler yeni eklenmiştir (Sürmeli, 2012, s. 63).

Rusya heyeti başkanı Ganetzky, Kars Konferansı ile ilgili olarak, Moskova Antlaşması ile bir dereceye kadar temine almış olan Türk ve Kafkas halkları arasında geliştirilen ilişkilerin tam anlamıyla temin edildiğini söylemiştir. Konferansın en büyük getirisi imzalanan antlaşmadan sonra Türkiye'nin düşmanları onların artık Şark Cephesi'nde meşgul olmadıklarını anlamışlardır. Bu sebeple Kars Konferansı beynelmül büyük bir anlam ve öneme sahiptir (Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921). Konferans yaklaşık bir ay sürmüş ve neticesinde Kars Antlaşması imzalanmıştır.

Kars Antlaşması ve Jeopolitik Etkisi

26 Eylül-13 Ekim tarihleri arasında gerçekleşen müzakereler sonucunda 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasında imzalanmıştır (BCA, 30.18.1.1.4.5.14). Çağdaş uluslararası hukukun geliştiği bir dönemde imzalanan (Kavrelişvili-Akhalkatsi, 2013, s. 103) Kars Antlaşması, Brest-Litovsk Antlaşması'nın geçerliliğini yitirmesinden sonra oluşan boşluğu doldurarak bölgesel barışı tesis etmiştir (Ural, 2012, s. 120).

Kars Antlaşması, 13 Ekim tarihinde öğleden sonra saat ikide özel bir merasimle imzalanmıştır. Antlaşmayı Türkiye adına Kazım Karabekir, Burdur Mebusu Veli Bey, Memduh Şevket ve Mümtaz beyler, Azerbaycan Hükümeti adına Adliye Komiseri Şahtatinski, Gürcistan adına Harbiye Komiseri Elieva ve hariciye komiseri Şvanidze, Ermenistan adına Hariciye Komiseri Aşkanaz Mravyan imzalamıştır (İkdam, 20 Ekim 1921). 20 maddeden oluşan antlaşma; Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetleri ile Türkiye dışında yapılmış antlaşmaları geçersiz saymıştır (Dayı, 2012, s. 52). Kısacası Kars Antlaşması; Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerinden herhangi birine kerhen kabul ettirilmek istenilen hiçbir antlaşmayı tanımamayı taahhüt etmiştir. Türkiye'nin Kuzeydoğu hududu Karadeniz sahilinde Sarp cariyesinden başlayarak belirtilmiştir. Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Nahçıvan muntkasının Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesini kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye, Batum Limanı ve şehri; bölge halkının her durumda dinlerinin ve kültür hukuklarının korunması ve Batum Limanı yoluyla Türkiye'ye gelecek veya Türkiye'den ihraç olunacak malların gümrük vergisine tabi tutulmaması, Batum limanından istifade hakkının Türkiye'ye temin edilmesi şartıyla Gürcistan'a bırakmıştır (İkdam, 26 Ekim 1921).

Jeopolitik teoriye göre saha genişliği büyük önem arz etmekte ve coğrafi bütünlüğe- stratejik kaynaklara sahip olan ülke daha büyük güç olur (Mert, 2004, s.5). Bu açıdan da Kafkasya bölgesi jeopolitik olarak belirleyici bölge olmuştur. Kafkasya, Orta Asya'yı batıya bağlayan en kısa yol olması, sahip olduğu yer altı kaynakları ve insan çeşitliliği nedeniyle sürekli hedef seçilen bir bölge olmuştur (Uygur, 2022, ss. 67-69). Günümüzde jeopolitik sadece dünya düzeninin değiştirilmesinde bir araç değil aynı zamanda büyük devletlerin strateji politikalarına dair tahmin yürütmek için anahtar konumda olmuştur (Musayeva, 2015, s. 18). Dolayısıyla dünyanın çatısı olarak bilinen Kafkasya'da huzurun ve istikrarın sağlanması ile Avrupa ve Asya'da huzurun

sağlanabileceği bir gerçektir (Berkok, 1958, s. 217-218). Kars Antlaşması ile doğudaki durumun Türkiye ve Kafkasya açısından hukuki şekli verilmiş ve Sevr Antlaşması'nın uygulanamaz olduğu ispat edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mart 1922). 11 Eylül 1922 tarihinde antlaşma müddetsiz olarak yürürlüğe girmiştir (Şihaliyev, 2016, s. 16). Kars Antlaşması'ndan sonra Bolşevik Rusya ile ilişkiler daha da gelişmiştir (Üçüncü, 2016, s. 158).

20 maddeden oluşan Kars Antlaşması uluslararası olarak Türkiye'nin hukuki gücünü arttırmıştır (Aghayev, 2022, s. 70). Kafkas cumhuriyetleri esas itibariyle Misak-ı Millî sınırlarını kabul etmiştir. Türkiye ise bu hükümetlerin siyasi mevcudiyetleri tehlikede bulunacak olursa onlara askeri yardım etmeyi taahhüt etmiştir (İkdam, 25 Ekim 1921). Kars Antlaşması'nın tarafların kendi toprakları üzerinde diğer taraflara karşı savaşma amacı taşıyan grupların kurulmasına veya yerleşmesine izin vermemeleri de günümüz açısından önem arz etmektedir (Lütem, 2012, s. 104).

Ankara Hükümeti, Kars Antlaşması'nı hızlı bir şekilde uygulamaya koymuş ve antlaşmaya binaen Gürcistan ve Ermenistan'a ekonomik yardıma başlanmıştır. İlk olarak Ermenistan'a 5.000 ton hububat gönderilmesi kararlaştırılmış, karadan nakli zor olacağından İnebolu ve Trabzon'dan Rus vapurları ile Gürcistan ve Ermenistan'a gönderilmesine karar verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921). Ermenistan'da o dönem kıtlık çok yoğun yaşandığı için Kars Antlaşması imzalandıktan sonra Ermenistan'a on üç vagon daha hububat sevk edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 18 Ekim 1921).

Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğudaki sınırları Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır olarak belirlenmiştir (Ural, 2012, s. 137). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin garantörlüğünü Türkiye üstlenmiş ve bu sayede Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgenin işgal edilmesi de bu antlaşma sayesinde önlenmiştir (Karabulut, 2021, s. 6). Bu madde oldukça önemlidir ki zaten konferans sürecinde de en çok üzerinde durulan konulardan biri olan Nahçıvan, jeopolitik açıdan Türk dünyasını birbirine bağlayan bir koridor olmuştur (Şihaliyev, 2016, s. 16). Bu sebeple de Kars Antlaşması ile sağlanan en büyük başarılarından biri olmuştur. Kars Antlaşması ile çözülen diğer mesele de Türkiye ve Ermenistan arasındaki Kars Kalesi'nin aidiyeti meselesi olmuştur. Kars Kalesi, Türkiye'nin kuzey doğu sınırının anahtarıdır. Bu antlaşma ile Ermenistan Kars üzerindeki hukukundan tamamen vazgeçmiştir (İkdam, 20 Ekim 1921). Çünkü Türk heyeti; Türkiye'nin doğu sınırları; Kars, Ardahan, Artvin ve güneyde Iğdır olmak üzere talimat almıştı. Dolayısıyla bu talimat doğrultusunda Ermeni talepleri şiddetle reddedilmiştir. Mustafa Kemal, Kars Antlaşması ile Ermeni sorununun çözüme kavuştuğunu ifade etmiştir (Boy, 2018, s. 1415).

Batum şehri ve limanı da Acara özerk bölgesi adıyla Gürcü hükümeti tarafından tanınmıştır. Ayrıca Türkiye'nin liman üzerindeki hakları teminat altına alınmış ve Nahçıvan'ın özerkliği ve Azerbaycan'ın himayesine bırakılması taraf ülkelere kabul ettirilmiştir (Ural, 2012, s. 137). Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesiyle Ermenistan'a verilen Nahçıvan'ın tekrar Azerbaycan'a verilmesi sağlanmıştır. Nahçıvan Azerbaycan ve Türkiye arasındaki tek kara sınırı olmasından ötürü önem taşımaktadır. Kars

Antlaşması'na göre; Nahçıvan'ın sınırları Moskova Antlaşması'ndan biraz daha küçülmüş Develi ve Arazdeyen Ermenistan'a bırakılmıştır (Atnur, 2012, s. 75).

Nahçıvan'ın özerkliğinin garanti altına alınmasından sonra Azerbaycan Türkiye temsilcisi İbrahim Abilof ile gerçekleştirilen bir mülakatta kendisi Azerbaycan'ın Kars Konferansı'na katılması için davet edildiğini fakat kendisi Ankara'ya hareket etmeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın durumu ile ilgili bilgi vermesi istenildiğinde, Azerbaycan'ın muhtar değil tamamı ile müstakil bir devlet olduğunu, kendi şurası kendi hükümeti kendi ordusu olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan'ın müstakil olduğu için hariciye sefiri gönderen bir hükümet olduğunu ve Ruslarla alakalı olarak ve bağlarının derecesi nedir sorusuna ise cevap olarak İbrahim Abilof, ikisinin de idare siyasetinin aynı olduğunu ve sıkı bir ekonomik ilişkileri olduğunu altını çizmiştir (İkdam, 20 Ekim 1921).

Kars Antlaşması'ndan sonra Rusya, Kafkasya'daki ordusunun büyük bir kısmını kuzeye çekmiştir. Çünkü bu antlaşma ile Rusya'nın Kafkasya'da bir endişesi kalmamıştır (Cebesoy, 2017, s. 306). Kars Antlaşması, bugünkü Türkiye-Rusya sınırını çizdiği gibi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Acarya'ya yani Müslüman Gürcistan'a başka bir devlet yararına vazgeçilmemek kaydıyla özerklik tanımıştır (Yerasimos, 1999, s. 348-349). Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Acaralılar, Batum'da bir mahalli hükümet kurmaya çalışmış ve bu sebeple de Bolşeviklere başvurmuşlardır. Fakat Bolşevikler, bu teşebbüsü Türkiye'nin tahriki olduğunu düşündüklerinden reddederek birkaç gün içinde yerli Türklerin silahlarını toplatmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921).

Jeopolitik bir konuma sahip olan Kafkasya'da Kars Antlaşması ile huzur sağlanmış ve Türkiye jeopolitik açıdan Kafkas sınırlarını güvence altına almış ve hem Moskova hem de Kars Antlaşması sonucunda İngilizlerin Kafkas Seddi projesi rafa kalkmıştır (Uygur, 2022, s. 72-73). Ayrıca Kars Antlaşması ile bugün Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'a karşı Nahçıvan ve Batum üzerinde siyasi müdahale hakkı kazanmıştır (Bolat, 2019, s. 289).

Türkiye için olduğu kadar tüm dünya için de önemli olan Kafkasya bölgesinde asayişi sağlayan Kars Antlaşması günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Bu antlaşma imzalandıktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 16 Mart 1922'de yaptığı toplantıda kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1959, s. 261). Antlaşmanın imzalanması federasyonun geç kurulması yüzünden de gecikmiştir. Çünkü konferans sürecinde gündeme gelen Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması ancak 12 Mart 1922 tarihinde gerçekleşmiştir (Beceran, 2020, s. 47).

Sonuç

Jeopolitik; temel olarak bir bölgenin coğrafi hudutlarını esas alan bir teoridir. Jeopolitik değerlendirmede coğrafi ve beşeri veriler ele alınır. Coğrafi veriler değişmezken beşeri veriler yani bölgenin sosyal, ekonomik, politik, demografik şartları zaman içerisinde değişebilir. Bütün bu veriler Kafkasya-Türkiye özelinde değerlendirildiğinde oldukça önemli olan bu iki bölge dünya politikalarına etki edebilecek konumdadır. Jeopolitik ve stratejik önem taşıyan Kafkasya, doğu-batı eksenindeki dünya hâkimiyeti planında çok önemli bir noktadır. Kafkasya, hâkim

olunması çok önemli olan bir bölgedir. Bu kadar önemli olan bir bölgede barışı teminat altına almak, Türkiye için de oldukça önemli bir mesele olmuştur. Dolayısıyla da Kars Antlaşması Türkiye için bir başarıdır.

Günümüze kadar güncelliğini koruyan Kars Antlaşması ve konferans süreci dönemin Türk basını tarafından yoğun ilgiyle karşılanmıştır. Bu ilginin sebebi Kafkas devletlerinin, Türkiye'nin sınırlarını koruması açısından jeopolitik bir öneme sahip olmasındandır. Dolayısıyla Konferans süreci oldukça yankı uyandırmıştır. Çalışma kapsamında dönemin üç önemli gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri incelenmiş ve bu gazetelerde konuyla ilgili yaklaşık otuz haber kullanılmıştır. Ermenistan tarafından Rusya aracılığı ile Kulp ve Ani harabelerinin istenmesi ve Türkiye'nin kararlı tutumu sayesinde taviz verilmemesi basında oldukça yer almıştır. Bütün bu isteklere rağmen Türkiye'nin toprak bütünlüğü korunmuştur. Konferans süreci Ermeni talepleri dolayısıyla oldukça sıkıntılı bir süreç içerisinde geçmiş fakat Türk heyetinin başarısı ile Ermeniler isteklerine ulaşamamıştır. Haberler neticesinde Kars Antlaşması'nın Ankara Hükümeti'nin diplomatik bir başarısı olduğu ve incelenen haberlere göre Moskova Antlaşması'nın devamı niteliğinde olan Kars Antlaşması bazı maddeleri ile Moskova Antlaşması'ndan farklılıklar içerdiği söylenebilir. Otlak ve meralardan faydalanılmasına dair madde ile mültecilerin suç işlemesine dair maddeler Moskova Antlaşması'nda yer almayan Kars Antlaşması'nda eklenen maddelerdir. Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusya-Türkiye arasındaki kazanımlar Kars Antlaşması ile Kafkas Cumhuriyetleri tarafından da onaylanmıştır. Kafkasya- Türkiye arasındaki ilişkiyi istikrara kavuşturmuştur.

Türk Kapısı olarak adlandırılan Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalması da yine bu antlaşma ile sağlanmıştır. Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın idaresinde özerk bölge olarak kalması Ermenistan için büyük kayıp olmuştur. Türkiye'nin sayesinde Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi önlenmiş ve bir nevi Ermeni yayılmacılığının önüne geçilmiştir. Günümüz dünyası için de etkili olan bu antlaşma ile Nahçıvan ve Batum hakkında Türkiye söz söyleme hakkı kazanmıştır. Türkiye bu antlaşma ile bu bölgeler için garantör devlet olmuştur. Kafkasya'nın durumu bu antlaşma ile netlik kazanmıştır. Türkiye'nin günümüzde de geçerliliğini koruyan doğu sınırları kesinleşmiş ve güvence altına alınmıştır. Bu antlaşma bugün de Ermenistan'a karşı Türkiye'nin elini güçlendirmiştir. Hatta Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Nahçıvan'ın Ermeniler tarafında işgal edilmesi de bu antlaşma sayesinde mümkün olmamıştır. Ermeni sorunu Kars Antlaşması ile çözüme kavuşarak bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı çizilmiş ve antlaşma sayesinde Kafkasya'da savaş durumu ve toprak talepleri sona ermiştir.

Extended Abstract

Due to its geographical location and geopolitical features, the Caucasus has always whetted the appetites of great powers and there have been constant power struggles to dominate the region. The region is quite different in terms of both geographical features and human diversity. The landforms prevent people of the region from making an alliance.

With the Bolshevik Revolution in Russia in 1917, hopes of independence for the Caucasus began to flourish. After the Bolshevik Revolution, the process of statehood began in the region, but after 1920, when Russia regained its power, history repeated itself for the Caucasus and the Soviet Russians began to dominate. In 1921, Russia Sovietized the entire Caucasus and created separate Soviet Republics to prevent them from forming an alliance. Turkey, which was forced to withdraw from the Caucasus with the Armistice of Mudros, could not influence the Sovietization of the Caucasus during the National Struggle, as it entered a period of its own struggle for independence. Because it was impossible for Turkey to fight with Russia in this period and it needed Russia's help to continue the process of national struggle.

A delegation was immediately assigned to conclude a friendship treaty with Russia and representatives were sent to Moscow to conclude a treaty. Meanwhile, Russia's attitude towards Turkey changed after Turkey won the Battle of Sakarya. On 16 March 1921, the Treaty of Moscow was signed. During the negotiations, Turkey stated its intention to make a legal agreement with the South Caucasus Soviet Republics to secure its eastern borders. Thereupon, a conference was organized in Kars with the participation of Russia as an observer. Negotiations between Turkey, Armenia, Azerbaijan, and Georgia started on 26 September 1921. Although the negotiations were troubled with issues such as the territorial demands of Armenians, the status of Nakhchivan and the Batumi issue, the territorial demands of Armenians were rejected thanks to the success of the Turkish delegation. On 13 October 1921, a compromise was reached, and the Treaty of Kars was signed, which definitively clarified the eastern borders of Turkey. The Treaty of Kars is important in terms of giving Nakhchivan to Azerbaijan, leaving Batumi to Georgia and drawing the borders of Armenia and Turkey. During the conference, Armenia demanded Kulp and Ani ruins through Russia, but thanks to Turkey's determined stance, no concessions were made, and Turkey's territorial integrity was protected. With the Treaty of Kars, which was signed indefinitely, the stage of territorial claims and struggle between Turkey and Casasia was closed.

Within the scope of the study, three important newspapers of the period, *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam* and *Hâkimiyet-i Milliye* were analyzed and approximately 30 news items were found in these newspapers. As a result of the news reports, it can be said that the Treaty of Kars was a diplomatic success of the Ankara Government. According to the analyzed news, the Treaty of Kars, which was a continuation of the Moscow Treaty, differed from the Moscow Treaty in some articles. The articles on the utilization of pastures and the articles on the committing of crimes by refugees were not included in the Moscow Treaty but were added in the Treaty of Kars. The gains made between Soviet Russia and Turkey with the Treaty of Moscow were also confirmed by the Caucasian Republics with the Treaty of Kars. The relationship between the Caucasus and Turkey stabilized. Turkey's position in the Caucasus was clarified with this treaty.

The fact that Nakhchivan, which is called the Turkish Gate, remained in Azerbaijan was also ensured by this treaty. The fact that Nakhchivan remained as an autonomous

region under the administration of Azerbaijan was a great loss for Armenia. Thanks to Turkey, the Treaty of Kars prevented Nakhchivan from being given to Armenia and prevented Armenian expansionism. With this treaty, which is still valid today, Turkey gained the right to have a say about Nakhchivan and Batumi. Turkey's eastern borders have been finalized and secured, Turkey's position hand against Armenia even today. Even the occupation of Nakhchivan by Armenians after the collapse of the Soviet Union was not possible.

Kaynakça

1.Arşiv ve Süreli Yayınlar

T.C. Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 930. 01. 3.40-1.

BCA,30.18.1.1.4.5.14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Hâkimiyet-i Milliye 23 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye 3 Ekim 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 18 Ekim 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 20 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 29 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 30 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mart 1922.

İkdam, 20 Ekim 1921.

İkdam, 21 Eylül 1921.

İkdam, 25 Ekim 1921.

İkdam, 27 Eylül 1921.

İkdam, 8 Ekim 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 11 Eylül 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 19 Eylül 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 8 Ağustos 1921.

2.Kitaplar ve Makaleler

Aghayev, A. (2022). *Azerbaycan'da "Ermeni meselesi"*. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük.

Atnur, İ. (2001). *Osmanlı yönetiminden sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: TTK Yayınları.

Atnur, İ. E. (2012). Moskova ve Kars anlaşmalarına göre Nahçıvan. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 65-75.

Becerem, T. (2020). *Stalin iktidarında Sovyetler birliği'nin Kafkasya politikası (1924- 1953)*. Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Bolat, M. A. (2017). *Milli mücadele dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya siyaseti*. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Bolat, M. A. (2019). Yeni Türkiye için Kars antlaşması'nın önemi. *Adam Akademi*. 9/2, 267-306.

Boy, A. (2018). Türk kaynaklarına göre Gümrü ve Kars anlaşmalarına yönelik bir değerlendirme. *Route Educational and Social Science Journal*. 5/8, 1410-1422.

Cebesoy, A. F. (2017). *Moskova hatıraları*. İstanbul: Temel Yay.,

- Erden, Ö. (2012). Kars konferansı sürecinde Türkiye ve Sovyet Rusya'nın karşılıklı endişeleri. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 76-86.
- Erkan, M. (2020). *Moskova antlaşması'nın Türk basınına yansımaları*. Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- Golden, P. (1996). The Turkic peoples and Caucasia. (Ed.) Grigory Suny, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, 45-68.
- Dayı, E. (2012). Elviye-i selase meselesi'nde gelinen son nokta: Kars antlaşması. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 32-55.
- İsmayıl, M. (2002). Azerbaycan ve Rus kaynaklarına göre 1921 Moskova- Kars anlaşmaları ve kuzey Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü meseleleri, *Bellekten*. 66/246, 517-530.
- Karabekir, K. (1993). *İstiklal harbimiz*. İstanbul: Emre Yay.
- Karabulut, K. (2021). Kars antlaşması'nın Nahçıvan ve Karabağ Zaferi açısından önemi. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 2, 1-7.
- Karpov, Y. Y. (2000). Dağıstan stariy i Noviy- Oçerk sotsialnoy kulturi i istorii. *Kavkaz i Rossiya*. San- Petersburg, 128-192.
- Kavrelişvili, R.-Akhalkatsi N. (2013). Gürcü tarihçiliğinde Kars antlaşması üzerine bir değerlendirme. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 18, 102-108.
- Kopisto, L. (2011). *The British Intervention in South Russia*. Historical Studies From the University of Helsinki.
- Lütem, Ö. E. (2012). Bir hukuki metin olarak Kars antlaşmasının taşıdığı değer. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 103-114.
- Lyatoşinskiy, N. L. (1901). *Kavkaz v İstoričeskom Atneşeniy*. Kiev.
- Muhanov, V. M. (2019). *Kavkaz v Perelomnuyu Epohu*. Moskova.
- Musayeva, A. (2015). *Güney Kafkasya'nın jeopolitik konumu ve çatışma alanları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Okan, M. (2004). *Gürcistan'ın Kafkaslarda jeopolitik önemi ve Türkiye'nin Kafkasya politikasında gürcistan*. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gebze.
- Sürmeli, S. (2012). Kars konferansı ve Gürcistan. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 56- 64.
- Suny, R. G. (2010). The pawn of great powers: The east- west competition for Caucasia. *Journnal of Eurasian Studies*. 1, 10-25.
- Şihaliyev, E. A. (2016). Kars antlaşması, Nahçıvan'la bağlı siyasi meseleler üzerine yeni bir değerlendirme ve Ermeni iddaları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2/1, 15-26.
- Tengirşenk, Y. K. (1981). *Vatan hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ural, S. (2012). Kars antlaşması'nda Türk Heyeti. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 120-138.
- Uygur, B. Ö. (2022). *1921 Moskova antlaşması ve bağlı gelişmelerin Türk-Rus ilişkilerine etkileri ve günümüze yansımaları*. Ufuk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Üçüncü, U. (2016). Birinci dönem TBMM'de Azerbaycan ve Azerbaycanlılar algısı. I. *Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu, 149-162.
- Yerasimos, S. (1999). *Milliyetler ve sınırlar*. İstanbul: İletişim Yay.
- Yüceer, S. (2016). *Millî mücadele yıllarında Ankara- Moskova ilişkileri*. İstanbul: Sentez Yayınları.

Darülfünundan Üniversiteye: Mülteci Alman Bilim İnsanlarının Türk Yükseköğretimine Katkıları

From Darülfünundan to University: Contributions of German Refugee Scientists to Turkish Higher Education

Dağlı, Erkan (2022), *Darülfünundan Üniversiteye: Mülteci Alman Bilim İnsanlarının Türk Yükseköğretimine Katkıları*. Çanakkale: Paradigma Akademi. ISBN: 978-625-8118-19-3, 660 s.

Çağatay BENHÜR *

Akdeniz Üniversitesi bünyesinde Öğretim Görevlisi Doktor olarak görev yapan Dr. Erkan Dağlı, Selçuk Üniversitesi Tarih bölümünden mezun olmuş ve ardından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bilim dalında Yüksek Lisans eğitimini başarı ile tamamlamıştır. Yüksek Lisans tezinde *Atatürk Dönemi Alman Büyükelçileri (1923-1938)* konusunu çalışmış Dağlı, Doktora tezinde ise *Darülfünûn'dan üniversite sürecine; Türkiye'ye gelen mülteci Alman bilim insanları* başlıklı konuyu ele almış ve detaylı bir çalışma hazırlamıştır.

Dağlı'nın, hazırlamış olduğu Doktora tezi 2022 yılında Paradigma Akademi tarafından kitaplaştırılarak *Darülfünundan Üniversiteye: Mülteci Alman Bilim İnsanlarının Türk Yükseköğretimine Katkıları* ismiyle okuyucuya sunulmuştur. Oldukça hacimli bir eser ortaya çıkaran Dağlı'nın çalışması toplam 660 sayfadan oluşurken metin kısmı 527 sayfadan meydana gelmektedir. Önsöz, Giriş ve beş ana bölümü içeren çalışma Kaynakça, Ekler ve Dizin ile sona ermektedir.

Dağlı, ana bölümlerden hemen önce Önsöz kısmında Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim ile ilgili görüşlerine yer vermiş ve Alman Mülteci bilim insanlarını kast ederek

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. cbenhur@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0962-9038. Konya / TÜRKİYE

bu ülkeye ve bu millete gelecekte en iyisi gelip hizmet etmelidir (Dağlı, 2022, s. xi) şeklinde ifade ettiği sözleri özellikle vurgulamıştır. Önsözün devamında ana bölümler özet bilgilerle kısaca tanıtılarak çalışmada kullanılan arşivler ve diğer eserler okurun bilgisine sunulmuştur. Giriş bölümünde ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitime verdiği öneme tekrardan değinen Dağlı, metinde kullanılacak terimlerin sözlük karşılıklarına da ayrıca yer vermiştir. Bununla beraber Almanya'da meydana gelen ekonomik, siyasal ve toplumsal değişikliklere sebep olan Nazi iktidarının icraatlarından bahsedilmiş ve çalışmanın çerçevesi belirlenmiştir.

Kitabın *Türk Yüksek Öğretiminin (Darülfünûn) Tarihçesi* başlıklı Birinci Bölümüne, Türk Yüksek öğretiminin ardında yatan temelleri anlatarak başlayan yazar, okurun konuyu daha iyi kavrayabilmesi adına Selçuklu dönemindeki Medrese sisteminden başlayarak, Darülfünûn'un kuruluş ve gelişim sürecini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Buna göre 19. yy'ın ortalarında medreselerden ayrı daha çok Batı tarzı eğitimin yapılacağı bir müessese olarak kurulan Darülfünûn Osmanlı'daki reform hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çeşitli zorluklarla karşılaşmasına rağmen giderek gelişen Darülfünûn, değişimin ve yeni fikirlerin de önünü açmıştır. Nitekim ilk kez Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan gelen Alman bilim insanları Darülfünûn'da ders vermeye başlamıştır. 1933 yılına kadar Darülfünûn'un içinden geçtiği sürecin anlatıldığı Birinci Bölüm Darülfünûn'un incelenerek yeniden düzenlenmesi amacıyla Türkiye'ye davet edilen Prof. Albert Malche'nin Türkiye için hazırladığı raporların değerlendirmesi ile sona ermektedir.

Eserin İkinci Bölümü *İstanbul Üniversitesi'nin Açılması ve Almanya'nın Genel Durumu* üst başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde öncelikle Birinci Dünya Savaşı sıradaki Türk-Alman ilişkilerini anlatmış ardından savaş sonu durum hakkında bilgiler vermiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Müttefik devletler ile Almanya arasında imzalanan Versay antlaşmasının Almanya aleyhine getirdiği ağır ekonomik, siyasal ve toplumsal sonuçlar yine bu bölümde ortaya konmuştur. Almanya'nın içinde bulunduğu durumu iyi değerlendiren Nazilerin yükselişi ve iktidara gelişinin ardından Alman bilim insanlarının Türkiye'ye gelmeye başlaması detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca İstanbul Darülfünûn'unun İstanbul Üniversitesi'ne dönüşüm süreci ve konu hakkındaki kararlar ilgili bölümde okurlarla paylaşılmıştır.

Kitabın, *İstanbul Üniversitesi ve Mülteci Alman Bilim İnsanları* isimli Üçüncü Bölümüne; Atatürk'ün 1933 yılında gerçekleştirdiği Üniversite Reformunun mülteci olarak gelen bilim insanları üzerinde oldukça önemli bir rol oynadığından bahsedilerek başlanmıştır. Cumhuriyet döneminin eğitim sisteminin amacını *Milli kültür birliğini sağlamak, vatandaşlık eğitimini ve ilköğretimini yaygınlaştırmak* şeklinde özetleyen Dağlı, Üçüncü bölümde Türkiye'ye gelen bilim insanlarının Türk Yükseköğretimine katkılarının ne boyutta olduğu üzerine gerçekleşen tartışmalara yer vermiş ve konu ile ilgili ileri sürülen pek çok fikri ayrıntılarıyla aktarmıştır.

Ankara Üniversitesi ve Alman Mülteci Bilim İnsanları başlığını taşıyan Dördüncü Bölüm; 1933'te gerçekleşen Üniversite Reformu'nun aslında çağdaşlaşma yolunda bir basamak olarak görüldüğü ve reform sonrası atılımların devam ettiği vurgulanarak

başlamaktadır. Bu atılımlardan biri de 1946 yılında kurulan Ankara Üniversitesi'dir. Ankara Üniversitesi'nin kurulmasının ardından çıkarılan kanunlarla başlayan ve eserde 1946 *Üniversite Reformu* olarak adlandırılan dönemle birlikte, Türkiye'de üniversitelerin özerkliği ve tüzelkişiliği kabul edilmiştir. Bu durum Üniversitelerin daha demokratik olmalarının önünü açmıştır. Bölümün devamında ise Ankara Üniversitesi'nin kuruluş aşamaları ve Alman mülteci bilim insanlarının Ankara'daki çalışmaları incelenmiştir. Dördüncü Bölüm son olarak Alman bilim insanlarının geri dönüş veya Türk vatandaşlığına geçiş süreçlerini içermektedir.

Beşinci bölümde ise *Türk Bilim ve Kültür Hayatında İz Bırakan Mülteci Bilim İnsanları Seçkisi (İstanbul Üniversitesi)* başlığı altında, 1933 ile 1946 yılları arasında Üniversite Reformu dahilinde Türkiye'ye gelerek sorumluluklarını yerine getirmiş Alman bilim insanlarının biyografilerine yer verilmiştir.

Erkan Dağlı eserin sonunu geniş bir Kaynakça ve Ekler bölümüne ayırmıştır. Dağlı, çalışmasında Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi ile beraber ATASE, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi gibi birçok Türk arşivine de yer vermiştir. Ayrıca yararlanılan sözlük, ansiklopedi ve süreli yayınlar metnin içeriğini zenginleştirmiş ve okuyucuya konuya çeşitli noktalardan bakma fırsatı vermiştir. Bununla beraber çalışmada kullanılan belgeler, gazeteler ve çeşitli bilim insanlarının fotoğrafları 70 sayfalık ek bölümünde okurlara sunulmuştur.

Sonuç olarak Darülfünûn'dan başlayarak Türkiye'nin Üniversite yolundaki adımlarının aşama aşama incelendiği eserin; Türk eğitim tarihi açısından literatüre önemli bir katkı sağlayacağı muhakkaktır. Özellikle mülteci bilim insanlarının Türkiye'de eğitim hayatına katkıları ve bu bilim insanlarının toplu bir şekilde müstakil olarak bu eserde bulunması sonraki çalışmalar içinde ufuk açıcı olacaktır.

Moğol İstilasına Dinî Muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyasetleri

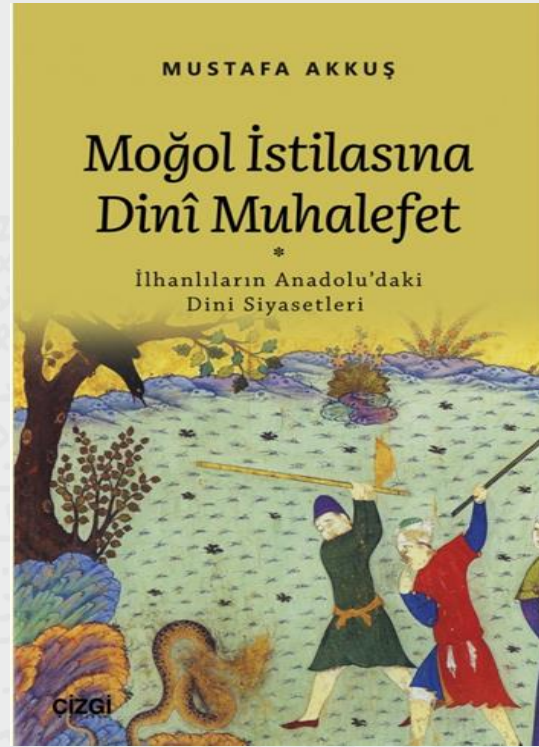
Religious Opposition to the Mongol Invasion: Religious Politics of the Ilkhanids in Anatolia

Akkuş, Mustafa (2022). *Moğol İstilasına Dinî Muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyasetleri*. Konya: Çizgi Kitapevi ISBN: 9786051967042, 1. Baskı, 320 s.

*Mehmet DERİ**

XIII. yüzyıl, Anadolu Türk tarihi ve kültürü yönüyle çağının en parlak, en zengin yüzyıldır. Anadolu'nun dinî ve tasavvufî açıdan en renkli ve en derinlikli dönemi olarak zikredebileceğimiz bu yüzyıl, adeta mutasavvıfların çekim merkezi olmuş, birçok meşrepten Sünnî veya Heterodoks şeyh ve dervişler bu toprakları mesken edinmiştir. Bu asrın başlarında Moğol istilasının yaşanması İslam dünyasında büyük bir nüfus hareketliliğine yol açmış, bu dönemde Anadolu, dünya üzerindeki en emniyetli, huzurlu ve müreffeh topraklar olması sebebiyle başta istiladan kaçanlar olmak üzere göçerler için en cazip ülke konumunda olmuştur. Ayrıca Selçuklu sultanlarının âlim ve mutasavvıflara karşı hürmet, tâzim ve iltifatları zamanla bölgedeki kültürel seviyeyi daha da yükselterek Anadolu'da ilmî ve entelektüel bir zemin meydana getirmiştir.

Moğol istilası gerek Dünya Tarihi bakımından gerekse İslam dünyası üzerinde siyasî, askerî ve dinî bakımından büyük sonuçlar doğuran bir harekettir. Moğol istilası sadece Anadolu Tarihi değil, dünya ve medeniyet tarihi açısından da Orta Çağ'ın en önemli olaylarından biridir.

* Editör, Rağbet Yayınları, mehmet.deri@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2287-9330 İstanbul / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 11/04/2023

Kabul/Accepted: 14/08/2023

Moğol istilasının başlaması ve Moğolların Anadolu kapılarına dayanmalarından yaklaşık 20 yıl sonra Anadolu topraklarına taarruzları başlamış, Anadolu'nun içinde bulunduğu durumdan da istifade ederek kısa bir sürede birkaç Anadolu şehrini yağmalayıp toplulukları korku altına almışlardır. Selçuklu iktidarının ve yöneticilerinin başarısızlıkları sebebiyle, Anadolu'ya Moğol istilasından kaçarak akın eden askerî güç ve beyin göçü iyi değerlendirilememiş, yaklaşık bir asır devam edecek olan yıkım başlamıştır.

Moğollar, istila ettikleri Türkiye Selçuklu topraklarını her alanda sömürmüşler, halka büyük bir inkıraz yaşatmışlardır. Moğollarının bu yıkımından dinî kurumlar da zarar görmüş, istilalarına muhalif olan tüm zümrelere karşı büyük bir yıkım hareketine girişmişlerdir. Bu yıkımda Moğollara karşı duran bazı zümreler, mutasavvıfların da yönlendirmeleriyle Anadolu'nun tamamına Moğol zulmünün yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Özellikle Türkmen zümreler ve başlarındaki beylerin mücadelelerini teşkilatlandırmada, bu ulema ve mutasavvıfların gayretleri oldukça önemlidir.

İncelediğimiz eser; giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Girişte (s.15-46); araştırmada kullanılan akademik kaynaklar, Moğolların tarih sahnesine çıkışları ve Anadolu'yu istilaları hakkındaki bilgilere değinilmiştir.

Birinci Bölümde (s. 47-84); "*İstila Dönemi Anadolu'daki Moğol Dinî Siyaseti*" başlığı ile Moğolların Anadolu'da istila dönemindeki dinî siyasetleri konusu ele alınmaktadır. Bölümde öncelikli olarak istila öncesi Anadolu'nun genel siyasî durumuna değinilerek, akabinde istila sırasındaki siyasî vaziyet ortaya konulmuştur. Anadolu'nun istilasından İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna kadarki zamanla tesmiye edilen istila döneminde istilanın yanında ve karşısında olanlar ile işgale tavır almayan grupların ve Anadolu'daki Hıristiyan unsurların Moğol dinî siyasetindeki konumları ve faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci Bölümde (s. 85-182); "*Moğol Tahakkümüne Dinî Muhalefet*" başlığı altında Anadolu'daki dinî zümreler hakkında genel bir değerlendirmeye istila ve İlhanlı hâkimiyeti döneminde Moğol tahakkümüne dinî muhalefet konusuna değinilmiştir. Moğollara muhalif olan sosyal, dinî ve tasavvufî zümrelerin -ki bu zümreler, Ahîler, Ekberîler, Kübrevîler, Bektaşîler ve Evhadîler'dir- tutumları ayrı ayrı izah edilmiştir. Anadolu'daki dinî zümrelere karşı Moğolların uyguladıkları dinî siyaset açıklanarak bunun Anadolu'nun dinî demografisi üzerinde etkileri ve Anadolu Tarihi açısından sonuçları üzerinde durulmuştur. Bu zümreler; tasavvufî ve sosyo-dinî guruplar halinde ele alınarak, bu zümrelerin Moğol karşıtlığının dinî, siyasî, sosyal ve iktisadî sebepleri üzerinde durulmuş, İlhanlıların bunlarla olan münasebetlerine değinilmiştir. Ayrıca bu guruplara mensup mutasavvıfların istilacı Moğollara bakışı ve onlara karşı geliştirdikleri mücadele şekilleri ve tutumları tek tek incelenmiştir.

Üçüncü Bölümde (s. 183-272) "*Moğol Taraftarı Dinî Guruplar*" başlığını taşımakta olup Moğol yanlısı dinî zümreler -bu zümreler Kalenderî zümreler (Cavlakî, Haydarî, Rufaî)- ile muhalif olmayan yani işgale seyirci kalıp tepki göstermeyen dinî zümrelerin -ki bunlar Mevlevîlerdir- tutumları ayrı ayrı izah edilmiştir. Heterodoks tasavvufî zümrelerin İlhanlı dinî siyasetindeki rolleri, Moğolların uyguladıkları dinî siyasetin

Anadolu'nun siyasî ve dinî tarihine etkisi üzerinde durulmuştur. Bu zümrelerin İlhanlılar ile olan münasebetlerine, Moğolların Anadolu'daki Hıristiyan unsurlarla ilişkilerine, onların İlhanlı siyasetindeki konumları izah edilerek, Nasturi ve Ortodoks grupların tutumları gözden geçirilmiştir. Ayrıca Moğol tahakkümüne muhalefet etmeyerek işgalin Anadolu'da yayılmasına dolaylı destek sağlayan Mevlevilerin, bu süreci nasıl yöneterek meşreplerini yayma konusunda sağladıkları menfaatler ve istilayı fırsata çevirme çabaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonuç (s. 273-278) kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılarak çalışmaya son verilmiştir.

Netice itibariyle söylemek gerekirse “*Moğol İstilasına Dinî Muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyasetleri*” başlıklı bu çalışma; zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, alanında bir ilk olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hakimiyeti ve özgün değerlendirmeleri, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik araştırmalar için ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle konuya ilgi duyan akademisyenler, araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı özelliği taşımaktadır.